ŞƏMİSTAN NƏZİRLİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSUNUN *100 illiyi*

AZƏRBAYCAN NƏŞRİYYATI
BAKI-2018

Ş06(18)

Rəyçi: **Çingiz Mustafa oğlu Məmmədov,**
general-leytenant

Şəmistan Nəzirli
Ş06(18) Azərbaycan Milli Ordusunun 100 illiyi - Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2018. - 416 səh.

Hərbi tədqiqatçı-jurnalist Şəmistan Nəzirli Azərbaycan Milli Ordusunun 100 illiyi münasibətilə qələmə aldığı "Azərbaycan Milli Ordusunun 100 illiyi" kitabında 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusu, onun yaranma tarixini böyük ustalıqla oxuculara çatdırır. Müəllifin min bir zəhmətlə arxivlərdən topladığı sənədlərə söykənən mövzularında o dövrdə Milli Ordunun yaranmasında iştirak edən bir çox general, hərbi xadim və digər şəxslər haqqında maraqlı məlumatlar üzə çıxarılmışdır.

Xalqımızın hərb tarixini öyrənmək naminə ömrünün çox hissəsini arxivlərdə keçirən Şəmistan Nəzirlinin bu qiymətli əsərinin hər bir oxucunun ürəyincə olacağına əminik.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ş $\frac{\textbf{4804000000 – 006(18)}}{\textbf{M670(07) – 2018}}$ Sifarişlə

© Şəmistan Nəzirli, 2018.
© "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2018.

UĞURLU ARAŞDIRMALAR

Mən Şəmistanı 1972-ci ildən tanıyıram. O vaxt "Ulduz" jurnalında onun Səməd Vurğun barədə yazdığı silsilə sənədli hekayələri çap olunurdu. Tanıyıram deyəndə, hələ üzünü görməmişdim, ancaq onunla görüşün sorağındaydım. Keçmişimizi, tarixi sənədləri araşdırmağa olan odlu həvəsi və marağı məni ona sarı çəkirdi. Hiss edirdim ki, bu maraq onu içəridən alovlandırır və oçerkdən-oçerkə, elə bil, daha da püxtələşdirir. Nəhayət, 1978-ci ildə onun Səməd Vurğun haqqında sənədli hekayə və oçerkləri "Vurğun keçib bu yerlərdən" adlı kitabda küll halında çapdan çıxdıqda mən ümidimdə yanılmadığımı hiss etdim. Bundan sonra o öz mövzusunu dəyişdi, xalqımızın hərbi xadimləri ilə maraqlanmağa başladı və bu sahədə ilk addımlarını atdı. Uğurlu addımlardı. Bu, bəlkə də, onun televiziyanın "Hünər" verilişləri redaksiyasında nə az, nə azacıq, iyirmi iki il çalışması ilə bağlı idi. O zamandan Şəmistan bu mövzuya sadiq qaldı və həmin sədaqət bu günədək davam edir. Əlbəttə, hamımız üçün fərəhli haldır ki, bu sahədə çalışan jurnalistlərimiz var və onlar bu mövzunu araşdırmaq və işıqlandırmaq qüvvətinə malikdirlər. Açılmamış səhifələri açmaq, qaranlıqlara nur çiləmək, gizlinləri aşkarlamaq, ədaləti bərpa etmək cəhdləri gənc jurnalistin mənəvi potensialına işarə idi. Biz bir-birinin arxasınca uğurlu araşdırmaların necə meydana çıxdığının, onların hansı əmək, səy, inadkarlıq nəticəsində yaranaraq xalqın mühakiməsinə verildiyinin şahidi olduq. Hərb tariximizdən xəbərsiz olanlara təzə-təzə müjdələr verildi. Şəmistan xüsusilə o şəxsləri, o xadimləri bizə tanıtdı ki, onların ancaq adlarını eşitmişdik, şəxsiyyətlərini öyrənmək isə qismətimizə düşməmişdi. O, bu adamların üzərindəki məşum pərdələri cəsarətlə qaldırdı və həqiqət aşkar edildi. Mən şəxsən belə cəsur araşdırıcıları çox sevirəm. Günlərini, saatlarını tozlu arxiv sənədləri içərisində keçirən adamları özümə yaxın hiss edirəm. Şəmistan da məhz belə tədqiqatçılardandır.

Şəmistan publisist-araşdırıcıdır. O, tarixçilərdən bir çox baxımdan fərqlənir. Tarixçi üçün ikinci və ya üçüncü dərəcədə əhəmiyyətli olan məsələlər publisist araşdırıcı üçün birinci dərəcəli məsələyə çevrilir. Çünki publisist araşdırıcı onlardan yeni şirələr çəkir, yəni rənglər alır.

Publisist-tədqiqatçı öz araşdırmalarında daha çox yaradıcılığa meyil edir. Təsvir etdiyi adamların daxili psixoloji aləmini təşrih edir, xarakterini açır. Adi tarixçidən fərqli olaraq, hadisələrə müdaxilə edir, qələmə aldığı qəhrəmanları bədii ifadələrlə canlandırır. Bütün bu dediklərimizi onun 1991-ci ildə "Gənclik" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış "Azərbaycan generalları" kitabında görmək olar. Mən onu 1991-ci ilin ən uğurlu kitablarından biri hesab edirəm. İstər mövzu, istərsə də yazılış tərzi ilə çox təravətli olan bu kitabda xalqımızın bütöv bir nəslinin - hərb xadimlərimizin tarixini öyrənmək olar. Hər məqalə xalqımızın unudulmuş bir hərbi xadiminin kəşfidir. Bəli, mən bunları kəşf adlandırıram. Tozlu arxivlərin rəflərindən tapılmış, kəşf edilmiş insan taleləri. Mən bu məqalələri hələ ayrı-ayrılıqda dərc edildiyi illərdə böyük həvəslə oxuyurdum. Desəm ki, səbirsizliklə gözləyirdim, inanmazsınız. Çünki bilirdim ki, Şəmistanın hər yeni məqaləsində yeni bir insan taleyi açıqlanacaq. Mənim diqqətimi daha çox cəlb edən Şəmistanın bütün hadisələri bədii ifadələrlə təsvir etməsi idi. Bu məqalələri oxuyarkən bəzən adama elə gəlir ki, bədii bir parça oxuyur. Şübhə yoxdur ki, bu, Şəmistanın publisist məqalələrində yazıçılığa daha çox söykənməsindən irəli gəlir. Hər bir parçanı həyəcansız oxumaq mümkün deyil.

General Əli ağa Şıxlinski barədə olan oçerki oxuyarkən insan, elə bil, bədii bir parçanı vərəqləyir. Müəllif Şıxlinskinin hərb elmi tarixindəki böyük kəşfləri ilə yanaşı, bir insan kimi dəruni hisslərini də təsvir etməkdən çəkinməmişdir. Mən belə bir üsulu keçmişdən yazan bütün jurnalistlərə məsləhət bilərdim. Şəmistan Əli ağa Şıxlinskinin müharibə cəbhələrində general kimi qəhrəmanlıqlarından, böyük sərkərdə kimi istedadından, hərbi bilik sahəsindəki elmi fəaliyyətindən və eyni zamanda onun məhəbbətindən, ailəsindən kövrək söhbət açır. Məsələn, generalın öz arvadı barədə qəmli dəmlərini Şəmistan onun öz dili ilə belə təsvir edir: "Bir yerdə keçirdiyimiz iyirmi iki illik həyatın aydın səmasında bir bulud ləkəsi də görünmədi. Fitrətən istedadlı olan, yaxşı təhsil almış, mülayim xasiyyətli Nigar xanım ailə səadəti üçün yaranmış bir qadın idi. Mən bu səadətə tam mənası ilə nail oldum. Lakin 1931-ci il avqustun 12-də Nigar xanımın ölümü mənim üçün ən ağır bir zərbə oldu. Mənim hər şeyim - həm səadətim, həm də səhhətim onunla getdi".

Başqa generallar haqqındakı hekayətlər də belə maraqla oxunur. Şəmistan Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində köhnə çar gene-

rallarının başına açılmış müsibət və təhqirləri də ürəkağrısı ilə təsvir edir. Onlardan çoxu dəstə-dəstə Nargin adasında güllələndikdən sonra ailələrinin də başına min bir oyun açılmışdı. Xüsusilə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk günlərində azərbaycanlı zabitlərdən öldürülənlərin sayı-hesabı yox idi. "Azərbaycan generalları" kitabı bu baxımdan bolşevizmə əsl ittihamdır. Azərbaycan generalları nəinki Rusiyada, hətta dünyada da şöhrət qazanmışdılar. Əli ağa Şıxlinskinin məşhur "Üçbucaq nəzəriyyəsi" Avropanın bir sıra ölkələrində "Şıxlinski üçbucağı" adı kimi tanınmışdı. Yaponlar da Əli ağa Şıxlinskini, Səməd bəy Mehmandarovu yaxşı tanıyırdılar.

"Azərbaycan generalları" kitabının böyük idraki əhəmiyyəti vardır. Bu kitabdan çox şey öyrənmək olar. Şəxsən mən Ə.Şıxlinskinin klassik şairimiz Molla Vəli Vidadinin nəvəsi olduğunu və hətta özünün də şeir yazdığını məhz bu kitabdan öyrəndim. Oxucular Birinci Cahan müharibəsi illərində azərbaycanlı təyyarəçi, poruçik Fərrux ağa Qayıbovun göstərdiyi qəhrəmanlıqla bu kitab səhifələrində tanış ola bilərlər. Poruçik Qayıbov 1916-cı ildə Vilno üzərindəki hava döyüşlərində düşmənin dörd təyyarəsi ilə təkbaşına vuruşmuş, dörd saat ərzində onlardan üçünü vurub yandırmış və özü də qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur.

Kitabın səhifələrində oxucular bizə hələ məlum olmayan başqa azərbaycanlıların da qəhrəmanlıq epizodları ilə tanış ola bilərlər. Hərbi sərkərdələrimizin, sıravi əsgərlərimizin qəhrəmanlıqları ilə tanış olmaq istəyənlər, bu kitabı mütləq oxumalıdır. Kitabda Azərbaycan generallarından Hüseyn xan Naxçıvanski, Fərəc bəy Ağayev, Həsən bəy Ağalarov, Balakişi bəy Ərəblinski, İbrahim ağa Usubov və başqaları barədə verilən oçerklərdə bizə bu vaxtadək məlum olmayan faktlara rast gəlmək mümkündür. Müəllif təsvir etdiyi şəxsiyyətlərə həmişə dərin ehtiram və məhəbbətlə yanaşır. Bu, bizim hərbi xadimləri guya çarizmə xidmət etdikləri üçün, az qala inkar etmək mövqeyində duran nankor adamlara sanki cavab aksiyasıdır. Onların fikrincə, rus ordusu sıralarında xidmət etmək guya öz xalqına xəyanətdir. Yaxın keçmişimizdə M.F.Axundov, A.Bakıxanov haqqında yazılmış bir sıra məqalələrdə belə əhvali-ruhiyyəni sezməmək mümkün deyil.

Gəlin, tariximizə soyuqqanlılıqla baxaq. Vaxtilə çiyinlərində rus ordusunun poqonlarını gəzdirmiş A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Ə.Şıxlinski, İsmayıl bəy Qutqaşınlı və başqaları birinci növbədə öz xalqlarına xidmət etmişlər. Onları inkar etmək mədəniyyətimizi inkar etmək

deməkdir. Axundovun mədəniyyətimizin inkişafı üçün gördüyü işləri daha kim həyata keçirə bilərdi? Görkəmli yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev haqlı olaraq demişdir ki, Mirzə Fətəli Axundovun medallar və poqonlarla bəzənmiş mundiri altında böyük xalq qəlbi döyünürdü. Məgər, Azərbaycan dilinin, Azərbaycan milli ənənələrinin rəvacı üçün Axundov, Bakıxanov, Qutqaşınlı və başqaları çar ordusundakı xidmətlərindən məhz bu məqsədlə istifadə etməmişlərmi? Bu cəhətdən də "Azərbaycan generalları"nın birinci hissəsi 1991-ci ildə vaxtında çapdan çıxmışdır.

Axtarışlarını dayandırmayan Şəmistan Nəzirli bu mövzuda onun davamı olan ikinci kitabını yazıb qurtarmışdır. Oxuculara təqdim olunan yeni kitabın ən gözəl məziyyəti ondan ibarətdir ki, 1918-20-ci illərdə xalqımız üçün əvəzsiz xidmətləri olmuş və indiyədək unudulmuş hərbi xadimlərimizin ömür yolu araşdırılıb ilk dəfə oxuculara çatdırılır.

Kitabda hərbi simalar haqqında toplanmış oçerklərdəki materiallarla tanış olarkən hiss edilir ki, onları toplamaq müəllifə böyük zəhmət bahasına başa gəlmişdir. Şəmistanın yaradıcılıq axtarışlarında onu da duymaq mümkündür ki, müəllif az qala fanatik axtarıcı kimi tutduğunu buraxmır, adamlarla söhbətində sözdən söz çəkir. Birinin təsadüfən ağzından çıxmış bir sözdən yapışaraq, onun izinə düşür, naməlum mətləblərə cığır açır, yorulmadan, arxivlərin tozunu uda-uda məqsədinə çatanadək axtarışını davam etdirir. Qəribəsi də odur ki, onun şübhə və ehtimalları axırda həqiqətə çevrilir, adı bütöv bir nəsil, bəlkə də, bir neçə nəsil tərəfindən unudulmuş soydaşlarımızın taleyinə işıq salır, onları arxivlərin rəflərindən qaldıraraq, xalqa açıqlayır. Bu axtarışlar zamanı millətimizə yuxarıdan xor baxan adamların uzun illər müddətində törətdikləri cinayət və saxtakarlıqların üstündən qalın pərdələri qaldırır, arxivlərdə vuruşan döyüşçü kimi oğurlanmış mənəviyyatımızı, əlimizdən alınmış şəxsiyyətlərimizi, nəinki Rusiyada, bəlkə də, bütün dünyada tanınmış sərkərdələrimizi özümüzə qaytarır. Onun fəaliyyəti səngərdə düşmənlə üz-üzə vuruşan döyüşçülərimizin qəhrəmanlığından heç də əskik deyildir. Dediklərimizi doğrultmaq üçün təkcə bir faktı göstərmək kifayət edər: kitabda "İlk admiralımız" adlı bir oçerk vardır. Onu oxuyarkən iftixarla düşünürsən ki, Şəmistan taleyi oğurlanmış ilk azərbaycanlı admiralımız İbrahim bəy Aslanbəyovu arxivlərdən üzə çıxarmaq üçün necə inadkarlıqla vuruşmuşdur. Bunu ancaq damarlarında azərbaycanlı qanı olan adam bacarardı.

O, Sevastopol şəhərinin muzeyində olarkən muzey bələdçisinin ağzından Aslanbəyovun adını eşidir. Sonra onun muzeydən asılmış portretini görür. Dəqiqələrlə durub baxır. "Aslambeqov" kimi qələmə verilmiş bu adamın simasında daxili bir hissin gücü ilə doğma cizgiləri duyur, ürəyi ona isinir və buradan da axtarışlar başlayır. Lakin məqsədinə çatmaq üçün çoxlu maneələrlə rastlaşır. Muzeydə ona deyirlər ki, Aslanbəyov heç zaman azərbaycanlı ola bilməz, azərbaycanlılardan, ümumiyyətlə, admiral yetişməmişdir. Arxivdə işləyən yaşlı bir erməni qadın isə Aslanbəyovun şəxsi işini ona göstərməkdən müxtəlif bəhanələrlə boyun qaçırır. Şəmistan isə əl çəkmir, inadkarlıqla tələb edir ki, admiralın şəxsi işini ona göstərsinlər. Nəhayət, öz məqsədinə çatır. Budur, admiralın şəxsi işi onun əlindədir. Orada oxuyur: "Admiral İbrahim bəy Aslanbəyov Allahverdi bəy oğlu. Dini "müsəlman". Lakin sonralar kimsə qara mürəkkəblə bu ad və familiyanın üstünə qələm çəkərək, əlavə etmişdir: Aslanbəyov Avramiy Boqdanoviç. Müsəlman dini, sözü üstündə "pravoslavnıy" yazılmışdı. Axır ki, bu saxtakarlıq və oğurluq müəllif tərəfindən ifşa olunmuşdur.

Tədqiqatçının arxivlərdən böyük zəhmət bahasına üzə çıxardığı generallardan biri də Daniyal bəydir. General Daniyal bəyin çox keşməkeşli həyatı olub. Fəaliyyətinin əsas hissəsi 1830-1870-ci illər arasında keçib. Bu dövr dağıstanlıların Şeyx Şamilin başçılığı altında rus işğalçı qoşunlarına qarşı apardığı qanlı döyüşlər dövrüdür.

Daniyal bəy XIX əsrin əvvəllərində İlisuda anadan olmuşdur. Ruslar Qafqaza gələndə onun atası Əhməd xan İlisu sultanlığının hakimi idi. O, rəhmətə gedəndən sonra sultanlığa hakim oğlu Daniyal bəy seçilir. Qafqazda müridizmin ən qızğın vaxtları idi. Daniyal bəy general rütbəsi ilə çar ordusunda xidmət edirdi. General-mayor rütbəsini də rus ordusunda xidməti zamanı almışdı. Lakin Daniyal bəy rus məmurlarından o qədər razı deyildi. Çünki onun torpaqlarının bir hissəsi, bir neçə para kəndi əlindən alınıb, Car-Balakən inzibati dairəsinə daxil edilmişdi. Daniyal bəyin sədaqətli xidməti qarşısında onun torpaqlarına edilmiş bu təcavüzdən sonra onun ruslara qarşı münasibəti tamam dəyişmişdi. Bunu hiss edən rus komandanlığı onu nəzarət altında saxlamağa başlamışdı. O biri tərəfdən onun xidmətinə göndərilmiş erməni zabiti Kamsarqan tez-tez donoslar yazaraq Daniyal bəyin ruslara qarşı belə münasibətini komandanlığa gizlicə xəbər verirdi. Necə deyərlər, erməni hər yerdə ermənidir, öz satqınlığını bildirir. Tiflisdə oturan general Şvarts bu şayiələrə uyaraq İlisuya hərbi dəstələr gön-

dərir. Bir həftədən çox rus qoşunu ilə öz dəstəsi ilə döyüşür. Böyük qüvvə qarşısında dura bilməyəcəyini hiss edən Daniyal bəyin Şeyx Şamilə sığınmaqdan başqa çarəsi qalmır. Bundan sonra rus mətbuatında Daniyal bəyin satqınlığı barədə bir-birinin ardınca xəbərlər çap olunmağa başlayır. Lakin Şəmistanın arxivdən tapdığı sənədlər onun satqınlığını tamamilə rədd edir, əksinə, bu məlumatlar rusların özləri əleyhinə çevrilmiş olur. Məlum olur ki, Daniyal bəy nəyə görə Şamilə pənah aparır. Vaxtilə Daniyal bəyin I Nikolaya, Qafqaz canişini Vorontsova, hərbi nazir Çernışova yazdığı şikayətlərdə rusların ona qarşı törətdikləri təxribatlardan gileylənirdi. Lakin onu eşidən olmur.

Onun Şeyx Şamil tərəfinə keçməsi başqa aullardakı rus zabit və əsgərlərdən yüzlərcə hərbçinin Qafqazda aparılan müharibənin ədalətsizliyini başa düşərək Şamil tərəfinə kütləvi axın etdiyi dövrə təsadüf edir. Şeyx Şamil Daniyal bəyi açıq ürəklə qəbul etmiş və onu özünə naib seçmişdi. Daniyal bəy bütün döyüşlərdə həmişə Şamillə çiyin-çiyinə vuruşmuşdu.

Şamil məğlub olduqda Daniyal bəy də onunla birlikdə həbs edilir. Bir müddət Şəkidə saxlanılır. Bu zaman ona yenidən rus ordusunda xidmət təklif olunur. Lakin o, bundan imtina edir və 1859-cu ildə Türkiyəyə keçir. Müəllif Daniyal bəyin bütün hərəkətlərinə, həyəcan və tərəddüdlərinə həmişə bir aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Şəmistan Nəzirlinin uzunmüddətli arxiv axtarışlarından sonra tapıb üzə çıxardığı Azərbaycan generallarından biri də topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilovdur. General Vəkilov Qafqazda hərbi topoqrafiya üzrə general-mayor adına layiq görülmüş yeganə şəxsiyyətdir. İbrahim ağa Vəkilov 1853-cü ildə Qazax rayonunun Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdur. 11 yaşında ikən atadan yetim qalır. 1866-cı ildə Tiflisdə hərbi gimnaziyaya daxil olur, oranı bitirdikdən sonra Peterburqda hərbi topoqrafiya məktəbinə daxil olur və 1879-cu ildə oranı bitirərək praporşik rütbəsini alır. Gənc zabit bir müddət Qafqaz hərbi dairəsinin topoqrafiya qərargahı şöbəsində çalışır. 1883-cü ildə Rus-İran komissiyasının tərkibində Xəzər dənizindən Əfqanıstanadək sərhədlərin dəqiqləşdirilməsində iştirak edir. Bu mühüm iş vaxtından qabaq yerinə yetirildiyi üçün İbrahim ağa Vəkilov İranın ən ali "Şire-Xurşid" ordeni ilə təltif olunur. Bununla yanaşı, o, hərbi məktəbdə pedaqoji fəaliyyətini də davam etdirir.

1906-cı ildə Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin iclasında İ.Vəkilov Qafqaz Xeyriyyə Cəmiyyətinin ilk sədri, o zaman Tiflisdə

yaşayıb-yaradan “Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə isə cəmiyyətin katibi seçilir. General Vəkilov Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri kimi Qafqazda çox işlər görür. 1907-ci ildə Qarabağda aclıq və çəyirtkə basqını zamanı Ağdama 600 manat vəsait göndərir.

1920-ci ildə Azərbaycanın ilk coğrafi xəritəsinin müəllifi və topoqrafiya məktəbinin də yaradıcısı İbrahim ağa Vəkilov olmuşdur.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra general Vəkilovun ünvanına Müsavat generalı kimi tez-tez tənələr vurulurdu. O, böyük maddi ehtiyac içərisində qalır. Vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə hökumətə ərizə yazmağa məcbur olur. Bir ərizəsində yazırdı: “Bir çarpayıdan, bir mizdən və bir arakəsmədən savayı heç nəyim yoxdur. Oğlumun darısqal mənzilinin bir guşəsində yaşayıram”.

Lakin onun səsini eşidən olmur. Məhz belə şəraitdə o, Azərbaycan Respublikasının siyasi və təbii xəritəsini tərtib edib, başa çatdırır. Ancaq bu xəritə Sovet dövründə it-bat olub, ondan istifadə edə bilməyiblər. Müəllif bununla ölkənin həm siyasi və həm də təbii imkanlarını birləşdirərək zəngin məzmunlu, asan oxuna bilən bir xəritə yaratmışdır. Bu xəritənin əhəmiyyəti orasında idi ki, başqa xəritələrdən fərqli olaraq yer adları türk dilində ata-babalarımızın işlətdikləri şəkildə yazılmışdır. Hamıya məlumdur ki, ermənilərin məskən saldıqları Azərbaycanın kənd və qəsəbələrində yerli adları təhrif edilmiş şəkildə və ya Azərbaycan adlarını dəyişərək erməni sözləri formasında təqdim etmişlər. Təəssüf ki, ermənileşdirilmiş bu yer adları indiyədək dəyişdirilməyib, ermənicə qalmışdır.

İbrahim ağanın ailə həyatı da əzablı olmuşdur. O, uzun müddət Tiflisdə yaşadığından orada Yelena Yermolayeva adlı bir rus qızla evlənir. Ancaq uzun müddət kəbinsiz yaşamağa məcbur olurlar. Çünki çar Aleksandrın verdiyi fərmana görə müsəlmanın rus qızı ilə evlənməsi qəti qadağan idi. Əgər müsəlman oğlan rus qızla evlənərsə, o, mütləq xristian dinini qəbul etməlidir. İbrahim ağa isə buna getmək istəmirdi. Beləliklə, uzun müddət əzab çəkir. İki oğlu artıq həddi-buluğa çatırdı. Ancaq onları rəsmi övladlığa keçirə bilmirdi. Uşaqlar isə atalarının müsəlmanlıq dinini qəbul etmək istəyirlər. Başını itirmiş ana Lev Tolstoya məktub yazaraq, ondan məsləhət istəyir. Tolstoy da cavabında bildirir ki, övladları ağıllı iş tuturlar. Zira müsəlmanlıq xristianlıqdan çox üstündür. 1891-ci ildə xoşbəxtlik İbrahim ağanın üzünə gülür. O, çarın əmri ilə yüksəkixtisaslı topoqraf kimi Türkiyəyə ezam olu-

nur. 1893-cü ildə, nəhayət, xaricdə bolqarıstanlı bir keşiş onlara kəbin kəsir.

İbrahim ağa Vəkilov 1934-cü ildə vəfat etmişdir. O, xalq şairimiz Səməd Vurğunun əmisi oğlu idi.

Şəmistan Nəzirlinin araşdırdığı generallar içərisində Süleyman bəy Əfəndizadə, Cavad bəy Şıxlınski, general Firudin bəy Vəzirov, general Teymur Novruzov da vardır. Müəllif çətin olsa da, maneələrə rast gəlsə də, eyni şövq və ehtirasla bu generalların da üzərindən toz basmış qara pərdələri qaldıraraq onları olduğu kimi oxuculara təqdim edir. Şəmistan kimi axtarıcıların qədrini bilməliyik. Onun tapıb üzə çıxardığı hər bir generalın və ya adicə bir hərbçinin həyat və fəaliyyəti ayrıca elmi əsərin mövzusu ola bilər. Şəmistanın da bəxti orada çəkib ki, jurnalistdir. Tapdığını maraqlı və şirin dillə ifadə etməyi bacarır. Onun əsərlərində elə yerlər var ki, sadəcə bədii əsər kimi oxunur. Lakin fəaliyyətinin ən başlıca cəhəti isə ondadır ki, o, arxiv qaranlıqlarına işıq tutmağı bacarır. Bütün əsərlərində də ehtiraslı bir jurnalist olaraq qalır.

Şəmistanın başqa oçerklərində, məsələn, "Milli sərkərdələrimizin faciəsi", "Acı tale" və başqalarında da tarix vərəq-vərəq gözlərimiz qarşısında səhifələnir, hər şey öz yerini tutur. Bu oçerklər adi oçerklərdən öz ensiklopedik xarakteri və hətta dərsliklərə daxil ola biləcək zəngin materialları ilə fərqlənir. Hər bir oçerk bir görkəmli şəxsiyyətin taleyidir.

Xalqımızın tarixini öyrənmək naminə ömrünün çox hissəsini arxivlərdə keçirən adamlara xüsusi ehtiramım var. Şəmistan, sən belə adamlardan birincisisən.

Heç şübhəm yoxdur ki, oxucular bu kitabı daxili razılıq hissi ilə oxuyacaq, tapıntılardan bəhrələnəcək və istər-istəməz dodaqları arasından bu sözlər eşidiləcəkdir: "Uğur olsun sənə, Şəmistan!"

1993-cü il 19 fevral

Qılman İLKİN,
Dövlət mükafatı laureatı, xalq yazıçısı.

I hissə

1918-ci İLDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSU NECƏ YARANIB?

AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSU NECƏ YARANIB?

"Azərbaycanlılar hərbçilik istedadına, sönməz daxili ruhi zənginliyə malikdirlər. Belə xalq həmişə qalib gələr."

Alfons RABBE,
Fransa tarixçisi

1930-cu il martın 3-də Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsinin qərarı ilə güllələnən qarxunlu mərdi Əşrəf bəyi müstəntiqlər ən çox 1918-ci ildə "dinc erməni əhalisi"ni qırdığına və həmin ildə Ərəş mahalında bolşeviklərə qarşı döyüşən əsgəri qüvvə təşkil etdiyinə görə günahlandırmışlar. Bu könüllü hərbi qüvvələrin əksəriyyəti o vaxt Birinci Dünya müharibəsindən qayıdan "Tatar süvari alayı"nın əsgər və zabitləri idi. Əşrəf bəy Qarxunlunun özü də 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında həmin alayın tərkibində Göyçayı, Müsüslünü, Bərgüşadı, Şamaxını və Bakını düşmənlərdən təmizləmək üçün igidliklə vuruşmuşdur.

* * *

Bu gün hamını haqlı bir sual düşündürür: 1918-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan hərbi qüvvələri necə və nəyin əsasında yaranıb? Axı, deyilənlərə görə, bu tarixdən əvvəl azərbaycanlılar əsgəri xidmətə çağırılmırdılar...

Bu suallar qarşısında uzun müddət düşünməli olursan. Ona görə ki, bəzi tarixçilərimiz ordunun yaranmasını alqışlayır, digərləri onun komandirlərinə tənqidi yanaşır, başqa birisi də yazır ki, 1918-ci ildə ordumuz "könüllülərdən" yaranıb. Mətləb isə açılmır, bu "könüllülər" yerli mülki əhalidən ibarət idi, yoxsa kənardan gətirilmişdi?

Amma ordunun yaranmasında ilkin mənbə kimi bir fakt da var ki, tarixçilər ona da ötəri toxunurlar və bu mənbəyə tənqidi münasibət bəsləyirlər. O da Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən "Dikaya diviziya"nın azərbaycanlılardan ibarət nizami "Tatar alayı"nın əsgəri qüvvələridir. 1920-ci ildən ta bu günlərimizə qədər sovet rejimində də "Dikaya diviziya"nın fəaliyyətinə tarixçi alimlərimiz tənqidi yanaşıblar. Açılan arxiv qovluqlarında isə bunların tam əksinin şahidi oluruq. Sənədlərlə tanış olanda düşünürsən ki, 1914-cü ildən 1917-ci ilə qədər Rus imperiyasını almanlardan, 1918-20-ci illərdə isə Azərbaycanı daşnak-bolşevik əsgəri qüvvələrindən qoruyan və torpağımızın bütövlüyü uğrunda silaha sarılan **"Vəhşi diviziya"**nın Tatar-Azərbaycan alayı həm

bizim, həm də rus hərb tədqiqatçılarının niyə tənqid obyekti olub. Guya səbəbi də ondan ibarətdir ki, **"Vəhşi diviziya"** 1914-17-ci illərdə çara, 1918-20-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə xidmət edib. Faktlar göstərir ki, Nuru Paşanın ordusu 1918-ci ilin iyun-sentyabr aylarında Bakını düşmənlərdən təmizləyəndə onlarla çiyin-çiyinə vuruşan min nəfərdən çox könüllünün əksəriyyəti "Tatar süvari alayı"nın əsgər və zabitlərindən təşkil olunmuşdu. Bəs, süvari alayının o vaxtlarda qoruduğu, uğrunda vuruşduğu torpaqlar bizim deyildimi?

Bəli, bitib-tükənməyən bu suallara cavab tapmağın vaxtı çatıb. Bunu bugünkü müstəqil Azərbaycan və onun yenidən yazılan hərb tarixi tələb edir.

Bəzi məqalə müəllifləri ağızdolusu yazırlar ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində şovinist ruslar Qafqaz müsəlmanlarından təşkil olunmuş diviziyaya "vəhşi" adını təhqir mənasında veriblər. Əvvəla, diviziyanın döyüş yolunu təsvir edən sənədlərdə belə fakta rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bütün rəsmi sənədlərdə diviziyanın adı belədir: ***"Kavkazskaya tuzemnaya diviziya" - yəni Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş müsəlman süvari diviziya, "vəhşi" ayaması isə cəbhədaşları tərəfindən diviziyaya qeyri-rəsmi verilib.*** Müharibənin ilk günlərindən diviziyanın apardığı döyüş əməliyyatları çox uğurlu və qəhrəmanlıqları parlaq olmuşdur. Diviziya bütün müharibə boyu məğlubiyyətin nə olduğunu bilməyib, hücumları həmişə zəfərlə bitib. Onların döyüş amalı belə idi: ***"Nə bir addım geri çəkilməli, nə də əsir düşməli!"*** Ona görə də döyüşlərin ən çətin məqamında düşmən mühasirəsini yarmaq üçün bu diviziyanın təcrübəsindən və gücündən istifadə olunurdu.

Hətta "Vəhşi diviziya"nın sıralarında zəfərlə döyüşən həmyerlilərimizin şərəfinə cəbhədaşları hərbi marş da qoşmuşdular. Hərbi marşın bir bəndi 1920-ci ildən sonra Berlində mühacirətdə yaşayan general-mayor Teymur bəy Novruzovun (1880-1961) yaddaşından bizə gəlib çatıb:

Döyüşdə, cəngidə, zəfər yolunda,
İgidlər həmişə ən öncül olmuş.
Gəncə süvarları, sağı-solunda,
Borçalı igidləri birinci olmuş.

Ruscadan tərcüməsi şair
Vilayət Rüstəmzadənindir.

Tutaq ki, bizdə bəzi məqalə müəlliflərinin dediyi kimi, diviziyaya təhqir mənasında "vəhşi" adı verilmişdir. Bəs, Koroğlu igidlərinə və Dədə Qorqud qəhrəmanlarına "dəli" ayamasının verilməsi necə, onlar həqiqətənmi "dəli" idilər? Əlbəttə, yox!

Görkəmli şair, nasir Mikayıl Rzaquluzadə (1905-1984) "Yaz günəşi" kitabının "Görüşlər" xatirə-məqaləsində yazır:

"1927-1931-ci illərdə Gəncə pedaqoji texnikumunda müəllim işləyirdim. Bir dəfə türk müəllimimiz İsmayıl Hikmətdən soruşdum:

- Türklər nə üçün rus çarı böyük Pyotra "Dəli Petro" deyirlər?

Hikmət bəy əvvəlcə gülə-gülə:

Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov

- Türklər bütün ağıllı adamlara dəli deyirlər, - deyə cavab verib, sonra əlavə etmişdi: "dəli" sözünün bir mənası da igid, mərd, coşqun, ipə-sapa yatmayan, öz arzu və əməllərinə məftun, vurğun deməkdir: dəliqanlı, dəlibaş, dəlicəsinə sevmək, Koroğlu və Dədə Qorqud dəliləri də burdan gəlir."

Hər iki ifadədə incə yumor, sevgi, nəvaziş çalarları var. Niyə uzağa gedirik. Bizim müasirimiz, dünya şöhrətli sərkərdə Əli ağa Şıxlinski aydan-arı, sudan-duru olan "Xatirələrim" kitabında yazır ki, bizim nəsil öz cəngavərliyi, tündməcazlığı ilə qəzada tanınırdı. Qəzada bizi "dəli qazaxlı" adlandırırdılar. Əli Qazaxoğlu nəslində birinci savadlı adam mənim atam idi.

Sual olunur: hərfi mənada başa düşsək, "dəli" olan bir nəsil "artilleriyanın Allahı" kimi oğul yetirə bilərdimi? Onu da unutmaq lazım deyil ki, Şıxlinskilər nəsli Azərbaycan maarifinə, ədəbiyyatına və hərb tarixinə bütöv, sağlam ziyalı nəsli bəxş etmişdir.

Sonralar (1917-ci ilin noyabrından - Ş.N.) həmin diviziyanın Tatar (Azərbaycan - Ş.N.) süvari alayının əsgərlərindən ibarət ilk dəfə 600 nəfərlik "Müsəlman korpusu" general-leytenant Əli ağa Şıxlinskinin təşəbbüsü ilə təşkil olundu. 1918-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azər-

baycan Zaqafqaziya Seymindən çıxdı. Bu dövrdə ölkədə siyasi durum çox qarışıq və mürəkkəb idi. Bolşevik-daşnak silahlı qüvvələri tərəfindən güclü təhlükə yaranmışdı. Məhz Tatar-Azərbaycan alayının qüvvəsinə arxalanıb, əlavə könüllülər toplamaqla həmin il iyunun 26-da "Əlahiddə Azərbaycan korpusu" yaratmaqla Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov Milli Ordunun təməl daşını qoydular.

"...Birləşməyə belə bir ad qoşulanda onun məna mərkəzində müsbət bir münasibət dayanırdı və bununla da, "Dikaya diviziya"nın məğlubedilməzliyinə işarə ifadə olunurdu. Xüsusən, daşnak və ifrat bolşevik elementləri "Dikaya diviziya"dan danışarkən heç də bu sözü həmin diviziyanın şücaətinə olan heyranlığına görə işlətmirdilər. Belə münasibət elə sovet tarixşünaslığının özündə də mövcuddur. Bir sıra müəlliflər "Dikaya diviziya"dan danışarkən bu ifadənin nəzərdə tutulan mənasını deyil, məhz "dikiy" sözünün leksik mənasını qabartmağa çalışmışlar. Bununla da, həmin birləşmənin hissələrinin hərbi keyfiyyətlərinə, Cümhuriyyət Ordusunun özülünü təşkil etmiş qoşun hissələrinin nizam-intizamına bir istehza ifadə olunmuşdur. Həmin diviziya 1917-ci ildə ləğv edilmiş və bununla da onun mövcudluğuna son qoyulmuşdur. Diviziya ləğv edildikdən sonra azərbaycanlılardan və çeçenlərdən təşkil olunmuş "Tatar süvari alayı"nın qalıqları Azərbaycana qayıtmış və onun bazasında Müsəlman korpusunun ikinci süvari alayı yaradılmışdı" (M.Süleymanov, "Azərbaycanda "Dikaya diviziya" olubmu?" məqaləsi, "Hərbi bilik" jurnalı, 1998-ci il, №4). Və bu hərbi qüvvələrin özəyi əsasında da 1920-ci ilə kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tərkibi 40 minə yaxın olan Milli Ordusu yarandı. Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov kimi iliyinə qədər hərbçi olan generallar ordunun təməl daşının "dəlilər"dən olmasına razı olardımı?

1917-ci ildə imperiya dağılandan sonra Petroqrada aparılan "Dikaya diviziya"dan qarma-qarışıqlıqları yatırmaq və üsyan edən xalqı qırmaq üçün istifadə etmək istədilər. Onlar isə nizamnaməyə və milli adət-ənənəyə sadiq qalaraq silahsız xalqı qırmaqdan imtina edib Qafqaza qayıtdılar.

"Müsəlman milli korpusu"nun əsasında Petroqraddan köçürülən həmin "Vəhşi diviziya"nın "Tatar süvari alayı" dayanırdı. General Əli ağa Şıxlinski ümumi komandanlığı qəbul etdi. Tərxis edilmiş rus ordusunun zabitləri də həmin qoşun birləşmələrinə götürüldü. Bu zaman müsəlmanlara üstünlük verilirdi. Bundan əlavə, 1917-ci il çevrilişindən

sonra Bakıdakı kadet məktəbində yerli zabit kadrlarının hazırlanmasına da başlandı".[1]

Ayrı-ayrı sənədlər şahidlik edir ki, Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində üç mindən çox sıravi və kiçik rütbəli azərbaycanlı döyüşürdü. Bunlar müharibə başlananda səfərbər olanlar idi. Lakin imperiya qoşunlarının tərkibində yüksək rütbəli zabit və generallarımız da az deyildi. Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov, general-leytenant Əli ağa Şıxlinski, süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski, general Məmmədsadıq bəy Ağabəyzadə, Əsəd bəy və Mirkazım xan Talışxanovlar, Cavad bəy Şıxlinski, süvari generalı İbrahim ağa Usubov, rotmistr Teymur bəy Novruzov *(1919-cu il avqustun 2-də Milli Ordudakı əla xidmətinə görə general-mayor rütbəsi verilmişdir - Ş.N.),* təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov, Soltan Əhmədov praporşik Sayad Zeynalov və onlarla başqa oğullarımız cəbhədə ad-san qazanmışdı.

1917-ci il noyabrın 15-də Peterburqdan Qafqaza qayıdan general - leytenant Əli ağa Şıxlinski ilk dəfə Tiflisdə azərbaycanlılardan ibarət milli korpus yaratmışdı. Bununla da o, Milli Azərbaycan Ordusunun təməl daşını qoymuşdu. Bu barədə general "Xatirələrim" hərbi memuarında daha dəqiq məlumat verir:

"Noyabr ayında Tiflisə qayıtdıqda, müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olunduğu barədə əmri oxudum. Öz xalqımı, baş verə biləcək təzyiqlərdən və daxili qarışıqlıqlardan özünü qorumasına xidmət etmək arzusu ilə korpus təşkil etməyi qət edib, Tiflisdə öz qərargahımı[2] düzəltməyə başladım".

"Açıq söz" qəzeti 1918-ci il 7 yanvar tarixli nömrəsində nizami müsəlman əsgəri qüvvələrinin yaranması haqqında belə bir xəbər yaymışdı:

"Yanvarın 3-də Mərkəzi Müsəlman Zaqafqaziya komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri Fətəli xan Xoyski müsəlman əsgəri dəstələri təşkilatı haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziyaya Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından nizami ordu təşkil etməsi qətnaməsini çıxarmışdır. Nizami ordu üçün lazımi qədər könüllü cəm edilməsi işi Qafqaziya

---

1. T.Svyatoçevski, "Rusiya Azərbaycanı. 1905-1920-ci illər" məqaləsi.

2. Qərargah Tiflisdəki "London" mehmanxanasının birinci mərtəbəsində yerləşirdi. Həmin ikimərtəbəli mülk indi də qalır. Bu sətirlərin müəllifi 1999-cu ilin aprel ayında Tbilisdə yaradıcılıq ezamiyyətində olanda həmin binanı axtarıb tapmışdır. - Ş.N.

Tam artilleriya generalı
Əli ağa Şıxlinski

Mərkəzi Müsəlman Komitəsinə həvalə edilmişdir. Nizami ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv edilməsi haqqında Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən dekret veriləcəkdir. Zaqafqaziya Komissarlığının bu qətnaməsinə binaən dekabrın 19-da beşinci və yeddinci Qafqaziya nişançı firqələrindən ibarət olan altıncı ordu korpusunun Müsəlman nizami ordusuna əvəz edilməsi haqqında Qafqaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən Əmrnamə verilmişdir. Həmin əsgəri dəstələrini milliləşdirmək işlərinin nəzarəti general Əli ağa Şıxlinskiyə həvalə edilmişdir.

General - leytenant Əli ağa Şıxlinski öz vəzifəsinin icrasına başlamışdır".

1918-ci ildə ölkəmiz ağır və təhlükəli günlərini yaşayırdı. Həmin ilin yanvar ayında Türkiyəyə hərbi yardım üçün gedən Azərbaycan hökumətinin Əks-kəşfiyyat idarəsinin rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşa ilə görüşəndə demişdir:

- Paşam, Birinci Dünya müharibəsində biz azərilərdən dörd general rus ordusunda ordu komandiri olmuşdular. Qonşularımız erməni və gürcülərdən ordu komandiri çıxmamışdır. Yalnız bir gürcü generalı hərbi korpus komandiri ola bilmişdir. Azərilərdən ordu komandiri Səməd bəy Mehmandarlı rus-yapon müharibəsində hərbi korpus komandiri olaraq rus ordusunun ən yüksək ordenini almışdır. İkinci general Əli ağa Şıxlinskidir. Rus ordusunun topçu baş inspektoru idi. Üçüncü general Hüseyn xan Naxçıvanskidir. Dördüncüsü isə Xan İrəvanskidir. *(N.Şeyxzamanlı, "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" kitabı, 1997-ci il, səh.73).*

1914-cü il avqustun 23-də Gəncədə, Şuşada və başqa qəzalarda alaylar təşkil olundu. Şuşalılardan "Tatar süvari alayı", gəncəlilərdən isə "İkinci Gəncə süvari müsəlman alayı" yaradıldı. Bunların hamısı "Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş süvari diviziyası"nın tərkibinə daxil oldu.

Birinci Dünya müharibəsi başlananda ilk günlərdən rus ordusunda ağır vəziyyət yaranmışdı. Bəzi əsgər və zabitlər silahı atıb ön cəbhədən qaçırdılar. Ona görə də ehtiyatda olan zabitləri yığır, qısamüddətli hərbi kurslar açırdılar. Çar II Nikolay sərəncam vermişdi ki, hərbi məktəblərdə oxuyan kursantlar da ön cəbhəyə göndərilsin.

Çar Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya müsəlmanlarından könüllü süvari diviziyanın yaradılması haqqında 1914-cü il avqustun 23-də qərar imzaladı.

Həmin il avqustun 14-də "İqbal" qəzeti (N-711) "Gəncə müsəlmanları və müharibə" adlı məqaləsində yazırdı: "Müsəlman zabitləri başda olmaqla süvari alaylar təşkil etmək üçün izn sadir olunmuşdur. Hər süvariyə at almaq üçün 150 manat pul və bir tüfəng, ayda da 20 manat məvacib veriləcəkdir".

Bütün mahal başçıları Azərbaycandan təşkil olunan süvari diviziyaya silah, paltar və atla təmin olunmaq üçün yardım edirdilər.

Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində bu barədə belə bir sənəd saxlanılmışdır. Orada oxuyuruq:

"1914-cü il avqustun 24-də Qazax qəzası Daş Salahlı kəndinin ağaları - Kazım ağa Paşayev, Miralayevlər və Halaybəyovlar Birinci Dünya müharibəsinin nizami ordusunda istifadə olunmaq üçün hər ağa süvari alayına bir at və bir süvari könüllü olaraq vermişlər.

Təsdiq etdi: Daş Salahlı kəndinin starşinası Məmməd koxa Mahmudov ***(MDTA, F,62, siy.1, sax. vahidi 81).***

İmperiya Baş Qərargahının baş yavəri kapitan Bovrinovun əmrində göstərilir ki, müsəlman süvari alaylarının toplanış məntəqəsi aşağıda göstərilən ərazilərdə olsun.

Azərbaycan-Tatar süvari alayı Gəncəyə, Çərkəz alayı Yekaterinordora, Çeçen alayı Qroznıya, Kabardin alayı Nalçikə, Dağıstan alayı Teymurxan-Şuraya və Acar batalyonu Kobuletiyə yığışsınlar.

Avqustun 31-də Gəncə qəzasından 69 süvari yığıldı. Sentyabrın 6-da Qazax qəzasından (Qərbi Azərbaycan da daxil olmaqla) birinci bölüyə 50 nəfər könüllü gəldi. Bu bölüyə ilk komandir rotmistr Şahverdixan Əbülfətxan oğlu Ziyadxanov (1869-1919) təyin edildi. Şahverdixan peşəkar hərbçi idi. O, 44-cü Nijeqorod draqun alayında qvardiya zabiti kimi xidmət etmişdi. Məşhur xalq qəhrəmanı Gəncəli Cavad xanın (1786-1804) nəvəsi idi.

Azərbaycan alayının dördüncü və ikinci bölüyü Şuşa və Cavanşir bölüyü yüz nəfər, üçüncü bölüyü Ərəş, Zəngəzur, Nuxa qəzasından, dördüncü bölüyü Borçalı qəzasından təşkil olundu.

1914-cü ilin sentyabr ayında Qafqazın yerli müsəlman əhalisindən süvari diviziya tam təşkil olundu. Oktyabr ayının əvvəllərində diviziyanı eşalonla Podolsk quberniyasına aparıb hərbi baxış keçirdilər. Sonra Peterburqa gətirib ordan da Qərb cəbhəsinə yola saldılar.

O dövrün arxiv sənədlərində göstərilir ki, 1914-1917-ci illərdə diviziyanın sıralarında 7000 mindən çox süvari şərəfli döyüş yolu keçmişdir. 1915-ci ilin sonunda Dnestr çayını hücumla keçən diviziya mövqeyini möhkəmləndirərək 250 nəfər avstriyalını və xeyli macar əsgər və zabiti əsir götürmüşdür.

1916-cı il iyulun 15-də Kayzer Almaniyasının "Dəmir diviziya"sının 3 min süvarisi ilə üzbəüz gələn döyüşdə 500 nəfərlik Azərbaycan və Çərkəz alayının qarşısında tab gətirməyərək pərən-pərən düşmüşlər.

Bu qəhrəmanlıqların şahidi olan diviziya rəisi general-leytenant, knyaz Dmitri Baqration baş komandan Mixail Romanova yazırdı: "Cəsur Qafqaz igidlərinə əbədi eşq olsun!"

Diviziya üç briqadadan və üç süvari alayından ibarət idi: birinci alay Kabardin və dağıstanlılardan, ikinci alay tatar *(Azərbaycan - Ş.N.)* və çeçenlərdən, üçüncü alay inquş və çərkəzlərdən təşkil olunmuşdu. Bundan başqa, osetinlərdən ibarət piyadalar briqadası və Don kazaklarından səkkizinci artilleriya divizionu yaradılmışdı.

Diviziyanın baş komandanı imperator II Nikolayın qardaşı, böyük knyaz Mixail Aleksandroviç Romanov (1878-1918), rəisi isə general-leytenant, knyaz D.P.Baqration (1863-1919) idi.

Sıravi əsgərləri (aşağı rütbəliləri) "süvari", bəzən də "atlı" deyə çağırırdılar. Zabitlər ayda 25 manat maaş alırdı. Onlardan əksəriyyəti ruslardan və Qafqazın xan, bəy və ağa oğullarından ibarət idi.

Diviziya əsgərlərinin yaxşı təlimi, əla döyüş qabiliyyəti vardı. Bunu "Gəncə alayı"nın komandiri podpolkovnik Pyotr Aleksandroviç Polovtsovun (1874-1964) 1915-ci il iyulun 11-də Gəncə qubernatoru Q.Kovalyovun adına göndərdiyi teleqram da təsdiq edir:

"Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya"nın alayları arasında Gəncə süvari alayı birinci olaraq öz komandirinə "Müqəddəs Georgi xaçı" ilə təltif olunmaq şərəfi nəsib etdi. Bu yüksək mükafatla fəxr edərək onu tatar (Azərbaycan - Ş.N.) süvarilərinin yüksək döyüş bacarığı və fədakar qəhrəmanlığının qiyməti kimi qəbul edirəm. Müsəl-

man süvari döyüşçülərinin misilsiz şücaəti qarşısında mənim dərin heyrətimi qəbul etmənizi xahiş edirəm".

Moskvada çap olunan "Mətbuat günü" jurnalı 1915-ci il yanvar ayında dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyun oğlu, qraf yazıçı-jurnalist İlya Tolstoyun "Alıe başlıki" oçerkini ("Al qırmızı başlıqlar") dərc edib. İlya Lvoviç yazır: "Qafqazın müsəlman əhalisindən təşkil olunmuş diviziya ilə ilk dəfə Lvov şəhərində tanış oldum. Həmin gün komandir onlara baxış keçirirdi. Bir-birindən əzəmətli süvari alayları nizami qaydada gəlib keçirdilər. Şəhər əhalisi bir saatdan çox indiyə qədər görmədikləri bu gözəl mənzərəni böyük şövqlə izləyirdilər. Milli döyüş mahnıları və zurna sədaları altında qırmızı çərkəzlərdə, başlıqlarda, gümüş və qızılı işləməli silahlarla, qarayanız sifətlərindən milli qürur, fəxarət yağan qıvraq döyüşçülər xam atların üstündə şəhər camaatının qarşısından keçib gedirdilər.

1917-ci il Tatar-Azərbaycan süvari alayının əsgər və zabitləri. İkinci cərgədə sağdan 4-cü "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuş briqada komandiri Feyzulla Mirzə Qacar (1872-1920)

Daha sonra qafqazlı döyüşçülərə heyranlığını bildirən yazıçı-jurnalist qraf İlya Lvoviç yazır: "Onlar əsl mənada qəhrəmanlıqla döyüşən nizami ordudur. Onlar Dnestr çayı uğrunda döyüşmüşlər, "Brusilov cəbhəsi"nin yarılmasında böyük şücaət göstərmişlər. Diviziyanı "Müqəddəs Georgi xaç ordeni"lə şəxsən əlahəzrət imperator təltif etmişdir".

Görkəmli şairimiz Məhəmməd Hadi azərbaycanlılardan ibarət alaylarla birgə Polşada, Lvovda, Stanislavda, Karpatlarda, Qaliç və Qorodinka şəhərləri uğrunda gedən döyüşlərdə üç il cəbhə həyatı keçirmişdir. Həmyerlilərimizin qəhrəmanlığından ruhlanan böyük şair bu mövzuda silsilə şeirlər yazmışdır. O, cəbhədə Azərbaycan alayının imamı olmuşdur. 1917-ci ildə Gəncədə əsgərlər qarşısında çıxış edən Məhəmməd Hadi demişdir:

- Əziz vətəndaşlarım! Alayımızı təşkil edən Azərbaycan türklərinin göstərdikləri hərbi qabiliyyəti və yapdıqları qəhrəmanlıqları söyləməklə bitməz. Ancaq mən burada bir hadisə üzərində dayanacağam. Hərb şiddətlə davam edirdi. General A.V.Samsonovun komandasındakı rus ordusu ilə alman qüvvələri şiddətlə çarpışırdı. Samsonovun sağ cinahını "Dikaya diviziya" *(Müsəlman diviziyası - Ş.N.)* qorumaqda idi. Almanlar çəmbəri daraldarkən ətrafla əlaqəsi kəsilən alay komandanımızın verdiyi əmrlə Alman çəmbərinə hücum edərək, çəmbəri yardı və alayı ikiyə böldü. Yarılan çəmbərin sağ və solunu sıxışdırmağa başladı. Beş alaydan ibarət olan Qafqaziya qardaşları rusları alman çəmbərindən qurtardı. Bu mühüm hadisə həftələrcə rus mətbuatını işğal etdi. Rus çarı bizim alayın bayrağına ən böyük orden verdi.

1914-cü il avqustun 15-16-da Şərqi Prussiya əməliyyatında general A.V.Samsonovun ikinci ordusunun 30 min əsgər və zabiti mühasirəyə düşmüşdü.

Cəbhədə ruhani kimi öz vəzifəsini icra edən şair Məhəmməd Hadi əsərlərində eloğlularımızın igidliyini də vəsf etmişdir:

Bu ağır yük çəkilməz,
Bu ağular içilməz.
Sənsiz, a parlaq dilək,
Qaranlıqlar keçilməz.

Məyus olma amandır,
Məyus olmaq yamandır.
Qorxaq diləksiz yaşar,
Millətim qəhrəmandır.

"Hadi doğma Azərbaycandan minlərlə kilometr uzaqda, Karpat dağlarında, müharibə alovları içində də Vətənin taleyini düşünməyi, onun təbii gözəlliklərini və gələcək xoşbəxtliyini tərənnüm etməyi çox sevir-

di". *(Ə.Mirəhmədov, "Məhəmməd Hadi" kitabı, Bakı, 1962-ci il, səh.183)*

Birinci Dünya müharibəsi illərində Tatar-Azərbaycan alayı günorta namazında. Öndə alayın baş axundu şair Məhəmməd Hadi Şirvani

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin liderlərindən biri, dahi bəstəkarımız Üzeyir bəyin kiçik qardaşı Ceyhun bəy Hacıbəyli 1916-cı ilin fevral - iyun aylarında Birinci Dünya müharibəsində azərbaycanlı əsgər və zabitlərin döyüş yolunu əks etdirən "Müsəlman zabitləri" adlı on dörd silsilə məqalə dərc etdirmişdir. "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş bu məqalələrdə cəbhələrdə şərəflə vuruşan yalnız azərbaycanlıların deyil, ümumi Qafqazda yaşayan din qardaşlarımızın qəhrəmanlığı haqqında da qiymətli məlumatlar var. Ceyhun bəy 19 aprel 1916-cı il tarixli (№86) məqaləsində yazır ki, apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, yalnız 1915-ci ildə müsəlman zabitlərindən yeddi general, on iki polkovnik, bir kazak qoşun starşinası[3], on doqquz podpolkovnik, iyirmi dörd kapitan, iki yasaul, on yeddi rotmistr, iyirmi bir ştabs - rotmistri, on səkkiz ştabs-kapitan, beş podyasaul, üç yüzbaşı, əlli poruçik, iki xorunji, otuz səkkiz podporuçik, iyirmi bir kornet və on iki praporşik rütbəli müsəlman döyüşlərdə fərqləndiklərinə görə təltif olunmuşlar. Bu saydan üç general üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi", on yeddi zabit, o cümlədən bir polkovnik, beş podpolkovnik, üç kapitan, bir rotmistr, bir ştabs-rotmistr, bir ştabs-kapitan, iki poruçik, iki podporuçik və bir praporşik dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

[3] Kazak süvari qoşunlarında podpolkovnik rütbəsi belə təsis olunmuşdu. - Ş.N.

On dörd zabitə, bir polkovnikə, iki podpolkovnikə, bir kapitana, bir yasaula, bir rotmistrə, bir ştabs-kapitana, bir yüzbaşıya, dörd poruçikə, bir podporuçikə və bir kornetə isə adlı Georgi silahı bağışlanmışdır.

"Kaspi" qəzetinin 1916-cı il 29 aprel tarixli nömrəsində belə bir fərəhli fakta da rast gəldik: "Qvardiya süvarisindəki Qafqaz Ordusunun Baş Komandanının sərəncamında olan general - adyutant, general-leytenant Hüseyn xan Naxçıvanskiyə tam süvari generalı rütbəsi verilsin". Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunan süvari diviziyanın qəhrəmanlığından iftixarla danışan Ceyhun bəy yazır: "Almanlara qarşı vuruşan müsəlman döyüşçülərinin mərdlik və fədakarlığı bütün imperiya mətbuatını onlar haqqında danışmağa vadar etdi. "Dikaya diviziya"nın adı əfsanələşdi. Onu demək kifayətdir ki, üç min müsəlman döyüşçüsünə müharibə vaxtı beş min "Müqəddəs Georgi xaç" nişanı verilmişdir. Bu mərdlikdə heç bir saxtakarlığın olmadığını "Terski vedomost" qəzetində verilmiş aşağıdakı nümunə bir daha təsdiq edir.

Diviziya komandanına xidməti iş üçün bir neçə günlüyə on beş nəfəri Tiflisə göndərmək lazım idi. O, döyüşçüləri yığıb getməyi təklif etdikdə heç kəs könüllü olaraq cəbhəni tərk etmək istəmədi. Axırda püşk atmaq məcburiyyətində qaldılar. Püşk düşən əsgərlər səhər Tiflisə yola düşməli idilər. Amma... səhərisi onlardan heç kəs tapılmadı. Onların döyüşçü dostları gülümsünərək deyirdilər: "Onlar səngərlərdən çıxmırlar, Tiflisə başqa döyüşçülər göndəriləndən sonra üzə çıxacaqlar."

"Dikaya diviziya"nın əsgərləri sadəcə olaraq cəbhəni tərk etmək istəmirdilər. Tiflisə on beş nəfər yola düşəndən sonra göründülər".

İmperiya dağılıb, "Dikaya diviziya" buraxılandan sonra Azərbaycanda "Tatar alayı"na kim başçılıq etmişdir? Tiflisdə general-leytenant Əli ağa Şıxlinski, Gəncədə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev (1919-cu ildə general-mayor olub, həmin ili də səpmə-yatalaq xəstəliyindən vəfat edib), Bakıda isə milyonçu Şəmsi Əsədullayevin oğlu Əli Əsədullayev Azərbaycan Demokratik hökuməti qurulana qədər "Tatar alayı"nın ayrı-ayrı dəstələrinə başçılıq və himayədarlıq etmişlər. Bu dövrdə Gəncə Milli Komitəsinin üzvü Adilxan Ziyadxanovun və Ərəş mahalının bəylərbəyisi Əşrəf bəy Qarxunlunun başçılığı ilə "Tatar alayı" Gəncə və Şamaxıdakı rus əsgərlərinin silah anbarını ələ keçirdilər. Şəmkirin Dəllər stansiyasında Qars və Sarıqamışdan qayıdan rusların hərbi

Azərbaycan Milli Ordusunun ilk zabit heyəti, 1919-cu il

eşelonunu tərk-silah etdi. Bakıda erməni-bolşevik qoşunu ilə döyüşlər apardı...

1917-ci ilin sonunda könüllülərdən yaranan Milli Azərbaycan korpusunda döyüş və təlim görmüş nizami hissə birinci Azərbaycan süvari alayı idi. "Dikaya diviziya"nın ikinci alayından təşkil edilmiş bu süvarilərə 1918-20-ci illərdə "Tatarski polk" da deyirdilər. Həmin illərdə Milli Ordumuzda döyüş qabiliyyəti ilə fərqlənən ən yaxşı əsgər və zabitlər də bu alayda vuruşurdu. Məşhur sərkərdə Cəmşid xan Naxçıvanski, poruçik Osman ağa Gülməmmədov, praporşik Lütvəli bəy Vəkilov, poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyov, praporşik Paşa bəy Rüstəmov, Sayad bəy Zeynalov və bir çoxları Birinci Cahan savaşında göstərdikləri igidliyə görə imperiyanın ən ali "Müqəddəs Georgi Xaçı" ordeni ilə təltif olunmuşlar.

* * *

O vaxt Gəncədə rusların 218 və 219 saylı tibb xidməti alayı yerləşirdi. Bu ehtiyat alayları Birinci Dünya müharibəsi illərində yaralıları müalicə edib, yenidən cəbhəyə göndərirdi. İmperiya dağılsa da, minə yaxın əsgər və zabiti olan rus alayı hələ də fəaliyyətini davam etdirirdi. Erməni məhəlləsində yerləşən bu rus alaylarına ermənilər xüsusi qayğı göstərir, onlara ərzaq və silah verir, özlərinin xilaskarı kimi himayədarlıq edirdilər.

Gəncə Milli Komitəsi "Difai" firqəsinin köməyi ilə uzun mübahisədən sonra onların silahlarını alıb döyüşsüz, davasız Rusiyaya yola saldı.

Qafqaz-Türk cəbhəsində sülh bağlandıqdan sonra 1917-ci ilin noyabr ayından başlayaraq, bolşevik əhvali-ruhiyyəli rus əsgərləri geri, Rusiyaya qayıdırdı. Yeni yaranan Milli Ordumuza silah lazım idi. İmperiya dağılandan sonra Tiflisdəki silah anbarından biz müsəlmanlara heç bir pay verilməmişdi. Lakin gürcülər hərbi korpus yaratmaq üçün silah paylarını almışdı. Hətta ermənilər külli miqdarda silahı daşıyıb İrəvana aparmışdılar.

Gəncədəki Müsəlman Milli Komitəsi Qafqaz-Türk cəbhəsindən qayıdan rus hərbi eşelonlarının Azərbaycan ərazisindən gəlib keçəcəyi vaxtı öyrənib həmin günü - 1918-ci il yanvarın 9-nu "Döyüş günü" elan etmişdi. Məqsəd onlardan silah almaq idi.

Milli Komitənin başçıları Adil xan Ziyadxanov, Nəsib bəy Usubbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Xudadat bəy Rəfibəyov, Aslan bəy Səfikürdski və başqaları gürcü menşeviklərindən aldıqları zirehli qatarla və Gəncədəki Azərbaycan alayının (bu alay keçmiş "Dikaya diviziya"nın "Tatar alayı"nın əsgər və zabitlərindən ibarət idi - Ş.N.) qüvvəsilə rus hərbi eşelonunun qabağını Gəncənin otuz kilometrliyində - Şəmkir və Dəllər stansiyaları arasında kəsdilər. Zirehli qatara general-mayor knyaz Maqalov (300 nəfər gürcü əsgər və zabiti ilə birgə), "Azərbaycan-Tatar alayı"na isə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev komandirlik edirdi. Bu qabaqkəsmədə Gürcüstan menşevik hökumətinin də silah təmənnası vardı.

Yanvarın 9-da, səhər saat onda başlayan qanlı döyüş dörd gün davam etdi. İki mindən çox rus əsgəri öldürüldü və yaralandı. On beş min tüfəng, yetmiş pulemyot və iyirmi top ələ keçirildi. Azərbaycan tərəfindən on beş, gürcülərdən isə qırx nəfər əsgər şəhid oldu. Güclü müqavimətə rast gələn rus əsgər və zabitləri perrona çıxıb ağ bayraq qaldırdılar: ***"Lənət olsun, biz bu silahları verməyə çoxdan razıyıq, bircə evimizə sağ və salamat gedə bilək"*** - deyib, silahları təhvil verdilər.

Bu, Bakıda özünə yuva qurmuş sovetlər hakimiyyətinə qarşı gürcü və Azərbaycan xalqının silahlı mübarizəsi idi. Sonralar isə kommunistlər bu üsyanı "qardaş qırğını" və "Azərbaycan burjua hökumətinin ruslara divanı" kimi qiymətləndirdilər.

Bakıda Şaumyan başda olmaqla, Qafqaz Ölkə Komitəsi bərk qəzəblənib bildirdi ki, "Şamxor cinayətkarları inqilabi məsuliyyətə alınacaq

və Zaqafqaziya komissarlığını devirib, Zaqafqaziya fəhlə, əsgər və kəndli deputatları sovetləri hakimiyyətini təşkil edəcəkdir".

Lakin tarixi dönüşlər daşnak Şaumyana bəd niyyətlərini həyata keçirməyə imkan vermədi. Onu 1918-ci il sentyabr ayında iyirmi altılarla birgə güllələdilər.

ŞİMALDAN TƏHLÜKƏ

"...Şimaldan gələcək bir qorxu qarşısında ciddiyyətlə çıxaraq müqabilədə bulunacaqlarını öz bəyannamələrində söyləmişlərdir. Zatən qara bir qüvvənin gələcəyini biz həmişə mümkünatdan ədd edirdik. O qüvvə mütləqa Şimaldan gələcək idi. Biz bilirdik ki, "düşmən ordusu" "qəlyanaltı"sını Dağıstanda eləsə, "naharı"nı Bakıda yeyəcəkdir. Ona görə də bütün millət bir tək vahid kimi var qüvvəsi ilə çalışıb qara qüvvə qarşısında dayanmalıdır".

Məhəmməd Əmin RƏSULZADƏ
6 mart 1919-cu ildə
Məclisi-Məbusanda çıxışından

Bolşevik Rusiyası 1920-ci ilin mart ayında Dağıstanda dayanan general Anton Denikinin könüllü ordusunu darmadağın etdikdən sonra Qafqazdakı üç respublikanı işğal etməyi qarşısına məqsəd qoydu. Xüsusilə Azərbaycanı işğal etmək ön planda idi. V.İ.Leninin təbirincə desək, Azərbaycan bizə çox, lap çox lazımdır. Lenin Bakı neftinə görə Azərbaycana yağlı tikə kimi iştahla baxırdı *(V.İ.Lenin, "Əsərləri", 35-ci cild, səh. 378).*

Əvvəlcə ermənilər Anton Denikinlə danışığa gedib, məsləhət-məşvərət etmişdilər ki, siz ermənilər Qarabağ, Zəngəzur və Qazax ərazisində azərbaycanlılara hücum edib başlarını qatın. Biz Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra Azərbaycandan sizə torpaq payı verəcəyik. Lakin bu, Denikinə qismət olmadı. Bolşevik kəşfiyyatı Denikinin bu arzusundan xəbər tutub, onun ordusunu Dağıstanda məhv etdi. Bu könüllülərin çoxu Denikinlə birlikdə xaricə qaçdı. Onda belə bir danışığı ermənilər XI Qızıl Ordunun bolşevik qoşunları ilə etdilər.

XI Qızıl Ordu Denikini məhv etməklə özü üçün Bakıya yol açdı. Dərbənddə dayanan bu ordu yenə Bakıya hücum etməyə tərəddüd

edirdi. Bolşeviklər də Denikinlə olan ermənilərin şərtini saxlamışdılar. Ona görə də XI Qızıl Ordunun tərkibində çoxlu sayda daşnak əsgəri və zabiti vardı. XI Qızıl Ordu ona görə tərəddüd edirdi ki, onlara kəşfiyyat xəbər vermişdi ki, Azərbaycan ordusu çox güclüdür. Onun başında tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov və Əli ağa Şıxlinski durur.

O vaxtlar Moskvada Yaxın Şərq xalqları xarici komissarlığında şöbə müdiri vəzifəsində işləyən Nəriman Nərimanov 1919-cu il sentyabrın 29-da yazırdı:

"Müsavat ordusuna təcrübəli, enerjili və yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti olan, rus ordusunda xidmət etmiş general Səməd bəy Mehmandarov və Əli ağa Şıxlinski rəhbərlik edir. Yüksək vəzifələrdə vaxtilə Nikolay ordusunda xidmət etmiş müsəlman zabitləridir. Qərargah işlərində ruslar da var. Piyada, istehkamçı, artilleriya və süvari məktəbləri var. Piyada məktəblərində dörd aylıq kurslardır və bu kurslara ancaq azərbaycanlılar qəbul olunur. Artıq birinci buraxılış olub.

Nizam-intizam var. Orduda ancaq müsəlmanlardır. Əsgərlər ayda yüz manat alırlar.

Mühəndis, süvari və artilleriya olmaqla bərabər, on iki, hələ bir az da çox piyada alayları var. Əsas qüvvələr Muğan, Bakı, Gəncə və Ermənistanda sərhəddə yerləşdirilib.

Əsgərlərin təchizatı yaxşıdır. Çörəyin qiyməti iki funtadır. Zabit və əsgərlər arasında "Hümmət" partiyasının üzvləri də var. *(Nəriman Nərimanov, Partiya Arxivi, f.609, siy.1, saxlama vahidi 263.)*

* * *

Mart ayında "Əsgəran döyüşü"nə Azərbaycan ordusunun iyirmi min qoşunu göndərildi. Martın 22-də Bakı Partiya Komitəsinin üç nəfər nümayəndəsi bolşevik Anastas Mikoyan, Həbib Cəbiyev, Qəzənfər Musabəyov Samur körpüsündə görüşdülər. Məmmədhəsən Hacınski Moskvada Sovet Rusiyası ilə razılıq danışığı aparmışdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Üzeyir bəy Hacıbəyli və başqaları ən çox Xəlil Paşanın satqın, fırıldaqçı olduğunu ürəkağrısı ilə yazır və deyirdilər.

O dövrdə yenicə yaranan Milli Ordu üçün marş və şeirlər yazmağı vətənpərvər şairlərimiz Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Abbasağa Nazir Qaibzadə, Səməd Mənsur, Ümmügülsüm Rə-

sulzadə və Almas İldırım kimi qeyrətli şəxslərin yaradıcılığında öz əksini tapırdı.

On doqquz yaşlı, böyük Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi qızı, gənc şairə Ümmügülsümün 1918-ci ildə "Əsgər anasına", "Ey türk oğlu" şeirləri Azərbaycan milli ordusuna çağırış mövzusundadır. Şair həm də əsgər analarına müraciətlə deyir:

Sənin o göz nurunu əziz vətən bəkliyor,
Mane olma şux gəncə, burax hərbə gediyor.
O, bir baba igiddir,
Vətənin bəkçisidir, omuza silah alaraq,
Pək şərəfli və cəsur bir qəhrəman olacaq.

1919-cu ildə B.Q.Səttaroğlunun tərtibi ilə "Ordu marşları" adlı kitabça nəşr olundu. Bu gün də İncəsənət və Ədəbiyyat Arxivinin 2894 saylı fondunda 30-dan çox hərbi marş saxlanılır. Bunlar 1918-1920-ci illərdə yazılmış hərbi şərqilərdir. Şərqiləri Gəncə, Tərtər, Lənkəran, Quba, Qazax, Ərəş və Bakıda yerləşən alayların komandirləri toplayıb, rəsmi sənəd kimi Hərbi Nazirliyə göndəriblər. Burda polkovnik İsmayıl Həqqi bəy, Feyzi bəy, Zülfüqar bəy, Məhəmməd Ümid Gəncəli və başqalarının şərqiləri toplanıb.

General İbrahim ağa Usubov, (1875-1920)

İlyarımlıq fəaliyyətində üç qələbəsi olan ordumuzun iki sərkərdəsinə - Səməd bəy Mehmandarovun və general Teymur bəy Novruzovun şərəfinə də hərbi şərqi qoşulub.

Milli Ordu yaranışının həqiqətə çevrilməsi Vətən eşqi, azadlıq amalı, illərlə ordusuz olmağına baxmayaraq, xalqın qəlbində, varlığında sönməmişdi. 1918-ci ildə yenidən hərbi libası geyinən onların nəvə-nəticələri 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər vətəni yağılardan şərəflə qorudu. "İstiqlal" qəzetinin 7 iyun 1919-cu il sayında Məhəmməd Əminin "Ya qazi ol, ya şəhid!" marşı və 1919-cu ildə şair Hacı

Kərim Sanılının "Mahnılar" kitabı xalq şeiri, yəni qoşma tərzində yazılsa da, hərbi marş və vətənpərvərlik ruhundadır.

1920-ci ilin martında "Əsgəran müharibəsi"ndə qələbə çalan Azərbaycan ordusunun əsgərlərinə 18 yaşlı gənc şair Maqsud Şeyxzadə "Əsgəran marşı" və "Qarabağ" şeirlərini yazdı:

Vardı Əsgəranda minlərlə əsgər,
Aslan yavrusu tək sarsılmaz ərlər.
İrəli, irəli, ey islamlarım!
Yağı yuvasını dağıdanlarım!

* * *

V.İ.Lenin martın 17-də Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasının üzvü Serqo Orconikidzeyə yazırdı: "Bakını almaq olduqca və olduqca vacibdir. Bütün qüvvələri bu istiqamətə yönəldin".

S.Orconikidze, A.Mikoyan, S.Danilyan və L.Mirzoyan 1920-ci ilin noyabrında Leninə yazırdılar ki, Azərbaycanın qəzalarında Sovet hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün əlavə yeddi diviziya göndərin.

V.İ.Lenin həmin ilin dekabr ayında cavab məktubunda yazırdı: "Belə hesab edirəm ki, Azərbaycana beş yeni diviziya göndərməklə kifayətlənmək olar".

Yeni açılan "tamamilə məxfidir" arxiv sənədlərində 1921-ci ilin aprelində Azərbaycana qarşı hücuma keçən XI Ordunun sayı 200.000 və bəzən də 210.000 göstərilir. Lakin yetmiş il bu ordunun gəlişini "bayram" elədiyimiz qəzet, kitab, jurnal və dissertasiya əsərlərində 72.000 göstərilmişdir. Şübhəsiz ki, bizə "azadlıq gətirən" bolşeviklər bu rəqəmi qəsdən azaltmışlar. Yəqin ki, bunu dünya miqyasında rüsvay olmamaq üçün azaltmışlar. Otuz mindən bir az çox olan Azərbaycan ordusuna qarşı 210.000 rəqəmini göstərməyi özlərinə ar biliblər.

Daha bir fakt: 1921-ci il fevralın 21-də Azərbaycan yoxsul komitələrinin qurultayında respublika xalq ərzaq komissarı Qəzənfər Musabəyov öz çıxışında ərzaq təchizatı sahəsində yaranmış son dərəcə ağır vəziyyətdən təlaşla danışaraq, etiraf etməli olmuşdur ki, Azərbaycanda sayı 300 min nəfərə çatan rus ordusunun və bir o qədər də fəhlənin olması vəziyyəti fəlakətli səviyyəyə çatdıran mühüm amillər sayılmalıdır.

O zaman kiçik Azərbaycan ərazisində 300 minlik rus ordusunun yerləşdirilməsi az qala respublikanın böyüklü-kiçikli, qocalı-cavanlı,

qadınlı-kişili əhalisinin hər beş, yaxud altı nəfərindən birinə bir əli silahlı işğalçı əsgərin düşməsi deməkdir.

Demək, V.İ.Leninin rəhbərlik etdiyi imperiyada azərbaycanlılardan qorxduğuna görə əliyalın, silahsız hər beş-altı nəfərə bir silahlı əsgər ayrılmışdı.

Beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozan bolşevik-daşnak hökuməti Azərbaycanı işğal edib, onun sərvətlərini sağa-sola çapıb talayırdı. Ona görə də Lenin 1921-ci il sentyabrın 26-da Nəriman Nərimanova göndərdiyi teleqramında yazırdı: "Vilayət xarici ticarət idarəsinin razılığı olmadan nə almanlarla, nə də başqa heç kəslə xarici ticarət müqaviləsi bağlamayın..." Başqa heç kəslə deməkdə Lenin, heç şübhəsiz, Türkiyəni nəzərdə tuturdu. Çünki o illərdə N.Nərimanov Türkiyəyə mazut, neft və pulla kömək göstərirdi.

QARDAŞ QARDAŞA BORC VERMƏZ

1920-ci il mayın 3-də Mustafa Kamal Paşa Doğu cəbhəsi komandiri Kazım Qarabəkir Paşaya belə bir məktub göndərdi: "Dövlətdə pul qalmadı. Bu anda ölkəni pulla təmin edəcəyimiz maliyyə vəsaiti yoxdur. Başqa qaynaqlardan pul alana kimi Azərbaycan hökumətindən borc pul alınmasını rica edirəm. Kazım Qarabəkir Paşa bu barədə Azərbaycan hökumətinə müraciət etdi. Bu istək Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Ankara hökuməti arasında ilk əlaqə idi".

1921-ci ildə Nəriman Nərimanov türk xalqını döyüşlərdə qazandığı qələbələrə görə təbrik edir. Böyük zəfərlərə görə Azərbaycan xalqı yardım üçün 30 sistern neft, 2 sistern benzin, 8 sistern kerosin göndərir.

Həmin ilin may ayında Azərbaycan dövləti 62 sistern neft göndərdi. Türkiyədə döyüşlər qurtarana kimi yenə o qədər neft və üç vaqon dolusu kerosin yardım etdi. 1922-ci ildə Batumi yolu ilə Azərbaycan 9000 tondan çox kerosin və 350 ton benzin göndərdi.

Mustafa Kamal Paşa 1921-ci ildə Nəriman Nərimanova məktub yazıb borc pul istəmişdi. 1921-ci il martın 17-də məktub çatan kimi N.Nərimanov dərhal 500 kiloqram qızıl göndərdi. Bunun da 200 kiloqramı dövlət büdcəsinə, qalanı isə mühümmat və silah almağa sərf olundu. Daha sonra Nəriman Nərimanov Rusiyadan aldığı 10 milyon qızıl pulu Ankaraya göndərdi.

Nəriman Nərimanov Mustafa Kamal Paşanın yazdığı məktubun cavabında hər gün qazanılan qələbələrlə türk xalqının imperializmdən qurtulma günlərinin yaxınlaşdığını yazırdı. Sonra əlavə olaraq deyirdi: **"Paşam, bizim türk millətində qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşıq, hər zaman əlinizdən tutacağıq və tutmağa davam edəcəyik".**

Azərbaycan ordusunun iki mini Qarabağ, Zəngəzur və Qazax döyüşlərində, iki mini Bakıda, üç mini Xaçmaz, Yalamada, qalan qüvvələr də sərhədboyu Zaqatala və Balakən ərazisində yerləşdiyini bolşeviklər bildirdilər.

Aprelin 27-də saat 10.05-də "III İnternasional" zirehli qatarları Azərbaycan sərhədlərini pozub əraziyə soxuldular. 72 min bolşevik ordusuna qarşı Azərbaycan əsgər və zabiti 2 saatdan çox Yalamada, Xudatda müqavimət göstərdilər. Geri çəkilib dəmir yolunu sökmək istədilər, vaxt çatmadı. Yüz əllidən çox Azərbaycan əsgər və zabiti Samur çayının sağ sahilindəki təpədə döyüşərək həlak oldu. Düşmən də tələfat verdi.

Praporşik Babayevin 2 bölüyü, könüllülər və süvari divizionu əsl qəhrəmanlıqla döyüşürdü. Quba alayı polkovnik Hüseyn Ququşovun, Azərbaycan tatar alayının komandiri Nuh bəy Sofiyev və komandası güclü döyüşlər apardılar. Diviziya komandiri general İbrahim ağa Usubov idi.

Hətta Xırdalan yaxınlığında XI İstilaçı Ordunun qabağına çıxıb hücumun qarşısını alan polkovnik Rüstəm ağa Şıxlinski, Baş Qərargah yaveri kornet Məhəmməd Maqsudov, polkovnik Konstantin Çxeidze, general Karqabeli, praporşik Lətifov və iki nəfər Axundov soyadlı praporşiklər, Qacar qardaşları 2 N-li düşmən zirehli qatarını geri oturtdular.

"Bakinski raboçi" qəzeti 1925-ci il aprelin 28-də (N-93) XI ordunun zirehli qatarının rəisi general-leytenant Mixail Yefremovun "Bakıya gedən yollarda" adlı xatirəsini dərc edib. Orada oxuyuruq:

"Təxminən, 1920-ci il aprelin 24-də Samur körpüsünün yanına gəldik. Sərhəd gözətçiləri ilə görüşdük. Mülki geyimdə özümüzü qaçqın kimi göstərdik. Gediş-gəlişi bağlı olan Samur körpüsünün üstündə gözətçilərlə əhali arasında qızğın alver gedirdi. Gözətçilər hər şey satırdılar. Hətta spirtli içki də. Burda iki nəfər bizə yaxınlaşıb özlərini təqdim etdi - Qəzənfər Musabəyov, Həbib Cəbiyev. Üçüncü bir nəfər də yaxınlaşıb: "Mən Bakı bolşeviki Anastas Mikoyanam", - deyə özünü təqdim etdi. Onlar Müsavat ordusunun 35-40 min olduğu-

nu bildirdilər. Onların məlumatından öyrəndik ki, narahat olmağa əsas yoxdur. Yəni, yol açıqdır dedilər. Azərbaycan ordusunun əsas qüvvəsi Qarabağ, Zəngəzur, Qazax ərazisindədir.

Hətta Azərbaycan zirehli qatarının komandiri knyaz Kipanidze ilə də görüşdük. O, fəxrlə bildirdi ki, Azərbaycan ordusu çox güclüdür. Bakıya qədər olan dəmir yolu körpülərinin hamısı minalanıb.

Bizim XI Qızıl orduda çoxlu sayda ağqvardiyaçı əsgər və zabit vardı. Mən zirehli qatarın platformasına çıxıb qışqırdım:

General-mayor
Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı
(1884-1920)

- Kim hücumla Bakıya getməyi arzulayır, qabağa çıxsın. Əgər kim getmək istəməsə, əsir götürüləcək. Elə burda da güllələyəcəyik.

Qatarın yanında dayanan onlarla ağqvardiyaçı silahı atıb qaçmaq istədi. Mən onları silahla hədələyib geri qaytardım. Bizim bolşevik ordusu olduğumuzu başa düşən Kipanidzenin komandası zirehli qatardan bizə atəş açıb, Xaçmaza tərəf hərəkət etdi. Kipanidze Xaçmaz körpüsünü yandırıb Bakıya irəlilədi. Biz onun dalınca hərəkət edib Xaçmaza çatdıq. Yanan körpünü yerli əhali söndürdü və bizi duz-çörəklə qarşıladılar.

Bizim XI Qızıl ordu Biləcəriyə çatanda yenə müqavimətə rast gəldik. Döyüş oldu. Azərbaycan hökuməti həyəcana düşdü. Neft sahibkarları, şahzadələr və hökumət rəhbərləri Tiflisə qaçmağa cəhd göstərdilər.

Hakimiyyət üzvlərinin hamısı, xarici misionerlər var-dövlətləri ilə həbs olunub, Tiflisə qaçmaq əvəzinə həbsxanalara göndərildi. Bu həbsxanalara bir az əvvəl onlar inqilabçı fəhlələri doldurmuşdular.

Bakı yaxınlığında yerləşən düşmənin dəniz gəmiləri bizim orduya atəş açmadılar. Komissar Çingiz İldırım əvvəlcədən topların atəş açmamağını təşkil etmişdi.

Aprelin 27-də saat 24-də XI ordunun komandanı Levandovskiyə Bakının alınması xəbər verildi".

1920-ci il 27 aprel, səhər saat 4:00. XI ordu qərargahı ikinci süvari korpusunun komandanlığa göndərdiyi 006 saylı operativ məlumatından: "XI Qızıl ordunun süvari korpusu da Azərbaycana girdi. Xudat və Yalama stansiyaları gərgin döyüşlərdən sonra zorla ələ keçirildi. Daha sonra Quba tutuldu. Səhər saat 7:00-da süvarilərin arxasınca 32, 28, 20-ci süvari diviziyalarının piyada hissələri döyüşə-döyüşə hücumu davam etdirirlər. Saat 10:05-də XI ordunun dörd zirehli qatarı hücuma keçdi" ***(MDA.f.195, op.4, d.215, ll.14-15-də).***

* * *

1920-ci ilin aprel çevrilişi günlərində Müsavat hökumətinin daxili işlər nazirinin müavini Şəfi Rüstəmbəyov general Əli ağa Şıxlinskidən soruşmuşdur:

- Hə, cənab general, qaçmırsınızmı?

- Öz vətənimdən niyə qaçım ki?!

- Sizi öldürərlər.

Ağırtəbiətli general təmkinini pozmadan cavab vermişdir:

- Gələnlər ağıllı adamlar olsalar, məni öldürməzlər, çünki mən onların işlərinə yarayaram. Axmaqlardan isə heç yerdə canını qurtara bilməzsən. Buna görə də Vətənimin adama ehtiyacı olduğu bir zamanda mən onu qoyub heç yerə getmərəm.

Əli ağa ŞIXLİNSKİ
"Xatirələrim" kitabı, Bakı, 1984, səh. 190.

"TARİX DƏ RİYAZİYYAT KİMİ DƏQİQLİYİ SEVİR" - deyən tanınmış tədqiqatçı-jurnalist Şəmistan Nəzirli bizimlə söhbətində bəzi təhrif olunan məqamlara aydınlıq gətirir.

- Redaksiyamıza xoş gəlmisiniz, Şəmistan müəllim. Sizi görməyimizə hər vaxt şadıq. Bu gün bir-iki məsələ haqqında sizin mötəbər fikrinizi bilmək istərdik. Misal üçün, Milli Hökumətin 1920-ci il aprelin 28-də devrilməsindən və XI ordunun Azərbaycana soxulmasından söz düşəndə, belə bir fikir səslənir ki, hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarov xəstə olduğundan həmin zaman onun vəzifəsini icra edən general Əli ağa Şıxlinski minalanmış körpülərin partladılması

barədə əmri ləğv edib və bununla da, o, rusların Bakıya gəlməsinə yardımçı olub.

- Gəlin, həmin günlərin hadisələrini yada salaq. Əvvəla, xalqımız üçün faciəyə çevrilmiş **1920-ci il aprel ayının 27-də general Səməd bəy Mehmandarov xəstə olmayıb, öz hərbi nazir vəzifəsini sona kimi icra edib.** Mənim qarşımda hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarovun iki əmrinin surəti var. Onları dövlət arxivində tapmışam. Birinci sənədin üzərində 1920-ci il 8 aprel tarixi durur. Sənəddə deyilir: "Səhhətim pisləşdiyindən mən aprelin 6-da istirahətə getmək barədə raport vermişəm. Bu haqda Hərbiyyə Nazirliyini məlumatlandıraraq qanunu əsas tutub hərbi nazir vəzifəsinin müvəqqəti icrasını hərbi nazirin müavini, artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskiyə təklif edirəm. Yeni hərbi nazir təyin edilənədək mən xəstə hesab olunuram". Əmri general Mehmandarov və Ordu Qərargahı rəisi vəzifəsini icra edən general-mayor Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı imzalamışlar. **İkinci əmr 24 aprel 1920-ci ilə aiddir. "Bü gündən öz vəzifəmin icrasına başlayıram. Hərbi nazirin müavini artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskiyə təklif edirəm ki, öz vəzifəsinin icrasına başlasın". Bu əmr də Mehmandarov və general Qaytabaşı tərəfindən imzalanıb. Göründüyü kimi, bolşeviklərin Bakını ələ keçirməsi zamanı Əli ağa Şıxlinski hərbiyyə naziri olmayıb və bu səbəbdən, minalanmış körpülərin partladılması barədə nazirin verdiyi əmri ləğv edə bilməzdi. Onun buna səlahiyyətləri çatmırdı. Çünki Səməd bəy Mehmandarov vəzifəcə Əli ağa Şıxlinskidən böyük idi. Həmin gün Səməd bəy nazir kimi öz vəzifəsində idi.**

- Sizin sözlərinizin təsdiqi kimi Mehmandarovun 28 aprel 1920-ci il tarixdə imzaladığı 238 saylı əmri göstərmək olar. Əmrdə deyilir: "Bu gün mən öz vəzifəmi Sovet hakimiyyətinin yeni təyin etdiyi hərbi və dəniz komissarı Çingiz İldırıma təhvil verdim. Bunu elan edərkən əziz həmkarlarımla vidalaşaraq onlara vicdanlı və şanlı xidmətə görə ürəkdən minnətdarlığımı bildirirəm. Şübhə etmirəm ki, siz yeni hakimiyyətin dövründə də hamımız üçün əziz olan Azərbaycan naminə vicdanlı və şanlı xidmətinizi davam etdirəcəksiniz".

- Bilirsiniz, tarix də riyaziyyat kimi dəqiqliyi sevir. Təəssüflər olsun ki, bəzi tarixçilərimiz, tədqiqatçılarımız arxiv sənədləri ilə işləməkdən ərinirlər. Qəzet səhifəsinə və ya televiziya ekranına

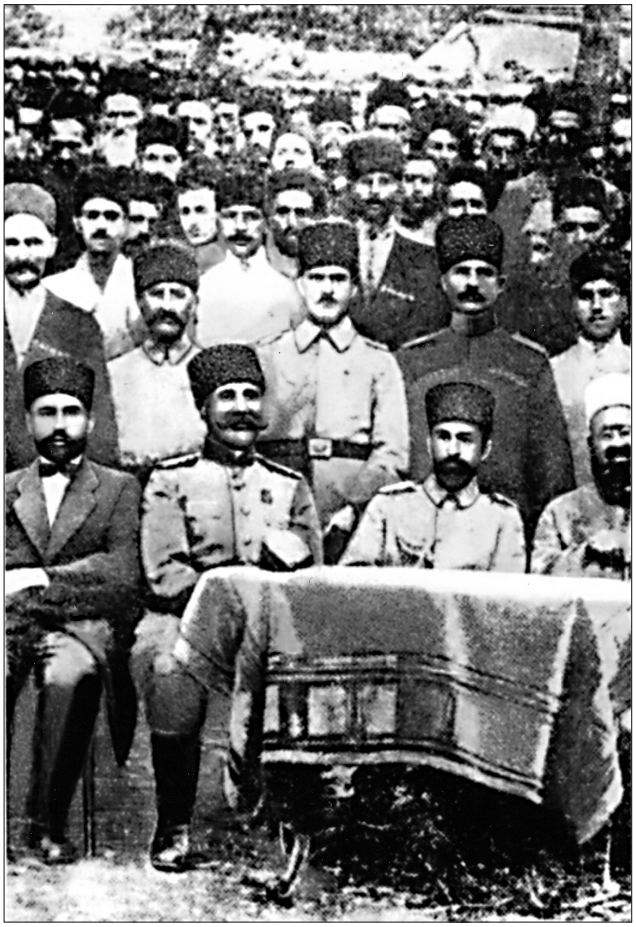

Sağdan 2-ci Əli ağa Şıxlinski, Nuru Paşa 1918-ci ildə türk və Azərbaycan əsgərləri ilə birlikdə

yol tapan qeyri-dəqiq məlumat təhrif olunmuş şəkildə bir materialdan digərinə ayaq açır. Partlatdırılmayan körpülər haqqında "nağılı" Milli Elmlər Akademiyasında çalışan Səlahəddin adlı birisi 2013-cü il oktyabrın 6-da Azərbaycan televiziyasında yenidən təkrar etdi.

- Yeri gəlmişkən, söhbət hansı körpülərdən gedir?

- Bunların dediyinə görə, körpü Xaçmazda olub. Amma Xaçmaz ərazisində belə körpü yoxdur. Birisi də yazır ki, Əli ağa Şıxlinski Yalamadan gələn dəmir yolu xəttini sökdürməyib. **Digəri Quba dəmir yolu yazır. Ona görə də XI ordu Bakıya girib. Bunun hansına inanaq? Axı, Qubada dəmir yolu olmayıb, indiyə kimi də yoxdur.**

Mən böyük məmnuniyyətlə Mehmandarovun körpülərin minalanması, bolşeviklər gəldikdə isə onların partlatdırılması barədə əmri ilə tanış olardım.

Arxivlərdən belə sənəd çıxmayıb. Hansısa məqalədə Xaçmazda bir körpü haqqında oxumuşdum ki, guya bu körpü partlatdırılsaydı, XI ordunun qarşısını almaq olardı. Cəfəngiyyatdır. Bizim kinostudiya Hollivud olduğu kimi, həmin qurğu da körpüdür. Bilmirəm nə qədər sadəlövh olmaq lazımdır ki, inanasan ki, bolşeviklərin 72 minlik ordu-

su hansısa bir partlatdırılmış körpünü görüb, Bakını işğal etmək fikrindən dönüb, geriyə çəkiləcəkdir. Qarabağda 20 min, Xaçmaz, Qusar bölgəsində cəmi 5 min əsgər və zabitimiz vardı... Əli ağa Şıxlinskinin adı daha bir hadisə ilə bağlı çəkilir.

- Bu, hansı hadisədir?

- Bildiyiniz kimi, 1920-ci ilin mart-aprel aylarında Qarabağda şiddətli döyüşlər gedirdi. Milli Ordunun şəxsi heyətinin üçdən ikisi, yəni 20 mini Qarabağ cəbhəsində vuruşurdu. XI ordunun Azərbaycana təcavüzü reallaşanda aprelin 27-də general Səməd bəy Mehmandarov Gəncəyə teleqram vurur: "Bolşeviklər Yalama stansiyasına hücum edib, içəriyə doğru hərəkət edib, Xudatı tutmuşlar, vəziyyət böhranlıdır. Əmr edirəm, elə bu gün hər birində 500 tüfəngdən az olmayaraq, Qazaxdan bir batalyon, Gəncədən bir batalyon təcili Qızılburuna göndərin". Aydındır ki, bu əmrin icrasına bir neçə gün lazım idi. Əmrin icra olunmamasında yenə Əli ağa Şıxlinskini "günahlandırırlar". Əmr icra olunub, batalyonlar da göndərilib. Əsas kimi deyirlər ki, əmr Şıxlinskiyə ünvanlanıb. Bəli, əmr Şıxlinskiyə ünvanlanıb, amma general Əli ağa Şıxlinskiyə yox, Gəncədə birinci süvari diviziyasının komandanı general-mayor rütbəli qardaşı oğlu Cavad bəy Şıxlinskiyə. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, general Əli ağa Şıxlinski cəbhə komandanı deyil, hərbi nazirin müavini olub. *(Müsahibəni Mirabbas Məmmədov almışdır -* ***"Zerkalo" qəzeti, 12 sentyabr 2013, № 89****).*

* * *

Burada XI ordunun hücumu günlərində hərb naziri Səməd bəy Mehmandarovun aprelin 24-dən öz vəzifəsində olduğunu təsdiq edən arxiv sənədlərini əyani olaraq təqdim edirik:

Azərbaycan Respublikası Hərbi İdarəsinin
(Ordu Qərargahı üzrə)

197 №li ƏMR

Bakı şəhəri *8 aprel 1920-ci il*

Səhhətim pozulduğuna görə aprelin 6-da işdən azad edilməyim, istirahətə çıxmağım haqqında raport vermişəm.

Bu halda Hərbi İdarə üzrə məlumat verərək, qanun əsasında müvəqqəti olaraq hərbi nazir vəzifəsini icra etməyi hərb nazirinin müavini, artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskiyə təklif edirəm.

Yeni hərbi nazir təyin edilənə qədər mən xəstə sayılıram.

Hərb naziri,
artilleriya generalı: ***Səməd bəy Mehmandarov***

Ordu Qərargahı rəisi
vəzifəsini icra edən,
general-mayor: ***Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı***

* * *

Azərbaycan Respublikası Hərbi İdarəsinin
(Ordu Qərargahı üzrə)

222 №li ƏMR

Bakı şəhəri *24 aprel 1920-ci il*

Bugünkü gündən mən öz vəzifəmin icrasına başlayıram. Hərb nazirinin müavini, artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskiyə öz vəzifəsini icra etməyə başlamağı təklif edirəm.

Hərb naziri,
artilleriya generalı: ***Səməd bəy Mehmandarov***

Ordu Qərargahı rəisi
vəzifəsini icra edən,
general-mayor: ***Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı***

BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI ÜSYANLAR

"Öz xalqına nicat vermək uğrunda silah götürüb üsyan qaldırmaq vətənin ancaq şücaətli oğlan və qızlarına yaraşır".

Şeyx Məhəmməd XİYABANİ (1880-1921),
Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının başçısı

Tarixi sənədlər göstərir ki, 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra da Azərbaycan xalqı susmamış, bolşevik-daşnak istilaçılarına qarşı zülmə, zülmkara boyun əyməmişdir. Həmin ilin may ayında Gəncədə baş vermiş hərbi üsyandan sonra Azərbaycanda hər il bolşevik rejiminə qarşı üsyanlar olmuşdur. Sovetlərə qarşı sonuncu üsyan 1930-cu il aprelin 13-də Zaqatala-Nuxa üsyanı idi. Səkkiz rayonu əhatə edən bu xalq üsyanı bolşeviklərin Azərbaycana gəlişindən sonra ən böyüyü və sonuncusu oldu.

Yetmiş ildə bolşevik prizması ilə yazılmış tarixi əsərlərdə deyildiyi kimi, xalq istilaçı bolşevikləri heç də gül-çiçəklə qarşılamamışdı...

Ölkəmizə varvarcasına soxulan, vətəni çapıb-talayan bolşevik-daşnak ordusu qarşısında mərd Azərbaycan oğulları hələ silahı yerə qoymamışdılar. Hətta xaricdə mühacirətdə olan azərbaycanlılar respublikaya müəyyən vasitələrlə kömək göstərməyə çalışırdılar. Xüsusilə dini bir, dili bir qardaşımız Türkiyə əhalisi daha çox fəallıq edirdi. Azərbaycanın bölgə və qəzalarında üsyan üsyan dalınca qalxır, etiraz dalğaları ölkəyə yayılırdı.

1920-ci il may ayının 25-dən 26-na keçən gecə Gəncədə, iyunun 5-də Tərtər, Ağdam və Bərdədə, iyunun 15-də Şuşada, iyunun 9-da Zaqatala və Nuxada qalxan üsyan həmin ayın 20-nə kimi davam etdi. Antisovet üsyanın başçısı Molla Hafiz Əfəndiyev və kapitan Yaqub Axmetyev idi. Onlar Zaqatala qalasını tutub "Ölkəmizi rus gavurlarından təmizləyək!" şüarı ilə döyüşlər aparırdılar.

Dəvəçi (indiki Şabran) nahiyəsinin görkəmli din xadimi Həmdullah əfəndi İsmayıl oğlu Əfəndizadə 1920-ci il aprelin 27-də XI ordu Azərbaycana hücum edəndə silahlı dəstə toplayıb, onlara qarşı döyüşlər apardı. Qüvvələr qeyri-bərabər olduğuna görə fədailər vuruşa-vuruşa dağlara çəkildilər. Həmdullah əfəndi 1918-ci ilin aprel ayında Dəvəçi nahiyəsinə soxulmuş daşnak Hamazaspın dəstəsinə qarşı dos-

tu qaçaq Mayılla birgə dəstə toplayıb, daşnakları ərazidən qovub çıxartmışdılar.

Həmdullah əfəndi Əfəndizadə 1888-ci ildə Dəvəçi nahiyəsinin Qalagah kəndində anadan olmuşdu. 1928-ci ildə həbs olunub Sibirə sürgün olundu. Sürgündə vəfat etdi.

1923-cü ildə Göyçay dairəsinin Nöycü meşəsində Azərbaycan Milli Ordusunun bir alayı bolşeviklərə qarşı gizli fəaliyyət göstərirdi. Alayın başçısı türk Camal əfəndi idi. Sapı özümüzdən olan bir namərdin fitvası ilə may ayında üsyançıların beş nəfəri - İbad bəy Məcid bəy oğlu, Xəlil bəy Məcid bəy oğlu, Saday bəy İsmayıl oğlu, Veysəl Qafur oğlu və Əziz Əzizov həbs olunub güllələndilər. Qalanı döyüşə-döyüşə dağlara çəkilib, bolşeviklərlə mübarizəni davam etdirdilər.

Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı üsyanlar, qeyd etdiyimiz kimi, 1920-ci ilin may ayında başlamışdır. Laçında Sultan bəy Sultanov, Qarabağda Bəhlul əfəndi, Qasım Çələbi, Qazaxda Qiyas bəy Şıxlinski istilaçı Sovet hökumətinə qarşı inadlı döyüşlər aparırdılar. 1920-ci ildən 1924-cü ilə qədər geniş miqyas alan üsyanların sayı 56 oldu.

Azərbaycan milli dövlətinin yaradıcısı, xalqımızın böyük oğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) "Çağdaş Azərbaycan tarixi" əsərinin 92-ci səhifəsində yazırdı:

"...Milli müqavimət davam edirdi və Azərbaycanın hər tərəfində qanlı hadisələr olurdu. Müxtəlif yerlərdə davam edən üsyanlar arasında 1920-ci ildə baş vermiş Gəncə üsyanı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Buradakı üsyanı yatırmaq üçün XI ordu 8000 nəfərlik hərbi hissə göndərmişdi. Silahlı üsyanlar məmləkətdə daimi hal almışdı. 1925-ci ildə verdiyi bir raportunda Azərbaycan daxili komissarı M.C.Bağırov 56-dan artıq üsyan hadisəsini qeyd edir. Kəndlilərin kollektivləşdirilməsi illərində (1930-1932) Azərbaycandakı üsyanlar xüsusilə şiddətlənir. Bəzi şəhərlər minlərlə üsyançının əlində qalırdı. Milli müqavimət kütləvi üsyanlardan başqa, müxtəlif növ təxribat xarakteri də daşıyırdı".

Həmin illərdə daha bir görkəmli ziyalımız Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962) yazırdı:

"Gəncə üsyanı millətimizin şərəf və namusunun yenidən kəsbi-etibar qazandığı bir dastandır. Gəncədə may ayında axan türk-Azər-

baycan qanı 27 aprel hadisəsi hərəkatından millətimizə atılan ləkəni silib götürdü".

Tarixi həqiqi mənada öyrənmək üçün onu canlı insan kimi sevmək lazımdır. Tarixi muzey skeleti kimi öyrənənlər səhv edirlər. Tarixdə təsvir olunan insan xarakteri, qeyri-adi şəxsiyyət bütövlüyünü müasir gənclərə dərslik kimi təqdim edən müəlliflər xoşbəxtdirlər.

1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qərarı ilə Müsəlman Korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandı. Bununla da, Azərbaycan Milli Ordusunun təməli qoyuldu.

Heydər Əliyevin 1998-ci il 22 may tarixli Fərmanı ilə 1918-ci il 26 iyun Azərbaycan Silahlı Qüvvələri günü elan edildi.

* * *

Bəs, sonralar "Tatar-Azərbaycan alayı"nın əsgər və zabitlərinin döyüş yolu haradan, hansı oddan-alovdan keçib? 1920-ci ilin aprel ayında XI ordunın daşnak-bolşevik dəstələri xüsusi şöbənin rəisi, cəllad Semyon Pankratovun rəhbərliyi ilə yüzlərlə əsgər və zabitlərimizi güllələdi. Sibirə və Solovetsk adalarına sürgün etdi. Çoxunu da Bulla və Nargin adasında təşkil etdikləri konslagerdə saxladılar. Bir az sonra isə onların ayaqlarına dağ basıb, bəzilərinin də boğazına ağır dəmir bağlayıb diri-diri dənizə atıb məhv edirdilər.

Azərbaycan Milli Ordu zabitləri
Polşada mühacirətdə

General-mayor
Həbib bəy Hacıyusif oğlu Səlimov
(1881-1920)

İNSAN QANINA SUSAMIŞ BOLŞEVİK HACI İLYAS

Zülm etsən istiqlal mücahidlərinə,
Və nə qədər zəncir vursan
Onların dəmir biləklərinə.
Yenə qovuşacaqlar
Sönməz, böyük diləklərinə.
Əyilməyən və əyilmək bilməyən
Övladlarımız.
İstərsin sənin qanlı "Çeka"ların
Qurşuna tutsun bizi.
Yenə könüllərdə dalğalanacaq
Dalğalı bir dəniz.
Getdikcə bir dəniz.
Getdikcə alovlanacaq,
Alovlu mücadiləmiz.
Çünki bizim fikirlərimizin
Üfüqləri deyildir dar;
Bizdə sönmək bilməyən
Bir istiqlal eşqi var!..

Ağakərim bəy ƏLİZADƏ,
istiqlal şairi

XI ordu Bakıya tərəf yeriyəndə onun sıralarında Hacı İlyas soyadlı bir kommunist də vardı. Şəxsən Leninin verdiyi mandatla o, 1920-ci il iyunun 19-da otuz iki saylı əmrlə Azərbaycan Respublikası Hərbi İnqilab Səhra məhkəməsinin sədri və kəşfiyyat idarəsinin rəisi təyin olundu. Fəaliyyətə başladığı ilk gündən Hacı İlyas *(arxiv sənədlərində onun soyadı M.Z. Xadjilas kimi göstərilir - Ş.N.)* imkanlı adamları ailəsi ilə birgə həbs edib çəkidən yüngül, vəzndən ağır olan şeyləri mənimsəyirdi. Günün günorta çağı qız və qadınları saxlatdırır, üstündəki sırğanı, boyunbağını, üzükləri dartıb qoparırdı. Qalib XI ordu üçün "talan" həftəsi keçirirdi. Bu "talan" həftəsinin müddəti artıq iki ayı keçirdi. İyun ayında Azərbaycanda, xüsusi ilə Bakıda "Talan həftəsi" keçirəndə əhalidən külli miqdarda sərvət toplandı. Bakı komitəsinin katibi daşnak Sarkis Danilyan Moskvaya göndərdiyi məruzəsində fəxrlə yazırdı: "Biz Azərbaycan burjuaziyasından 200 pud gümüş, 10 pud qızıl və 800 qızıl üzük, 100-dən çox telefon aparatı, makina, mebel dəsti və başqa qiymət-

li əşyalar müsadirə etmişik. Bir neçə min xalı-xalça götürmüşük. Hamısı valyutaya gedən mallardır."

Daşnak Sarkis Danilyan azərbaycanlıların mülklərini, bağlarını müsadirə edib A.Mikoyanın, L.Mirzoyanın, S.Orconikidzenin himayədarlığı ilə Bakıda yaşayan ermənilərə bəxşiş edirdi. Milyonçu H.Z.Tağıyevin, Ş.Əsədullayevin, M.Nağıyevin, M.Muxtarovun və başqalarının mülklərindəki mebel və qiymətli əşyaları Moskvaya və İrəvana göndərirdi. Bu illərdə "sapı özümüzdən" olan Əliheydər Qarayev, Mirzə Davud Hüseynov, Ruhulla Axundov kimi korazehinlər üzdə bolşevik, daxildə qatı daşnak olanların fitvasına uyub deyirlər ki, biz azərbaycanlılara heç bir müstəqillik lazım deyil, bizim Azərbaycan da Dağıstan kimi Sovet Rusiyasının tərkibində olsa yaxşıdır.

Həmin illərdə bolşevik-daşnak şovinistləri ilə əhatə olunan və onlara qarşı ciddi mübarizə aparan Nəriman Nərimanov ürəkağrısı ilə yazırdı: "Mikoyandan sonra BEKA-nın katibi Sarkis olur. Sarkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparyan olacaq və i.a."

"1919-cu il dekabrın 2-də İtaliyadan general İbrahim ağa Usubovun Milli Ordu üçün alınmış otuz beş min dəst geyim və təchizat əşyalarını komissar Çingiz İldırımın əmri ilə cındır köynəkdə, yamaqlı şalvarda gəlmiş XI ordunun əsgərlərinə paylayırdılar. Üsyan səsini qaldıran ziyalıları, Azərbaycan ordusunun əsgər və zabitlərini Krasnovodskiyə, Orta Asiyaya sürgünə göndərmək adı ilə gəmiyə doldurub Nargin, Bulla və Çilov adalarına aparıb boyunlarına daş bağlatdırır, gicgahına güllə ilə vuraraq dənizə atdırırdı.

İnsan qanına susamış namərd Hacı İlyas bir nəfər rus zabitini də həbs edir. Məhbusun arvadı biləndə ki, ərini Hacı İlyas həbs edib, xilas etmək üçün onun qəbuluna gəlir. Onunla söhbət edən qadın təəccübdən donub qalır. Ordan birbaşa Hərbi Səhra Məhkəməsinin sədr müavini Teymur Əliyevin yanına gedir. O, Teymur Əliyevə məlumat verir ki, sizin sədr əsl inqilabçı Hacı İlyas deyil. Mən Hacı İlyası yaxşı tanıyıram, o ərimin yaxın dostudur. Dəfələrlə bizim evdə qonaq olub, bu əllərimlə ona çay-çörək vermişəm.

Teymur Əliyev Respublika İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanova bu barədə məruzə edir. Nərimanovun tapşırığı ilə "Altıbarmaq" Baba Əliyev və Semyon Pankratov Hacı İlyasın kimliyi barədə axtarışlar aparırlar. Nərimanov həm də göstəriş verir ki, həbsxana rəisinə tapşırın, qadının ərini Hacı İlyas dindirilməyə və ya başqa yerə aparmağı tələb edərsə verməsin.

Ciddi araşdırmalardan sonra məlum olur ki, şəxsən V.İ.Leninin mandat verdiyi, hazırda Respublika Hərbi Səhra məhkəməsinin sədri vəzifəsində işləyən şəxs əsl bolşevik Hacı İlyas deyil. O, Odessadan xaricə qaçmaq istəyən ağqvardiyaçı zabitdir. Bolşeviklər Odessanı alanda cildini dəyişib onlara qoşulur, XI ordu ilə Dərbəndə gəlir. Burada Leninin şəxsən mandat verdiyi əsl inqilabçı Hacı İlyasla tanış olur. Onunla dostlaşır və qətlə yetirir. Onun sənədləri ilə də XI ordunun sıralarında Bakıya gəlir.

Əsl inqilabçı Hacı İlyasın arvadını da Dəvəçidən tapıb Bakıya gətirirlər. Gizlindən "ərini" ona göstərirlər. Qadın sədrin onun əri olmadığını təsdiq edir. Üstəlik də əsl inqilabçı Hacı İlyasın həbsxanada olan dostu və onun arvadı da Azərbaycan Respublikasının Hərbi Səhra məhkəməsinin sədrinin yalançı Hacı İlyas olduğunu təsdiq edirlər.

Üç aydan çox - iyun, iyul və avqust aylarında bu vəzifədə çalışan Hacı İlyas general - leytenant Məmməd bəy Sulkeviçi, general - mayor İbrahim ağa Usubovu, şahzadə - general Feyzulla Mirzə Qacarı, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşını, Murad Gəray bəy Tlexası, Əliyar bəy Haşımbəyovu, Həbib bəy Səlimovu, polkovnik Rüstəm bəy Şıxlinskini, İsgəndər bəy Seyfullanı və mindən çox dindaşımızı məhv etmişdir.

Fövqəladə Komissiya yalançı, müsəlman qanına susamış Hacı İlyası dərhal həbs etdi. 1921-ci ildə güllələnmə kəsiləndə o, məhkəmədə demişdir: "Müsəlmanları o dünyaya göndərmək üçün var qüvvəmlə çalışırdım. Amma heyif... Mümkün olsaydı, daha çox qırar və daha çox adam öldürərdim".

Respublika Mərkəzi Dövlət Arxivindəki sənədlərdən məlum olur ki, yalançı Hacı İlyasın milliyyəti yəhudidir. O, Odessa şəhərində anadan olub. Ağqvardiyaçı general Anton Denikinin qoşununda xidmət edib. Kəşfiyyatçı olub.

Arxiv sənədlərində bolşeviklərin iç üzünü açan belə bir epizod da var.

1920-ci ilin may ayında bolşevik - daşnak qoşunlarına qarşı Gəncə əhalisi və Gəncədə yerləşən Birinci Piyada Azərbaycan diviziyası üsyan etdi. Üsyana diviziya rəisi general Cavad bəy Şıxlinski, Azərbaycan ordusunun baş intendantı general - şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar, süvari diviziyasının rəisi general Teymur bəy Novruzov və polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov başçılıq edirdi. May ayının 24-dən 31-dək davam edən döyüşlərdən sonra Bakıdan göndərilən əlavə qoşun və zehirli qatarla bolşeviklər yerli əhaliyə, Milli Ordu əsgərlərimizə divan

tutdular. Həmin vaxtlar Gəncə AFK-nın sədri (Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası) olan polkovnik Tuxareli qeyri-bərabər döyüşlərdə general - şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacarı, polkovnik Daniyal bəy Həlləcovu, kapitan Hüseyn bəy Mirizadəni və onlarla əsgərlərimizi mühasirəyə salıb doğrayırdı. Yüzlərlə azərbaycanlı qanı axıdan Tuxareli üsyan yatırılandan sonra evləri, ailələri talan etməkdə də əli uzunluq edirdi. İyun ayında o, üç bolşevik əsgərinə iki dolu çamadan verib tapşırır ki, bunları Tiflisə aparıb, filan ünvanda, filankəsə verin.

Sınıq Körpüdə sərhədçilər üç bolşevik əsgərini saxlayır və tələb edirlər ki, çamadanlar açılsın, yoxlayacağıq. Əsgərlər imtina edib deyirlər ki, çamadanlar Tiflisdəki gizli bolşevik təşkilatında açılacaq. İçindəki onlara çatası məxfi sənədlərdir. Uzun mübahisədən sonra şübhələnən sərhədçilər Bakı Fövqəladə Komissiyası ilə əlaqə yaradırlar. Respublika Fövqəladə Komissiyasından: "çamadanlar açılıb, yoxlanılsın!" əmrini verirlər.

Açılan çamadanların içindən ləl-cavahirat, qızıl boyunbağılar, qızıl pul və üzüklər tökülür.

Məlum olur ki, bolşevik polkovniki Tuxarelinin Gürcüstana qohumlarına ötürmək istədiyi bu qiymətli əşyaları Gəncədə güllələdiyi imkanlı azərbaycanlı arvad - uşağın boynundan, qarət etdiyi evlərdən yığıbmış.

Dərhal keçmiş ağqvardiyaçı Tuxarelini həbs edib Bakıya gətirdilər. Onu indiki Yusif Məmmədəliyev küçəsindəki on beş saylı binanın zirzəmisində güllələyirlər. O, vaxtlar Respublika Fövqəladə Komissiyası həmin küçədə yerləşirdi.

BOLŞEVİKLƏRİN ÖLÜM "DÜYÜN"Ü

"Biz Azərbaycanda elə vəziyyət yaratmalıyıq ki, Sovet hakimiyyəti süngü ilə deyil, kütlələrin şüurluluğu ilə müdafiə olunsun."

Nəriman NƏRİMANOV

Vaxtilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İstanbulda nəşr etdiyi "Odlu yurd" dərgisində Dəmirçioğlu soyadlı müəllifin iki kiçik hekayətini dərc etmişdi. "Ana" və "Ölüm düyünü" adlı xatirələri oxuyanda namərd Hacı İlyasın, Semyon Pankratovun və Tuxarelinin xalqımıza etdikləri olmazın zülmün şahidi olursan. "Ana" hekayətində oxuyuruq:

"Asobu oddelə (AFK-dan daha müdhiş bir yer) götürdülər. Soyuqlu bir gün. Sabah erkən, baxdım gənc, əsmər, zəif bir qadın bir məmurla yeyin - yeyin gediyor. Minlərcə edamlar əmri verilmiş ölüm kançılaryasına sevinərək ediyor.

Bu qadının belə gedişi məni çox maraqlandırdı. Bunun kim olduğunu sordum, dedilər ki, bu bir azərbaycanlı zabitin arvadıdır. Ərini bolşeviklər başqa bir şəhərdə həbs edib, sonra da öldürmüşlər. Bu qadın ərinə təsəlliverici bir məktub yazmışdır. Bolşeviklər qadını məktub yazdığı üçün və qoca qayınanasını da məktubu göndərdiyi üçün həbs etmişlər. Qadının bir südəmər uşağı vardır. Gündə üç dəfə uşağı anasına əmizdirmək üçün gətirirlər. Gənc ana da balasını görmək üçün belə tez-tez gedir. Bu qadın günlərlə belə qaçaraq gedirdi!

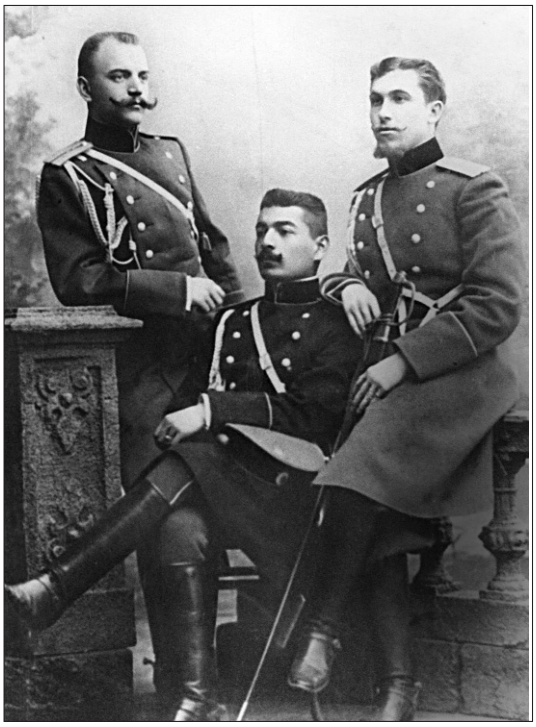

Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk hərbi attaşesi Məmməd bəy Əliyev, (ortada)

Onu hər gün körpəsinin yanına aparan məmur bir gecə gəlib ona amiranə üç kəlməlik bir söz söylədi:

- Şəxsi əşyalarını topla!

Qadın əşyalarını topladı və getdi.

Bu üç kəlmədən ibarət olan bir cümlə gedənlərin yüzdə doxsanının ölümə getdiyini bildiyimiz halda bu gənc ananın da ölümə getdiyinə inana bilmirdik.

O biri gün səhər erkən qadını körpəsinə aparan məmurun uşağı gətirən adama söylədiyi üç kəlməlik:

- Uşağı daha gətimə! - cümləsi bu gənc ananın edam edilməsinə bir işarə idi.

İxtiyar baba və qayınana həbsxananın bir küncündə oturaraq, heç bir söz söyləmədən ağlayırdılar. Göz yaşları ağ saqqalından üzünə tökülürdü. Məhbuslar da onun ətrafına toplanmış, heç bir söz söyləmədən, bəzisi kinli-kinli baxır, bəzisi də ağlayırdı.

* * *

Məni böyük bir həbsxanaya gətirdilər. Məndən əvvəl gətirilmiş məsləkdaşlarımın saxlandıqları kameraya girdim. Altı adamlıq kameraya on iki kişi yerləşdirilmişdi.

Part, part, part. Dəhşətli bir avtomobil gurultusu eşidildi.

- Bu nədir?
- Ölüm avtomobili.
- Ölüm avtomobili nə deməkdir?
- Hərbi inqilab məhkəməsinin rəisi yəhudi Hacı İlyasın avtomobili.
- Gurultu nə üçündür?
- Edama aparılanların səsləri eşidilməmək üçün.

Yoldaşlar bu sözləri deyər-deməz bəzisi teşt, bəzisi ağ tabaq və digərləri də başqa şeylər alaraq çalmağa və şərqi oxumağa başladılar.

Mən vahimələndim və bu nə oxumaqdır! - deyə soruşdum.

Mənə:

- Sən də oxu! - dedilər.

- İndi ölümə məhkum olanları avludan[1] içəriyə çıxaracaq və həbsxananın arxasında, dəniz sahilində güllələyəcəklər.

Onların avludan gedərkən bağırtılarını və edam edilərkən yalvarmalarını, dualarını və güllələrin səsini eşitməmək üçün məhbuslar hər gün belə etmək məcburiyyətində olduqlarını əlavə etdilər.

Mən oxuyammadım, çünki edama aparılanların səsi avludan və sonra yenə onların və onları öldürən güllələrin səsi çöldən eşidilirdi.

Bu ölüm düyünü (toy) hər axşam davam edirdi.

Havalar istiləşdikcə dərin basdırılmamış edam edilənlərin ağırlaşmış qoxusu həbsxanaya gəlirdi.

Bir gün məhbuslar Hacı İlyasdan kiçik bir xahiş edirlər: edam edilənlər daha uzaq bir yerdə edam edilsinlər ki, məhbuslar və onları öldürən güllələrin səslərini eşitməsinlər. Və bir də ölüləri bir az dərin basdırsınlar.

Hacı İlyas qəzəblənərək dedi ki, bu sizin qarışacağınız iş deyil. Mən istəsəm burda öldürər və burda da qoyaram.

ACI TALE YAŞAMIŞ ZABİTLƏRİMİZ

Hətta qaniçən bolşeviklər Azərbaycana basqın edən günü Samur çayının sahilində onların qarşısına çıxıb vuruşan, ağır döyüşlərdən sonra son nəfəsinə qədər vuruşub həlak olan üç yüz nəfərdən çox əsgər və za-

[1] Avlu - qapalı həyət.

bitlərimizin qohum-əqrəbasını da güllələdilər, sürgünə göndərdilər. İndiyədək öyrənilməmiş, yetmiş ildən çox "məxfidir" qrifilə saxlanan arxiv qovluqlarından onların döyüş və ömür yolu barədə hələlik ilkin məlumatımız bunlardır.

POLKOVNİK ŞAHZADƏ SEYFULLA BƏHMƏN MİRZƏ OĞLU QACAR - 1918-ci il, noyabrın 15-dən Azərbaycan ordusunun Baş Qərargahında intendant şöbəsinin rəisi. 1919-cu il yanvarın 6-dan üçüncü Gəncə piyada alayının komandiri, həmin il iyulun birində xəstəliyinə görə istefaya çıxmış, sentyabrın 15-də yenidən hərbi xidmətə qayıtmış və nazirlikdə hərbi donanmanın qərargah işləri ona tapşırılmışdır.

1864-cü il martın 6-da Tiflisdə anadan olan şahzadə Seyfulla Mirzə Tiflis ədadiyyə məktəbinin tam kursunu bitirmişdir. 1886-cı il avqustun 30-da isə Tiflisdəki birinci dərəcəli yunkerlər məktəbini qurtaran podporuçik Seyfulla Mirzə 152-ci Vladiqafqaz alayında hərbi xidmətə başlamışdır. 1895-ci ildə Yelizavetpol alayına göndərilmiş və kapitan rütbəsi almışdır. 1900-cü ildə iyirminci piyada diviziyasının Kürə alayının beşinci pulemyot rotasına komandir təyin olunmuşdur. 1906-cı ildən 1912-ci ilədək Orenburq hərbi atıcılıq məktəbindəki əla xidmətinə görə Seyfulla Mirzə Qacara podpolkovnik rütbəsi verilmişdir. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, piyada diviziyalarındakı xidmətinə görə həmişə fərqlənmişdir. Birinci Cahan müharibəsi illərində Qərb cəbhəsində podpolkovnik Seyfulla Mirzə Qacar 208-ci Lori piyada alayında birinci batalyonun komandiri olmuşdur. İvanqorod şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə yaralanmışdır. 1916-cı ilin sentyabrında polkovnik rütbəsi ilə təltif olunan şahzadə Seyfulla Mirzə ən nümunəvi zabit kimi Amur sərhəd alayının komandiri idi.

İkinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılıncla birgə), ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılıncla birgə), "Müqəddəs Vladimir" ordeninin dördüncü dərəcəsi (qılınc və bantla birgə) və döyüş vaxtı göstərdiyi qeyri-adi qəhrəmanlığa görə "Georgi silahı" ilə təltif olunmuşdur.

1920-ci il bolşevik istilasından sonra 1921-ci ilin yanvar ayına kimi Respublika konvoy nizami hissəsinin rəisi olmuşdur. Müsavat zabiti olduğuna görə etibarsız şəxs kimi işdən çıxarılmışdır. Ağır ehtiyac içərisində yaşayan polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar 1924-cü ilin martında belə bir məktubla Azərbaycan SSR Hərbi Komissarlığından maddi kömək istəmişdir: "Azərbaycanda sovetləşmədən sonra bir neçə hərbi xidmət veteranı qalıb ki, yaşlarının keçməsi ilə ağırlaşan çətin maddi

vəziyyətlərinə iltifat göstərərək, hökumət onları ömürlük təqaüdlə təmin edib.

Bütün gəncliyimi Rusiyada hərbi xidmətdə keçirmişəm. Birinci Dünya müharibəsində əvvəldən axıradək iştirak etmişəm. Sizə məlum olduğu kimi, Azərbaycanın sovetləşməsinin birinci günündən fasiləsiz olaraq hərbi idarələrdə və o cümlədən son bir il yarımda Azərbaycan proletar hərbi məktəbində müəllim vəzifəsində çalışıram. Lakin pozulmuş sağlamlıq (altmış yaşım var) mənim işləməyimə son qoyub və mən ötən ilin sentyabr ayından hər cür yaşamaq imkanlarından məhrumam. Ailəmlə birlikdə dərin maddi ehtiyac keçirirəm.

Bu vəziyyətdə yeganə ümidim odur ki, mən, Sizin iltifatınızla yardımla təmin olunacağam və veteran yoldaşlarımla bir sırada qoyulacağam."

Ağır ehtiyac içərisində yaşayan polkovnik Seyfulla Mirzə Qacar 1926-cı il iyunun 29-da Bakıda vəfat etmişdir. Yeni gələn istilaçı bolşevik daşnak hökuməti ona heç bir yardım göstərməmişdir. Əksinə ağır xəstə olan polkovnikə "gözü kölgəli" olmasını başına qaxınc etmişdir. Ona görə ki, ***polkovnik Seyfulla Mirzənin oğlu kapitan Firidun Mirzə Qacar (1890-1920) aprelin 28-də*** istilaçı kimi ölkəmizə yeriyən qırmızı orduya qarşı Bakı ətrafında komandanlıq etdiyi eskadronla güclü müqavimət göstərmişdir. Ağır yaralı halda evə gətirilən kapitan Firidun Mirzə ailəsi ilə halallaşıb vəfat etmişdir. Həmin anda da onu izləyən bolşevik əsgərləri varvarcasına evə soxulmuşlar. ***Sevimli oğlunu itirən gözü yaşlı mərd ana Rüxsarə xanım Əlibəy qızı qırmızı əsgərlərə nifrətlə baxaraq demişdir:***

- Allaha min şükür, oğlum Vətəni Azərbaycan uğrunda həlak oldu. Siz istilaçıların əlində əzabla ölmədi.

Onu da xatırladaq ki, kapitan şahzadə Firidun Mirzə Qacar atası kimi peşəkar hərbçi idi. O, Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərq cəbhəsində general Doxturovun komandanlıq etdiyi altmış altıncı Butırsk süvari alayında şərəfli döyüş yolu keçmişdir. 1916-cı ildə döyüşlərdə fərqləndiyinə görə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Bəzi Müsavat əsgər və zabitinin bioqrafiyasında keçmiş imperiya ordusundan qalma istilah və rütbə adlarına rast gəlirik. 1918-1920-ci illərdə işlənən bu sözlərin və rütbələrin oxunuşunda müasir oxucunun çətinlik çəkəcəyini nəzərə alıb onlardan bəzisinin izahını da veririk.

Praporşik - Çar ordusunda orta dərəcəli zabit rütbəsi.

Feldfebel - Rota komandirinin təsərrüfat üzrə müavininə verilən hərbi rütbə.

Yunker - Rütbə yunkerlər məktəbini bitirən zadəgan balalarına verilirdi.

Ştab-rotmistri - Süvari qoşununda qərargah zabiti.

Poruçik - Çar ordusunda podporuçiklə ştabs-kapitan arasında olan zabit rütbəsi.

Uryadnik - Orduda taqım komandirinin müavini. Rütbə əsasən Kazak qoşunlarında xidmət edənlərə verilirdi.

Podporuçik - 1920-ci ilə qədər çar və Müsavat ordusunda kiçik zabit rütbəsi.

Podpraporşik - Yeni təşkil edilmiş əsgəri heyətdə fərqlənən hərbi qulluqçuya verilən kiçik rütbə.

Kadet korpusu - 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər zadəgan balalarına məxsus qapalı hərbi orta məktəb. Varlı ailələrin uşaqları yeddi -səkkiz yaşında bu məktəbə qəbul olunurdu.

Realnı məktəb - Aprel çevrilişindən əvvəl orta məktəb.

Meşşan ailəsi - Şəhərdə xırda alverçilərdən, sənətkarlardan və aşağı təbəqəli qulluqçulardan olan ailələri 1920-ci ilə qədər belə adlandırırdılar.

* * *

POLKOVNİK - ŞAHZADƏ SƏDRƏDDİN ƏBUSƏMƏD OĞLU QACAR - 1918-1919-cu illərdə Bakı qəzasının hərbi rəisi. 1919-cu ilin sonlarından bolşevik çevrilişinə qədər Hərbi Nazirliyin dəftərxana rəisi olub. 1920-ci ildə bolşevik-daşnak ordusu Azərbaycanı istila edəndə həbs olunan polkovnik Sədrəddin Mirzə Qacar Arxangelsk vilayətinə sürgün olunub. Bir ildən sonra Ryazan şəhərində güllələnib.

Şahzadə Sədrəddin Mirzə 1866-cı ildə Şuşada anadan olub. Orenburq hərbi məktəbini bitirib. Birinci Dünya müharibəsinə qədər Vladivostok şəhərində hərbi xidmətdə olub. 1914-1916-cı illərdə döyüş xidmətlərinə görə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə təltif olunub.

Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, ***müğənni Sürəyya Qacarın atasıdır.*** Sürəyya xanım atasını belə xatırlayırdı: "Atam Sədrəddin Mirzə Qacar hərbi qulluqçu olsa da, yaxşı skripka çalırdı. Uşaq vaxtı kamil musiqi təhsili alan atam ilk gəncliyində Tiflisdə keçirilən skripka konkursunda iştirak edib qızıl medal almışdı. Notları hələ də qalır. Pəsdən

zümzümə etməyi də yadıma gəlir. Anam Günəş xanım Qəhrəman bəy qızı Tağıbəyovanın da hərdənbir oxumağı vardı. Ev işləri görəndə zümzüməsi kəsməzdi. Atam güllələnəndən sonra ailəmiz Bakıya köçdü."

Polkovnik Sədrəddin Mirzə hərbçi ailəsində dünyaya gəlmişdi. Atası ***Əbusəməd Bəhmən Mirzə oğlu Qacar*** (1851 - ?) 1871-ci ildə kornet rütbəsində Minqrel qrenadyor süvari alayında xidmətə başlamışdılar. 1877-ci ildə Əlahəzrət Danimarka Kralı adına 17-ci Şimal draqun alayında praporşik rütbəsində xidmət edib.

1877-1878-ci illərdə rus-turk müharibəsinin iştirakçısı olan Əbusəməd Qacar nümunəvi xidmətinə görə üçüncü, dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc, bant və gümüş medalla birgə), 1879-cu ildə Danimarkanın Dannenborq ordeni, İranın qacarlar nəslinə məxsus dördücü dərəcəli "Şire-Xorşid", Buxaranın üçüncü dərəcəli "Ucalan ulduz" qızıl ordeni və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Xidmətinin son illərini polkovnik Əbusəməd Qacar 45-ci Nijeqorod draqun alayında keçirmişdir.

ŞAHZADƏ-PODPOLKOVNİK ƏKBƏR MİRZƏ RZAQULU OĞLU QACAR - 1854-cü ildə anadan olub, 1873-cü il avqustun 10-da ilk zabit, 1894-cü il oktyabrın 10-dan podpolkovnik rütbəsi alıb.

General Rzaqulu Mirzə Qacarın (1837-1894) böyük oğludur. Əlahəzrət imperator adına Qafqazdakı mühafizə qoşunlarının leyb-qvardiya eskadronunda xidmət edib. Məşhur şairə Xurşidbanu Natəvanın nəvəsi şahzadə Ağabikə Usmiyeva ilə ailə qurmuşdur.

1880-ci ildə igidliyə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1892-ci ildə İranın üçüncü dərəcəli "Şire-Xorşid", 1894-cü ildə isə Buxara hakiminin ikinci dərəcəli "Ucalan ulduz" qızıl ordenilə təltif olunub. 1879-cu il hərbi yürüşündə iştirak edib.

ŞAHZADƏ-PODPOLKOVNİK FƏTƏLİ MİRZƏ RZAQULU OĞLU QACAR - 1855-ci ildə Şuşada anadan olub. Peterbuqda Paj hərbi korpusunu kornet rütbəsini bitirib. 1877-ci il iyunun 10-da ilk zabit rütbəsi alıb. Uzun müddət Əlahiddə Qafqaz süvari qoşunlarında xidmət edib. 1881-ci il oktyabrın 8-də podpolkovnik rütbəsi ilə təltif olunub.

1901-ci ildə Gəncə dairə məhkəməsində barışdırıcı hakimi, 1905-ci ildə Şuşa həbsxana komitəsinin direktoru və həmin dairənin fəxri hakimi seçilib. Birinci Dünya müharibəsi illərində isə şahzadə Fətəli Mirzə Peterburqda yaralıları müalicə komitəsinin müfəttişi vəzifəsində xidmət edib.

Əmənulla xan Naxçıvanskinin qızı Ənvərbikə (şairə Natəvanın nəvəsi) ilə ailə qurmuşdur.

General Rzaqulu Mirzə Qacarın (1837-1894) ikinci oğludur.

1878-ci ildə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", 1881-ci çar II Aleksandrın adına təsis olunmuş Venzel (ad və familiyasının baş hərfi hüsn-xətlə yazılmış, çal-keçirli monoqram), 1893-cü ildə Buxaranın "Günəş doğur" qızıl medalının ikinci dərəcəsilə təltif olunub.

1877-1878-ci il müharibəsində iştirak etmişdir.

PORUÇİK - ŞAHZADƏ İDRİS AĞA QAFLAN AĞA OĞLU QACAR.- Birinci Dünya müharibəsində kornet rütbəsində döyüşüb. 1916-cı il dekabrın 27-də döyüşlərdə fərqləndiyinə görə ona starşinalıq rütbəsi verilib. Həmin ili oktyabrın 7-də Tışkoviç kəndi uğrunda döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 103054 saylı dördüncü dərəcəli "Georgi xaçı" ordeni ilə təltif olunub.

1918-ci il martın 1-dən Azərbaycan Milli Ordusunun İkinci Qarabağ süvari alayında xidmət edib. Alay komandanı polkovnik Davud bəy Yadigarov və general-mayor Zaxar Amaşukelinin 24 iyun 1919-cu il təqdimatı ilə əla xidmətinə görə ona poruçik rütbəsi verilib.

Şahzadə Bəhmən Mirzənin iyirminci övladı Qaflan ağa Mirzə Qacarın oğludur.

Polkovnik RÜSTƏM BƏY MƏMMƏDAĞA OĞLU ŞIXLİNSKİ - Topçu hissəsinin və 1918-ci ildə Ağdamdakı pulemyot məktəbinin rəisi. 1919-cu il fevralın 5-dən Əlahiddə Ağır Top divizionunun və 1920-ci ilin əvvəllərində İkinci artilleriya briqadasının komandanı. 1920-ci ilin aprelində bolşeviklər tərəfindən Bakıda güllələnmişdir. Məşhur generalımız Əli ağa Şıxlinskinin qardaşı oğludur. 1877-ci ildə Qazaxda anadan olub. Tiflisdəki kadet korpusunu və Peterburqda Mixaylov topçuluq məktəbini bitirib. Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib.

Polkovnik ŞAHZADƏ XOSROV MİRZƏ QACAR (1882-?)- Birinci Dünya müharibəsində Şimal draqun polkunun komandiri, 1918-ci ildən isə Milli Orduda üçüncü Şəki polkunun komandiri idi. 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan Respublikasının yaranmasının bir illiyi münasibətilə keçirilən paradın komandanı olmuşdur. 1920-ci ildə Gəncə üsyanından sonra Türkiyəyə mühacirətə getmişdir.

Polkovnik ƏHMƏD BƏY MƏHƏMMƏD BƏY OĞLU DİBİROV - İkinci piyada Zaqatala alayının komandiri. 1860-cı ildə Balakən rayonunun Mahmalar kəndində anadan olub. Müsavat zabiti olduğuna görə 1920-ci ildə həbs edilib. Şəki qalasında bir neçə il saxlanıb. 1930-cu il-

də yenidən həbs edilib. İki ay sonra həbsxanada ürək partlamasından vəfat edib.

Polkovnik GƏRAY BƏY ABBASQULU BƏY OĞLU VƏKİLOV - 1918-ci ildə yeni yaranan süvari rotalarının təşkilatçılarından olub. Birinci süvari alayının komandiri kimi Gəncədə, Tərtər və Bakıda xidmət edib. 1920-ci ilin əvvəllərində isə Bakıda birinci kadet korpusunda hərbi təhsil hissəsinin rəisi idi.

Polkovnik Gəray bəy 1884-cü ildə Qars şəhərində polkovnik Abbasqulu bəy Vəkilovun ailəsində anadan olub. Tiflisdəki kadet korpusunu bitirib. Rus-yapon və Birinci Cahan savaşlarında döyüşən orduda iştirak edib. Döyüş xidmətlərinə görə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub. İyirminci ildən sonra Şəkidə yerləşən ikinci qırmızı kadet korpusunda işləyib. 1924-cü ildə ordudan tərxis olunub. 1952-ci il martın 14-də Bakıda vəfat edib.

Polkovnik CAHANGİR BƏY KAZIMBƏYOV - Gəncə alayının komandiri. 1920-ci il mayın 24-dən 31-dək bolşeviklərə qarşı Gəncə üsyanının fəal iştirakçısı. 1888-ci ildə Gəncədə anadan olub. Hərbi təhsilini Peterburqda alıb. Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Polkovnik Hüseynqulu xan Xoyskinin qızı Valiyə xanımla ailə qurub. 1918-ci ildə Gəncədə Milli Azərbaycan Ordusunun yaradılmasında çalışıb. 1920-ci ildə Gəncə üsyanı yatırıldıqdan sonra İstanbula mühacirətə gedib. Az sonra marşal Yuzef Pilsudskinin dəvəti ilə Varşavaya köçüb. Polşa ordusunda diviziya komandiri olub. "Prometey" cəmiyyətində istilaçı ruslara qarşı mübarizədə həyat yoldaşı Valiyə xanım Xoyskiylə birgə çalışıb. Onlar Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşr edir, "Azəri-türk" dərnəyini yaradırlar. Böyük Vətən müharibəsi vaxtı Polşa işğal olunanda əsir düşür. Sovet əsirliyindən qaçıb əvvəlcə Almaniyada, sonra isə İtaliyada yaşayır. 1950-ci ildə yenidən İstanbula gəlir, ağır güzəran keçirdiyindən Almaniyaya köçüb, ömrünün sonuna kimi "Azadlıq" radiosunda əməkdaşlıq edir. 1953-cü ildə Amerikada nəşr edilən "Azərbaycan" milli jurnalının 12-ci nömrəsində polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyovun "Gəncə üsyanı haqqında xatirələr" adlı sanballı yazısı dərc olunmuşdur.

1955-ci ildə Berlində sovet çekistlərinin əlilə qətlə yetirilib.

Polkovnik MEHDİ BƏY EYNALI OĞLU SULTANOV - 1880-ci ildə Gəncədə anadan olub. Altıncı Göyçay piyada polkunun (Bayılda yerləşirdi - Ş.N.) komandiri. 1920-ci ildə bolşevik istilasından sonra Azərbaycan diviziyasında üçüncü alayın komandiri olmuşdur. 1926-cı ildə Gəncədə

gizli fəaliyyət göstərən Müsavat hərbi təşkilatının üzvü olduğuna görə on il müddətinə Solovetsk həbs düşərgəsinə sürgün edilmişdir.

1937-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı xüsusi üçlüyünün qərarı ilə güllələnmişdir.

Polkovnik HÜSEYNQULU XAN İSGƏNDƏR XAN OĞLU XOYSKİ (1869-1955) 1912-1914-cü illərdə üçüncü Qafqaz atıcı alayında kapitan rütbəsində xidmət edib. - 1917-ci ildə Gəncədə cavanlardan ibarət "Zelyonaya qvardiya" adında əsgəri təşkilat yaratmışdı. 1919-20-ci illərdə Gəncə şəhər qubernatorunun müavini olub. 1920-ci ildə bolşevik-daşnak təzyiqindən mühacirətə getmişdir. 1955-ci ildə İstanbul şəhərində vəfat etmişdir. Atası İsgəndər xan Xoyski (1820-1902) imperiya ordusunda general-leytenant rütbəsində xidmət etmişdir.

* * *

1993-cü ilin iyun ayında Çingiz xanın və ***sonuncu Krım xanı Şahin Gərayın nəslinin*** davamçısı əlahəzrət şahzadə Sezar Gəray dədə-baba vətəni Krımda olanda "Moskovskiye novosti" qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində demişdir:

Soldan: Mustafa bəy Vəkilov, Abdulla Əmircan, Yaqub Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və həyat yoldaşa Valiyyə xanım Xoyskaya. 1946-cı il, Polşada mühacirətdə

"...Sülaləmizin Rusiyada qalan hissəsinə gəldikdə isə, vətəndaş müharibəsi və inqilab zamanı bolşeviklər bizim ailənin bir neçə üzvünü öldürmüşdülər. Qvardiya zabiti, Qafqaz canişininin müavini, senator, Sultan Şahzadə Krım Gəray Nikolay Aleksandroviç (1886-1921) ingilis qızı ilə evlənmişdi. Vətəndaş müharibəsi vaxtı o, Petroqradda acından öldü. Ailəmizin digər üzvü, inqilabdan əvvəl imperiya ordusunun generalı, Birinci Dünya müharibəsində "Dikaya diviziya"nın komandirlərindən biri general-leytenant ***Sultan Şahzadə Kılıç Gəray*** (1880-1947) bolşeviklərə qarşı vuruşmuş, 1921-ci ildə Fransaya mühacirətə getmişdi. İkinci Dünya müharibəsində o, kazak qoşunlarının komandiri olmuş, ağqvardiyaçı general P.N.Krasnovla birlikdə bolşeviklərə qarşı vuruşmuşdu. Sonra tutularaq Avstriyaya gətirilmiş, ingilislərin əli ilə SMERŞ[1]-ə verilmişdi. Moskvada isə gizli məhkəmə tərəfindən mühakimə edilmiş və 1947-ci il yanvarın 17-də edam olunmuşdu.

Podpolkovnik LƏTİF BƏY MƏMMƏDƏLİ OĞLU İBRAHİMBƏYLİ - Bakı realnı və Tiflis üçillik hərbi məktəblərini bitirib. Birinci Dünya müharibəsində yüz əlli üç saylı Bakı alayının tərkibində zabit kimi vuruşub. Kapitan rütbəsində Qars vilayətinin komendantı olub. Döyüş xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif olunub. 1884-cü il dekabrın 29-da Salyanda anadan olub. Müsavat ordusunda Bakı Qala batalyonunun komandiri idi.

Podpolkovnik FUAD XAN HƏSƏN XAN OĞLU TALIŞXANOV - 1896-cı ildə Lənkəranda zadəgan ailəsində anadan olub. Tiflis kadet korpusunu bitirib. Çar ordusunda rotmistr rütbəsinə qədər yüksəlib. 1918-1920-ci illərdə Birinci Cavanşir piyada alayının yaveri olub. Sovetlər vaxtı Qızıl Orduda müxtəlif vəzifələrində çalışıb, podpolkovnik rütbəsinə qədər yüksəlib. 1930-cu ildə Gəncədə hərbi müfəttişlikdə işləyəndə həbs edilib.

Polkovnik FİKRƏT FƏRHAD OĞLU AĞALAROV - 1868-ci il noyabrın 10-da Tiflis yaxınlığındakı Qaracalı kəndində anadan olub. Şuşa realnı məktəbində və 1885-ci ildən 1888-ci ilədək Nikolayev şəhərindəki hərbi məktəbdə təhsil alıb. Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Milli Orduda birinci Azərbaycan süvari alayının komandiri idi.

1920-ci ildə bolşeviklər həbs etmiş, az sonra azadlığa buraxılmışdır. Az müddət qırmızı orduda xidmət etmişdir. Qarnizon rəisi olmuşdur.

---

[1] 1943-cü ilin aprelində sovet hökumətinin əks-kəşfiyyat idarəsinin tabeliyində yaratdığı casuslara qarşı mübarizə şöbəsi. Ruscası: «Смерт шпионам!»

1921-ci ildə bolşevikləri tənqid etdiyinə görə həbs edilib Xolmoqor həbs düşərgəsinə sürgün olunub.

Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun 1919-cu il on dörd iyul tarixli teleqramı:

"Cənab hərb naziri Zati-alilərinə!

Qarabağın xalq milisi sıralarında Moskva İnstitutunun tələbələri İsgəndər bəy Sultanov və keçmiş Qarabağ süvari alayının əsgəri Xankişi Nuru oğlu xidmət edirlər. Onlardan birinə - ləzgi alayı ilə birlikdə bolşeviklərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş Sultanova Türk hərbi ordeni "Məcidiyyə", ikincisinə - Xankişi Nuru oğluna axırıncı müharibənin *(Birinci Dünya müharibəsinin - Ş.N.)* Georgi Kavaleri ordeni verilmişdir.

Axırıncı Qarabağ hadisələri *(1918-ci il - Ş.N.)* zamanı onlar böyük bacarıq və şücaət göstərmişlər. Bu haqda Siz Zati-alilərinə məlumat verərək xahiş edirəm ki, onların birinci zabit rütbəsinə təqdim olunmaları haqqında sərəncam verəsiniz".

Ştab-rotmistri ALLAHYAR MÖVSÜM OĞLU ƏMİRCANOV - 1897-ci il mayın 11-də Nuxada (Şəki) bəy ailəsində anadan olub. 1907-ci ildən 1914-cü ilədək Vladiqafqaz kadet korpusunda hərbi təhsil alıb. Birinci Cahan müharibəsində "Dikaya diviziya"da qulluq edib. Göstərdiyi hərbi şücaətlərə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" xaçı ilə təltif olunub.

Rotmistr HACIAĞA MƏMMƏDƏLİ OĞLU İBRAHİMBƏYLİ - 1890-cı il dekabrın 8-də Salyanda məmur ailəsində anadan olub. Bakıda kommersiya məktəbini və 1913-cü ildə Tiflis hərbi məktəbini bitirib. 1914-15-ci illərdə Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib.

1946-cı ildə nəşr olunmuş "Səməd bəy Mehmandarov" kitabçasının müəllifi. Həmin kitabçasında Mehmandarovla ilk görüşünü belə xatırlayır:

"Mehmandarov mənə yaxınlaşıb çox nəzakətlə soruşdu: "Rotmistr, görünür, siz vaqonda yer tapa bilməmisiniz... Mənim kupemdə bir boş yer vardır."

Mən generala rəsmi təzim edib cavab verdim: "Yox, general həzrətləri, mənim yerim vardır, özü də sizin kupenizdədir". O, cavabında "Aha, yaxşı oldu, mən çox şadam" - dedi. Bu zaman ikinci zəng vuruldu. General Səməd bəy Mehmandarovla vaqona daxil olduq.

Səməd bəy çox söhbətcil və çox yaxşı yol yoldaşı imiş. O, mənimlə bəzən rusca, bəzən də azərbaycanca danışırdı. O, ahəstə-ahəstə danışırdı, hər sözünü ölçüb-biçirdi, fikrini sadə və düzgün ifadə edirdi. Onun danışıq tərzi, səsi, sakit və qəti tonu, özünü sərbəst hiss etməsi göstərir-

di ki, bu adam uzun və maraqlı həyat sürmüş, böyük vəzifə sahibi olmuş, şanlı igid əsgər həyatı keçirmişdir. Səməd bəy Mehmandarov yolda mənə bir çox maraqlı və faydalı şeylər danışdı".

Ştab-rotmistri şahzadə FİRİDUN ALLAHVERDİ OĞLU QACAR - Tiflisdəki Klassik Gimnaziyanı və Müəllimlər İnstitutunu, 1916-cı ildə isə Tiflis kadet korpusunu bitirib. 1892-ci ildə məşhur Qacarlar ailəsində anadan olub. Müsavat ordusunda ikinci artilleriya briqadasında birinci batareyanın zabiti olub.

Ştab-rotmistri ZEYNAL BƏY SADIQOV - İkinci Qarabağ süvari alayında dördüncü bölüyün komandiri. 1917-ci il iyunun 30-dan "Qafqazın yerli əhalisindən təşkil olunmuş diviziya"nın Azərbaycan alayında hərbi xidmətə başlayıb. Birinci Dünya müharibəsində Qərb cəbhəsində vuruşub. Əla döyüş xidmətlərinə görə 1916-cı il aprelin 30-da üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə), iyunun 28-də Buludniki kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" medalı, avqustun 30-da üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) ilə təltif olunmuşdur. Ştab-rotmistri rütbəsini 23 mart 1918-ci ildə Milli Azərbaycan Ordusunda almışdır.

Ştab-rotmistri ZÜLFÜQAR NƏZƏR OĞLU SULTANOV - 1894-cü ildə Zəngəzurun Pircəvan kəndində anadan olub. İkinci Tiflis kişi gimnaziyasını və Petroqrad Hərbi Tibb Akademiyasını bitirib. Müsavat ordusunda əvvəl poruçik, sonra isə ştab-rotmistri kimi xidmət edib.

Rotmistr SƏLİM BƏY SULTANOV - Kürd süvari divizionunun komandanı.

Ştabs-kapitan YUNİS ŞƏKƏROV - kürd atıcı batalyonunun komandiri.

Ştabs kapitan NƏSİB AĞA ƏSƏD AĞA OĞLU VƏKİLOV - 1899-cu ildə Qazaxda anadan olub. Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib. Müsavat zabiti olduğuna görə 1940-cı ildən 1955-ci ilə qədər Maqadan və Norilskiyə sürgün edilib. Həmin ili Vətənə qayıdan Nəsib ağa 1963-cü ildə Bakıda vəfat edib.

Poruçik OSMAN AĞA GÜLMƏMMƏD AĞA OĞLU GÜLMƏMMƏDOV - 1914-cü il sentyabrın 1-dən 1917-ci ilin avqustunadək Birinci Dünya müharibəsi illərində süvari alayında döyüşüb. Döyüş yolu Avstriya və Rumıniya cəbhələrində olub. Sıravi əsgər kimi xidmətə başlayan Osman ağaya 1915-ci ilin avqustunda kiçik uryadnik rütbəsi verilib. Həmin il Avstriya cəbhəsində Briqen şəhəri uğrunda gedən dö-

yüşlərdə yaralanıb. 1916-cı ilin mart ayında baş uryadnik və 1917-ci ilin iyununda milis-yunkeri rütbəsi ilə təltif olunub.

1918-ci ildə Kürdəmir, Müsüslü, Səngəçal döyüşlərində bolşeviklərə qarşı vuruşub. Onun süvari dəstəsi düşməndən yüz altı nəfər aşağı rütbəli əsgər, üç zabit, bir həkim əsir alıb, qənimət kimi üç pulemyot götürüb.

Poruçik Osman ağa Gülməmmədov 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı döyüşlərinin ən fəal iştirakçısı olub.

Avqustun 17-də Bakıya hücum zamanı bolşeviklərlə döyüşlərdə kornet Osman ağa Gülməmmədov süvari kəşfiyyat dəstəsində olarkən Balaxanı kəndinin şimal-qərb hündürlüyündən rəqibin arxasına keçərək onu Bakı şəhəri istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Bu zaman özünü çatdırmış bölük Nobel çənləri yanında mövqe tutmuş və düşmən bölüyünə həmlə etməyə başlamışdı. Düşmən bölüyünün cinahında olan kornet Osman ağa Gülməmmədov pulemyot və tüfəng atəşi ilə qarşılandı. O, yaralıları itirsə də, nadir şücaət və mərdliklə, fədakarcasına igidlik nümunəsi göstərərək rəqibin güclü və sayca çox olmasına baxmayaraq, əlbəyaxa döyüşdə onun müqavimətini qırdı. Həmlə zamanı cəsur kornetin mindiyi at yaralandı, buna baxmayaraq o, düşməni qıraqıra onun sıralarını məhv etdi. Bu hücuma davam gətirməyən düşmən bir zabit, bir həkim, qırx doqquz əsgər itirdi və üç pulemyotu qoyub qaçdı.

Nuru Paşanın 1918-ci ildə qəhrəmanlıqla döyüşən Azərbaycan əsgər və zabitini təltif etdiyi "Məcidiyyə" ordeni

Bakı cəbhəsində bu həmlə qətedici rol oynadı, çünki rəqib qüvvələri sındı. Bizim piyada isə bundan müvəffəqiyyətlə istifadə edə bildi.

Döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə Osman ağa Gülməmmədova kornet-süvari qoşununda birinci zabit rütbəsi verildi və o, general Nuru Paşanın əmrilə Türkiyənin beşqılınclı "Məcidiyyə" ordeni ilə təltif olundu.

Arxiv sənədlərində yazılır ki, təsvir edilmiş döyüşdə adını çəkdiyimiz kornet Osman ağa Gülməmmədovun komandası altında vuruşan süvarilər öz imzaları ilə onun qəhrəmanlığını şəha-

dət edirlər: Həmzə İsmayıloğlu, milis yunkeri Kərim Yaqubov, praporşik Paşa bəy Rüstəmov, milis yunkeri Dəmir Paşa oğlu və başqaları.

Poruçik Osman ağa Gülməmmədovun 1919-cu il martın 6-da tərtib olunmuş şəxsi işindən öyrənmək olur ki, o, 1892-ci il avqustun 16-da Gəncə quberniyasının Qazax qəzasındakı Salahlı kəndində bəy ailəsində anadan olmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsi illərində cəbhədə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" xaçı, ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" medalı ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin hərbi rütbələr haqqında 16 may 1918-ci il tarixli 26 saylı əmri ilə birinci süvari Azərbaycan taburunun korneti Osman ağa Gülməmmədova hərbi şücaətlərinə görə starşinalıq imtiyazı ilə poruçik rütbəsi verildi, vəzifəsi yüksəldilərək üçüncü bölüyün komandiri təyin olundu. Əmrin ikisini də hərbi nazir vəzifəsini müvəqqəti icra edən general-leytenant Əli ağa Şıxlinski imzalamışdı.

Osman ağa Gülməmmədov həmin ilin iyul ayında xidmət üçün bölüyü ilə birgə Qusara göndərilir. Şimal sərhədlərimizin qorunmasında general Denikinə qarşı mübarizə aparan poruçik Osman ağa Gülməmmədov nümunəvi qəhrəmanlıqlar göstərir. 1919-cu ilin yanvar ayında keçirilən baxış-yoxlamasında onun sıralarında döyüşdüyü birinci Azərbaycan süvari alayı hərbi nazirin şəxsi təşəkkürünü alır.

1920-ci ilin martında Qarabağ və Zəngəzurda düşmən təhlükəsi kəskin surətdə artır. Erməni-daşnak qoşun birləşmələri martın 21-dən 22-nə keçən gecə Xankəndində yerləşən birinci Cavanşir piyada alayının kazarmalarına qəfil basqın edir. Novruz bayramı axşamı Xankəndinə hücum edib, Əsgəran yolunu bağlayırlar. Poruçik Osman ağa Gülməmmədov həmin döyüşlərin fəal iştirakçısı olur. Aprelin 2-də onun bölüyü daşnakların Əsgərandan qovulmasında mərdliklə vuruşur.

28 aprel istilasından sonra Müsavat zabiti Osman ağa Gülməmmədov Türkiyəyə mühacirətə getməyə məcbur olmuşdur.

"1937-ci il fevralın 7-də maarifçi qadın Mədinə xanım Qiyasbəylinin 6-cı dindirilməsindən:

Sual: - Osman ağa Gülməmmədov sizə tanışdır?

Cavab: - Osman ağa mənim həmkəndlimdir. Mən onunla 1919-1920-ci illərdə görüşmüşəm. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra o, Azərbaycan alayı ilə Türkiyəyə getdi.

Sual: - Sizi müsavatçılarla nə bağlayırdı?

Cavab: - Bizim millətçi nəzərimiz, qohumluğumuz və bu adamların mədəniyyəti".

Respublika Mərkəzi Dövlət Arxivində ***praporşik Gülağa Məhəmmədağa oğlu Gülməmmədovun*** cəmi bir səhifəlik şəxsi xidmət vərəqi saxlanılır.

1919-cu il martın 1-də tərtib olunmuş xidmət vərəqində göstərilir ki, Gülməmədov Birinci Azərbaycan suvari dviziyasında xidmət etmişdir. O, 1899-cu il dekabrın 6-da Qazax qəzasının Salahlı kəndində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Qori seminariyasının və 1918-ci il yanvarın 30-da Gəncə proporşiklər məktəbini birinci dərəcə ilə bitirmişdir. Az müddət Birinci Azərbaycan süvari alayında xidmət edən praporşik Gülağa Gülməmmədovu bilik və bacarığına görə alayın qərargah rəisi təyin ediblər.

Proporşik Gülağa Gülməmmədov 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra əmisi poruçik Osman ağa Gülməmmədovla birlikdə Türkiyəyə mühacirətə getmiş və hər ikisi türk ordusunda hərbi xidmətini davam etdirmişdir.

Dörd dəfə "Müqəddəs Georgi" ordenli praporşik Lütvəli bəy Abbasqulu bəy oğlu Vəkilov

* * *

1919-cu il fevralın 14-də ***praporşik Lütvəli bəy Abbasqulu bəy oğlu Vəkilov*** Azərbaycan süvari alayının komandirinə belə bir məlumat göndərmişdir:

"Sizin nəzərinizə çatdırıram ki, 1918-ci il iyulun 18-də dördüncü Borçalı alayının polkovniki Tuqanov Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindəki döyüş xidmətlərimə görə min beş nömrəli əmrlə məni "Müqəddəs Georgi" xaçı ordeninin bütün dörd dərəcəsi ilə təltif olunmağım haqqında sənəd təqdim etmişdi. Və buna əsasən mənə birinci Mozdok Dağ Kazakları alayının min yüz qırx altı nömrəli attestatı da verilmişdir. Orada ordenlərimin hər birinin nömrəsi yazılıb, həmin döyüşlərdə mən dörd dəfə yaralanmışam və kontuziya almışam. Bunların hamısı sizə göndərdiyim şəxsi işimdə göstərilib".

Vərəqin o biri üzündə praporşik Lütvəli bəy Vəkilovun dəst-xətti ilə yazılmış qeydi də var: "Mənim şücaətlərimin və təltifatlarımın cəbhədə şahidi olan rotmistr Stanislav Mixayloviç Çayevski idi. O, hazırda Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahında baş zabit kimi xidmətdədir. General-leytenant Əli ağa Şıxlinskinin yaveri vəzifəsində çalışır".

Lütvəli bəy, qardaşı Gəray bəy, bacıları Firuzə xanım və Sürəyya xanım Vəkilovalar

Əlbəttə, praporşik Lütvəli bəy Vəkilovun bu məlumatı müasir oxucuya adi ərizə kimi görünə bilər. Lakin günümüzün oxucusu onu da unutmamalıdır ki, o dövrdə belə bir yüksək ordenlə əsgər və zabitlər çox nadir hallarda təltif olunurdu. Qeyri-adi igidlik göstərən, "Müqəddəs Georgi" ordeninin bütün dörd dərəcəsinə layiq görülən oğullarımızı barmaqla saymaq olar: onlar rotmistr Teymur bəy Novruzov, praporşik Sayad bəy Zeynalov, poruçik Osman ağa Gülməmmədovdur.

Yüz qırx birinci səhifədə Lütvəli bəyin silahdaşı rotmistr Stanislav Çayevskinin Baş Qərargaha təqdimatı saxlanılır. O yazır ki, dördüncü Borçalı süvari alayının praporşiki Lütvəli bəy Vəkilovla Birinci Dünya müharibəsinin ilk günlərindən 1918-ci ilin sentyabrınadək döyüşlərdə birgə olub. Onun bütün qəhrəmanlıqlarının canlı şahididir. Qazaxda, Lori dərəsində, Borçalıda erməni daşnaklarına qarşı döyüşlərdə, Bakı, Qarayazı və Şamxorda bolşeviklərlə vuruşmalarda onun cəsur süvari kimi igidlik göstərdiyinə zəmanət verir. Belə bir igid zabitin yüksək rütbəyə layiq olduğunu tamamilə qanuni hesab edir.

Rotmistr Çayevskinin Baş Qərargaha iftixarla yazdığı təqdimatı iki general məmnuniyyətlə təsdiq edib, dərkənar qoruyublar: süvari divizi-

yasının rəisi general-mayor Şahzadə Əmir Kazım Qacar və Qərargah rəisi general Zaxar Amaşukeli.

Çox təəssüf ki, elə buradaca sənədlərin izi itir.

1890-cı il təvəllüdlü praporşik Lütvəli bəy Vəkilovun bundan sonra hansı rütbəyə layiq görüldüyü məlum olmur.

Başqa bir sənəddən isə öyrənmək olur ki, Lütvəli bəy 1920-1927-ci illərdə Salahlı dairəsində hərbi komissar vəzifəsində çalışıb. Polkovnik Gəray bəy Vəkilovun kiçik qardaşı Lütvəli bəyi Zaqafqaziya Baş Siyasi idarəsi 1932-ci il fevralın 2-də antisovet ruhlu zabit kimi həbs edib beşillik sürgünə göndərmişdi. Minlərlə günahsız Azərbaycan zabiti kimi qırx iki yaşlı Lütvəli bəyin ömrünün hansı həbs düşərgəsində sona yetdiyi məlum deyil.

Ştab-rotmistri MƏHƏMMƏD BƏY ASLANBƏYOV - Birinci Azərbaycan süvari alayının zabiti, 1894-cü il martın 16-da Dağıstan vilayətinin Kürə nahiyəsində bəy ailəsində anadan olub. Teymurxan - Şura şəhər ədadiyyə məktəbində və Tiflisdəki böyük knyaz Mixail Nikolayeviç adına hərbi məktəbdə təhsil alıb.

Hərbi xidmətə 1914-cü il oktyabrın 1-də başlayıb. 1915-ci il fevralın 1-də Qafqaz cəbhəsindəki döyüşən orduda əla xidmətinə görə praporşik rütbəsi verilib. Həmin il fevralın 7-də, yüz əlli beşinci Quba piyada alayına keçirilib. Noyabrın 1-də podporuçik, 1916-cı il dekabrın 12-də isə poruçik rütbəsi alıb. 1918-ci il martın 14-də birinci Azərbaycan süvari alayında birinci bölüyün komandiri təyin olunub. Həmin il avqustun 29-da 1207 nömrəli əmrlə ştab-rotmistri rütbəsilə təltif olunub. Bakı cəbhəsində daşnak-bolşeviklərə qarşı döyüşlərdə igidliklə vuruşub. Məhəmməd bəyin qəhrəmanlığını general Nuru Paşa Türkiyənin "Hərb medalı" ilə qiymətləndirib.

1918-ci il iyulun səkkizində Baş Qərargah rəisi, polkovnik Həbib bəy Səlimov Birinci Azərbaycan alayının komandirinə belə bir məlumatla müraciət etmişdir:

"Poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyov özünü alayda yararlı zabit kimi, süvari Azərbaycan alayının bir çox zabitlərindən xeyli yaxşı göstərmişdir. Ona görə də onun təminat almaq üçün alaylardan birinə qəbul edilməsi yaxşı olardı. Alayın bir çox zabitləri Tiflisdə eyş-işrətlə məşğul olduqları halda, o, dəstədə yorulmadan çalışır.

Əla və çalışqan zabit olduğuna görə mən poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyovu dəstədən buraxa bilmərəm. Çox təəssüflər olsun ki, işə

can yandıran belə zabitlər çox azdır. Dəstədəki xidmətdən - kimin işə sadiq olduğu, kiminsə poqon və pul üçün xidmət etdiyi aydın oldu.

Namusla xidmət edən zabiti cəzalandırmaq çox acı hal olardı".

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, poruçik Məhəmməd bəy Aslanbəyov Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan süvari alayında da namus və qeyrətlə vuruşmuşdur. O, "İgidliyə görə" medalı ilə və "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsilə (1915-ci il iyulun 25-də), "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsilə (bant və qılıncla birgə) 1915-ci il dekabrın 20-də, "Müqəddəs Anna" ordeninin üçüncü dərəcəsilə (bant və qılıncla) 1916-cı il iyulun 17-də, 1918-ci ildə Bakı uğrunda döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə Türkiyənin "Hərbi medalı" ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Milli Ordusunun 1919-cu ilin aprelin 5-də Gəncədən Bakıya gəldiyi gün. Şəkil İstiqlaliyyət küçəsində çəkilib

Poruçik MAHMUD İBRAHİM OĞLU ƏFƏNDİYEV - 1890-cı il iyulun 24-də Qazax qəzasının Salahlı kəndində kəndli ailəsində anadan olub. Qoridə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində təhsil alıb. 1915-ci ildə Telavi praporşiklər məktəbini bitirib. Müsavat ordusunda rota komandiri idi.

Poruçik HACIBALA HACIMMƏMƏD OĞLU ABBASOV - 1898-ci il iyulun 4-də Şamaxıda kəndli ailəsində anadan olub. Şamaxıda realnı məktəbi və Xarkovdakı texniki məktəbi bitirib. Rus dilini yaxşı bilirmiş, savadlı imiş. 1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Müsavat ordusuna 1918-ci ildə könüllü gəlib.

Poruçik ƏYYUB MEHDİ OĞLU KÖÇƏRLİNSKİ - Vladiqafqazdakı realnı məktəbi bitirib. 1900-cü il avqustun 22-də Şuşada zadəgan ailəsində anadan olub. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının daşnak-bolşeviklərdən azad olunmasında iştirak edib.

Poruçik HÜSEYN SƏMƏD OĞLU RƏHİMOV - 1893-cü ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. İkinci Tiflis kişi gimnaziyasının beş sinfini və 1920-ci il aprelin 24-də Gəncə hərbiyyə məktəbini bitirib.

Poruçik MAHMUD MƏMMƏD OĞLU MAHMUDZADƏ - 1893-cü ilin yanvar ayında Lənkəranda meşşan ailəsində anadan olub. Birinci Bakı gimnaziyasını və Gəncə praporşiklər məktəbini 1919-cu ildə bitirib. Fars və türk dillərini mükəmməl bilib. 1920-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın fəallarından biri olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK həbs edib, sürgünə göndərib.

Podporuçik MİR ƏHMƏD MİR AĞAƏLİ OĞLU MİRCAVADOV - 1895-ci il iyunun 18-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda ruhani təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik MEYDAR ABBAS OĞLU MƏDƏTOV - 1898-ci ildə Bakının Balaxanı kəndində anadan olub. Qusardakı Ali-İbtidai məktəbi və 1920-ci il aprelin iyirmi dördündə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik HƏMİD İSGƏNDƏR OĞLU MUSTAFAYEV - 1898-ci il sentyabrın 8-də Qazaxda anadan olub. Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini bitirib. 1914-18-ci illərdə Bakıda müəllim işləyib. 1918-ci ildə Gəncədə türk hərbi məktəbini bitirib.

Poruçik MƏLİKMƏMMƏD SƏTTAR OĞLU MƏLİKOV - 1896-cı il martın 11-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda üçüncü Ali-İbtidai məktəbi və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MƏSTAN ZEYNAL OĞLU MƏSTANZADƏ - 1899-cu ildə Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Beşsinifli Bakı realnı məktəbini və 1920-ci ildə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MİRMEHDİ MİRƏHMƏDOV - 1894-cü ildə Bakıda anadan olub. Ali ruhani təhsili var. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MAHMUD ƏSƏDAĞA OĞLU MUSTAFAYEV - 1899-cu il martın 11-də Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olub. 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik TOFİQ ŞƏRİF OĞLU MİRZƏYEV - 1900-cü il dekabrın birində Tiflisdə anadan olub. Tiflis gimnaziyasını və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. İran təbəəsidir. Sovetlər vaxtı Azərbaycan diviziyasının birinci polkunun qərargah rəisi olub. 1930-cu ildə keçmiş müsavatçı kimi həbs edilib.

Unter-zabit CƏMİL BƏY BAĞIR BƏY OĞLU RƏFİBƏYOV - 1894-cü ildə Gəncə yaxınlığındakı Balabağmanlar kəndində bəy ailəsində anadan olub. 1908-ci ildən 1916-cı ilədək Gəncə şəhər səkkizillik şəhər məktəbində təhsil alıb.

1918-ci ildə Gəncədə altı aylıq unter-zabit məktəbini bitirib. Həmin ili Müsavat ordusunun birinci piyada polkunda Qarabağda erməni daşnaklarına qarşı vuruşub. Müsavat hökuməti süqut etdikdən sonra XI ordunun on altıncı diviziyasının iki yüz qırx dördüncü polkunda vzvod komandiri kimi xidmət edib. 1921-ci ildə ikinci kəndli süvari polkunda 1924-cü ilə kimi xidmət etdikdən sonra ordudan tərxis olunub. Müsavat zabiti olduğuna görə 1928-ci ilin yayında həbs edilib, iyirmi il müddətinə Novosibirsk, Çustinsk və başqa həbs düşərgələrinə sürgün olunub.

Uryadnik HƏSƏN BƏY FƏTƏLİBƏYOV - Birinci Tatar-Azərbaycan süvari alayının kollej registratoru olub, qoşunu ərzaqla təchiz edib və onu mənzillərə yerləşdirib. Dövlət müşaviri, birinci dərəcəli könüllü əsgər[1] olub. Rus-yapon müharibəsinin, Romanovlar sülaləsinin 300 illik xatirə medalı ilə və məişətdə göstərdiyi fəaliyyətinə görə ordeni ilə 1914-cü ildə Qori şəhər pristavı vəzifəsində işləyəndə həmin il iyunun 1-də "Müqəddəs Vladimir" ordeninin dördüncü dərəcəsilə təltif olunub.

1886-cı il dekabrın 18-də Şuşanın Ətyeməzli kəndində zadəgan ailəsində anadan olub. Qori Seminariyasının Tatar-Azərbaycan şöbəsini 1916-cı il martın 5-də, 271 saylı şəhadətnamə ilə bitirib. 1917-ci oktyabrın 29-da Tatar-Azərbaycan süvari alayının ehtiyat bölməsinə könüllü qəbul olunub. Həmin il noyabrın 23-də və dekabrın 5-də Müsəlman

---

[1] Bu vəzifənin ruscası belədir: "bıvşiy volnoopredelyayuşaya pervoqo razryada" Tərcüməsi: Müharibə vaxtı könüllü əsgəri xidmət keçirən, ali təhsilli imtiyazlı şəxs - Ş.N.

Korpusuna əsgər yığmaq üçün Borçalı qəzasına ezam olunub. 1918-ci il yanvarın 4-də uryadnik rütbəsi verilib. Həmin il, həmin tarixdə Müsəlman korpusunun komandiri, general-leytenant Əliağa Şıxlinskinin əmrilə oboz (hərbi araba karvanı) komandiri təyin olunub. 1919-cu il yanvarın 4-də ailə vəziyyətinə görə hərbi xidmətdən tərxis olunub.

Həsən bəy Fətəlibəyovun şəxsi işində ailə tərkibi də qeydə alınmışdır: 1896-cı il aprelin 12-də anadan olan arvadı Ədilə xanım, 1913-cü il dekabrın 4-də anadan olan qızı Leyla xanım, 1915-ci il martın 2-də anadan olan oğlu Ənvər bəy.

* * *

Kapitan AĞACƏFƏR ABUTALIB OĞLU SEYİDOV - 1894-cü il mayın 8-də Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda Aleksandrovski məktəbini və ikinci Tiflis kişi gimnaziyasını bitirib. 1915-ci ildən orduda xidmət edir. 1919-cu ildə praporşiklər məktəbini bitirib. Birinci Dünya müharibəsində fəal iştirakına görə orden və medallarla təltif olunub.

Ştabs-kapitan XANKİŞİ AĞA OĞLU SARVANSKİ - 1897-ci il yanvarın 24-də Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Şamaxıda realnı məktəbi və 1915-ci ildə Mixaylov hərbi məktəbini bitirib.

Ştabs-kapitan DANİYAL BƏY MƏHƏD BƏY OĞLU ŞƏRİFOV - 1915-ci ildə Birinci Tiflis praporşiklər məktəbini bitirib. 1891-ci il iyunun 10-da Qazaxda anadan olub. Ağalıq nəslindəndir. Müsavat ordusunun beşinci Bakı alayında (Salyan kazarmasında yerləşirdi) ştabs-kapitan rütbəsində xidmət edirdi. 1920-ci ildə Qala batalyonunun komandir müavini olub. 1923-cü ildə bolşeviklər həbs edib. Son taleyi məlum deyil. Podpolkovnik Məhəd bəy Şərifovun oğludur.

* * *

Poruçik ƏLİ ŞƏMSİ OĞLU ƏSƏDULLAYEV - Fevral inqilabından sonra Bakıda "Vəhşi diviziya"nın əsgər və zabitlərindən Birinci süvari alayında döyüşən bölüyün komandiri idi. Qərargahı "İsmailiyyə" binasında yerləşirdi. 1918-ci ilin mart qırğını vaxtı İçərişəhər ətrafında, Çəmbərkənddə, Şamaxı yolunda və başqa yerlərdə daşnak-bolşevik qoşunları ilə şiddətli döyüşlər aparıb.

Martın 29-da Əli Əsədullayevin komandanlığı altında Lənkəran müsavatçılarına silah yardımı apararkən, "Evelina" gəmisində bolşeviklərlə silahlı toqquşma olub. Martın 30-da Bakı əhalisi "Dikaya diviziya" alayının

tərk-silah olunmasına qarşı etiraz mitinqləri keçirib. Təcili çağırılan müşavirədə M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə silahlar Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsindən geri alınıb. Həmin günü "Dikaya diviziya" alayı Şamaxı yolundakı və Tatarski küçəsindəki sovet qoşun hissələrinə hücum edib, Suraxanıdakı qırmızı qvardiya dəstəsini tərk-silah etmişlər. Düşmənə xeyli tələfat verməklə yanaşı, çoxlu əsgər və zabiti əsir almışlar.

Poruçik Əli Əsədullayev 1921-ci ilin dekabr ayında Gürcüstanda həbs olunub.

Beriyanın imzaladığı 15 dekabr 1921-ci il tarixli məktuba əsasən, Əli Əsədullayevi Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı tələb edib. Əli Əsədullayev Beriyanın imzaladığı 30 dekabr 1921-ci il tarixli orderlə həbsdən azad edilərək Bağırovun sərəncamına göndərilib. İş üzrə heç bir təhqiqat işi aparılmayıb.

Sonralar Əli Əsədullayev Bakıda cıdır meydanında işləyirmiş, daha sonra arvadı ilə birlikdə İrana qaçıb.

Müttəhim Mircəfər Bağırov bu barədə 1955-ci ildə istintaq zamanı bildirdi ki, Əli Əsədullayevin nə üçün istintaqa cəlb olunmaması və həbs edilməməsindən xəbəri yoxdur.

Şahidlər Qasımov Əyyub Mikayıl oğlu, Mehdiyev Əliqulu Kür oğlu göstərdilər ki, Mircəfər Bağırovun Əli Əsədullayevlə münasibətləri çox yaxın imiş *("M.C.Bağırovun məhkəməsi" kitabı, Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1993-cü il, səh. 39-40).*

ZÜLEYXA XANIM ƏSƏDULLAYEVA-VEBER: - Dayım Əli Əsədullayevi Şura hökumətinin adamları buraxmaq üçün külli miqdarda rüşvət istədilər. Ümumiyyətlə, bu illərdə özbaşınalıq, talançılıq, rüşvətxorluq baş alıb gedirdi. "Qızıl əsgər" hara ayağını qoyurdusa, oranı bərbad edirdi. Xalqa divan tutur, günahlı, günahsız adamları həbs edir, güllələyirdilər. Onların arasında dayım Əli də vardı. H.Z.Tağıyev çoxlu qızıl, brilyant verərək onu həbsxanadan azad etdirdi. Xüsusi sənəd hazırladaraq, ailə üzvləri ilə birlikdə, Azərbaycandan çıxmasına nail oldu.

Poruçik Əli Əsədullayev milyonçu Şəmsi Əsədullayevin oğlu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin isə kürəkəni olmuşdur. O, Hacının qızı Leyla xanımın həyat yoldaşı idi. 1888-ci ildə Bakıda anadan olub.

Poruçik İSRAFİL BƏY AĞA OĞLU ŞIXLİNSKİ - 1897-ci il sentyabrın 10-da Qazaxda zadəgan ailəsində anadan olub. Qori şəhərindəki seminariyanın Azərbaycan şöbəsində oxuyub. 1918-ci ildə Gəncədə hərbi məktəbi bitirib. Məktəbdə ikinci rotanın praporşiki vəzifəsində işləyib. 1920-ci ildə bolşeviklər gələndə AFK yanında qısa müddət xü-

susi təyinatlı dəstənin komandiri olub. Müsavatın qatı tərəfdarı və Sovet hökumətinin qatı düşməni olduğu üçün ittiham edilib. 1926-cı ildə Solovetsk həbs düşərgəsinə sürgün olunub.

Poruçik ADİL BƏY HƏYATOV - İkinci Bakı süvari alayında ikinci batalyonun komandiri, Birinci Dünya müharibəsi illərində eyniadlı batalyonun komandiri olmuşdur. 1918-ci il avqustun 20-də Şuşanın Malıbəyli kəndini ermənilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etdiyinə görə 1918-ci ildə Türkiyənin "Məcidiyyə" ordeninə təltif olunmuşdur.

Xankəndində yerləşən Birinci süvari diviziyasının komandanı polkovnik Əfəndiyev və polkovnik Məmmədov 1919-cu il aprelin 7-də poruçik Adil bəy Həyatova belə bir xasiyyətnamə vermişlər: "Alayın təşkil olunmasında özünü layiqincə göstərən, komandirlik etdiyi batalyonda tədris işlərinin, tərbiyənin və intizamın nümunəvi təşkilində xüsusi səylərini və böyük enerjisini nəzərə alaraq podporuçik Adil bəy Həyatova layiq olduğu poruçik rütbəsi verilməsi barədə vəsatət qaldırıram".

Praporşik PAŞA BƏY RÜSTƏMOV - 1914-cü il iyulun 24-də Azərbaycan süvari alayına qəbul edilib. 1916-cı il dekabrın 5-də kiçik uryadnik, 1917-ci il sentyabrın 15-də baş uryadnik, həmin il oktyabrın 1-də podpraporşik rütbəsilə təltif olunub. 1916-cı il mayın 31-də döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunub.

1918-ci ilin oktyabrından Milli Azərbaycan ordusunda hərbi xidmətə başlayıb. Qarayazıda yerləşən Azərbaycan süvari alayının komandiri, polkovnik *(sənəddə adını oxumaq mümkün olmadı - Ş.N.)* Azərbaycan Əlahiddə korpusunun komandirinə yazır ki, xalqımıza sidq-ürəklə xidmət edən podpraporşik Paşa bəy Rüstəmovun praporşik rütbəsilə təltif olunmasını tamamilə qanuni hesab edirəm.

Arxivdə saxlanan bir sənəddə 1918-ci il oktyabrın 14-də Paşa bəyin bolşeviklərə qarşı döyüşdə göstərdiyi igidliyi təsvir olunmuşdur: "Zığ yüksəkliyi yaxınlığındakı döyüşdə zabitlərin sayının çatışmazlığı üzündən kiçik gizir Paşa bəy Rüstəmov yarımbölüyə komandirliyi qəbul etdi. Onda Hövsan tərəfindən yüksəkliyə hücumu süvari ilə bizim piyada aparırdı.

Kiçik gizir Paşa bəy Rüstəmov Suraxanı tərəfdən rəqibin cinahına çıxaraq, öz cürətli hücumu ilə daşnak və bolşevikləri tutduqları səngərlərdən qovmağa kömək etdi.

Ümumiyyətlə, arxa cəbhədə olduğu kimi, ön cəbhədə də kiçik gizir Paşa bəy Rüstəmov tapşırılmış zabit vəzifələrinin hamısını layiqincə yerinə yetirirdi".

Paşa bəy 1895-ci il mayın 12-də Gəncə qəzasının Tovuz dairəsi Yuxarı Eyyublu (keçmiş Ayıblı) kəndində anadan olub. Subaydır. Müharibədən əvvəl təsərrüfatda işləyib. Savadlıdır.

1921-1945-ci illərdə Polşa ordusunda xidmət edən polkovnik Vəli bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarov (1898, Borçalı, Təkəli kəndi - 1973, Buenos-Ayres, Argentina)

Artilleriya kapitanı TEYMUR CAHANGİR OĞLU XOYSKİ - 1891-ci il noyabrın 27-də Gəncədə zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Gəncə klassik kişi gimnaziyasını və 1915-ci ildə Tiflis hərbi məktəbini bitirib, Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Müsavat ordusunda isə batalyon komandiri olub. 1920-ci ilin iyul ayında həbs edilib. Ailəsi ilə birlikdə sürgün edilmişdir.

Kapitan BAHADIR BƏY İBRAHİM AĞA OĞLU VƏKİLOV - 1899-cu il martın 24-də anadan olub. Birinci Dünya müharibəsində "Dikaya diviziya"nın Tatar-Azərbaycan alayında qulluq edib. Döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub. 1920-ci ildə parlament bölüyünün komandiri idi. 1920-ci il mayın 30-da bolşevik-daşnak dəstələri tərəfindən güllələnib.

Kapitan AĞAHÜSEYN MİRZƏHADI OĞLU AĞASIYEV - İçərişəhərdə tacir ailəsində anadan olmuşdur. 1919-cu ildə "Hərbiyyə məktəbi"ni bitirən məzunlardan biri idi. 1920-ci ilin əvvəllərində Milli Ordunun "Yardım alayı"nda rota komandiri olmuşdur.

1921-ci il avqustun 4-də Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə iyirmi səkkiz nəfərdən ibarət Türkiyəyə gedəcək Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyi təşkil olunur. Onların arasındakı altı nəfər hərbçidən biri də Ağahüseyn Ağasıyevdi. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı İbrahim Əbilov təyin olunmuşdu. Kapitan Ağasıyev əvvəlcə Ankarada səfirliyin hərbi attaşesinin əməkdaşı, sonra isə səfir İbrahim Əbilovun

müavini kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Qazi Mustafa Kamal Paşa Atatürklə görüşmüşdür.

1924-cü ildə Tiflisə çağırılan kapitan Ağahüseyn Ağasıyev Surami şəhərindəki hərbi hissəyə komandir təyin edilir. Bir axşam Surami qalası ətrafındakı gözətçi məntəqələrini yoxlayarkən daşnaklar arxadan xəncərlə vuraraq öldürüblər.

Poruçik ƏLİAĞA ƏBDÜLSƏMƏD OĞLU MUSTAFAYEV - 1898-ci ildə Salyanda anadan olub. Salyan şəhər dördillik ibtidai məktəbini bitirib. 1919-20-ci illərdə Müsavat ordusunda poruçik rütbəsində qulluq edib. İyirmi səkkiz aprel çevrilişində istilaçı-daşnaklara və XI Orduya qarşı fəal iştirak edərək yaralanıb. 1937-ci ilə kimi Salyan və Laçında hərbi komissarlıqda işləyib. Həmin ili Salyan NKVD-nin rəisi Arutunyan tərəfindən həbs edilib. Təqsiri sübut olunmadığına görə azad edilib. 1945-ci ilə qədər Salyan Xalq Maarif şöbəsində və rayon ictimai-təminat şöbəsində mühasib işləyib. Həmin ili Müsavat ordusunun zabiti olduğu bəhanə edilərək yenidən on il müddətinə həbs edilib.

* * *

Praporşik HÜSEYN HEYDƏR OĞLU EYVAZOV - 1895-ci ildə Salyanda kəndli ailəsində anadan olub. Salyan ali-ibtidai məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik AĞABALA ƏLİ OĞLU YUSİFOV - 1898-ci ilin yanvar ayında Bakıda fəhlə ailəsində anadan olub. Gimnaziya təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MÜRSƏL HACI MƏMMƏDƏLİ OĞLU İBRAHİMOV - 1899-cu il yanvarın 5-də Şamaxıda anadan olub. Şamaxı şəhər məktəbini və 1918-ci ildə Gəncədə podpraporşiklər məktəbini bitirib. Fars və erməni dillərini mükəmməl bilir.

Praporşik MƏHƏRRƏM HÜSEYNQULU OĞLU İSGƏNDƏROV - 1895-ci ildə Bakıda anadan olub. Birinci Bakı kişi gimnaziyasının dörd sinfini və 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib. 1918-ci ildə Denikin və daşnaklarla döyüşlərdə iştirak edib.

Praporşik KAZIM GÜLMƏMMƏD OĞLU KƏRİMOV - 1897-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik İSA QAFAR OĞLU MANAFOV - 1894-cü ildə Naxçıvanın Baş Noraşen kəndində anadan olub. Bakıdakı üçüncü ali-ibtidai və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik LƏTİF ZEYNAL OĞLU SADIQOV - 1899-cu ildə Salyanda anadan olub. Dörd sinifli məktəb təhsili var. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda rota komandiri işləyib.

Praporşik NEMƏTULLA TALIB OĞLU TALIBOV - 1895-ci ildə Maştağa kəndində anadan olub. Bakıda ticarət məktəbini və 1918-ci ildə Gəncədə hərbiyyə məktəbini bitirib.

Praporşik FƏRRUX ŞABAN OĞLU ŞABANOV - 1900-cü ildə Tiflisdə anadan olub. Gimnaziya təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MƏMMƏD CƏFƏRQULU OĞLU RƏHİMOV - 1895-ci il aprelin 2-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda üçüncü ali-ibtidai məktəbdə və mühasibatlar kursunda oxuyub. Fars dilini bilir. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik SALMAN QURBAN OĞLU SƏLİMOV - 1894-cü ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda rus-tatar məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ABDULLA BAQİ OĞLU SÜLEYMANOV - 1895-ci ildə Göyçayda kəndli ailəsində anadan olub. Göyçayda ikisinifli məktəbdə oxuyub. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ABDULLA ŞƏFİ OĞLU ŞƏFİYEV - 1896-cı ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Beşsinifli Bakı gimnaziyasını və 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1922-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK həbs edib.

Praporşik HƏMİD MƏŞƏDİ AĞA OĞLU RÜSTƏMBƏYLİ - 1900-cü il oktyabrın 16-da Gəncədə meşşan ailəsində anadan olub. Gimnaziya təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MİRMEHDİ MİRYUSİF OĞLU SƏMƏNDƏROV - 1899-cu il mayın 25-də Ordubadda kəndli ailəsində anadan olub. Ali-ibtidai təhsili var. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Müsavat ordusunda rota komandiridir.

Praporşik AĞASƏLİM SƏFTƏR OĞLU ŞƏRİFOV - 1896-cı il yanvarın 10-da Bakıda anadan olub. Realnı məktəbi bitirib. Müsavat ordusunun nəzdində yaranmış tədris komandasında hərbi təhsil alıb.

Praporşik NƏSİR AĞA CAVADƏLİ OĞLU NUBAZOV - 1897-ci il mayın 15-də Salyanda anadan olub. Salyanda beşsinifli kənd məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik YUSİF HƏMİD OĞLU NƏCƏFOV - 1901-ci il dekabrın 25-də Bakının Saray kəndində anadan olub. Bakıda üç sinifli ali-ibtidai təhsil alıb. 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik NEMƏTULLA HƏNİFƏ BƏY OĞLU NƏCƏFOV - 1900-cu il martın 1-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Üçüncü Bakı ali-ibtidai məktəbinin dörd sinfini bitirib. 1918-ci ildə Milli Orduya könüllü gəlib. Sovetlər vaxtı Ali-pedaqoji kursun tələbəsi olub. 1920-ci ildən müsavatçı kimi gizli fəaliyyət göstərib. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK həbs edib.

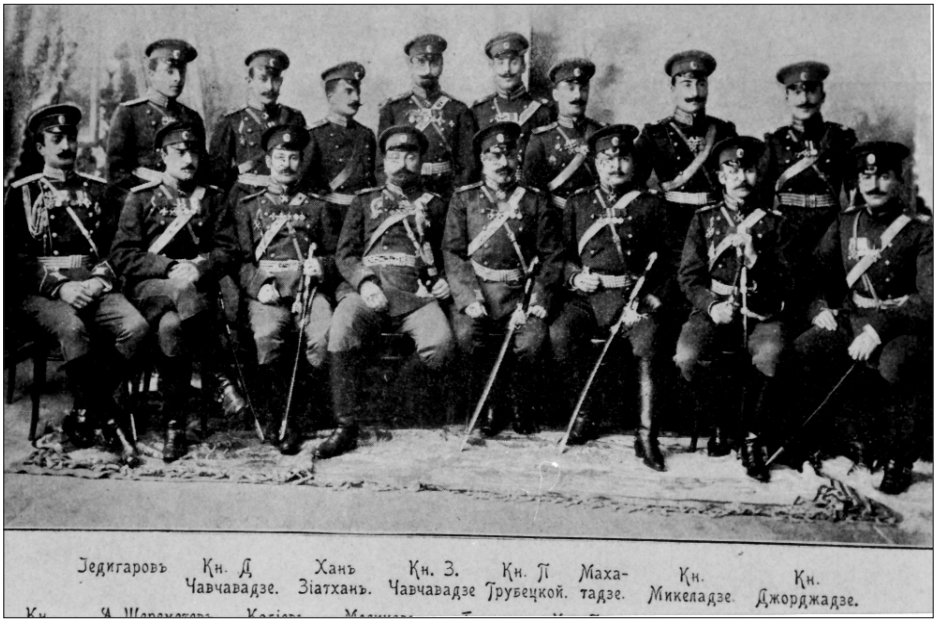

Soldan 1-ci general Davud bəy Yadigarov, 3-cü İsmayıl xan Ziyadxanov, 1906-cı il, Tiflis şəhəri

Praporşik İSGƏNDƏR BƏZİRGAN OĞLU RÜSTƏMOV - 1895-ci ildə Bakıda anadan olub. Bakıda rus-tatar məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik TAHİR NAİB OĞLU QULİYEV - 1901-ci il mayın 27-də Sabunçu kəndində anadan olub. Qusarda ali-ibtidai məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik XOSROV YUSİF OĞLU MƏLİKŞAHNƏZƏROV - 1901-ci il iyunun 6-da Şuşada zadəgan ailəsində anadan olub. Şuşa realnı məktəbini və 1918-ci il noyabrın 20-də Gəncədəki podpraporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik BALA BƏY MEHDİ BƏY OĞLU MÜRSƏLBƏYOV - 1896-cı il yanvarın 16-da Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı beşsinifli realnı məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik MƏMMƏD İBRAHİM OĞLU BABAŞOV - 1896-cı il martın 15-də Bakının Pirşağı kəndində anadan olub. Bakıda üçsinifli gimnaziyanı və 1919-cu il mayın 5-də Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Müsavat ordusunda vzvod komandiri olub.

Praporşik SULTAN ƏBDÜL OĞLU DADAŞOV - 1892-ci il yanvarın 2-də Bakının Fatmayı kəndində anadan olub. Bakıda Ali-ibtidai məktəbi və 1919-cu ildə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik RAMAZAN ABUZƏR OĞLU ZEYNALOV - 1897-ci ildə Bakıda anadan olub. Dördsinifli gimnaziyanı və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Praporşik MÖVSÜM ABBAS OĞLU İBRAHİMOV - 1895-ci ildə Qazax qəzasının Azaflı kəndində anadan olub. Müsavat ordusunda qərargah vzvodunun komandiri olub. İkisinifli kənd məktəbini bitirib.

Praporşik ABDULLA QAFUR OĞLU AXUNDOV - 1896-cı ildə Bakıda, İçərişəhərdə Soborni küçəsindəki on yeddi saylı evdə meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı Ali-ibtidai məktəbin üç sinfini bitirib. 1918-ci il oktyabrın 3-də Gəncədəki praporşiklər məktəbinə daxil olub, 1919-cu ildə həmin məktəbi bitirib. Şimal sərhədimizdə ağqvardiyaçı general Denikinin ordusuna qarşı döyüşlərdə iştirak edib. Milli Ordunun yaranmasından əvvəl 1918-ci ilədək "Qafqaz və Merkuri" şirkətində matros kimi xidmət edib.

Praporşik AĞALAR ABDI OĞLU BƏDİRBƏYOV - 1895-ci ildə Şamxorun (indiki Şəmkir) Morul kəndində anadan olub. Altısinifli kişi gimnaziyasını bitirib. 1916-cı ildə Tiflis praporşiklər məktəbində oxuyub. Böyük Vətən müharibəsində mayor rütbəsində vuruşub. 1977-ci ildə vəfat edib. Xalq artisti Leyla xanım Bədirbəylinin atasıdır.

Praporşik ABBAS ƏLİ OĞLU AĞAYEV - Bakının Aşağı Çəmbərəkəndindəki on bir saylı mənzildə kəndli ailəsində anadan olub. Ali-ibtidai təhsil alıb. 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbinə daxil olub.

Praporşik HƏBİBULLA ƏHMƏD OĞLU ABAKAROV - Milliyyətcə ləzgidir. 1896-cı ildə kəndli ailəsində anadan olub. Telavi şəhərindəki kişi gimnaziyasının dörd sinfini və 1918-ci ildə Gəncədəki üç aylıq praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda praporşik kimi xidmət edib.

Praporşik ƏLİABBAS ƏLƏKBƏR OĞLU ƏLİYEV - 1900-cü il martın 11-də Bakıda anadan olub. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik HÜSEYN KƏRİM OĞLU ƏLİYEV - 1897-ci ildə Cavanşir qəzasında kürd ailəsində anadan olub. 1919-cu ildə Gəncədə Azərbaycan praporşiklər məktəbini bitirib. Bundan əvvəl birinci Tiflis kişi gimnaziyasında təhsil alıb.

Praporşik ƏBDÜLXƏLİL ƏLİBALA OĞLU ƏLƏSGƏROV - 1894-cü ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Ev təhsili alıb. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ƏLİABBAS BABAYEV - 1895-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda ikisinifli realnı məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik İSMAYIL MƏMMƏD OĞLU BABAYEV - 1900-cü il sentyabrın 23-də Gəncədə kəndli ailəsində anadan olub. Gəncədə altısinifli gimnaziyanı və 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Praporşik ƏLİHÜSEYN AĞAHÜSEYN OĞLU DADAŞOV - 1899-cu il avqustun 3-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda ticarət məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Həmin il iyunun 24-də Tiflis aviasiya məktəbinə qəbul olunub. 1920-ci ildə bolşeviklərin istilası ilə əlaqədar təhsilini davam etdirə bilməyib. Müsavat ordusunda rota komandiri olub. 1926-cı ildə Solovetsk adalarına sürgün olunub.

Praporşik MUSA ƏMİRHƏMZƏ OĞLU ƏMİRASLANOV - 1898-ci il dekabrın 31-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı üçüncü Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1918-ci il noyabrın 18-dən 1919-cu il sentyabrın 1-dək Gəncədəki praporşiklər məktəbində oxuyub. Sovetlər vaxtı Azdiviziyada dördüncü polkda rota komandiri olub. 1930-cu ildə keçmiş müsavatçı kimi həbs edilib.

Praporşik AĞAKİŞİ MƏMMƏDQASIM OĞLU HAŞIMOV - 1890-cı il mayın 1-də Bakının Suraxanski küçəsindəki qırx iki saylı evdə anadan olub. Gəncədəki praporşiklər məktəbini 1919-cu ildə bitirib.

Praporşik HƏSƏN CƏFƏRQULU OĞLU ƏSGƏROV - 1895-ci il yanvarın 7-də Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Müsavat ordusunda rota komandiri. 1918-ci il noyabrın 18-də Gəncə praporşiklər məktəbinə daxil olub. 1919-cu il mayın 21-də həmin məktəbi bitirib. Hərbi məktəbdən əvvəl Bakıda Ali-ibtidai təhsil də almışdı.

Praporşik MƏMMƏDƏLİ HACIBABA OĞLU AĞABABAYEV - 1900-cü il sentyabrın 21-də Bazarnı küçəsindəki yüz on bir saylı evdə meşşan ailəsində anadan olub. Bakıdakı "Səadət" müsəlman məktəbinin dörd sinfini bitirib. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbində oxuyub. Praporşik kimi Milli Orduda xidmət edib.

Praporşik ƏHMƏD ƏLİMƏMMƏD OĞLU ƏSGƏROV - 1895-ci ildə Bakıda fəhlə ailəsində anadan olub. Rus-tatar məktəbini bitirib. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda praporşik kimi xidmət edib. 1918-ci ildə Bakı uğrunda döyüşlərdə bolşeviklərə qarşı vuruşub.

Praporşik ƏLİ MƏŞƏDİ ZEYNAL OĞLU ATAKİŞİYEV - 1890-cı il yanvarın 10-da Gəncədə kəndli ailəsində dünyaya gəlib. İlkin təhsilini ikisinifli rus-tatar məktəbində alıb. 1919-cu ildə isə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

* * *

BELƏ ADAM SOVET HÖKUMƏTİNİN DÜŞMƏNİ OLA BİLMƏZ...

Podporuçik Hüseyn Kazım ağa oğlu Paşayev - 1897-ci il iyun ayının 1-də Qazax qəzasının Daş Salahlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. Qori şəhərindəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini 1917-ci ildə bitirib. Kənd müəllimi işləyib. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini qurtarıb. Milli Azərbaycan ordusunda divizion komandiri və qərargah rəisi olub.

Podporuçik Hüseyn Paşayev (01-06.1897 - 30-10.1966)

1925-ci ildə ikinci dəfə Bakı Politexnik İnstitutunun aqronom-zootexnik fakültəsində təhsil alıb. İki il sonra 1927-ci il fevralın 28-də keçmiş Müsavat zabiti olduğuna görə Zaqafqaziya FK tərəfindən həbs edilib, Solovetsk adalarına sürgün olunub.

1935-ci ildə taleyində bir təsadüf Hüseyn Paşayevin bəxtini açıb. Həmin il Stalinin tapşırığı ilə Ümumittifaq ağsaqqalı Mixail İvanoviç Kalinin Solovetsk adalarına dustaqların vəziyyəti ilə tanış olmağa gəldi. Nahar vaxtı dustaqların süfrəsinə təzə-tər göyərti, xiyar, pomidor və başqa meyvələr verilmişdi. M.İ.Kalinin maraqlanıb, təəccüblə soruşdu: "Bu günəşsiz, şaxtalı diyarda kim bu nemətləri yetişdirir?"

Mixail İvanoviçə məlumat verdilər ki, bunların hamısını Paşayev familiyalı azərbaycanlı dustaq yetişdirir. Bu nemətlər də dustaqları sinqa xəstəliyindən xilas edir.

M.İ.Kalinin dustaq Hüseyn Paşayevin şəxsi işinin gətirilməsini tələb edir. Onun bioqrafiyası ilə tanış olandan sonra deyir: "Belə adam heç vaxt Sovet hökumətinin düşməni ola bilməz". Sonra dustaq Hüseyn Paşayevin özünün gətirilməsini xahiş edir. Onunla həmsöhbət olan M.İ.Kalinin inamla bildirir ki, belə yüksək bilikli adam, istedadlı mütəxəssis dövlətə çox böyük xeyir verə bilər.

Dustağın bir fikri daha çox xoşuna gəldi. O dedi ki, işlədilməyən hər şey məhv olur. Mən çox şadam ki, vətəndə aldığım bilik burda köməyimə gəldi.

M.İ.Kalinin Solovetsk həbsxanasının xüsusi təyinatlı rəisinə belə bir tapşırıq verdi:

Hüseyn Paşayev sürgündə

- Dustaq Paşayevin sənədlərini hazırlayın, onu özümlə Moskvaya aparacağam.

M.İ.Kalinin dustaq Hüseyn Paşayevi Moskva vilayətinin Ostaşevo kəndinə aqronom vəzifəsinə təyin etdirir.

Hüseyn Paşayevin rəhbərlik etdiyi kollektiv Ostaşevo kəndində daha böyük fədakarlıqla çalışır. Kollektiv Moskva-Volqa kanalının tikintisində çalışan fəhlə və qulluqçuları yüksək səviyyədə ərzaqla təmin edir. 1936-cı il noyabrın 7-də o, Fəxri fərmanla təltif olunur.

1959-cu ildə Kommunist Partiyasının üzvü olmayan Hüseyn Kazım ağa oğlu Paşayevin əməyi Lenin ordeninə layiq görülür. Əlbəttə, belə yüksək

təltifatın vaxtilə siyasi dustaq olmuş adama verilməsi o dövr üçün nadir hadisə idi.

Hüseyn Paşayev 1959-cu ildə vətəni Azərbaycana gəlir. Abşeronda 2 nömrəli sovxoz təşkil edir və sovxoz direktoru kimi fəaliyyət göstərir. O, "Kolxoz yüksəlişdə" adlı kitab da yazır. Ümumittifaq kənd təsərrüfatı sərgisində onun əməyi qızıl medala layiq görülür.

Hüseyn Paşayev Solovetsk adalarına sürgün olunmamışdan əvvəl Bakıda azərbaycanlı qızı ilə evlənmişdi. Ərinin dustaqlıqdan qayıtmağına ümidi olmayan həmin arvad başqasına ərə getmişdi. Əlbəttə, birinci həyat yoldaşının vəfasızlığı Hüseynə çox ağır təsir eləmişdi.

1936-cı ildə Hüseyn Paşayev rus qızı Varvara Sergeyevna Stulovoyla ailə qurdu. Bir il sonra onun ilk oğlu dünyaya gəldi. Ona atası Kazım ağanın adını qoydu. Sonra qızı Pəri, 1940-cı ildə Davud, 1946-cı ildə Nina dünyaya gəldi. Xeyirxah ata övladlarının hamısına ali təhsil verdi.

1966-cı ildə dünyadan köçən əzabkeş insan Hüseyn Paşayev Pirşağı qəsəbəsində dəfn olundu.

Onun övladlarının ən görkəmlisi Davud Hüseyn oğlu Paşayev oldu. Davud təkcə Azərbaycana yox, həm də Rusiya Federasiyasına şan-şöhrət gətirdi.

1995-ci il iyulun 21-də mərdlik və qəhrəmanlığına, xüsusi dövlət tapşırığını ləyaqətlə yerinə yetirdiyinə görə Davud Paşayev Rusiya Federasiyasının Qəhrəmanı adına (Qızıl Ulduz medalı ilə birgə) layiq görüldü.

2000-ci ildə "Dövlət mükafatı"na, 2001-ci ildə Severodivinsk şəhərinin fəxri vətəndaşı, 2003-cü ildə hərbi quruculuq sahəsində göstərdiyi fədakarlığa görə "İlin adamı", 2006-cı ildə elm və texnologiya sahəsindəki uğurlarına görə ikinci dəfə Rusiya Federasiyasının Dövlət mükafatına layiq görüldü.

Davud Hüseyn oğlu Paşayev 2010-cu il aprelin 6-da Severodivinsk şəhərində vəfat etdi. Öz vəsiyyətilə həmin şəhərdə dəfn olundu.

2004-cü ildə Sankt-Peterburqda qəhrəmanın hələ sağlığında "David Paşayev epoxası" adlı irihəcmli kitab nəşr olunmuşdur.

Podporuçik ƏLİ HACI MƏMMƏDƏLİ OĞLU MƏLİKOV - 1896-cı ildə Salyanda anadan olub. Gəncədə üçsinifli məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda rota komandiri olub.

Podporuçik FİRİDUN ƏBDÜLRZA OĞLU NAĞIYEV - 1897-ci ildə Bakının Pirşağı kəndində kəndli ailəsində anadan olub. Üçüncü Ba-

kı Ali-ibtidai məktəbində təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Sovetlər vaxtı orduda təlim rotasının komandiri olub. 1922-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın üzvü, 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK həbs edib, sürgünə göndərib.

Podporuçik MİKAYIL CƏBRAYIL OĞLU RƏHİMOV - 1901-ci il martın 5-də Bakıda anadan olub. Bakıda texniki təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik CAVAD MİRZƏMEHDİ OĞLU AXUNDOV - 1896-cı il iyunun 20-də Bakının Tverskoy küçəsindəki səksən doqquz saylı mənzilində meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda rus-tatar və üçüncü Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1918-19-cu illərdə Gəncə praporşiklər məktəbində oxuyub. Milli Orduda pulemyot komandasının rəisi olub. Sovetlər vaxtı Bakı şəhər sığorta kassasında işləyib. 1921-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK-sı həbs edib, şimal sərhədlərinə sürgünə göndərib.

Podporuçik HƏSƏNBALA AŞIR OĞLU ƏBDÜSALAMOV - 1894-cü ilin oktyabrında Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda dördsinifli Ali-ibtidai məktəbi bitirib. 1920-ci il aprelin 24-də Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1923-cü ildə XI ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs edilib.

Podporuçik ƏLİAĞA MƏMMƏDHÜSEYN OĞLU ABDULLAYEV - 1895-ci il fevralın birində Lənkəranda fəhlə ailəsində anadan olub. Lənkəranda dördsinifli ibtidai məktəbdə təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Gəncədəki Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Milli Orduda rota komandiri idi. 1923-cü ildə XI ordunun xüsusi şöbəsi tərəfindən həbs edilən əlli iki Müsavat zabiti ilə birlikdə Nargin adasına sürgün olunub.

Podporuçik FƏRRUX İBRAHİM OĞLU ƏLİYEV - 1896-cı il mayın 17-də Bakının Ramana kəndində kəndli ailəsində dünyaya gəlib. Tiflisdəki dördüncü kişi gimnaziyasını və 1918-ci ildə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Müsavat ordusunda rota komandiri olub.

Podporuçik XƏLİL PAŞA OĞLU ƏLİYEV - 1896-cı il fevralın 23-də Bakının Nardaran kəndində anadan olub. Bakıdakı üçüncü Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1919-cu il mayın 5-də Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib. 1920-ci il aprelin 27-də bolşeviklər həbs edib.

Podporuçik ƏJDƏR MEHDİ OĞLU HACIBƏYLİNSKİ - 1897-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olub. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Altısinifli İrəvan kişi gimnaziyasını bitirib.

Podporuçik İBRAHİM İSMAYIL OĞLU AXUNDZADƏ - 1899-cu il oktyabrın 20-də Gəncədə ziyalı ailəsində anadan olub. 1918-ci ildə Azərbaycan podpraporşiklər məktəbini bitirib. Ondan əvvəl Müəllimlər Seminariyasını bitirib. Gəncə şəhər kitabxanasının müdiri işləyib. Müsavat ordusuna könüllü xidmətə gəlib. Sovetlər vaxtı Azsvod hərbi məktəbində tədris hissə müdiri işləyib. 1921-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK həbs edib, SSRİ-nin Şimal sərhədlərinə sürgün olunub.

Podporuçik MƏMMƏDHÜSEYN HACI FƏRRUX OĞLU ƏLİYEV - 1895-ci ildə Bakıda Böyük Krepostnoy küçəsindəki beş saylı evdə anadan olub. Bakıda üçsinifli ticarət məktəbini və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ƏJDƏR QƏNİ OĞLU BABAYEV - 1900-cü il dekabrın 26-da Bakıda iranlı təbəənin ailəsində anadan olub. Bakıda beşsinifli gimnaziyanı və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Sovetlər vaxtı Novoçerkassk Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda təhsil alıb. 1922-ci ildən "Müsavat gizli hərbi təşkilatı"nın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında həbs edilib. Azərbaycan SSR CM-nin 57, 58, 65, 66-cı maddələrilə ittiham olunaraq sürgünə göndərilib.

Podporuçik MÖVSÜM MƏZAHİR OĞLU BƏYDƏMİROV - 1899-cu ildə Bülbülədə kəndli ailəsində anadan olub. Sabunçu qəsəbəsindəki dördsinifli Ali-ibtidai məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1926-cı ildə Solovetsk adalarına sürgün olunub və orada həlak olub.

Podporuçik SADIQ ƏSGƏR OĞLU VƏKİLOV - 1895-ci ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. Müsavat Ordusunda üçüncü Gəncə piyada alayında və üçüncü Şəki süvari alayında kiçik zabit kimi xidmət edib. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını və 1918-ci ildə Gəncədəki praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ABBAS ƏLİ OĞLU ZEYNALOV - 1895-ci il mayın 25-də Poltaratsk şəhərində meşşan ailəsində anadan olub. Beşsinifli gimnaziyanı və Gəncədəki hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik SADIQ HƏSƏN OĞLU İMANOV - 1898-ci ildə Bakıda ziyalı ailəsində anadan olub. Bakı rus-tatar və ticarət məktəblərini,

1918-ci ildə isə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. 1920-ci ilin aprel ayında bolşeviklər Bakıya hücum edəndə həbs edilib, "filtrasiya"adı ilə Nargin adasına sürgün olunub. Sovetlər vaxtı Azərbaycan ticarət idarəsində işləyib. 1922-ci ildən "Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda" gizli hərbi təşkilatın üzvü olub. 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya FK həbs edərək Şimal sərhədlərinə sürgünə göndərib.

Podporuçik AĞAƏLİ HACIƏLİ OĞLU İSMAYILOV - 1895-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakı kişi gimnaziyasının üç sinfini və Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Rus və türk dillərini mükəmməl bilib.

Podporuçik RƏHİM HADI OĞLU İMANOV - 1902-ci il martın 3-də Bakıda doğulub. Bakıda rus-tatar məktəbini və 1918-ci ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Qusar alayanda rota komandiri olub.

Podporuçik AĞARƏHİM BƏHMƏN MİRZƏ OĞLU QULUBƏYOV - 1896-cı ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda beşsinifli gimnaziyanı və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduya könüllü gəlib.

Podporuçik İDRİS İSMAYIL OĞLU QULİYEV - 1899-cu il mayın 20-də Şuşada kəndli ailəsində anadan olub. Şuşada realnı məktəbi və 1920-ci il aprelin 26-da Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Fransız, alman və erməni dillərini kamil bilirmiş.

Podporuçik ƏMİRCAN MƏMMƏDƏLİ OĞLU ƏKBƏROV - 1894-cü ildə Nuxa şəhərində anadan olub. İlk təhsilini Nuxa şəhər dördsinifli məktəbdə alıb. 1915-ci ildə poçtda çinovnik olub. 1917-ci ildə Tiflisdə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Orduda podporuçik kimi xidmət edib.

Podporuçik ƏLİ SƏMƏD OĞLU ALLAHVERDİYEV - 1891-ci il mayın 12-də Gəncədə meşşan ailəsində anadan olub. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Milli Ordunun altıncı alayında podporuçik kimi xidmət edib.

Podporuçik ƏLİ İSRAFİL OĞLU AXUNDOV - 1895-ci ildə Şamaxıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda orta politexnik məktəbini bitirib. 1919-cu il sentyabrın 10-da Milli Orduya hərbi qulluğa çağırılıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MALİK HEYDƏR OĞLU ƏLİYEV - 1898-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda Ali-ibtidai məktəbin dörd sinfini bitirib. 1918-ci il noyabrın 16-da Gəncə hərbi məktəbinə daxil olaraq oranı 1919-cu ildə bitirib.

Podporuçik AĞA DADAŞ OĞLU MƏLİKOV - 1897-ci ildə Salyanda kəndli ailəsində anadan olub. Salyanda ikisinifli məktəbi və 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik ABBAS ZEYNALABDİN OĞLU RƏSULOV - 1895-ci ildə Bakıda anadan olub. Üçüncü Bakı rus-tatar məktəbində təhsil alıb. 1919-cu ildə Gəncədə praporşiklər məktəbini bitirib.

Podporuçik RƏHİM ALLAHQULU OĞLU RƏHİMOV - 1893-cü ildə Naxçıvanın Baş Noraşen kəndində anadan olub. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini bitirib. 1916-cı ildən hərbi xidmətdədir. Tiflis kadet korpusunu bitirib.

Podporuçik CƏLAL ƏLƏSGƏR OĞLU SEYİDBƏYLİ - 1901-ci ildə Goranboyun Sarov kəndində anadan olub. Gəncədə dördsinifli məktəb bitirib. 1919-cu ildə Gəncə praporşiklər məktəbini bitirib. Müsavat Ordusunda rota komandiri olub.

Podporuçik DƏRAB CABBAR OĞLU SULTANOV - 1902-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Birinci Tiflis kişi gimnaziyasını və Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik ZAHİD CÜMŞÜD OĞLU ŞIXƏLİBƏYOV - 1897-ci il oktyabrın 6-da kəndli ailəsində anadan olub. Ali-ibtidai təhsil alıb. 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Podporuçik MƏMMƏD BƏY ƏLİ OĞLU ŞEYDAYEV - 1902-ci il sentyabrın 18-də Tiflisdə fəhlə ailəsində anadan olub. Beş sinifli ticarət məktəbini bitirib. İran təbəəsidir. 1919-cu ildə praporşiklər məktəbini bitirib.

* * *

Feldfebel CƏLİL CAVAD OĞLU ƏHMƏDOV - 1895-ci ildə Cəbrayılda kəndli ailəsində anadan olub. Müsavat ordusuna könüllü xidmət edib.

Feldfebel DAVUD HƏŞİM OĞLU ABDULLAYEV - 1895-ci ildə Zaqatalada azəri türkünün ailəsində anadan olub. Müsavat ordusuna könüllü xidmət edib. Ailədə təhsil alıb.

* * *

Yunker PAŞA AĞABALA OĞLU BABAYEV - 1902-ci il aprelin 20-də Bakıda kəndli ailəsində anadan olub. Altısinifli Bakı realnı məktəbini bitirib. Müsavat ordusuna könüllü gəlib. Bakıdakı Azərbaycan hərbiyyə məktəbində təhsil alıb.

Yunker MUXTAR ABUZƏR OĞLU ZÜLFÜQAROV - 1902-ci il mayın 25-də Qubanın Çiçi kəndində anadan olub. Quba qəzasında ruhani seminariyasını və Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Beş dil bilib: ərəb, türk, fars, alman və tat.

Yunker SULTAN MƏMMƏD OĞLU ŞAYLİKOV - 1898-ci il aprelin 25-də Şuşanın Alxaslı kəndində anadan olub. İkisinifli kənd məktəbini və 1920-ci il aprelin 24-də Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Hərbiyyə məktəbinə 1919-cu ilin noyabrında qəbul olunub.

* * *

Kvartirmeyster İBRAHİM AĞAKİŞİ OĞLU ATAKİŞİYEV - 1897-ci ildə Bakıda meşşan ailəsində anadan olub. Bakıda yeddinci rus-tatar və Ali-ibtidai məktəbini bitirib. 1919-1920-ci illərdə Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib.

Bu siyahını tamamlamaq çox çətindir. Ona görə ki, 1920-ci ilin aprelindən sonra bolşevik-daşnak orduları tərəfindən qətlə yetirilən, sürgün olunan zabit oğullarımız haqqında məlumat çox azdır. Arxiv sənədlərində və ya yaddaşlarda onların bəzilərinin ad-familiyası, bəzilərinin də ya adı, ya da familiyası qalıb. Ona görə də onları olduğu kimi sizə təqdim edirik: ***polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanlı, Hüseyn xan 1930-cu il sentyabrın 29-da Naxçıvanın keçili kəndində olan antisovet üsyanının iştirakçısı olduğuna görə bolşeviklər tərəfindən güllələnib. podpolkovnik Yaqub bəy Axmetyev, podpolkovnik Nağı bəy Əlizadə, mayor İlyas bəy Talışxanlı, ştabs-rotmistr Murad xan Naxçıvanlı, sıravi hərbi qulluqçular: İbrahim bəy Fəttahov, Cəfər bəy Axundzadə, Fərhad bəy Ağalarov, Hüseyn bəy Mirizadə və Mehdizadə.***

Kapitan YAQUB BƏY SADIQ BƏY OĞLU AXMETYEV - Milliyyətcə tatardır. 1894-cü ildə Tiflisdə anadan olub. 1914-cü ilin sentyabrında Tiflisdəki kadet korpusunu bitirmişdir. 1917-ci ilə kimi Tür-

kiyənin Ərzincan şəhərində yerləşən 39-cu diviziyanın Quba alayında xidmət etmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusuna könüllü daxil olmuşdur. Bir il sonra Zaqatalaya komendant təyin edilmişdir. 1920-ci il iyulun 9-da Şəki və Zaqatalada bolşeviklərə qarşı başlanan üsyanın başçılarından biri idi. Zaqatala qalasını tutan üsyançılar kapitan Yaqub bəyin başçılığı ilə on beş gün bolşeviklərə qarşı vuruşurlar. İyulun 20-də komendant-kapitan Yaqub bəy Axmetyev yaralanıb ələ keçmiş və bolşeviklər tərəfindən edama məhkum edilmişdir. ***Az müddət Zaqatala qalasında saxlanan mərd kapitan Yaqub bəy ağır yaralı halda kameranın divarına yazmışdır: "Mən kapitan Axmetyev ölüm hökmü altında yatıram. Heç bir cinayət eləməmişəm. Vətənim Azərbaycanın azadlığı uğrunda bolşeviklərə qarşı vuruşdum. Müsavat zabiti olduğuma görə güllələnməyə məhkum olmuşam". Həyat yoldaşı Vəsilə xanım Musabəyova Bakıda Zeynalabdin Tağıyevin öz xərci ilə açdığı qızlar məktəbində müəllimə idi. Bolşeviklər Yaqub bəyə edam olunması haqqında qərar oxuyanda, "Qorxma, mətin ol, nahaq axıdılan qanının intiqamını unutmarıq" - deyə hayqırdığı üçün Vəsilə xanımı Cənub cəbhəsi tribunalının sədri cəllad Georgi Atarbekov (Atarbekyan) güllələyib. Sonralar da "fəxrlə" deyirmiş ki, Vəsilə xanım Musabəyovanı və əri Yaqub bəy Axmetyevi özüm güllələdim.***

Ordu quruculuğumuz haqqında bir məsələni də xüsusilə vurğulamaq istərdim. Otuzuncu illərdən sonra Rusiya və Azərbaycanın bədnam tarixçiləri tərəfindən çarizmə və cümhuriyyətə qarşı eyni topdan güllə atmaq, azərbaycanlıların ordu sıralarına çağırılmaması iddiasını əsaslandırmaq, ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının ordu quruculuğu üzərinə kölgə salmaq məqsədilə bu ifadə işlənməyə başlamışdır. Halbuki nə "Dikaya diviziya" vəhşilərdən ibarət deyildi, nə də qırx minə yaxın ordu təşkil etmiş respublika boş yerdə hərbi quruculuq yaratmamışdı. Üstəlik, onu da deyək ki, bu orduya Əli ağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov kimi dünya şöhrətli sərkərdələr başçılıq etmişdi.

Tarixi saxtalaşdırmaq - xalqın ömür yolunu çaşdırmaq, keçmişini qaranlıq içərisində itirmək, gələcəyini dumanlığa qərq etməkdir.

Belə unutqan tarixçilərimiz haqqında ***istiqlal şairimiz Məhəmməd Hadi Qafqaz İslam Ordusunun*** Bakını işğalçılardan təmizlədiyi gündə - 1918-ci il sentyabrın 15-də "Türk nəğməsi" şeirində yazırdı:

Türkün tökülən qanları beyhudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmi?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədər olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədər olmaz.
Qan ilə qazandıq zəfəri verməyiz əldən,
Xövf eyləmədik atəşi dəhhaşe düvəldən.

Qəribə burasıdır ki, gec də olsa, rus hərb tarixçisi, polkovnik V.V.Popov 1997-ci ildə "Voenno-istoriçeskiy jurnal"ın ikinci sayında "Dikaya diviziya"nın Birinci Dünya müharibəsində və azərbaycanlıların Port-Artur döyüşlərində qəhrəmanlığını etiraf etmişdir. O yazır: ***"1917-ci ilin oktyabr inqilabına və ondan sonra keçirilən tərxisə qədər qafqazlılar hərbi xidməti rus ordusunun seçmə hissələrində, o cümlədən imperatorun mühafizəsində keçirdilər. Rus-yapon və Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilmiş birləşmələr (məsələn, "Vəhşi diviziya" və ya "Tuzemnaya") və süvarilər öz igidliyi və cəldliyilə, cəbhənin ən qorxulu sahələrindəki vuruşmalarda cəsarət və qorxubilməzliyi ilə fərqlənirdilər".***

* * *

TAM ARTİLLERİYA GENERALI SƏMƏD BƏY MEHMANDAROVUN 160 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2015-ci ildə görkəmli hərbi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri, general Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarovun anadan olmasının 160 illiyi tamam olur.

General Səməd bəy Mehmandarov döyüş meydanlarındakı yüksək peşəkarlığı və zabit şərəfinə hədsiz sədaqəti ilə Azərbaycan xalqının hərb salnaməsinə unudulmaz səhifələr yazmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılarkən ordu quruculuğu prosesinin bütünlüklə milli zəmin üzərində həyata keçirilməsi, hərbi potensialın məharətlə istiqamətləndirilməsi və konkret tarixi şəraitdə ölkənin ərazi bütövlüyünün, hərbi təhlükəsizliyinin layiqincə təşkil edilməsi məhz onun fəaliyyətinin nəticələridir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və gənc nəslin azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun, vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsində əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətlər göstərmiş general Səməd bəy Mehmandarovun 160 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə birlikdə görkəmli hərbi xadim, general Səməd bəy Mehmandarovun 160 illik yubileyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 sentyabr 2015-ci il.

HƏRBİ TƏHSİL DALINCA

Tam artilleriya generalı
Səməd bəy Sadıq bəy oğlu
Mehmandarov,
1916-cı il Mogilyov şəhəri

"Bizim keçmişdə başqa xalqların qibtə etmələrinə layiq böyüklərimiz çoxdur. Əgər biz istəyirik ki, gələcəkdə bizim xalqımızdan böyük şəxsiyyətlər yetişsin, həmin böyükləri müasirlərimizə, gənclərimizə yaxşı tanıtmalıyıq. Keçmişə məhəbbət gələcəyə xidmətdir".

Əkrəm Cəfər,
professor

...1871-ci ildə Mehmandarovlar ailəsində şadlıq keçirilirdi. Sadıq bəy oğlunun orta təhsil alması münasibətilə Bakıda yaxın dostlarından ibarət bir məclis düzəltmişdi. Qarabağdan adlı-sanlı bəylər, yaxın qohumlar, Lənkərandan qulluq yoldaşları Sadıq bəyin sevincinə şərik olmağa gəlmişdilər. Şuşadan gələn qonaqlar özlərilə müğənni də gətirmişdilər. Müğənni füsunkar Qarabağın igidlərini, türfə gözəllərini vəsf edib məclisi əyləndirirdi. Gecədən xeyli keçənə qədər davam edən məclisdən hamı deyə-gülə dağılışdı. Uzaqdan gələn yaxın qohumlar isə ailəvi söhbəti hələ də davam etdirirdilər. Xanı bəy sağ yanında əyləşmiş Sadıq bəyə yanakı baxıb:

- Əmioğlu, yaxşı, Səməd bəy Ədadiyə[1] məktəbində təhsilini ikmal elədi. Biz də yığışıb onu təbrik elədik. Bəs, sonrası, indi hansı ali məktəbə hazırlaşır?

Kefi kök, damağı çağ Sadıq bəy bığlarına ötəri əl gəzdirib:

- Ötən il, özü ilə söhbətimiz belə olub ki, gimnaziyaya getsin, müəllim olsun, onu da istəməz, bəyənməz doxtur, mühəndis... Bunların hansını istərsə...

- Yaxşı, bu ötən ilin söhbəti, bəs, indi, bu il nə fikirləşib?

[1] Ədadiyə - orta məktəb.

- Bu nə sözdür canım, fikirləşmək də illədir? Nə fikirləşəcək, kişinin sözü bir olar! Nə bilim, ay qadan alım, əgər sən deyən kimidirsə, bu ilin qərarını, yəqin ki, özü vermiş olar. Çağır özündən soruş. Əmi, qardaşoğlu - siz ki, köhnə dostsunuz.

Sadıq bəy oğlunun boy-buxunu, ədəb-ərkanı ilə fəxr edirdi. İstəyirdi ki, qohumları da onun yarlı-yaraşıqlı oğul olmasını yaxından görsünlər.

Xanı bəy çaydan bir neçə qurtum alıb atasının yanında naz-qəmzə ilə şıltaqlıq edən Rüxsarənin saçlarını tumarladı.

- Qızım, get, qardaşın Səməd bəyi çağır gəlsin bura.

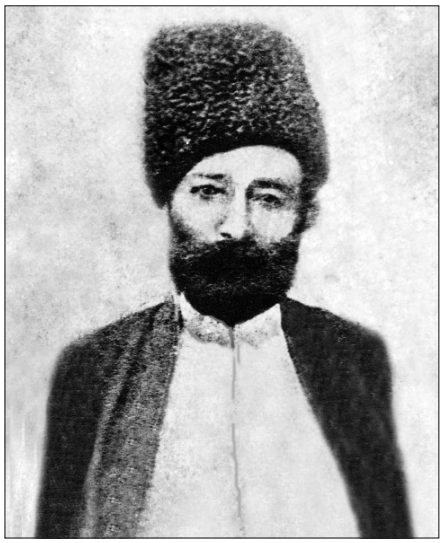

Mirzə Sadıq bəy Hüseyn bəy oğlu Mehmandarov (1807-1911) Şəkil 1870-ci ildə çəkilib

Səməd bəy ədəb-ərkanla salam verib stolun aşağı ucunda, qohumlarının hüzurunda müntəzir dayandı. Şuşadan gələn ağsaqqal qonaqlar olmasaydı, ötəri zarafatı olan əmisi Xanı bəylə öpüşüb görüşərdi. İçkidən xumarlanan Xanı bəy şad-xürrəm halda gülümsünür, gözünü Səməd bəydən çəkmirdi.

- Bura bax, əyə - dedi, - yaxın gəl, bir əmin səni təbrik etsin, öpsün.

- Sadıq bəy təəccüblə:

- Bay, balam, hələ görüşməmisiniz?

Xanı bəy gur səslə:

- Yox, mən gələndə soruşdum, dedilər evdə yoxdur. Xanı bəy zarafatla şəhadət barmağını silkələyə-silkələyə:

- Qırışmal, gör, heç əmisi ilə görüşməyə can atır? Dirsəyi ilə əmisi oğlu Sadıq bəyə yüngülvarı toxundu:

- Ona izin ver, yaxın gəlsin.

- Nə izin verəcəm, bura kimi gəlib, qoy bir-iki addım da atsın. Gəl, əminlə görüş, oğul. Xanı bəy hər iki əlilə onun başından yapışıb alnından öpdü.

- İgidin alnından öpərlər, sən ki, Ədadiyəni əla bitirdin, demək, igidsən.

Səməd bəy qollarını əmisinin boynuna dolayıb qulağına pıçıldadı:

- Mən də elə bildim qız kimi üzümdən öpəcəksən.

Xanı bəy bərkdən qəhqəhə çəkərək:

- Əyə, Lənkəranda[2] dünyaya gəlsən də, vallah, qarabağlısan ki, qarabağlı... Eşq olsun sənə, qardaşoğlu!

Səməd bəy şəhadət barmağını dodaqlarının ucuna toxundurdu. Yəni ağartma, atama, qonaqlara demə işarəsini verdi.

Sadıq bəy üzə vurmasa da, onun özünə də xoş gəlirdi ki, Xanı bəy oğlu ilə böyük kimi rəftar edir. Aralarında səmimi zarafatları var. Biriki dəfə elə-belə ehtiyata əmisi oğluna demişdi ki, çox da dərinə gedib uşağı üzdən salma. Zarafatın şiti-şoru çıxanda, aradan pərdə götürülür, hörmət-izzət itir, axırı yaxşı nəticə vermir.

Sadıq bəy qəlyanını doldura-doldura:

- Yenə başladınız, Xanı, o sənin qulağına nə dedi ki?

Ağır-ağır yerinə əyləşən Xanı bəy:

- Heç, özümüz bilərik, - dedi. Gözünü Səməd bəydən çəkmədən: - Yaxşı, qardaşoğlu, Ədadiyəni bitirdin, yəni möhtəşəm bilik məbədinə gedən pilləkənin birini çıxdın, bəs sonrası, indi fikrin nədir, hara oxumağa gedəcəksən?

Səməd bəy susurdu. Dinmək istəyirdi, ancaq atasından ehtiyat edirdi. Axşamdan özlüyündə fikirləşmişdi ki, arzumu əmimə təklikdə deyərəm, o da, bəlkə, atamı yola gətirdi. Bir ilə yaxın idi ki, qəti qərara gəlmişdi: oxumağa hərbiyyə məktəbinə gedəcək.

- Hə, dillən oğul, qonaqları, əmini intizarda qoyma. Hara istəyirsən? Tiflis gimnaziyasına, Xarkov Tibb İnstitutuna, yoxsa Peterburqa? Maşallah, özün daha böyük oğlansan. Bəlkə, mühəndis olmaq istəyirsən, bəlkə, təbabət elmi fikrindən keçir?

Ata, demək olar, bütün sənətləri saydı, bircə Səməd bəyin bir ilə yaxın havası ilə uçduğu hərbi kəlməsini dilinə gətirmədi. Bu qədər ağsaqqalların yanında susmağı nəzakətsizlik sayan Səməd bəy özünü toplayıb bəy oğluna məxsus təmkinlə:

- Ata, Peterburqa, amma hərbiyyə məktəbinə getmək istəyirəm.

Sadıq bəy "hərbiyyə" sözünü eşidib yerində qurcalandı. Təəccüb və heyrətlə:

- Hara dedin, oğul?

- Hərbiyyə məktəbinə getmək çoxdankı arzumdur. Mən ora hazırlaşmışam, ata!

---

[2] Əslən qarabağlı olan Səməd bəy Mehmandarov 1855-ci il oktyabrın 16-da Lənkəranda varlı zadəgan ailəsində anadan olub. 1990-cı ilə qədər Şuşada Mehmandarovların XIX əsrin əvvəllərində tikilmiş mülkü saxlanırdı. - Ş.N.

Səsinin tonu dəyişmiş Xanı bəy:

- Baho, qardaşoğlu, bu nə çətin oldu?

- Deyilişindən hiss olunurdu ki, əmi də onun hərbçi olmasına narazıdır. Bu dəfə lap ciddi:

- Gələcəyin yolu yaman enişli-yoxuşlu oldu, qardaşoğlu. Bəri başdan yaxşı fikirləş haa...

- Bu, mənim qəti qərarımdır, əmi! - deyib Səməd bəy utancaq baxışlarını yerə dikdi. Ani olaraq gözaltı atasına baxdı. Kişinin sərt sifəti qara qayış kimi tarıma çəkilmişdi. Sinəsi körük kimi qalxıb enirdi. Otaqda tam sakitlik hökm sürürdü. Xanı bəy bikef halda stəkanı götürüb bir qurtum içdi. Özü də hiss etmədən stəkan əlindən sürüşüb nəlbəkidə şaqqıldadı. Əyilib diqqətlə stəkana yandan baxdı:

- Bay sənin, - dedi, çatladı ki... - Üzünü Səməd bəyə tutub: - Qardaşoğlu, gəl bunu mətbəxə apar.

Səməd bəy otaqdan çıxanda Xanı bəy üzrxahlıq edib Sadıq bəyə təsəlli verdi:

- Əmioğlu, gördün, şüşə qab sındı, fikir eləmə, bəlkə, xeyir elə bundadır. Uşağın arzusuna qarşı çıxma, hiss olunur ki, hərbiyyə işinə çox həvəsi var. Səməd bəy qanacaqsız uşaq deyil. Özün məndən yaxşı tanıyırsan. O sənəti sevməsə, bu qədər ağsaqqal hüzurunda deməzdi ki, bu mənim qəti qərarımdır. Allah xeyir versin!

Sadıq bəy hirslə:

- Yava-yava danışma, mənim on beş oğlum yoxdur ki, birinin də başından keçib rusa verəm. Böyük oğlum Ələkbər bəy iyirmi bir saylı Qafqaz hərbi taborunda xidmət edir, bəsdir.

- Rusa niyə verirsən, oxuyub qayıdacaq. Bakı, Gəncə, Tiflis qarnizonlarından birində xidmət edəcək. Xalqımızın bir silah tutan oğlu da artacaq.

Xanı bəy ayağa durdu, stulu döndərib Sadıq bəylə üzbəüz oturdu. İçkinin nəşəsindən sərməst olan Xanı bəy cəsarətə gəlmişdi. İlk dəfə idi özündən böyük əmisi oğlunun hüzurunda dil-dil ötürdü:

- Ay canım, gözüm, Mirzə Sadıq bəy, niyə belə danışırsan ey, bir de, görüm, sən özün Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirməmisən? İngilis, firəng və alman dillərini də orda oxuyanda öyrənməmisən? Sən - şuşalı Hüseyn bəyin oğlu, qatırçı Muradın nəvəsi - Rusiyada oxuyub gələndən sonra Muğanda pristav, Şamaxıda sahə iclasçısı, indi də Lənkəranda quberniya katibi deyilsən? Əşi, sevin ki, sənin gedib-gəldiyin yolu oğlun da gedir...

- Bəs, o, gecə-gündüz Nizami, Füzuli oxuyurdu. Vidadi, Vaqif şeirlərini əzbərləyirdi. Fars, türk dillərinin qrammatikasını öyrənirdi. Mən də sevindim ki, oğlum müəllim olacaq, xalqına gərək olan maarif işində çalışacaq. - Sadıq bəy hirslə qızı Rüxsarəyə:

- Get, onu çağır, bura gəlsin! - dedi. Səməd bəy pörtmüş halda içəri girdi.

Bilmirdi baxışlarını hara diksin. Yenə bayaqkı yerdə böyüklərin hüzurunda müntəzir dayandı.

Sadıq bəy sərt və ötkəm səslə:

- Oğul, bu sənin qəti qərarındır?

- Bəli, ata...

- Axı, sən onu bilirsənmi ki, sənin atan Sadıq bəyin indiyədək nə hökumət qulluğunda, nə dostlar arasında, nə də ki evdə bir sözü iki olmayıb. Heç kəs onun sözünün qabağına söz deməyib. Bu mənasız fikir haradan sənin ağlına gəlib? Get, fikirləş, qərarını dəyiş! - kinayə ilə: - Hərbçi olacaq, yox bir yaranal olacaq... Elə bilirsən, asandır gecə-gündüz çöllərdə qalmaq? Bu nə sənətdir?! Qızmar günəşdə, sərt ayazda, dizə çıxan palçıqda günlərlə, aylarla çöllərdə qalacaqsan. Səni kimsə yoldan çıxardıb, yəqin ki, yaranal olmaq iştahın var... Dəyiş qərarını... On yeddi yaşın var, özünə sənət seçib, gün ağlaya bilmirsən.

General Mehmandarovun bacısı Ağabacı xanım (1854-1942)

- Əziz ata, ilk dəfə sözünüzdən çıxdığım üçün üzr istəyirəm. O ki, qaldı yaranal olmağa... yaranal qızlardan olmur. Yaranal elə mənim kimi oğullardan olur...

Anası Böyüknənə[3] dözə bilməyib oğluna qahmar çıxdı:

- A kişi, uşağı bu qədər danlama, özün də boş yerə hirslənib əsib-coşma. Uşaqdır, indi deyib, bəlkə səhərə, o biri günə fikrini dəyişdi.

[3] Əsl adı Tutu xanımdır, el arasında hörmət əlaməti olaraq "Böyüknənə" deyiblər - Ş.N.

Sadıq bəy hirslə stulunu qabağa çəkib:

- Görmürsən deyir ki, bu mənim qəti qərarımdır. Oğul, eşit və bil, mənim də qəti qərarım ondan ibarətdir ki, səni heç yerə göndərməyə - nə hərbiyyə məktəbinə, nə də başqa yerə bir qəpik belə pulum yoxdur. Xoş gəldin, get otur evdə, un çuvalına tay ol...

- Ata, mən kor qız deyiləm ki, un çuvalına tay olam. Sizin yardımınızdan imtina edib, Peterburqa hərbiyyə məktəbinə oxumağa gedəcəm - deyib çıxdı.

1871-ci ildə ata sözündən «çıxan», bir daha onun üzünü görməyən general Səməd bəy Mehmandarov ilk hərbi təhsilini almağa belə getdi. Kaş, bütün gənclər ata sözündən belə «çıxaydı».

* * *

Səməd bəyin atası Mirzə Sadıq bəy Hüseyn bəy oğlu Mehmandarov 1812-ci ildə Şuşada anadan olmuşdu. O, ibtidai mədrəsə təhsili aldıqdan sonra Şuşanın nüfuzlu müctəhidi Əbdürrəhman ağa Molla İsmayıl oğlunun şəxsi məktəbində kamil biliyə sahib olmuşdu.

Bu gün əlimizdə 1864-cü il sentyabrın 29-da Sadıq bəy Mehmandarova məxsus rəsmi sənəd var: «Əlahəzrət imperatorun fərmanına görə attestat»ı həmin ili Bakı quberniya idarəsinin dövlət möhürü ilə təsdiq olunmuşdur. Sənəddə göstərilir ki, titulyar müşavir Mirzə Sadıq bəyin əlli iki yaşı var. Müsəlman dininin şiə təriqətinə mənsubdur, mənşəcə bəy rütbəsindəndir və keçmiş Zaqafqaziya missionerlərindən təhsil almışdır".

Mirzə Sadıq bəyin ata babası Mirzə Əli bəy Qarabağ xanlığında mehmandar vəzifəsini icra edib. Nəslin övladları ulu babalarının vəzifəsinə hörmət əlaməti olaraq Mehmandarovlar soyadını qəbul ediblər.

Sadıq bəy Talış xanlığının rəhbəri general-mayor Karl fon Karloviç Krabbenin icazəsi ilə 1833-cü il iyunun 9-da tərcüməçi, 1840-cı il noyabrın 1-də Lənkəran qəza rəisinin sahə iclasçısı vəzifəsində çalışmışdır.

1849-cu il iyunun 27-də Sadıq bəyin xidmətini qiymətləndirən dövlət onu tunc medalla təltif edir və Muğana pristav vəzifəsinə göndərir. Altı il bu vəzifədə qüsursuz xidmət edən Sadıq bəy 1855-ci il oktyabrın 24-də Lənkəran polis komissarı vəzifəsinə təyin olunur.

Dövrünün qabaqcıl ziyalısı, maarifpərvər Mirzə Sadıq bəy 1840-cı ilin yayında Şuşadan Lənkərana gedərkən Qaradonlu gömrükxanasında şamaxılı şair Mirzə İsmayıl Qasirlə (1805-1900) görüşüb tanış olur.

Qasirin söhbətinə və biliyinə aludə olan Sadıq bəy onu Lənkərana dəvət edir. Öz mülkünün bir neçə otağını ona verir. «Üsuli-Cədid» məktəbini açması üçün əlli nəfər uşaq toplamağa da köməyini əsirgəmir. İki dost az sonra məktəbin nəzdində «Fövcül-füsahə» («Səlis danışanlar») adlı ədəbi-bədii məclis də təşkil edirlər.

Səməd bəy də ilk ibtidai təhsilini Mirzə Qasirin yeni üsulla açılan məktəbində almışdır. Bu məktəbdə Azərbaycan dili ilə yanaşı, fars və rus dilləri də tədris olunurdu. Mirzə İsmayıl Qasir məktəb barədə yazdığı şeirlərində Mirzə Sadıq bəy Mehmandarovun da xidmətini yada salır:

Ariflərin arifidir burda Mirzə Sadıq bəy,
Duz-çörəkli, düz ürəkli, könül əhli bir insan.
Elmin bütün nöqtəsinə dəymiş onun qələmi,
Saf idrakı bir dəryadır, kamalısa asiman.
Onun ürfan otağında oxuyurdu uşaqlar.
Yüz beytlik lüğət yazdım şeir ilə o zaman,
Fars dilindən, şəriətdən, bir də şeir - sənətdən
Dərs deyirdim, bülbül gülü səsləyərkən astadan,
Orda gözəl məktəb açdım, tez yığıldı başıma
Elmin əlli pərvanəsi - oxumağa can atan.

Rəsmi dövlət idarələrində çalışmasına baxmayaraq, Mirzə Sadıq bəyin maarifə, poeziyaya xüsusi marağı vardı. Şeir, sənət vurğunu olan Mirzə Sadıq bəyin yazdığı bir qəzəl bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır:

Ey bəndeyi-şümşadın sərvi-səhi qamətlər,
Durma ki, düşər dursan dünyaya qiyamətlər.

Bu qamətü-hüsnilə tərk eylə çəmən seyrin,
Şümşadu güli-bağə artırma xəcalətlər.

Ey gözləri bütxanə, gər Kəbə degil kuyin,
Eşq əhli neçün eylər kuyində ziyarətlər?

Hüsnun güli tək olmaz gülbərki-bəharəfruz,
Səbbağı-qəza versə yüz rəng ilə zinətlər.[4]

[4] Qəzəl 1856-cı ildə Mirzə Yusif Qarabağinin Teymurxan-Şurada nəşr olunmuş «Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər» kitabından götürülüb. - Ş.N.

General Mehmandarovun Şuşadakı dədə-baba mülkü

Sənəddə göstərilir ki, generalın atası Sadıq bəy Mehmandarov (1812-1911) uzun ömür yaşamışdır. Doxsan doqquz yaşında dünyadan köçən Sadıq bəyin Tutu xanımdan on övladı olmuşdur. Mehmandarovlar ailəsi nüfuzlu Talışxanovlarla qız verib, qız almaqla yaxın qohum olmuşlar. Qardaşı Nağı bəy Mehmandarov (1844-1910) Mir Əbülfət xan Talışxanovun qızı Bikə xanımla evlənib. Övladı Sona xanım Səlimxanova idi.

Səməd bəyin bacısı Mehparə xanım (1870-1943) Mir Musaxan Talışxanovun (1852-1904) ikinci arvadı olub.

Balaxanım Mirzə Sadıq bəy qızı Mehparə xanım Mir İsabəy Talışxanovun (1825-1884) ikinci arvadı idi.

Məryəm xanım Mirzə Sadıq bəy qızı (1870-1944) Mir Rzaqulu xan Talışxanovun (1863-1932) həyat yoldaşı idi.

1864-cü il sentyabrın 29-da Sadıq bəy Mehmandarova verilən attestasiya sənədində general Səməd bəyin təvəllüd tarixi səhvən 1850-ci il göstərilir. Moskva və Sankt-Peterburq hərbi arxivlərində saxlanan rəsmi kitabçası «Zabitin xidməti»ndə və 1920-ci il iyunun 4-də Bakıda bolşeviklər Səməd bəyi həbs edəndə öz əlilə doldurduğu «Həbs vərəqi»ndə generalın təvəllüd tarixi 16 oktyabr 1855-ci il göstərilir.

Sadıq bəyin və Tutu xanım Mehmandarovların sonrakı övladlarının yaşlarının ardıcıllığı belədir: Ələkbər bəy 26, Əlihacı bəy 20,

Baba bəy 15, İbrahim bəy 12, İsa bəy 8, Yunis bəy 3, qızları; Bəsti xanım 21, Həslə xanım 16, Ağanənə xanım 9 yaşındadırlar. Oğlanlarından Ələkbər bəy iyirmi bir saylı Qafqaz hərbi taborunda xidmət edir. Əlihacı bəy Züvan sahə idarəsində kargüzar işləyir. Baba bəy və İbrahim bəy isə yüksək dərəcəli Bakı məktəbində oxuyurlar. Sadıq bəy, arvadı Tutu xanım və uşaqları dinin şiə təriqətinə inanırlar.

* * *

1988-ci ildə Xırdalan qəsəbəsində yaşayan səksən iki yaşlı generalın qohumu Nadir Teymurzadənin söhbəti: «Məşhur sərkərdə Səməd bəy Mehmandarov anamın dayısıdır. Atam Teymur Peterburq mühəndislik institutunu bitirmişdi. O, milyonçu Musa Nağıyevin zavodunda işləyirdi. 1917-ci ildə Bakıda kor bağırsaq xəstəliyindən vəfat etdi. Ailəmiz 1928-ci ildə Gəncəyə köçdü. Məni anam yeddinci nümunə məktəbinə qəbula apardı. Məktəbin müdiri Paşa Hüseynov dedi ki, uşağı Mehmandarov soyadı ilə məktəbə qəbul edə bilmərik. Bu soyad həm uşağa, həm də bizə xeyir gətirməz. O vaxtlar bizim Mehmandarovları bir ucdan həbs edib Sibirə göndərirdilər. Paşa müəllim xeyli fikirli-fikirli dayanıb dedi ki, icazə verin, atasının adını familiya edək. O vaxtdan mən Teymurzadə familiyasını daşıyıram.

Səhv eləmirəmsə 1930-cu ilin yay ayı idi. Anam Bəyimağaya xəbər göndərmişdilər ki, dayın Səməd bəy xəstələnib. Ona baş çəkməyə Bakıya gedən anam məni də özü ilə apardı. İndiki İstiqlaliyyət küçəsindəki evinə gəldik, kişi çox qocalmışdı. Evdə tək idi. Otaqlar, demək olar ki, boş idi. Kasıb bir ailə yaşayışı açıq-aydın hiss olunurdu. Yadımdadır, böyük otaqdakı iki şkaf kitabla dolu idi. Mənim stolun üstündəki şəkilli kitabı maraqla vərəqlədiyimə diqqətlə baxan Səməd baba dərslərimi soruşdu. Söhbət arası anam deyəndə ki, mən Teymurzadə familiyasını daşıyıram, bərk hirsləndi, anamı danladı:

- Famili niyə dəyişibsən? Heç bilirsən ki, Mehmandarov nə deməkdir? - Özü də əsəbi-əsəbi cavab verdi - Qonaqsevər, qonaqsevər... Bizim nəsil bu familiya ilə tanınır.

Bu mənim anamın dayısı, şöhrətli generalımız Səməd bəy Mehmandarovla birinci və axırıncı görüşüm idi».

UZAQ ŞƏRQDƏ

Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov haqqında yazmağı düşünəndə qeyri-ixtiyari Əli ağa Şıxlinskini xatırladım. Tez-tez Şıxlinskinin «Xatirələrim» kitabındakı ayrı-ayrı epizodlar yadıma düşürdü. Mənə elə gəlir ki, Səməd bəy Mehmandarovun sonrakı ömür yolunu Əli ağa Şıxlinskidən yaxşı bilən ikinci şəxs olmayıb. Ona görə də Şıxlinskinin əvəzsiz xatirələrinə müraciət edəcəyəm. Onlar ilk dəfə 1888-ci ildə tanış olublar. Bu dostluq 1931-ci ilin fevralına kimi - Mehmandarov dünyadan köçən günə qədər davam etdi. Həmyerlilərin bu dostluğu bir neçə müharibə alovundan, inqilab tufanından keçib nəsillərə nümunə oldu.

Генералъ-маіоръ
САМЕДЪ-БЕКЪ-САДЫКЪ-БЕКЪ-МЕХМАНДАРОВЪ,
командиръ 7-й Вост.-Сиб. стр. артилерійской бригады. За отличія во время осады Портъ-Артура онъ былъ награжденъ орденомъ св. Георгія 4-й ст.

Çox təəssüf ki, Səməd bəy Mehmandarov da Əli ağa Şıxlinski kimi hərbi memuar yazmayıb. Buna otuzuncu illərin sərt ab-havası günahkardır. Onda Heydər Hüseynov kimi məşhur, xeyirxah alim ədəbi ictimaiyyətə təzə gəlmişdi. Bizə əziz miras kimi qalan «Xatirələrim»in bəxti onda gətirdi ki, müharibə başlananda milli Azərbaycan diviziyasının yaradılması ilə bağlı məsləhətə gələn Heydər Hüseynov generalın xatirələrinin dəyərini qiymətləndirərək onu qələmə aldı. Ömrünün son günlərini yaşayan Şıxlinski də qürbətdə, səngərlərdə, palçıq və qanqarışıq cəbhə meydanlarında Səməd bəy Mehmandarovla keçirdiyi günlərini unutmayıb müəyyən epizodları ona diqtə etdi.

Bir hərbçi xadim kimi, Səməd bəyin xidmətləri əvəzsizdir. Xüsusilə onun artilleriya atəşinin avtomatlaşdırılmasında və səhra toplarının yüngülləşdirilməsindəki xidmətləri hərb elminə layiqli töhfə olmuşdur. Hərbi sərkərdə kimi, rus hərb tarixçiləri, yazıçıları onun artilleriya sahəsindəki böyük nüfuzundan, qorxmazlığından, istedadından iftixarla yazırlar. Özümüzdə isə, inqilabdan əvvəlki generallarımızdan söz düşəndə ən az məlumata malik adam belə Şıxlinskinin və

Mehmandarovun adını çəkə bilir. Etiraf etməliyik ki, son illərə qədər hər bir azərbaycanlının tanıdığı yalnız bu iki əfsanəvi general olub. Təəssüf ki, onların da adını çox vaxt qorxa-qorxa çəkmişik. Rəsmi dairələrdə isə onların adının yanında həmişə bir neçə ağ ləkə olub: «çar generalıdır», «Müsavat»ın hərbiyyə naziri olub», «bəy nəslinin nümayəndələridir» və s. Bu minvalla, yersiz damğalarla görkəmli sərkərdələrimizi unutmuşuq, az, çox az tədqiq etmişik. Amma qonşularımız praporşik rütbəsində olan oğlunu elə tərifləyir, haqqında o qədər yazır ki, az qala gözündə generaldan da uca olur. Halbuki yadların fəxrlə söhbət açdığı bu iki generalımız Port-Arturda yaponlara, Birinci Dünya müharibəsində almanlara, 1918-20-ci illərdə erməni daşnaklarına qarşı vuruşaraq ulu babalarımızdan gələn döyüş ənənələrini bütün dünyaya yaymışlar. Birinə «artilleriyanın allahı» fəxri adı, o birinə isə «Müqəddəs Georgi» ordeninin üçüncü və dördüncü dərəcəsi verilib. Böyük imperiyanın minlərlə generalları arasında onların da öz yeri olub.

Əli ağa Şıxlinskinin xatirələrindən bizə məlum olur ki, podpolkovnik Mehmandarov ilk dəfə 1900-cü il avqustun 3-də çinlilərə qarşı vuruşmada ad-san qazanmışdı. Uzaq Şərqə hərbi xidmətə gələn gənc zabit Əli ağa Şıxlinski həmin ili Nerçinsk şəhərində düşərgə salmış Zabaykal topçu divizionunda həmyerlisi ilə görüşünü sevinclə qeyd edir: «Divizion iki batareyadan ibarət idi: birincisinə podpolkovnik Engelman, ikinci batareyaya isə mənim həmyerlim və köhnə tanışım podpolkovnik Səməd bəy Mehmandarov komandanlıq edirdi».

Əli ağa Şıxlinskinin xatirələrindən aydın olur ki, o, həmyerlisi ilə fəxr edirmiş. Bu da təsadüfi deyildi. Axı, hərbin sərt qanunlarında ciddi nizam-intizama baxmayaraq, kinayə ilə «aziat» deyilən bir millətin cavan zabit oğlu az müddətdə Rusiyanın ikinci və üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», ikinci dərəcəli «Müqəddəs Anna», üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir», sərkərdələrə məxsus «İgidliyə görə» (qızıl qılıncla birgə) ali ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

1875-ci ildə Peterburqdakı Konstantin yunkerlər məktəbini bitirən Səməd bəy hərbi biliyə olan güclü marağı və fitri istedadı sayəsində bir il keçməmiş podporuçik rütbəsi ilə təltif olunur. Xidmətdə çox sürətlə irəliləyən Mehmandarov, yeni əsrin başlanmasına iki il qalmış podpolkovnik idi. Bir az əvvələ qayıtsaq görərik ki, cəmi iki il Var-

şava hərbi dairəsində xidmət edən mayor Səməd bəy Mehmandarov şəhər hərbi məhkəməsinin üzvü seçilib.

Əli ağa Şıxlinski bunları bilirdi və həmyerlisinin Uzaq Şərqdə çinlilərlə döyüşdəki məharəti ilə haqlı olaraq fəxr edirdi.

Zabaykal topçu divizionunun batareya komandiri Səməd bəy Mehmandarov tapşırıq almışdı ki, Kiçik Xinqan dağ silsiləsini düşməndən müdafiə etsin. Komandir üç sıra səngər qurdurdu. Silsilənin coğrafi şəraiti çılpaq təpələr olduğuna görə batareya düşmən atəşi altında özünə mövqe tutmalı idi. Özgə çıxış yolu yox idi. Bura topların qurulması, topçuların əl-qol atması üçün münasib deyildi. Batareya döyüşə hazır olan anda Zabaykal vilayətinin rəisi, general-mayor Rennenkampf əmr verdi ki, çinli əsgərlər Sisikara şəhərindən çıxır. Onlara atəş açın. Bu vaxt silahsız, hərbi paltarda olan iki dəstə düşmən əsgəri təntənə ilə şəhərdən çıxmağa başladı. General nə qədər qışqırıb bağırdısa, Mehmandarov silahsız adamlara atəş açmadı.

Bu əhvalatın canlı şahidi Əli ağa Şıxlinski olub. O, yazır ki, bu hadisəyə görə general Rennenkampfla Mehmandarov arasında ciddi münaqişə oldu. General Rennenkampf Mehmandarovu hədələyərək dedi ki, əmri yerinə yetirmədiyinə görə, batareya komandirliyindən çıxarılıb məhkəməyə veriləcəksən. Səməd bəy Mehmandarov isə silahsız adamlara atəş açmağı qəti rədd etdi. O, şəhərdən çıxan çinlilərin başı üstündən atəş açdırıb onları geri qaytardı. Sisikara şəhərində bir nəfərin belə qanı axıdılmadan Mehmandarovun batareyası tərəfindən alındı.

...Polkovnik Səməd bəy Mehmandarovun artilleriya divizionu 1902-ci ildə Mancuriya ərazisində öz xidməti borcunu yerinə yetirirdi. Komandanlıq ona mühüm bir tapşırıq vermişdi: Siyan-Sin rayonunda yapon agentlərinin - xunxuzların[5] quldur dəstələrini ləğv etmək. Az bir müddətdə quldur dəstələrini ləğv edən polkovnik Mehmandarovun divizionu onların başçısı, xunxuz generalı Çembeyinin özünü də əsir aldı. Həmin əməliyyatlardakı əla döyüş xidmətlərinə görə komandir - Səməd bəy Mehmandarov üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordeni ilə təltif olundu.

1903-cü ilin əvvəllərində Səməd bəy Mehmandarov altı aylıq məzuniyyət alıb Peterburqa qayıdır. Jitomirli Yelizaveta Nikolayevna

[5] Xunxuzlar - Çin sözüdür - "qırmızı saqqallılar" deməkdir. Şimali-Şərqi Çində fəaliyyət göstərən silahlı banda.

Sağda İqor Səməd bəy oğlu Mehmandarov və Şəmistan Nəzirli, 8 mart 1986-cı il

Teslavla ailə həyatı qurur. Yeddi aylıq topçu zabitləri məktəbində təhsilini davam etdirir.

Əli ağa Şıxlinskinin xatirələrindən:

«Mehmandarov bizdən ayrı olduğu bu müddətdə batareyaya mən komandanlıq edirdim. O, hissəmizə qayıdanda həyata keçirdiyim bütün tədbirlərlə tanış oldu, çox razı qaldı... Mehmandarov batareyanı qəbul etdi. Bütün dəftərlərdə pulun qəbul edilməsi aktına qol çəkdi. Amma pulları saymadı. Mən təəccüb edərək, pulları niyə saymadığını soruşduqda, gülümsəyərək:

- Siz ki, saymısınız, - dedi, - mənim saymağıma ehtiyac yoxdur.

Səməd bəy Mehmandarov həmişə kefi saz olanda etdiyi kimi, indi də papağını yan qoyaraq, açarı cibinə qoydu və evinə getdi. Kiçik rütbəli yoldaşlarım bu işə çox təəccüb etdilər. Çünki onlar komandirimizin dövlət pulu üçün necə can yandırdığını yaxşı bilirdilər. Mən onlara başa saldım ki, Mehmandarov kimi şəxslər, adama bir dəfə inandılarmı, hər cəhətdən inanarlar. Məni isə Səməd bəy Mehmandarov 1888-ci ildən tanıyır».

* * *

PORT-ARTURUN AZƏRBAYCANLI QƏHRƏMANLARI

«Zaqafqaziya müsəlmanlarının başçısı Şeyxülislam Əbdülsalam Axundzadə Rus-yapon müharibəsinin başlanması ilə xalqa xüsusi bir müraciətnamə ünvanladı. Orada müsəlmanların xəyanətkar yaponlara qarşı müharibədə iştirak etməyə hazır olduqları göstərildi.

Azərbaycan burjuaziyası müharibə fonduna çoxlu vəsait verdi. Bakı Bələdiyyə idarəsi müharibə fonduna 15 min manat, Gəncə şəhər duması 2 min manat, neft sənayeçilərinin qurultay şurası 150 min manat, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Musa Nağıyev və başqa iri kapitalistlər 10 min manatdan çox pul vermişdilər. Müharibə fonduna vəsait toplanmasında varlılarla bərabər məmurlar, mürtəce zabitlər də can-başla iştirak edirdilər. Azərbaycanın bəy-mülkədar dairələrindən çıxan bir sıra azərbaycanlı zabitlər də Port-Arturun müdafiəçiləri sırasında idi.»

"Azərbaycan tarixi" II cild, səh. 548,
1964-cü il nəşri

1904-1905-ci illərdə Uzaq Şərqdə Port-Artur qalası uğrunda döyüşlərin iştirakçısı iki sərkərdənin - Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarovun olduğu oxuculara məlumdur. Təəssüf ki, onların da həmin illərdəki döyüş yolları indiyədək xalqımıza çatdırılmamışdır. Hərb tariximizin bu açılmamış səhifələrində arxiv sənədləri əsasında tədqiqat aparanda məlum oldu ki, indiyədək adı və xidməti unudulmuş tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski, Şahzadə-general Əmir Kazım Mirzə Qacar, Əsəd bəy Talışxanov, Şahzadə-podyesaul (kazak qoşunlarında kapitan) Feyzulla Mirzə Qacar, Şahzadə-podpolkovnik Əliqulu Mirzə Qacar, polkovnik İlyas bəy Ağalarov, ştabs-kapitan Gəray bəy Vəkilov, xoruncuy (kazak rotasında ilk zabit rütbəsi) Əbdürrəhman Qurbanov, Cəmaləddin Musayev, poruçik Ağababa Sadıqov, podporuçik Zülfüqar bəy Bağırbəyov və başqaları Port-Artur müharibəsində mərdliklə vuruşmuşlar.

* * *

Gecə keçirdi, istirahət etməyə hazırlaşırdım. Birdən telefon zəng çaldı. "Belə bivaxt, kimdir, görəsən?" - deyə fikirləşib dəstəyi qaldırdım. Zərif səsli bir qadın üzrxahlıq edib:

- Mənə filankəs lazımdır, - dedi.

- Mənəm, eşidirəm sizi...

- Gec olduğu üçün bağışlayın, sizi narahat edən Qalina Semyonovna Səfərovadır. Telefon nömrənizi indicə çətinliklə öyrənə bildim. Tərtib etdiyiniz general Əli ağa Şıxlinskinin "Xatirələrim" kitabını mən də maraqla oxudum. Bilirsiniz, sizi niyə narahat elədim? Bizdə 1905-ci ildə nəşr olunmuş "Niva" jurnalının birillik nömrələri saxlanılır. Orda Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov haqqında yazılar var, şəkilləri də dərc olunub. Amma nədənsə Şıxlinski kitabına yazdığınız "İzahlar və qeydlər" bölməsində bu barədə oxuculara heç bir məlumat verməmisiz.

- Qalina Semyonovna, mənim o mənbədən xəbərim yoxdur. Çox sağ olun ki, bu barədə məlumat verdiniz. Günü sabah kitabxanaya gedib...

- Kitabxanaya niyə, - deyə Qalina Semyonovna etiraz etdi, - məmnuniyyətlə jurnalı müvəqqəti istifadə üçün sizə verə bilərəm.

Ertəsi gün Q. Semyonovnanın Bəşir Səfəroğlu küçəsindəki mənzilində görüşüb jurnalı birgə vərəqlədik.

"Niva" jurnalı 1905-ci il dördüncü nömrəsinin yetmişinci səhifəsində Əli ağa Şıxlinskini altı nəfər döyüşçü - zabit və iki qadınla birgə çəkilmiş fotoşəklini dərc edib. Şəkilaltı yazıda oxuyuruq: "Port-Arturun müdafiəsində artilleriya divizionunun komandiri Əli ağa Şıxlinski Suişin kəndinin yaxınlığındakı Drakonovıy Xrebet dağına atəş açaraq yaponların hücumunu dəf etmişdir. Podpolkovnik Əli ağa Şıxlinski göstərdiyi rəşadətə görə "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsinə təqdim edilmişdir". Şəkildə ortada artilleriya komandiri Əli ağa Şıxlinski, zabit Mixaylov, Şişkin, Karamışev, Qyunter, Şuleykin və başqaları".

Üçüncü istehkamda olan bu hadisəni illər keçəndən sonra Əli ağa Şıxlinski belə xatırlamışdır:

"Tamamilə açıqda duran toplarımın atəşi, hücum edən yapon piyada qoşununu geriyə oturtdu. Atışma səsini eşidən polkovnik Mehmandarov general Nadeinin yeraltı qazmasından çıxaraq yanıma gəldi. Fikirləşdim ki, ehtiyatsızlığıma görə hirslənəcəkdir. Vəziyyətlə tanış olduqdan sonra dedi:

- Yaxşı eləmisiniz. Birinci batareyanın bir vzvodunu da Sizə köməyə göndərirəm.

Mehmandarov tədbir və sərəncamları bəyəndiyini söyləyib, öz məntəqəsinə qayıtdı. Bu əməliyyata görə mən, köhnə orduda qəhrəmanlıq ordeni olan “Georgi Pobedonessov” ordeninə təqdim edildim".

Jurnalın həmin səhifəsində həmyerlimiz Səməd bəy Mehmandarovun da şəkli verilib. Haqqında isə belə bir məlumat yazılıb: "Yeddinci Şərqi-Sibir artilleriya briqadasının general-mayoru Səməd bəy Sadıq oğlu Mehmandarov Port-Arturun müdafiəsindəki qəhrəmanlığa görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub".

"Niva"nın yetmiş birinci səhifəsində gözəl, zərif naxışlarla işlənmiş bir buynuz şəkli də verilib. Port-Artur döyüşlərinin komandanı Anatoli Mixayloviç Stesselə Zaqatala şəhər cəmiyyəti tərəfindən hədiyyə olunan bu buynuz gümüşlə işlənib. Şəklin altında oxuyuruq: "Zaqatala şəhər sakinlərindən general-adyutant A. M. Stesselə dağ keçisi buynuzunu hədiyyə edirik".

"Niva" jurnalı təkcə birillik nömrələrində Azərbaycan xalqının müharibəyə könüllü ianə toplaması haqqında və Qafqaz süvari briqadasının tərkibində vuruşan oğullarımızın qəhrəmanlığı barədə az da olsa məlumatlar verir. Onu da xatırladaq ki, Port-Arturda Ə.Şıxlinski və S.Mehmandarovdan başqa da yapon samuraylarına qarşı döyüşən həmyerlilərimiz olmuşdur. General-mayor Əsəd bəy Talışxanov, Hüseyn xan Naxçıvanski, İbrahim ağa Usubov, qvardiya polkovniki Kərim bəy Novruzov, polkovnik Davud bəy Yadigarov, Gəray bəy Vəkilov, poruçik Ağababa Sadıqov və hələ adını bilmədiyimiz onlarca başqaları.

Dövrdən, quruluşdan asılı olmayaraq həmişə oğullar Vətənin əsgərləridirlər. Vətən nə vaxt təhlükə qarşısında olarsa, igidlər bir səslə silaha sarılmağa hazırdırlar. İyirminci əsr tarixə "nəfəsindən" barıt püskürəndə eloğullarımız da bir səslə ayağa qalxıb Vətənin müdafiəsinə gediblər.

Ötən XIX əsrin ortalarında Qarabağ igidlərinin, Şirvan alayının, Kəngərli döyüşçülərinin, Qazax süvari dəstələrinin yadellilərə qarşı qeyri-adi qəhrəmanlıqlarının şahidi olan xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu M.F.Axundov fəxrlə deyirdi: "Doğmamış Qafqazda analar qorxaq".

Hələ bir xeyli əvvəl (1828-ci ildə) məhşur rus tarixçisi, general Platon Zubov "Gürcüstan və Qafqaz haqqında altı məktub" əsərində

yazırdı: "Müsəlman süvari alayları haqqında mühakimə yürütmək üçün onları döyüşdə görmək lazımdır: bunlar şimşəyi xatırladır, bunlar qəzəblənmiş Allahın birdən-birə düşmənlər içərisinə düşərək ölüm və dəhşət saçan oduna bənzəyirdi. Müsəlman alaylarının gözlərim önündə törətdikləri igidlik xariqələrini hələ də heyrətlə yad edirəm... Onlar silahdan çox böyük bir məharətlə istifadə edərək, qorxmaz və cəsur kimi döyüşürdülər".

Əgər oxucu Aleksandr Stepanovun "Port-Artur", ya da Trofim Borisovun "Portarturçular" romanlarını mütaliə edərsə, onda görər ki, 1904-cü il dekabrın 16-da komandan Stessel qalanı yaponlara danışıqsız təslim etmək istəyəndə polkovnik S. Mehmandarov və onun zabit heyəti qəti etiraz edərək necə əsəbləşmişdilər. Səməd bəy Mehmandarov və onun zabit heyəti inad edirdilər ki, qalanı son nəfəsə qədər müdafiə etmək lazımdır. Heç kəs biabırçı vəziyyətdə Rusiyaya qayıtmaq istəmirdi.

"- Kapitan, sizin kimi zabitlərə orduda qulluq etmək yaramaz! - Mehmandarov onun üstünə qışqırdı. - Siz bizim adımızı batırırsınız! - deyib yumruğunu havada oynatdı.

- Əlahəzrət, xahiş edirəm, məni təhqirlərdən qoruyasınız, - kapitan Vamenzon[6] hirsindən pörtmüş halda Stesselə müraciət etdi.

- Hər şeydən əvvəl sakit olmaq lazımdır, cənablar! Polkovnik Mehmandarov, Sizi qayda-qanuna riayət etməyə dəvət edirəm.

Qızğın mübahisələr başlandı, zabitlər iki hissəyə bölündülər: bir neçəsi kapitan Vamenzonu, qalanları isə polkovnik Mehmandarovu müdafiə edirdilər" *(A. Stepanov, "Port-Artur". səh. 777-778).*

* * *

1904-cü il yanvarın 26-da Rus-yapon müharibəsi başlananda polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski əksəriyyəti qafqazlılardan təşkil olunmuş II Dağıstan süvari alayına komandanlıq edirdi. Hüseyn xanın alayı 1905-ci il yanvarın 14-də Lan-Lun-Qou kəndi uğrunda ağır döyüşlər aparmışdır. Bir neçə gün kəndi ala bilməyən döyüşçülər mahir komandirin hərbi fəndi ilə dan üzü hücuma keçərək sürətli

[6] A.N.Vamenzon (1866-?) - artilleriya kapitanı, 22-ci batareyanın komandiri. Əsgərlərlə vəhşi rəftarı ilə fərqlənən komandir. Port-Arturçu L.V.Kabelyaski məlumat verir ki, müharibədən sonra Rusiyaya qayıdan Vamenzon əsgərlərin ondan alacağı intiqamdan qorxaraq familiyasını dəyişib, Vadin eləmişdi («Literaturnaya qazeta», 1959-cu il, 27 oktyabr).

zərbə ilə yaponları kənddən vurub çıxartmışlar. Bu güclü döyüş səhnəsi məşhur rəssam Maruzovskinin yağlı boya ilə işlədiyi rəsmlərdə əbədiləşmişdir. Əsərdə alay döyüşçülərin qızğın həmləsi və süvari polkovniki Hüseyn xan Naxçıvanskinin obrazı ustalıqla işlənmişdir.

Məşhur rus jurnalisti A. Kvitka Port-Arturda müharibə başlananda könüllü cəbhəyə getmiş və döyüşlərdə jurnalist-zabit kimi iştirak etmişdir. Müharibə gedə-gedə «Zabaykalye kazak zabitinin gündəliyi» adlı maraqlı bir əsər yazmışdır. 1908-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi həmin kitabda igid eloğlumuz polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski haqqında da maraqlı səhifələr var.

Səhifə 181-də: «Axşamüstü Bensixuda süvari qvardiyası Hüseyn xan Naxçıvanskinin təşkil etdiyi II Dağıstan alayı gözlənilir. Alay qafqazlılardan və süvari qvardiyasında xidmət edən seçmə zabitlərdən təşkil olunmuşdu.

...Avanqard tağımının ardınca yüzlərlə adam polk komandiri, onların da ardınca uca bir ağacın zirvəsində polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanskiyə məxsus qızılı aypara nişanları dalğalanan dəstə göründü.

Alay cərgələnmiş tağımlarla kolon boyu uzanırdı. Biz isə Xanın zabitlərindəki atlara həsədlə baxırdıq. Mən axşam saat onda Hüseyn xanı general Lyubavinin yanına ötürüb, evimə qayıtdım.

Səhifə 245-də: «Dağıstanlıların komandiri Hüseyn xan Naxçıvanski, podpolkovnik Byuntiq və knyaz Tumakov heyətimə daxil olanda səhər saat on bir olardı. Onlar mənimlə nahar etməyə qaldılar... Hüseyn xanın əsgər və komandirləri döyüşlərdə hamıdan seçilirdi. Onları bir şeylə qınamaq olardı, o da həddindən artıq cəsur olmalarında...»

Səhifə 361-də: «Polkovnik Xan Naxçıvanskinin Qafqaz-kazak briqadasının cəsurları üç yapon nəqliyyatını məhv etmişlər...»

İgid həmyerlimiz, polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski yaponlara qarşı apardığı döyüş məharətinə görə «Müqəddəs Georgi» və dördüncü dərəcəli, bantlı, üstü yazılı qızıl silahla «Müqəddəs Vladimir» və «İgidliyə görə» ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Rus-yapon müharibəsindəki sərkərdəlik fəaliyyətinə görə Hüseyn xan Kərbalı xan oğlu Naxçıvanskiyə 1907-ci il martın 31-də general-mayor rütbəsi verilmişdir.

GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV PORT-ARTUR DÖYÜŞLƏRİNDƏ

«Port-Arturun müdafiəsi zamanı göstərdiyi döyüş xidmətlərinə görə Səməd bəy Mehmandarov bir neçə döyüş ordeni və qızıl silahla təltif edildi, general-mayor rütbəsi aldı. General Səməd bəy Mehmandarovla bir yerdə xidmət edən və onu şəxsən tanıyan zabitlərin onun sarsılmaz soyuqqanlılığı və misilsiz rəşadəti haqqında böyük rəğbətlə danışırdılar.

1904-cü il dekabrın 16-da Port-Artur qalasının hərbi şurası danışıqsız təslim olmağa səs verdikdə, general Səməd bəy Mehmandarov və onun igid zabit heyəti buna qarşı qəti olaraq etiraz etdilər.»

«1904-1905-ci illərdə Rus-yapon müharibəsinin salnaməsi»ndən

1904-cü ildə Rus-yapon müharibəsi başlananda Səməd bəy Mehmandarovun qırx səkkiz yaşı vardı. Jitomirli Yelizaveta Nikolayevna ilə evlənmələrinin bir ili tamam olmamışdı. Yelizaveta Kiyev qadın-gimnaziyasını bitirmişdi. Port-Artur hərbi səhra xəstəxanasında şəfqət bacısı işləyirdi. Səməd bəy kimi o da zadəgan nəslindən idi. İyirmi bir yaşlı Yelizavetaya (1883-1942), həyat elə bil anadan olandan səbir dərsi keçmişdir. O, nə ağır hərb işinə, nə də yaralı əsgərlərə qarşı laqeyd deyildi. Zadəganlara məxsus sadəliklə Yelizaveta əsgərlərlə çox mehriban davranırdı. Yaralıları müalicə edib, savadsız olanların ailəsinə məktub yazır, müharibə çətinliyinə səbirlə, dəyanətlə dözürdü.

Bir dəfə Səməd bəy ona deyir:

- Komandanlıqdan sənin Peterburqa qayıtmağına icazə almışam. Hazırlıq gör, sabah, ya da birisi gün səni yola salacam.

Ərinin üzünə şax baxan Yelizaveta:

- Səməd bəy, ölkədə müharibə gedirsə, səncə, əsgərin yeri harada olmalıdır?

- Əlbəttə, cəbhədə!

- Bax, mən də cəbhədəyəm, yoxsa məni qadın görüb əsgər olmağıma şübhə edirsən?

- Axı, sən ana olmağa...

- Birdə bu söhbətə qayıtmayaq. Söz verirsən... Bu mövzudan vaz keç, əzizim! Sənsiz mənə Peterburq yox, heç Paris də lazım deyil.

Bu, ərinə, Vətəninə sadiq bir qadının açıq ürək söhbəti idi.

Yanvarın 26-da gecə yaponlar rusların Port-Artur limanında dayanan eskadrasına hücum edib «Retvizan», «Sesareviç» zirehli gəmilərini və «Pallada» kreyserini yandırdılar. Müharibə başlandı. Səhərisi Səməd bəy Mehmandarovu yeddinci Şərqi-Sibir atıcı topçu divizionunun komandiri təyin edirlər. Bu, quru qoşunlarının komandanı, general-mayor Roman Kondratenkonun əmri idi. Roman İsidoroviç Mehmandarovun döyüşdə dəyanətinə, komandirlik bacarığına yaxşı bələd idi. Məhz ona görə də Səməd bəyi Şərq cəbhəsinin rəisi təyin etdi. Bura Port-Arturun müdafiəsində ən mühüm cəbhə hesab olunurdu. Yaponlar ardı-arası kəsilmədən bombalar yağdırırdılar. Polkovnik Səməd bəy Mehmandarov komandan Kondratenkonun ən yaxın köməkçilərindən biri idi. Topçuların əməliyyatına bacarıqla rəhbərlik edən Mehmandarov qala mühasirədə olanda həmişə ön mövqelərdə və çox təhlükəli yerlərdə sərrast atəşlə samurayların hücumunu dəf edirdi.

* * *

Port-Artur müharibəsinin başlanmasından yüz bir il keçir. Bu müddətdə rus dilində minlərlə ədəbi-bədii, elmi və publisistik əsərlər nəşr olunub. Xüsusilə 1905-1910-cu illərdə bu mövzuda çoxlu gündəliklər və xatirələr yazılmışdır. 1906-cı ildə nəşr olunmuş P.Larenkonun «Port-Arturun əzablı günləri» kitabı da bu qəbildəndir. Burda sərkərdə eloğlumuz Səməd bəy Mehmandarovun təkcə döyüş qabiliyyəti deyil, həm də şəxsiyyət kimi dönməzliyi, böyüklüyü şahidlərin dili ilə verilib. İlk dəfə Azərbaycan oxucularına təqdim etdiyimiz gündəlikdən parçaları oxuyanda istər-istəməz həmyerlimizə görə iftixar hissi keçirirsən.

Həmin kitabın «Noyabr hücumları» fəslində, səhifə 494-də:

«Hələ avqust bombardmanı zamanı yaponlar hiss edirlər ki, hardansa, arxadakı fortlar xəttindən onları dəqiq atəşə tutublar. Polkovnik Mehmandarovun komandası altında olan yeddinci Şərqi-Sibir artilleriya divizionu (yəni səhra artilleriyası) həmləyə məruz qalmış istehkam xəttinin sağ cinahının arxasında örtülü mövqeləri tutaraq müdafiəyə böyük kömək göstərirdi. Çünki qala artilleriyası hələ bombardmanın ilk günlərində çox zərər çəkmişdi. Polkovnik Səməd bəy Mehmandarovun səhra artilleriyası ən fədakar həmlələri belə dəf edərək yaxınlıqda olan yapon batareyaları ilə son dərəcə müvəffəqiyyətlə vuruşurdu».

Səhifə 597-də:

«S. daxil oldu. O, söhbət edirdi ki, ön həmlənin topçularından polkovnik Mehmandarov (sağ cinahın bütün artilleriya üzrə komandiri) və

General-mayor Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov
1905-ci ildə Port-Artur döyüşlərində

podpolkovnik Stolnikov öz şəxsi təhlükələrinə qəribə nifrətlə yanaşırlar; bombardman vaxtı batareyalarda elə gəzirdilər ki, elə bil, partlayan mərmiləri görmürlər. Belə ki, onlar bu hərəkətləri ilə yerdə qalanları da ruhlandırırdılar. Onların birincisi qafqazlılara məxsus cəngavər kimi (Səməd bəy Mehmandarov - Ş.N.), ikincisi isə taleyinə sədaqətlə itaət edən dindar adamlar kimi davranırdılar.

Burda - səhra artilleriyasının öhdəsinə başlıca olaraq həmləni və şrapnellə, karteclə düşmən kolonlarını məhv etmək məsələsi düşür. Qala topları çox ziyan çəkdiklərindən, səhra artilleriyası isə tez-tez yerini dəyişdiyindən onlarla mübarizə aparmaq yaponlar üçün çətin idi. O isə zərbələri elə hey endirirdi».

Səhifə 606-da (11-24 dekabr):

«Yaralı zabitlərlə apardığım söhbətlərdən polkovnik Mehmandarov haqqında bəzi şeyləri öyrəndim. O, cəsur, özünü çox sevən, tabeliyində olanlara tam ciddiyyəti ilə yanaşan bir adam idi. Onları məcbur edirdi ki, şəxsi mərdlikləri ilə hamıya nümunə olmağı bacarsınlar. Təbiətən coşqun, hərarətli olan bu adam sözünü çox kəskin deyirdi. Polkovnik Mehmandarov deyirdi ki, yalnız şücaət göstərməyi bacaran, ağıllı, özünü sevən adamları qiymətləndirir; karyeraçı zabitlərinsə ən

böyük arzusu - həyatlarını qoruyub saxlamaq və heç bir xidmət göstərmədən ordenlər almaqdır».

Səhifə 630-da (17-30 dekabr):

«Üçüncü fortun məğlubiyyəti bizim artilleriyanın vəziyyətinə pis təsir göstərdimi? - sualına polkovnik Mehmandarov belə cavab verdi ki, o, vəziyyətdə bir ağırlaşma görmür. Artilleriya şəraitinin pisləşməsinə üçüncü fortun heç bir mənfi təsiri yoxdur.

Yalnız general A.V. Fok özünü birbaşa cavabdan qaçıraraq, ümumi nəticəsi olmayan bir yığın söz dedi».

Səhifə 643-də (18-31 dekabr):

«Kimsə döyüş meydanından belə bir xəbər gətirdi ki, bu gün general Fokla polkovnik Mehmandarov arasında ciddi mübahisə olub. Fok sübut etməyə çalışırdı ki, qala artıq dözməyəcək; Mehmandarov isə sübut edirdi ki, ayrı-ayrı istehkamların məhvi hələ qalanın sonunun çatdığına sübut deyil, çünki müdafiənin ikinci xəttindən də müqavimət göstərmək olar.

Döyüş meydanında isə tək-tək atırdılar. Qaranlıqdır. Üçüncü fort istiqamətində, bəzən də qayalıqdan qırmızı fənərlər görünürdü. Deyirlər ki, bu fənərlər bizim sanitarlara sarğı məntəqəsini nişan verir.

Bərk yorğunluq hiss edirəm, ona görə də indi uzanıb yatacağam».

Səhifə 690-da (23 dekabr-5 yanvar):

«S. mənə xəbər verdi ki, dünən yapon artilleriyasının rəisi qərargahı ilə birgə qalaya gəlmişdi və qalanın sağ cinahının artilleriya rəisini, polkovnik Mehmandarovu (mühasirə zamanı general-mayor olmuşdu)[6] axtarırdı. Səməd bəy Mehmandarov faktiki olaraq avqust ayının ortalarında bütün artilleriyaya rəhbərlik edirdi.

Görüş zamanı o belə bir söz işlətdi: «Hörmətli qonaqlar, yəqin, səhv salıblar. Onlar çox güman ki, qala artilleriyasının rəisi, general Belını görmək istəyirdilər. Lakin qonaqlar cavab verdilər ki, məhz mübarizə aparmaqda böyük əziyyət çəkdikləri, özlərinə möhtərəm rəqib saydıqları adamla - Mehmandarovla tanış olmaq onlar üçün çox maraqlıdır. Onlar general Mehmandarovun şəninə çoxlu tərifli sözlər, komplimentlər dedilər; etiraf etdilər ki, Port-Artur yaxınlığında yapon artilleriyasının verdiyi itki olduqca çoxdur. İyirmi beş minə kimi adam

---

[6] Port-Artur döyüşlərindəki xidmətlərinə görə Səməd bəy Mehmandarova 1904-cü il oktyabrın 22-də general-mayor rütbəsi verilmişdir. Səməd bəy həm də 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Georgi», birinci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» ordenləri və brilyantla bəzədilmiş qızıl dəstəkli qılıncla təltif edilmişdir - Ş.N.

tələf olub, çoxlu yapon silahı məhv edilib, həmçinin Port-Arturda mərmilərin çatışmazlığı onların məsələsini yüngülləşdirib.

General Mehmandarov əsirliyə yolu düşdü... o, vicdanına and içib «evə» gedənlərin ən qəddar düşməni olacağını bildirdi.

Gündüz saat on ikidir. Yaralıların yanında idim. Hər yerdə eyni söz-söhbət - qalanın təhvil verilməsindən və əsirlikdən gedirdi».

Səhifə 752-də (3-16 yanvar):

«Hakimiyyətin ələ keçirilməsi» haqqında müxtəlif fikirlər söylənirdi. Məsələn, həmişə döyüş mövqelərinin sağ cinahında olan F. və Ş. qeyd etdilər ki, guya mövqelərdə olarkən necə olubsa, onların yanında polkovnik (indi general) Mehmandarov da söhbət əsasında bu mövzu haqda öz fikrini bildirmişdi: - «Hakimiyyəti ələ keçirmək» nə deməkdir? Mən bunu başa düşmürəm. Əgər mən komendant olsaydım və vəzifəmin öhdəsindən az da olsa gələ bilsəydim, mənim qanuni hakimiyyətimi görüm əlimdən kim ala bilərdi?!... Əgər elə adam tapılsaydı, mən deyərdim: Əlahəzrət, nə qədər ki, kimin əsl komendant olduğunu ayırd etməmişik, bu yerdən heç yana tərpənən deyilik... Bu ilin sonu nə qədər axmaq nəticələr versəydi belə, məni bu yolda niyyətimdən heç bir şey döndərə bilməzdi».

Həmişə ön cəbhədə olan Səməd bəy Mehmandarovun Port-Artur döyüşlərində xüsusi xidmətləri olmuşdur. Yaxşı ki, onun müasiri olan rus jurnalistləri Səməd bəyin döyüş fəaliyyətini qələmə almışlar.

Jurnalist E.K.Nojin Port-Arturda çıxan «Novıy kray» qəzetinin xüsusi müxbiri olmuşdur. Odlu cəbhələri gəzən jurnalist maraqlı gündəliklər müəllifidir. Qeydlərindən aydın olur ki, o, general eloğlumuz Səməd bəy Mehmandarovla həmişə ön xətdə görüşərmiş. Rus jurnalisti azərbaycanlı sərkərdənin vətəni Qafqaz üçün darıxmasının da şahidi olub.

«...Blindaja girdim. General Nadein həmişəki kimi sakitdir. Onun qərargah rəisi Stepanov yorğundur. Burada bir neçə zabit var. Polkovnik Mehmandarov da buradadır. Biz həmişəki kimi çox səmimi görüşdük. Mehmandarov heyranlıqla vətəni Qafqazı yad edirdi:

- Qafqaz çox yaxşıdır, çox gözəldir! - deyirdi. - Təbiət hər şeyin keyfiyyətinə zəmanət verərək ona öz möhrünü vurmuşdur. Amma bədbəxtlik ondadır ki, bəzən daş lazım olan yerdə bir dənə də daş tapmazsan, lazım olmayan yerdə isə sayı-hesabı yoxdur. Su lazım olan yerdə su olmur, ehtiyac olmayan yerdə dərya qədərdir. - Ani olaraq dayanan Mehmandarov sözünə davam etdi: - Bəs, İslam? Yaxşı nə

varsa - onu sonrakı həyatın verəcəyini vəd edir. Hər şey çox yaxşıdır, amma bizə cənnətlə yeddi mələk boyun olublar, yeddincisinin də gözü girdə, Sizcə bu nə olan işdir? Peşmançılıq deyilmi? Bilirsinizmi, mən indi heç nə istəmirəm - nə cənnəti, nə də mələkləri. Mən yalnız azca istirahət istəyirəm.

Ətrafda hər yanda mərmilər partlayırdı. Onların ikisi blindajın tavanına düşdü. Zabitlər qorxu hissi ilə ayağa durdular. İgid polkovnik Mehmandarov isə heç tövrünü belə pozmadı. Onun iri, ağıllı gözlərində zərrəcə qorxu hissi yox idi».

Səməd bəy Mehmandarovun ən təhlükəli döyüşdə belə özünü itirmədiyinin şahidi olan onun silahdaşı Əli ağa Şıxlinski yazır ki, oktyabrın 14-də qala topa tutulan zaman Səməd bəy Mehmandarov mənim mövqeyimə gəldi. Həmin mövqe yaponlar tərəfindən on bir düymәli topdan, otuz yeddi millimetrlik xırda dəniz topuna qədər müxtəlif toplarla atəşə tutulmuşdur. Həm də bu mövqe yaponların tüfəng və pulemyot atəşi altında idi. Bu zaman Mehmandarovun yaxınlığında altı düymәlik mərmi partladı və yerdən qalxan qara palçıq onun üstünü bulaşdırdı, amma yaralanmadı.

Mehmandarov buna əsla əhəmiyyət verməyərək, böyük soyuqqanlılıqla cibindən ağ dəsmalını çıxarıb, gözəl təzə paltosunun üzərinə sıçrayan palçığı silməyə başladı.

* * *

Dekabrın ilk günlərində qalaya iki ağır zərbə vurdular. Rusların inadlı müqavimətinə baxmayaraq, onlar qalanın bir neçə mühüm fortlarını tutdular. İkinci ağır zərbə isə dekabrın 2-də oldu. Komandan general Roman Kondratenko qəhrəmanlıqla həlak oldu. Əvəzində iradəcə zəif olan general Fok komandan təyin edildi. On altı gün sonra yaponlar qalanın taleyini həll edən Drakonovıy Xrebet dağını ələ keçirdilər. Port-Arturun qorxaq və istedadsız komendantı general Stessel qalanı dərhal düşmənə təslim etmək üçün hərbi şuranın iclasını çağırdı. Şurada iştirak edən bəzi komandirlər general Stesselin təklifinə şərik oldular. Lakin general-mayor Səməd bəy Mehmandarov, polkovnik Semyonov və bir qrup mərd zabitlər təslim olmağa qəti etiraz etdilər. Döyüşkən zabitlər inad edirdilər ki, güclü yapon ordusunu geri oturtmağa hələ qüvvələri çatar. ***General Mehmandarov başda olmaqla onlar deyirdilər ki, qala hələ özünü saxlamağa qadirdir, nə qədər ki, mərmi var, toplardan atəş yağdıracağıq. Nə qədər ki, patron***

var, tüfənglərdən atəş açacağıq. Mərmi və patron qurtardıqda isə süngü ilə döyüşəcəyik.

Lakin cəsarətsiz general Stessel mərd zabitləri eşitmədi, qarnizona silahı yerə qoymağı əmr etdi. Sonralar Rusiyaya qayıdanda general Stessel qala müdafiəçilərinin tələbi ilə Port-Arturu tələsik təslim etdiyinə görə hərbi məhkəməyə verildi.[8]

General-mayor Mehmandarov və onun zabit dostları qala təslim edildikdən sonra da hərbi anda sadiq qalaraq başqa əsgər və zabitlər üçün nümunə göstərdilər. Yaponların şərtlərinə görə əsgərlər hərbi əsir alınır, zabitlər isə Yaponiyaya qarşı bir daha müharibədə iştirak etməyəcəkləri barədə yazılı iltizam verəndən sonra Rusiyaya qayıda bilərdilər. General Stesselin ətrafındakı mürtəce fikirli bir qrup zabit dillərindən belə bir iltizam verdilər. Lakin xalqımızın igid oğlu Səməd bəy Mehmandarov zabit şərəfini təhqir edən belə bir alçaq vəddən boyun qaçırdı. Bir daha Yaponiyaya qarşı müharibədə iştirak etməyəcəyi barədə iltizam verməd iyinə görə general-mayor Səməd bəy Mehmandarov əsir alınıb Yaponiyanın Naqoya şəhərinə göndərildi. O, 1905-ci il avqustun 23-də Amerikanın Portsmut şəhərində sülh müqaviləsi bağlanandan sonra Rusiyaya qayıda bildi.

Üç yüz otuz iki günlük məşhur Port-Artur qalasının müdafiəsi general Səməd bəy Mehmandarovun taleyinə belə qismət oldu.

* * *

Aleksandr Stepanovun «Port-Artur», P.Lorenkonun «Port-Arturun əzablı günləri» və Trofim Borisovun «Portarturçular» romanlarında bir azərbaycanlı soyadına da rast gəldik - poruçik Sadıqov. Bu əsərlərdə poruçik Sadıqovun əzablı döyüş yolu yazıçılar tərəfindən maraqla izlənilir. Hətta P.Larenkonun 1906-cı ildə Peterburqda nəşr olunmuş «Port-Arturun əzablı günləri» sənədli əsərində (II cilddə) yaralanmış poruçik Sadıqovun hospitalda müalicə olunduğu vaxtda

[8] 1907-ci il noyabrın 27-də Peterburqda başlayan hərbi məhkəmədə general Səməd bəy Mehmandarov şahid kimi iştirak etmişdir. O, Port-Arturu düşmənə vaxtından əvvəl təslim edən general A.M. Stesseli, A.V.Foku, Reysi və K.N.Smirnovu əsaslı faktlarla günahlandırmışdır. Sonuncu üç nəfərin fəaliyyətində guya cinayət tərkibi olmadığına görə məhkəmə onlara bəraət vermişdir. General-leytenant A.M. Stesselə isə prokuror güllələnmə tələb etmiş, lakin çar ikinci Nikolayın məsləhəti ilə (o çarın qohumu idi) ona on il həbs cəzası kəsilmişdir. Cəmisi beş ay Petropavlovsk qalasında dustaq saxlanan general Stesselin guya səhhəti ağır olduğuna görə çarın mərhəməti ilə əfv olunmuşdur. Məhkəmə bir neçə ay davam etmişdir - Ş.N.

iki dəfə fotoşəkli də dərc olunub. Döyüşlərdə mətanət və mərdliklə vuruşan poruçik Sadıqov qəhrəmanlıqla həlak olub. Poruçik Sadıqov kimdir?

Bu barədə «Kommunist» qəzetinin 9 sentyabr 1984-cü il tarixli sayında dərc edilən yazımdan sonra respublikanın ayrı-ayrı bölgələrindən çoxlu məktub aldım. Xeyli adam poruçik Sadıqovun onun qohumu olduğunu yazırdı. Lakin sabirabadlı Böyükağa Sadıqovun gətirdiyi faktlar, sənədlər və fotoşəkillər sübut elədi ki, poruçik Ağababa Hacıbaba oğlu Sadıqov onun əmisidir. Poruçik Ağababa Sadıqov 1875-ci ildə Şamaxının Ərdəbilli məhəlləsində ziyalı ailəsində anadan olub. Atası Hacıbabanın Peterburq və Moskvada ipək dükanı varmış. 1903-cü ilin əvvəllərində igid poruçik Ağababa Peterburqdakı Mixaylov topçuluq məktəbini bitirib. 1905-ci ilin əvvəllərində igid poruçik Ağababa Sadıqovun həlak olması haqqında qara kağız da alınıb.

Port-Artur döyüşçüləri haqqında inqilaba qədər onlarla əsərlər yazılıb. Kabardin və çeçen igidlərinin Port-Arturdakı döyüş fəaliyyəti haqqında Əhmədxan Naloyevin «Dan üzünün atlıları» tarixi romanı, Vikenti Veresayevin «Yapon müharibəsi haqqında hekayətlər» silsiləsi, yazıçının irihəcmli gündəlik və yol qeydləri, Sergey Senskinin «Susima» N.A. Levitskinin «1904-1905-ci illərdə Rus-yapon müharibəsi» maraqla oxunan əsərlərdəndir. Bunların hamısında eloğullarımızın qəhrəmanlığı haqqında az-çox məlumat verilir.

«Niva» jurnalının 1905-ci il iyirmi beşinci sayında 496-cı səhifəsində bir həmyerlimizin də adına və fotoşəklinə rast gəldim. Onun haqqında ancaq bu sözlər yazılırdı: «Otuz üçüncü Şərqi-Sibir atıcı alayının poruçiki Zülfüqar Mirzə Ələkbər oğlu Bağırbəyov fevral döyüşlərində igidliklə vuruşub kontuziya oldu».

Adından, atasının adından və soyadından poruçik Zülfüqar Bağırbəyovun azərbaycanlı olması şübhəsizdir. Düşünürdüm, görəsən, Uzaq Şərq sərhədləri uğrunda igidliklə vuruşan poruçik Zülfüqar Bağırbəyovun qohum-qardaşından sağ qalanı varmı? Doxsan ildən çoxdur, bu tərlan baxışlı igid həmyerlimizin fotoşəkli «Niva» jurnalının səhifəsində saralıb solur.

Allahın qismətinə min şükür ki, axtarışlarım bəhrə verdi. Sevindim ki, uzun illərdən sonra igid həmyerlimizin unudulmuş adı, xidməti xalqımıza bəlli oldu.

1987-ci ildə İçərişəhərdə yaşayan səksən iki yaşlı bir ağsaqqalla görüşdüm. Məhəmməd Cavad oğlu Bağırov bildirdi ki, «Niva» jurnalından şəklini götürdüyümüz poruçik Zülfüqar Mirzə Ələkbər oğlu Bağırbəyov mənim doğma əmimdir. Əmim Zülfüqar 1874-cü ildə Şuşada anadan olub. Port-Artur döyüşlərindən sağ-salamat qayıdan əmim Novobəyazid süvari alayında ştabs-kapitan rütbəsində xidmət edib. 1912-ci ildən 1914-cü ilə qədər Bakı şəhərində hərbi komendant işləyib, rütbəsi mayor idi, Birinci Dünya müharibəsi illərində Avstriya və Rumıniya cəbhəsində döyüşlərdə iştirak edib.

Zülfüqar bəyin müasiri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin liderlərindən biri Nağı bəy Şeyxzamanlı Türkiyədə nəşr etdirdiyi «Xatirələrim» kitabında yazır ki, Zülfüqar bəy Bağırbəylinin Birinci Dünya müharibəsində, 1915-ci ildə Qafqaz cəbhəsində ucqar Olti qəzasında məchul bir güllə ilə vurulduğunu ailəsinə xəbər verdilər. Sonralar məlum oldu ki, Zülfüqar bəy bir erməni tərəfindən döyüş vaxtı arxadan vurulmuşdur. Ancaq rus komandanlığı tərəfindən qatil axtarılmış və cinayət «məchul güllə ilə törədilmiş» deyə ört-basdır edilmişdir.

* * *

Böyük türk dünyasının nüfuzlu orqanı «Tərcüman» qəzeti Port-Artur müharibəsinin gedişatını müntəzəm izləmiş və öz səhifələrində orduda qəhrəmanlıqla döyüşən, dini müsəlman olan əsgər və zabitlərin fəaliyyətindən xəbərlər dərc etmişdir.

Qəzet 11 iyun 1904-cü ildə «Müxtəlif xəbərlər» rubrikasında yazırdı: «İstehkamçı - kapitan İlyas bəy Ağalarov yeni podpolkovnik rütbəsi alaraq Uzaq Şərq döyüşlərinə yola düşür. Məşhur bəy nəslinin nümayəndəsi İlyas bəy Ağalarov əla hərbi təhsil almaqla elektrotexnika sahəsində də görkəmli mütəxəssis olmuşdur. Onun orduda keçən hərbi xidməti, həyatı və rütbəsi Rusiyada yaşayan hər bir müsəlman əhlində iftixar hissi doğurur».

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində İlyas bəy Allahyar oğlu Ağalarova məxsus azsaylı sənədlərdən məlum olur ki, o, Port-Artur döyüşlərindən sağ-salamat qayıtmışdır. Sonralar ikinci Qafqaz istehkamçı batalyonunun komandiri olan polkovnik İlyas bəy Ağalarov 1860-cı il iyunun 7-də Gəncədə nüfuzlu bəy ailəsində dünyaya gəlib.

Sənədlər göstərir ki, İlyas bəy İkinci Moskva hərbi gimnaziyasında və Pavlov hərbi məktəbində təhsil alıb. Hərbi xidmətə 1879-cu il

aprelin 26-da başlayıb. 1887-ci il avqustun 8-də podporuçik, 1885-ci il avqustun 8-də poruçik, 1894-cü il avqustun 1-də ştabs-kapitan, 1898-ci il avqustun 1-də kapitan, 1904-cü il iyunun 26-da podpolkovnik, 1910-cu il dekabrın 6-da isə polkovnik rütbəsi ilə təltif olunub.

Polkovnik İlyas bəy Ağalarovun Port-Artur döyüşlərində və nizami ordudakı nümunəvi xidmətləri 1901-ci ildə ikinci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 1905-ci ildə ikinci dərəcəli «Müqəddəs Anna», yenə həmin il dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna» (qılıncla birgə) ordenlərinə layiq görülmüşdür.

1913-cü il martın 18-də polkovnik İlyas bəy qəfil mərmi partlayışından həlak olub. Bu sərkərdə eloğlumuzun məzarı hazırda Gəncədə İmamzadə məscidinin həyətindədir. Məzarın mərmər başdaşından solmaqda olan «Qvardiya polkovniki İlyas bəy Ağalarov» sözlərini oxuyanda unudulmuş igidin xatirəsi qəlbimi göynətdi. İllərin tufanı mərmər qəbir daşından onun sonuncu izini də silib aparır... Sərkərdəlik fəaliyyəti lazımınca öyrənilməmiş və hərb tariximizin heç bir səhifəsində indiyədək adı çəkilməyən belə igidlərimizi düşünəndə: «Hər bir insanın içində onunla birgə doğulan və ölən kainat var. Hər bir başdaşı altında bütöv bir dünya tarixi yatır» - deyimini xatırlamaya bilmirsən.

İstər-istəməz dahi Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misraları yada düşür:

Gəl, gör, kiminkidir bu çökmüş məzar?
Yıxılmış başdaşı, göyərmiş otlar.
Mən torpaqda yatan bir mirvariyəm.
Qaldırsan görərsən, səntək diriyəm.
Batıb gedən, bilmə, sən hər gedəni,
Məni görməsən də, görürəm səni.

«Tərcüman» qəzeti 5 noyabr 1904-cü ildə «Müsəlmanlar Port-Arturda» adlı xəbərində yazırdı: «Mancuriya ordusunun sıralarında və həmçinin Port-Artur döyüşlərinin qəhrəman müdafiəçiləri arasında azsaylı müsəlmanlar da şərəflə vuruşurlar. Redaksiyanın aldığı məktubdan aydın olur ki, yeddinci Şərqi-Sibir artilleriya divizionunun rəisi, general-mayor Səməd bəy Muxranskidir. Şimali Qafqazdan olan artilleriya poruçiki Y.İ.Dudarov isə avqust hücumlarının birində mərd zabit kimi şərəflə vuruşaraq həlak olmuşdur. Allah ona rəhmət eləsin! Amin!»

GENERAL ƏLİ AĞA ŞIXLİNSKİ PORT-ARTUR DÖYÜŞLƏRİNDƏ

"Azərbaycanlılar birinci dəfə deyil ki, vuruş meydanlarında yaponlarla qarşı-qarşıya gəlirlər. Mən Port-Artur uğrunda gedən döyüşlərdə fərqlənmiş məşhur topçu Əli ağa Şıxlinskinin adını çəkə bilərəm. Bu ad rus hərbi elmi taixində şöhrət qazanmışdır".

Səməd VURĞUN

Polkovnik Əli ağa Şıxlinski, 1906-cı ildə

Port-Artur döyüşlərinin qala müdafiəsi zamanı düşmən həmlələrinin dənə-dənə dəf edilməsində top artilleriyasının mahir ustası Əli ağa Şıxlinskinin döyüş xidmətləri misilsizdir. Onun 1904-1905-ci illərdəki hərbi rəşadəti bütün Rusiyaya yayılmışdır. Qəhrəmanlığı altı ordenə layiq görülən, rütbəsi kapitandan podpolkovnikə yüksələn Şıxlinski haqlı olaraq «Xatirələrim»də yazır ki, Port-Artur epopeyasının iştirakçısı olduğumu həmişə iftixarla yad edirəm. 1905-ci il aprelin 1-də «Tərcüman» qəzetinin «Müxtəlif xəbərlər» rubrikasında oxuyuruq:

«Dördüncü Şərqi-Sibir atıcı artilleriya briqadasının kapitanı Əli ağa Şıxlinski oktyabrın 7-dən noyabrın 19-dək Port-Arturda yaponların basqınını dəf etməkdə fərqləndiyi üçün ali ehtiramla «İgidliyə görə» medalı və üstü yazılı Qızıl qılıncla təltif olunub».

Həmin döyüşlərin iştirakçısı 1906-cı ildə «Port-Arturun əzablı günləri» adlı ikicildlik monumental əsərin müəllifi P.Larenko yazır ki, ***Laperov dağında batareya komandiri kapitan Əli ağa İsmayıl ağa oğlu Şıxlinski ağır yaralanmışdır. Bütün qafqazlılar kimi cəsur olan komandir Kinjo döyüşlərində, «Zelyonnı» və «Bolçye» dağları vuruşmalarında əsl qəhrəman kimi iştirak etdi.*** Avqustun əvvəllərində

öz batareyası ilə «Vısokaya qora»da, avqustun 10-dan isə daima Laperov dağında döyüşlərdə olmuşdur. Elə buradan da girəcək yerlərini və istehkamları atəşə tutub həmlə kolonlarını dəf edərək düşmənin səhra artilleriyası ilə inamlı döyüşlər aparırdı.

Port-Artur qalası təslim olandan sonra müharibədə iştirak etməmək şərtilə yaponlar podpolkovnik Əli ağa Şıxlinskini ağır yaralı kimi vətənə göndərdilər. Vətəndə yaraları gözlənildiyindən də tez sağaldığından o yenidən Mancuriya ordusuna göndərilməyi xahiş etdi. Lakin onu buraxmadılar.

Müharibədən sonra Rusiyaya qayıtmağını və yenidən cəbhəyə getmək istədiyini Əli ağa Şıxlinski «Xatirələrim» hərbi memuarında daha dəqiq təsvir edir. O, yazır: «Mayın ikinci yarısında mən Peterburqa gedib böyük knyaza təqdim olundum və Mancuriya ordusuna qayıtmaq istədiyimi ona söylədim. O, məndən soruşdu:

- Siz oraya necə gedə bilərsiniz?

Onda mən hospitalımızdan aldığım şəhadətnaməni ona göstərdim. Şəhadətnamədə yazılmışdır ki, yapon tibb komissiyası məni hərbi qulluğa yararsız hesab edərək dilimdən iltizam almadan vətənimə qayıtmağa icazə vermişdir. Beləliklə, hazırkı müharibədə iştirak etməyə tam ixtiyarım var. Rusiyaya qayıtmağımın səbəbi ancaq budur, yoxsa müdafiədə iştirak etmiş o biri əsgərlərin taleyinə şərik olardım.

Bu sözləri deyərkən ağlıma gəldi ki, mənim bu fikrim yaponlarla vuruşmamaq üçün dillərindən kağız verərək vətənlərinə qayıdan zabitlərə qarşı bir ittiham kimi düşünülə bilər, odur ki, əlavə edib dedim:

- Orada zabitlərin arasında iki rəy var idi: bir qismi deyirdi ki, bizim böyük təcrübəmiz var, buna görə də vətənə gedib orada Mancuriya ordusuna göndərilmək üçün yeni qüvvələr hazırlamaqla fayda verə bilərik. O biri hissə isə (o cümlədən mən) başqa cür düşünürdük. Bu zabitlərin fikrincə, ordu ancaq qismən səfərbərliyə alınmışdır, vətəndə zabitimiz çoxdur, odur ki, orada bizim köməyimizə heç bir ehtiyac yoxdur. Buna görə də, əsgərlərin taleyinə şərik olmaq lazımdır. Belə ki, dilimdən yaponlara heç bir iltizam vermədən evimə qayıtdım. İndi Sizdən xahiş edirəm ki, məni müharibəyə göndərəsiniz.

Sergey Mixayloviç əlilə işarə edərək dedi:

- Müharibədə nələr çəkdiyiniz yetər, buraxmaram».

1905-ci il aprelin 5-də yapon tibb komissiyasının verdiyi arayış generalın arxivində indi də saxlanılır. Onun mətni belədir:

«Arayış doqquz saylı ehtiyat səhra hospitalından dördüncü Şərqi-Sibir atıcı artilleriya briqadasının kapitanı Şıxlinskiyə verilir. Ondan ötrü ki, onun yapon tibb komissiyası tərəfindən hərbi xidmətə yararlı olmadığı *(Əli ağa Şıxlinski sol qıçından yaralandığı üçün yapon həkimi arayışı belə yazmışdı - Ş.N.)* müəyyənləşdirilib. O, Rusiyaya buraxılır».

Yapon tibb komissiyasının onu hərbi qulluğa yararsız hesab etməsinə baxmayaraq, dilindən yazılı iltizam verməyən Əli ağa Şıxlinski Vətənə qayıdandan sonra yenidən yaponlarla döyüşmək üçün Mancuriya müharibəsində iştirak etmək arzusunda olduğunu bildirir. Lakin topçu general-müfəttişi knyaz Sergey Mixayloviç «Port-Arturda çəkdiyiniz yetər, buraxmaram», - deyir və onun yenidən cəbhəyə qayıtmasına qıymır.

Onun Port-Arturdakı nümunəvi döyüş xidmətləri «İgidliyə görə» sözlərilə yazılmış qılınca, dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordeninə əlavə olaraq qızıl qılınc nişanı, qılınc və bantlı «Müqəddəs Vladimir» ordeni, üzərində «İgidliyə görə» sözləri yazılmış qızıl silah və məşhur «Müqəddəs Georgi» ordeninin dördüncü dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Tarix Muzeyində generalın şəxsi əşyaları arasında 1908-ci il martın 5-də imperator tərəfindən təsdiq olunmuş «Port-Artur qalasının müdafiəçisi döş nişanı» saxlanılır. Onu Əli ağa Şıxlinskinin ünvanına keçmiş Kvantun vilayətinin və Port-Artur şəhər sovetinin sədri podpolkovnik İ.A. Verşinin göndərib:

«Çox möhtərəm və əziz Port-Artur silahdaşım
Əli ağa Şıxlinskiyə
Keçmiş Kvantun vilayətinin Triryan hissəsi üzrə komissarı və keçmiş Port-Artur şəhər sovetinin sədri A. Verşinindən

ORDU VƏ DONANMAYA ƏMR

Qarnizonun mərdliyi və mətinliyi ilə bütün dünyanın təəccübünə səbəb olmuş Port-Arturun qəhrəmancasına müdafiəsi, qalanın qəflətən rüsvayçılıqla təslim edilməsi ilə kəsildi.

Ali məhkəmə qalanın verilməsinin müqəssirini yerindəcə cəzalandıraraq, igid qarnizonun unudulmaz hünərlərinin doğruluğunu tam əzəməti ilə bərpa etdi.

Port-Arturun cəsur müdafiəçiləri! Uzaq Şərqdə bizim istinadgahımızın müdafiəsi zamanı göstərdiyiniz fədakarcasına qəhrəmanlıq

və anda sədaqətinizlə siz ölməz şöhrət qazandınız və rus ordusunun hünər salnaməsinə yeni parlaq səhifələr yazdınız.

Qədirbilən Rusiya Sizinlə fəxr edir və siz onun qarşısında borcunuzu unutmadığınız kimi, o da sizin hünərinizi yaddan çıxarmayacaq.

Əslini İmperator həzrətləri öz əli ilə yazmışdır:

II Nikolay, Çarskoe Selo şəhəri.

* * *

Port-Artur döyüşlərinin şahidi, yazıçı Aleksandr Stepanovun «Port-Artur» və «Zvonaryovlar ailəsi» romanları tarixi əsər kimi ədəbiyyatın qızıl fonduna daxil olmuşdur. İndiyədək on doqquz dəfə nəşr olunan romanın tirajı milyonu keçmişdir. İngilis, fransız, macar, yapon və başqa dillərə də tərcümə olunan belə bir məşhur əsərin səhifələrində (271, 350, 353 və s.) kapitan Əli ağa Şıxlinskinin qəhrəmanlıq fəaliyyəti öz əksini tapmışdır.

«...İrman ədəb-ərkanla təzim edib çevrildi və otağı tərk etdi. Diviziya rəisinin yanından çıxandan sonra İrman cəld xəstəlik haqqında raport və komandan Kondratenkoya müfəssəl məktub yazdı. Sonra isə məktubu Əli ağa Şıxlinskiyə verdi və dərhal generalın yanına getməsini əmr etdi. İrman kapitana xeyir-dua verib dedi:

- Sizdən çox şey asılıdır, Əli ağa.

- Narahat olmayın, Vladimir Aleksandroviç. Əli ağa hələ indiyə kimi heç kəsin etimadını yerə salmayıb, ömründə satqınlıq eləməyib. Əgər general Fok yeddinci diviziyanı yaponların zərbəsi altına salmaq istəyirsə, o, buna nail ola bilməyəcək. Onun kələyini kəsmək və general Kondratenkoya kömək etmək üçün bütün qüvvəmi əsirgəməyəcəyəm.

Bunu deyib, Əli ağa Şıxlinski sıçrayıb ata mindi və dördnala çaparaq oradan uzaqlaşdı...»

Keçmiş SSRİ xalqlarının bir neçə dilinə tərcümə olunan bu qiymətli roman, təəssüf ki, hələ də Azərbaycan mütərcimini gözləyir. Romanda təkcə kapitan Əli ağa Şıxlinskinin yox, həm də general Səməd bəy Mehmandarovun, poruçik Sadıqovun fəaliyyətini oxuduqca fəxr etməyə bilmirsən.

«...Praporşik çadırdan çıxıb öz komandasının qərar tutduğu yerə tərəf getdi. Yolda Əli ağa Şıxlinski də ona qoşuldu. İrmanın tapşırığı ilə

o, batareyaya baş çəkməli və indiki mövqelərindən getmək üçün onları xəbərdar etməli idi.

- Necə, artilleriya da bu sahəni tərk edir? - deyə Zvonaryov təəccübləndi.

- Fok əmr verib ki, bütün topları yığışdırmalı, mühəndislər isə səngərdən sipərləri söküb, materiallarından başqa sahələrdə istifadə etməlidirlər.

- Qısası, Kondratenkoya boş yer verilir ki, orada hər şeydən əvvəl yeni istehkam düzəltsin.

- Ehtimal ki, yaponlar istehkamları sökdüyümüzü görüb bizdən qabaq hücuma keçsinlər.

- Bu barədə təcili generalı xəbərdar etmək lazımdır, - Zvonaryov qərara gəldi və geri - Semyonovun qərargahına qayıtmaq istədi, lakin kapitan Əli ağa Şıxlinski təklif etdi ki, ora şəxsən özü getsin.

- Çox da narahat olmayın. Mənim briqada komandirim polkovnik İrman qərara gəlib ki, sağ cinahdakı batareyaları Fokun əmrinin əksinə olaraq hələlik yerində saxlamaq lazımdır. Mən şəxsən polkovnik Mehmandarovla görüşəcəm. Biz onunla köhnə dostlarıq, bir-birimizi yek kəlmədən başa düşərik. Fok necə əmr verirsə versin, mənim zabiti olduğum podpolkovnik Laperovun batareyası Kondratenkonun diviziyasının polkunu köməksiz qoyub getməyəcək, - deyə Şıxlinski çoşqun halda dilləndi. - Romanovskinin sağdakı batareyasından iyirmi altıncı polkun qərargahınadək cəmi üç-dörd verstdir, mən yarım saata ora çatıb lazım olan hər şeyi deyərəm. Siz isə birbaşa Yençeyevskinin yanına gedin».

Əli ağa Şıxlinskinin döyüş məharətini gözləri ilə görən ikinci rus yazıçısı Trofim Borisov olmuşdur. Uzaq Şərq həyatından maraqlı, elmi və bədii əsərlər yazan T. Borisov sonu faciə ilə bitən Rus-yapon müharibəsi haqqında 1959-cu ildə Vladivostokda «Portarturçular» adlı sanballı bir roman nəşr etdirmişdir. Müəllif sıravi əsgərlərin və zabitlərin döyüş yolunu özünəməxsus ustalıqla ön plana çəkir. Böyük hərarətlə, məhəbbətlə xalqımızın mərd oğulları Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarov haqqında söhbət açır. İlk gündən Şıxlinskinin batareyasında döyüşən podporuçik Trofim Borisov onun qəhrəmanlığını, xarakter və xasiyyətini daha dəqiq işıqlandırmışdır.

«Səhər saat 10-da batareyanın baş zabiti kapitan Əli ağa Şıxlinski kazarmaya gəldi. Onun iri, uzunsov sifətinə bir qədər sivri burnu daha ciddi görkəm verirdi. Sıx bığları qalın idi, başının tükləri qabaqdan

azca seyrəlmişdi. Çatma qaşları bir qədər yuxarı dartılmışdı. Qonur gözlərində sevinc işığı vardı. Balaca ağ əllərinin ağ barmaqlarını arxasında tutmuşdu. Əli ağa Şıxlinski hamı ilə görüşəndən sonra orduya təzəcə çağırılmışların adlarını oxudu:

-Antonov Valentin Pavloviç.

- Mən, - deyə o, cavab verdi.

- Sən az savadlısan?

Əsgər dolaşıq sözlərlə nəsə dedi, kapitan Morozovu çağırdı.

- Sənin də savadın yoxdur, bu necə olur? Böyük şəhərdən gəlibsən, amma heç bir təhsilin yoxdur. - Sonra üzünü divizionun əsgərlərinə tutub: - Siz niyə oxumayıbsınız?

Bu iradlardan sonra Morozovun sifətinə yüngül qızartı çökdü.

Kapitan Əli ağa Şıxlinski sıranın önündən keçib, əlində yeni çağırılmışların siyahısı olsa da, gülümsəyə-gülümsəyə, bir-bir onların soyadını, adını, atasının adını çəkdi.

- Ancaq biz izləyir və fikirləşirdik ki, sibirlilər bizim inamımızı doğruldacaqlar... Pribaltika quberniyalarındakı və Mərkəzi Rusiyadakı savadsızlıq orada da hökm sürür. Yaxşı deyil, artilleriyaçı yaxşı biliyə malik olmalıdır. - Kapitan Şıxlinskinin sifətinə bir ciddilik çökdü. Gicgahı tarıma çəkildi, ancaq gözlərində bayaqkı təbəssüm işartısı qalırdı. Təzə çağırılanlarla söhbət edə-edə onlara göstəriş verirdi: - Başını düz tut, sağ çiynini əymə, - deyə kapitan, Pudovnikə müraciət etdi. Sən məhkəmə palatasında çoxmu işləyibsən? İki il? Bəs, ona kimi harada işləyibsən?

- Prikazçik işləmişəm. Ancaq mənim əsas işim balıqçılıqdır.

- Sənin xəttin yaxşıdırmı?

- Mirzəliyi istəmirəm, zati-aliləri...

- Baxarıq. Bəs, mirzəliyə kimi təyin edək? Özün görürsən, yazılarımızı yazmağa mirzə də lazımdır... Abramoviç Moisey İosifoviç! Sən usta-çilingərsən?

- Yaddaşa bax, yaddaş belə olar, siyahını bircə dəfə oxuyan kimi hamının ad və soyadını, atasının adını necə də dəqiq yadında saxladı, - deyə Pudovkin fikrə getdi».

Port-Arturdakı oktyabr döyüşlərində Əli ağa Şıxlinskinin qəhrəmanlığını əyani əks etdirən tarixi sənədlər də az deyil. 1905-ci ildə çap olunmuş «Yaponlarla müharibənin salnaməsi» almanaxının səksən birinci nömrəsinin min beş yüz yetmiş yeddinci səhifəsində bu barədə oxuyuruq:

«Müqəddəs Georgi» ordenli süvari dumasının təqdimatına əsasən Əlahəzrət imperator - 1905-ci il oktyabrın 3-də böyük hörmət göstərərək, Port-Arturun müdafiəsindən şücaəti ilə fərqlənmiş, 1904-cü il oktyabrın 13-dən 17-dək üç saylı istehkamı və bu istehkamın digər qurğularını artilleriya briqadasının podpolkovniki Əli ağa Şıxlinskini dördüncü dərəcəli şəhid və müzəffər Georgi ordeni ilə təltif etmişdir. Podpolkovnik Əli ağa Şıxlinski bu döyüşdə böyük şücaət göstərmiş, ixtiyarında olan yarımbatareyanın nişançıları həlak olduğundan çox vaxt topları şəxsən özü tuşlayaraq düşmən artilleriyasını dəfələrlə susmağa məcbur etmiş və adıçəkilən istehkamlara yaxınlaşmağa can atan yapon piyadalarını qeyri-adi cəsarətlə geri oturtmuşdur...»

* * *

Şahzadə Bəhmən Mirzə Qacarın 1905-ci ildə Port-Artur döyüşlərində igidliklə həlak olmuş podpolkovnik oğlu Əliqulu Mirzə hərbdə və fotoqrafiya sənəti sahəsində qeyri-adi istedada malik idi. O, Tiflisdəki Kadet korpusunu bitirdikdən sonra Vladiqafqazda və Oryol şəhərində yerləşən əlli birinci Çerniqov alayında xidmət etmiş, 1903-cü ildə Yeletsdəki əlli ikinci Nejinski alayına dəyişdirilmişdir. Port-Artur döyüşlərində həlak olan podpolkovnik Əliqulu Mirzə Qacar döyüş xidmətlərinə görə «Müqəddəs Stanislav» ordenilə təltif olunmuşdur.

Bu barədə «Tərcüman» qəzeti 18 fevral 1905-ci il tarixli sayında yazırdı: «Qızıl Xaç Cəmiyyətinin əlahəzrət himayəçisi Məlakə imperator Mariya Fyodorovna Qızıl Xaç hesabına mərhum podpolkovnik, şahzadə Əliqulu Mirzə Qacarın cənazəsini Qafqaza, Yevlax stansiyasına qədər aparılmasını lazım bilmişdir».

Uzaq Port-Arturda gedən ağır döyüşlərdə minlərlə əsgər və zabit həlak oldu. Onların hamısına öz doğma torpağında uyumaq qismət olmadı. Vətəninə, Bərdənin İmamzadə qəbiristanlığındakı məqbərədə dəfn olunmaq şərəfi Əliqulu Mirzə Qacara ona görə qismət oldu ki, Şahzadə nəslindən idi. Səksən ildən çox sovetlərin tənqid atəşinə tutduğu imperator II Nikolay nüfuzlu nəsillərə belə ehtiram göstərirdi.

Şahzadə-podpolkovnik Əliqulu Mirzə Qacar 1854-cü ildə Qarabağın Şuşa şəhərində anadan olmuşdur.

İllər keçir, eloğullarımızın Rus-yapon müharibəsindəki hünərlərini əks etdirən sənədlər müxtəlif arxivlərdə tədqiq olunmamış qalır. Açılmayan qovluqlar öz yazıçısını, tədqiqatçısını gözləyir.

Unutmaq lazım deyil ki, hərb tarixində misilsiz xidmətlərinə görə «Artilleriyanın allahı» sayılan alim-general Əli ağa Şıxlinski fəxrlə yazırdı ki, Port-Artur epopeyasının iştirakçısı olduğumu həmişə iftixarla yad edirəm.

**Dost sözü: «*Əziz Şəmistan, «Port-Arturun azərbaycanlı qəhrəmanları» oçerkini birnəfəsə oxudum. Sənin yazıçı-jurnalist qeyrətinə heyrət etdim. Arxivlərin kəsif qoxulu tozunu udaraq belə gözəl tədqiqatı ərsəyə gətirdiyinə görə sənə «sağ ol» deyir və ürəyimdə təsis etdiyim qeyrət ordeni ilə təltif edirəm.*

Öpürəm, bağrıma basıram. Sən xalqımızı nə qədər böyük məhəbbətlə sevirsən.»

yazıçı qardaşın Əmir Mustafayev,
«Azərbaycan» qəzetinin baş redaktoru,

20 dekabr 2001-ci il

* * *

GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ

"Əsgər komandirinə, zabit generalına oxşamalıdır. Komandir döyüşkəndirsə, əsgəri də ona oxşayır, zabit zəifdirsə, əsgəri də əfəldir".

Səməd bəy MEHMANDAROV,
tam artilleriya generalı

Sərkərdə kimi ümumxalq şöhrəti qazanmış Səməd bəy Mehmandarov və Əli ağa Şıxlinskidən danışanda talelərində oxşarlıq olan iki məşhur musiqi xadimlərimizi də yada salmamaq olmur. Üzeyir bəy Hacıbəyli və Müslüm Maqomayev. Onların hər ikisi bir ildə anadan olublar, eyni seminariyanı bitiriblər. Müəllim işləyiblər, musiqi yazıblar. Tale Üzeyir bəyə övlad qismət eləməyib. Üzeyir bəylə Müslümün taleyindəki oxşarlıqları hər iki görkəmli hərb xadmlərinin həyatında da görmək olar. Əli ağa Şıxlinski də övlad həsrəti ilə dünyadan köçdü. Mehmandarova və Müslüm Maqomayevə tale övlad da verdi, şöhrət də. Amma Əli ağa və Üzeyir bəyə nisbətən onlar dünyadan tez köçdülər.

Hər ikisi on səkkiz yaşından əsgər çəkməsi geyindi, Peterburqda oxudu, Port-Arturda, Birinci Dünya müharibəsində vuruşdu. 1918-ci ildə ilk milli Azərbaycan ordusu yaratmaq kimi şərəfli vəzifə də hər iki şöhrətli generala qismət oldu. Tam artilleriya generalı ali rütbəsi aldılar.

Azərbaycanın dörd qartalı XIX əsrin sonlarından ötən əsrin ilk illərinədək daima xalqına sidq-ürəklə xidmət etdi.

Birinci Dünya müharibəsi başlananda Mehmandarov Vladiqafqazda yerləşən 21-ci piyada diviziyasının komandanı idi. Bu vaxta kimi həyatında çox hadisələr olmuşdu. Əsirlikdən qayıdan kimi yeddinci Şərqi-Sibir artilleriya briqadasının komandanı təyin edildi, az sonra ona daha məsul vəzifə verildi - üçüncü Sibir ordusunun korpusunda artilleriya rəisi oldu. 1908-ci il Səməd bəyə bu yüksək vəzifədən başqa daha iki böyük sevinc bəxş etdi. Həmin il iyulun 13-də ona general-leytenant rütbəsi verildi. İkinci, ən çox yaddaqalan sevinc isə İrkutsk şəhərində noyabrın 18-də qismət oldu. Tale uzun intizardan sonra ona oğul payı göndərdi. Səməd bəy ona Pir adı verdi. Sonralar İqor adını daşıyan Mehmandarov otuzuncu illərdə general ataya görə çox ağrılar, əzablar çəkdi. 1988-ci ildə Bakıda görüşdüyüm İqor Mehmandarovun danışdığı bir epizodu heç vaxt unuda bilmirəm.

- Atam nazir vəzifəsindən çıxarılandan sonra tez-tez anamı və məni FK-ya *(Fövqəladə Komissiya - Ş.N.)* çağırardılar. Min cür hədələyici suallar verirdilər. Suallara düzgün cavab versək də, verməsək də bizi döyüb incidirdilər. Bir dəfə lap cana doyub soruşdum ki, axı, məni niyə incidirsiniz, niyə döyürsünüz? Bu sualların cavablarını mən, həqiqətən də, bilmirəm, yalandan nə deyim? Mənə əzab vermək, ağa qara demək kimi bir şeydir. Mənim günahım nədir?

- Günahınız ondan ibarətdir ki, özünüzə yaxşı valideyn seçməmisiniz.

Qəribə məntiqdir, nə vaxtdan övlad özünə valideyn seçib ki?

Amansız təqiblərdən, yersiz sorğu-suallardan xilas olmaq üçün 1930-cu ildə, keçmiş Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri olmuş general atanın ölümündən sonra ana Yelizaveta Nikolayevna və oğul İqor Azərbaycandan Sankt-Peterburqa köçməyə məcbur olurlar. Lakin Sovet FK-sı burda da onları təqib edirdi.

«...1937-ci ildə Mehmandarovlar ailəsi Peterburqdan Saratova sürgün edilir. Lakin İqor Mehmandarov burda də təqiblərdən yaxa qur-

tara bilmir. Adi yaşayış şəraitinin olmaması, ağır maliyyə çətinlikləri, günaşırı XDİK-ə çağırış onların həyatını burda katorqadan da dözülməz edir.

Lakin bütün bunlarla kifayətlənməyən cəlladlar Mehmandarovlar ailəsindən yenə də əl çəkmirlər. 1941-ci ildə Y.N.Mehmandarovanı oğlu ilə birgə yenidən Sibirə sürgün edirlər. Bu dəfə o, alman faşistləri tərəfindən partladılan qatarda həlak olur. Oğlu isə sürgündən sonra uzun illər Kalininqradda yaşayır. 1977-ci ildə isə Azərbaycanın hökumət rəhbəri Heydər Əliyev onu Bakı şəhərinə dəvət edib mənzillə təmin edir.

...Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun vəsatətinə əsasən vaxtilə Mehmandarovların yaşadığı Sankt-Peterburq və Saratov vilayət prokurorluqlarına sorğu göndərildi. Həmin işlər öyrənildi və nəhayət, İqor Səməd bəy oğlu Mehmandarova, anası Yelizaveta Nikolayevna Mehmandarovaya rəsmi sənəd aldıq. Gec də olsa xalqımızın tarixindən qara ləkələrin biri də silindi» *(E.Hacıyev, «Bir qara ləkə də silindi» məqaləsi, «Xalq qəzeti», 8 iyun, 1993-cü il).*

* * *

1910-cu ilin ilıq may günlərindən birində uzun ayrılıqdan sonra doğma Qafqaz Səməd bəyi qəhrəman oğul kimi qoynuna aldı. O, mayın 24-də Tiflisdə yerləşən birinci Qafqaz ordusunun korpusunda artilleriya rəisi təyin edildi. İyulun 31-də həmin korpusda artilleriya müfəttişi, 1913-cü il dekabrın 31-də isə iyirmi birinci süvari diviziyasının rəisi oldu.

Birinci Dünya müharibəsinin ilk günlərindən Səməd bəy Mehmandarovun diviziyası üçüncü Qafqaz ordu korpusunun sıralarında döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə rus ordusu heyətində böyük şöhrət qazandı. Bu döyüşlərdə onun rəhbərlik etdiyi səksən birinci Abşeron və səksən üçüncü Samur süvari alayları xüsusilə fərqləndi.

1914-cü il dekabrın 11-də İkinci Qafqaz ordu korpusunun komandiri təyin olunan Səməd bəy Mehmandarov Sane çayı sahillərində, Prasnışa, Xolma və Vilno yaşayış məntəqələri uğrunda alman qoşunları ilə ağır və müvəffəqiyyətli döyüşlər apardı. Bütün müharibə boyu onun rəhbərlik etdiyi korpus düşmənə bir ədəd də olsa top itkisi vermədi.

Səməd bəyi yaxından tanıyan mayor Hacıağa İbrahimbəyli 1946-cı ildə çap etdirdiyi «Səməd bəy Mehmandarov» adlı kitabçasında iftixarla yazır:

«Rəsmən hərbi akademiya təhsili almayan bir zabit yalnız böyük bacarığı sayəsində, hərbi xidməti çox sevdiyinə, döyüşlərdə misilsiz qoçaqlıq və hərbi məharət göstərdiyinə, işinə can yandırdığına və son dərəcə təmiz adam olduğuna görə bu qədər böyük rütbə sahibi ola bilərdi. Səməd bəy Mehmandarov da belə bir zabit idi.

Əla səviyyəli topçu olan Səməd bəy Mehmandarova rəsmən topçu akademiya təhsili olan bir artilleriyaçı, həmçinin görkəmli qoşun generalı olan hər bir ərkani zabiti həsəd apara bilərdi».

Birinci Dünya müharibəsi illərində general Səməd bəy Mehmandarov alman diviziyalarını bir neçə dəfə ciddi surətdə məğlub edən istedadlı sərkərdə kimi ad-san qazanmışdı.

1914-cü il sentyabrın 15-də keçirilən Lodz döyüş əməliyyatında general Mehmandarov xüsusilə şöhrət qazandı. Alman generalı Makenzenin qoşunları güclü hücumla İvanqorod şəhərini alıb sürətlə Lodz şəhəri uğrunda əməliyyata başladı. Güclü təzyiqlə geri çəkilən rus qoşunları çox ağır vəziyyətdə idi. Bütün mövqelərdə hücuma keçən almanlar dayanmadan irəliləyərək geri çəkilən rus qoşunlarının bir hissəsinin qarşısını kəsib mühasirəyə almağa çalışırdı.

Səməd bəy Mehmandarovun iyirmi birinci piyada diviziyası səksən birinci Abşeron, səksən ikinci Dağıstan, səksən üçüncü Samur və səksən dördüncü Şirvan polklarından təşkil olunmuşdu. Bu polkların hərəsinin özünəməxsus döyüş ənənəsi vardı.

Korpus komandanı öz bölmələrinin müqəddəratı üçün təşvişə düşərək Mehmandarovun diviziyasının nə vəziyyətdə olduğunu telefonla ondan xəbər aldı. Səməd bəyin telefonda komandirlərə məxsus mərd, qısa cavabı belə oldu: «Vəziyyət ağırdır. Hücuma keçirəm!»

İki rus diviziyasının geri çəkildiyi belə bir ağır vaxtda Mehmandarovun diviziyası böyük bir iştahla irəliləyən düşmənə ağır zərbələr vurub onu geri oturtdu. Üç günlük ağır döyüşlərdən sonra İvanqorod şəhərinin hüdudlarına çatıb onu həmləyə aldı. Birinci Dünya müharibəsi tarixində Səməd bəy Mehmandarovun bu müvəffəqiyyətli əməliyyatı alman generalı Makenzenin sürətli planlarını puça çıxartdı. Geri çəkilən iki rus diviziyasını isə mühasirəyə düşmək rüsvayçılığından xilas etdi.

Həmin əməliyyat zamanı general Əli ağa Şıxlinski Ali baş komandan tərəfindən səhra toplarının baş müfəttişi yanında xüsusi tapşırıq generalı vəzifəsini daşıyırdı. Sonralar o yazırdı:

«O zaman rus ordusunda yeni bir silah olan ağır səhra toplarının vəziyyətini yoxlamaq və bu sahədə fəaliyyətə istiqamət vermək üçün Qərb cəbhəsinə çağırıldım. Mən yeddi korpusu gəzdim və müəyyən etdim ki, yalnız Səməd bəy Mehmandarovun korpusunda ağır topların vəzifəsi düzgün başa düşülmüş və bu toplar həmin vəzifələrə uyğun yerləşdirilmişdir. Bu iş korpus top müfəttişinin yox, məhz mahir topçu olan Mehmandarovun şəxsi təşəbbüsünün nəticəsi idi».

Bu müharibədə misilsiz qələbələrə görə Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarova 1915-ci il martın 22-də tam artilleriya generalı rütbəsi verildi. Onun qəhrəmanlığı 1914-cü il sentyabrın 27-29-da apardığı müvəffəqiyyətli döyüşlərə görə üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Georgi», 1915-ci il yanvarın 2-də ikinci dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» (qılıncla birgə) ordenlərinə və 1915-ci il sentyabrın 9-10-da İvanqorod şəhəri uğrunda apardığı döyüşlərə görə brilyantla bəzədilmiş «Georgi silahı» ilə təltif olunub.

General Səməd bəy Mehmandarovun döyüşlərdə göstərdiyi igidliyi və əsgərlərlə xoş rəftarı haqqında onun müasirləri iftixarla söhbət açırlar. Mayor Hacıağa İbrahimbəyli yazır ki, general Mehmandarov Birinci Dünya müharibəsi zamanı olduqca çox şöhrət qazanmışdı. Vuruşmaların ən qorxulu dəqiqələrində onun misilsiz soyuqqanlılığı və hədsiz qoçaqlığı rus ordusunda məşhur olmuşdu.

Mehmandarov ədalətli, namuslu, düz danışan adamları sevir, onlara kömək göstərir, ürəyi düz olmayanlara qarşı isə amansızlıq edirdi. Mehmandarovu şəxsən görənlərin hamısı təsdiq edir ki, ona tabe olanların hamısı ondan oddan qorxan kimi qorxar, lakin onu sevər, ona inanardılar.

Səməd bəy Mehmandarov həmişə əsgərlərlə xoş rəftar edərdi və daim onların qayğısına qalardı. «Mehmandarov nadir artilleriyaçıdır». Bu üç kəlmə söz Qırmızı Bayraqlı Qafqaz Ordusunun komandanı İ.E.Yakirə məxsusdur. Onu 1925-ci ildə «Birləşmiş Azərbaycan Hərbi Məktəbi»ndə müəllim işləyən Səməd bəyin şəxsi işinə komandan İona Yakir öz dəst-xəttilə yazıb. İnqilab illərində Mehmandarovun həyatı çox təlatümlü keçib. Nə yeni hökumət, nə də onun adamları ona inam gətirməyiblər. Hər yerdə «Çar generalı», «Müsavat naziri» kəlmələri sərt şillə kimi onun və silahdaşlarının üzünə çırpılırdı. Həmin

o narahat illərdən - 1920-ci il iyunun 4-də Səməd bəy Mehmandarovun öz əli ilə doldurduğu iki vərəq kağız qalıb. Bolşeviklərin tələbi ilə doldurduğu «Həbs vərəqləri» Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində saxlanılır.

LEV TOLSTOYUN QIZININ GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROVLA GÖRÜŞÜ

1929-cu ilin payızında bolşevik hökumətindən narazı olan dahi yazıçı Lev Tolstoyun qızı Aleksandra Lvovna (1884-1979) Yaponiyada atasının əsərlərinin nəşri ilə maraqlanmaq bəhanəsi ilə A.V.Lunaçarskinin köməkliyi ilə icazə alıb Rusiyanı tərk etdi.

Bolşeviklər Aleksandranı 1920-ci ildən 1929-cu ilə qədər beş dəfə həbs etmişdilər. Aleksandra Yasnaya Polyana kəndlərinin, din xadimlərinin kulak kimi günahsız həbs və sürgün olunmasına qarşı çıxır, L.Tolstoy muzeyinin baxımsızlığına qarşı üsyankar səsini kəsmirdi. Onun Leninə, Kalininə, Stalinə, Frunzeyə və başqa dövlət xadimlərinə yazdığı şikayət məktubuna əsasən türmədən azad edir və yenidən həbs edirdilər. Lubyanka türməsində həbsdə olanda Aleksandra kameranın divarına yazmışdı: ***«İnsanın ruhu azaddır. Onu heç nəylə məhdudlaşdırmaq olmaz, nə divarla, nə də dəmir hasarlarla».***

Aleksandra 1931-ci ilə qədər iyirmi ay atasının çox güclü pərəstişkarı yapon yazıçısı Kendziro Tokutominin evində qaldı. Hələ 1906-cı il iyunun 30-da Yasnaya Polyanaya Lev Tolstoyun görüşünə gələn Tokutomi ilə Aleksandranın tanışlığı vardı. 1910-cu ildə Tolstoyun vəfatından sonra da yapon yazıçısı ilə Aleksandra məktublaşır və atasının Yaponiyada əsərlərinin nəşri barədə məlumat alırdı. Həbsxanalardan canını qurtaran Aleksandra Lvovna 1931-ci ildə Sovet vətəndaşlığından imtina edib böyük çətinliklə Yaponiyadan Amerikaya mühacirətə getdi. Bir daha geri qayıtmadı.

Amerikada qırx səkkiz il yaşayan Aleksandra Lvovna fermer təsərrüfatı ilə məşğul oldu. «Lev Tolstoy Fondu» yaratdı və həm də Rusiya, Yaponiya və Amerikada keçirdiyi ağrı-acılı həyatı barədə «Atam», «Lev Tolstoyun qızı», «Qaranlıqda işartı», «Mənim həyatım sovetlərdə» və başqa əsərlərini yazdı.

Tədqiqatçılar yazırlar ki, Tolstoyun övladlarından ən istedadlısı onun 1884-cü il iyunun 18-də dünyaya gələn on ikinci övladı Alek-

sandra Lvovna olmuşdur. Atasının çətin xətlə yazdığı əsərlərin əlyazmasını qayğı ilə köçürən, ən yaxşı həmsöhbəti və etibarlı şəxsi də Aleksandra olmuşdur. Hətta dahi Lev Tolstoy Astanovo stansiyasında can verəndə 1910-cu il iyulun 22-də yazdığı «Vəsiyyətnamə»sini də kiçik qızı Aleksandraya etibar etmişdir. O, həm də cəsarət və şücaətdə də atasına çəkmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, 1914-cü ildə Cahan müharibəsi başlananda hərbi şəfqət bacısı kimi Aleksandra cəbhəyə könüllü getmişdir. Cəbhələrdə yaralı əsgər və zabitlərə göstərdiyi qayğıya görə üç dəfə «Müqəddəs Georgi» medalı ilə təltif olunmuşdur.

1916-cı ildə Aleksandra «Ümumrusiya Torpaq Birliyinin səkkizinci sanitar dəstəsi»nin rəhbəri kimi Qafqaz cəbhəsində yarım ildən çox şöhrətli həmyerlimiz artilleriya generalı Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarovun korpusunda xidmət etmişdir.

Aleksandra Lvovna xatirəsinin bir yerində yazır: «Smorqon yaxınlığında döyüşçülərimizin növbəti hücumu gözlənilirdi. İkinci Qafqaz ordu korpusunun komandanı general Mehmandarov məni yanına çağırıb çox səmimi görüşdü.

- Qrafinya Aleksandra Lvovna, bir azdan bizim 64-cü diviziya döyüşə başlayacaq, sizin ad gününüzü təbrik eləməyə vaxt olmayacaq. Axı, bu gün iyunun 18-dir. Sizi ad gününüz münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm!»

Od-alov yağan döyüşlər zamanı belə xeyirxah komandan general Səməd bəy Mehmandarov qrafinyaya diqqətini əsirgəməmişdir. Hər iki şəxsiyyətin ağır cəbhə günlərində bir-birinə səmimi münasibəti, xüsusilə Aleksandra Tolstayanın həmyerlimiz haqqında Amerikada mühacirətdə yazdığı xatirə-görüşləri hər bir oxucunun qəlbində iftixar hissi doğurur.

* * *

Aleksandra Tolstayanın müvəkkili olduğu «Ümumrusiya Torpaq Birliyinin səkkizinci sanitar dəstəsi» artilleriya generalı S.Mehmandarovun komandanlığı altındakı ikinci Qafqaz ordu korpusunun sərəncamına gəlmişdi. Bu 1916-cı ilin yayında, onun dəstəsinin Smorqondan bir qədər şimalda, Zalesye dəmir yolu stansiyası yaxınlığındakı ikinci Qafqaz korpusunun yerləşdiyi rayona göndərildiyi zaman olmuşdu.

Korpusun qərargahı ön cəbhəyə yaxınlaşmışdı və meşədə, hər tərəfdən maskalanmış rahat blindajda yerləşirdi. Aleksandra Lvovnanı korpusun qərargahına cavan zabit ötürdü və girişdə ona nəzakətlə blindaja birinci daxil olmağı təklif etdi. O, açıq xəritə üzərində əyilmiş üç zabitin qarşısına tam formada, dəstə müvəkkilinə necə yaraşarsa o cür çıxdı. Gün işığından sonra blindajda alaqaranlıq hökm sürürdü.

«Yəqin ki, komandan elə budur», - deyə masanın yanında duran yaşlı zabitin formasını üzərindəki general poqonlarını və yaxasındakı hansısa ordeni görən Aleksandra Lvovna fikirləşdi. Müşayiətçi aydın Qafqaz ləhcəsi ilə rəhbərliyə dəstə müvəkkilin gəldiyini məruzə etdi.

- Cənab korpus komandiri, səkkizinci sanitar dəstəsinin müvəkkili qrafinya Tolstaya sizin sərəncamınıza gəlmişdir.

Aleksandra Lvovna hiss etdi ki, cavan zabit öz raportunda onun titul və soyadını xüsusilə qeyd etməyə çalışırdı. Ancaq bu və ya digər şəkildə, hər üç zabit, o gördü ki, onların ikisində general poqonu var, xəritədən ayrılaraq maraqla daxil olan qadına baxdı. Onun gözləri qaranlığa alışdı və detalları seçməyə başladı.

«Beləliklə, - nəhayət, Aleksandra Lvovna hər şeyi anladı, - general-leytenant rütbəsində olan, görünür ki, korpus komandanı, bunlar isə - general-mayor və kapitandır». - Qafqaz cəbhəsində o hərbi rütbələri yaxşı fərqləndirməyə başlamışdı.

Rütbəcə böyük olan zabit masadan aralanaraq dəstə müvəkkilini qarşıladı.

- General Mehmandarov, hörmətli xanım, - deyə şəfqət bacısı formasındakı müvəkkilin titulu və soyadından karıxmış və buna görə də onun uzadılmış əlini xüsusi nəzakətlə öpən korpus komandiri özünü təqdim etdi. Digər iki zabit yerlərində qaldılar, ancaq qamətlərini düzəltməklə və başlarının hərəkəti ilə onu salamladılar.

General Səməd bəy Mehmandarov qrafinyaya öz qərargahının rəisi general-mayor Fyodorovu və kapitan İvliyevi təqdim etdi, sonra isə hamıya təmiz havaya çıxmağı təklif etdi. Buradaca, blindajın yanında Aleksandra Lvovna komandana sənədləri verərək dəstənin təyinatı, onun tərkibi və imkanları haqqında məruzə etdi. Gün işığında o, şanlı karyerası 1917-ci ilin qarışıqlığında dramatik şəkildə sona yetən bu heç də cavan olmayan, ancaq igid generalın üzünü daha diqqətlə nəzərdən keçirə bilirdi.

Onun diqqət yetirdiyi ilk şey generalın artıq içində çoxlu sayda ağ tüklərin göründüyü çox sıx və olduqca özünəməxsus formalı saqqalı idi. Əvəzində isə gicgahlarından başlayaraq və daha da yuxarıda onun kifayət qədər gur saçları tamamilə ağarmışdı. Gözəl donqar burnu, tünd-qonur iri və mənalı gözləri generalın əsilli olduğunu göstərirdi. Bir qədər sonra onun tabeçiliyində olan zabitlər dairəsində vaxt keçirərkən Aleksandra Lvovna onun haqqında çoxlu sayda tərif və onun tərcümeyi-halının təfərrüatlarını eşitmişdi.

* * *

Səməd bəy Mehmandarov 1855-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Lənkəran şəhərində varlı zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Səməd bəy ilk təhsilini Bakı gimnaziyasında almışdı. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Peterburqdakı Konstantinovski yunker məktəbində təhsilini davam etdirmişdir.

Səməd bəy Mehmandarov öz hərbi karyerasını 1876-cı ildə birinci Türküstan artilleriya briqadasının batareya komandiri təyin olunması ilə başlayır. Kokand xanlığının fəthində iştirakına görə cavan poruçik ilk hərbi mükafatına - üçüncü dərəcəli «Stanislav» orderinə layiq görülür. 1894-cü ildə Mehmandarov Varşava hərbi dairəsinə, sonra isə komandiri olacağı Zabaykalye artilleriya divizionuna keçirilir. 1900-1901-ci illərdə Səməd bəy Mehmandarov Çində silahlı boksyor üsyanının yatırılmasında iştirak edir. Danışırdılar ki, Xeylunqazyan əyalətinin mərkəzi, üsyançı şəhər Sisikarının mühasirəsi zamanı o vaxt mühasirəyə rəhbərlik edən general Rennekampf Mehmandarovun batareyalarına üsyançıların dəstələrini, əgər onlar şəhərin cənub darvazalarından çıxmağa cəhd edərlərsə, məhv etmək əmri vermişdi. Silahsız üsyançıların, yaxınlığında rus batareyalarının gizləndiyi darvazalarından çıxdıqlarını görən Mehmandarov çinlilərə atəş açmaqdan imtina edir. Onların başları üzərindən cəmi bir neçə atəş açır ki, bununla da, onları yenidən şəhər divarları arxasında gizlənməyə məcbur edir.

Rus-yapon müharibəsi zamanı Səməd bəy Mehmandarov artıq polkovnik rütbəsində Port-Arturun qəhrəman müdafiəsində iştirak edir. 1908-ci ildə yüksək hərbi peşəkarlığına görə Səməd bəy Mehmandarova general - leytenant rütbəsi verilir.

Birinci Dünya müharibəsi təcrübəli generalı sentyabrın ilk günlərində onun məşhur Varşava-İvanqorod əməliyyatının bilavasitə işti-

rakçısı olduğu Varşava əməliyyat istiqamətində yaxalayır. Bu zaman general Mehmandarov general İrmanın komandanlığı altındakı üçüncü Qafqaz ordu korpusunun tərkibinə daxil olan 21-ci diviziyanın komandanı idi. Rus qoşunları Varşava ilə Sana çayı arasındakı 350 kilometrlik sahədə yerləşdiyi zaman infanteriya generalı Evertin komandanlığı altındakı Cənub-Qərb cəbhəsinin dördüncü ordusunun tərkibində olaraq, üçüncü Qafqaz korpusu qısa müddət ərzində gözlənilən əməliyyat rayonuna yürüş edir və İvanqorod qalasından şimalda yerləşir.

Hərbi əməliyyatlar bu sahədə general Hindenburqun alman ordularının hücumu ilə başladı. Üçüncü Qafqaz korpusunun qarşısında Kozenitsa rayonunda alman qüvvələrini hərbi əməliyyatlarla Varşavadan yayındırmaq vəzifəsi qoyulurdu.

Alçaq və bataqlıq əraziləri sözün həqiqi mənasında sulara qərq edən, onları nəinki ağır texnika, həm də piyadalar üçün keçilməz edən aramsız payız yağışları üçüncü Qafqaz korpusunun üç diviziya və korpus hissələrinin tərkibində hücumunun inkişaf etdirilməsinə ciddi maneə oldu. Kozenitsanı ələ keçirənə və o qədər də böyük olmayan plasdarmda (döyüş meydanında) möhkəmlənənə qədər üçüncü Qafqaz korpusunun diviziyaları birgə səylərlə hücumu üç dəfə inkişaf etdirməyə cəhd etmişdilər. Bu döyüşlərdə alman artilleriyasının sayca artıq qüvvələrinə baxmayaraq general Mehmandarovun diviziyası fərqləndi.

Sonralar tərkibində general Mehmandarovun 21-ci diviziyasının ilk sınaqdan çıxdığı üçüncü Qafqaz artilleriya korpusu Qorlitsiya əməliyyatında iştirak etdi. 1914-cü ilin sonunda onun ordu ehtiyatına rəhbər təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq general Mehmandarov 21-ci piyada diviziyasının komandanlığını general Nekrasova ötürür.

1915-ci ilin mayında almanların Qalisiyaya hücumu zamanı 3-cü Qafqaz korpusu düşmənin sayca üstün qüvvələrinin təzyiqi altında igidliklə müqavimət göstərərək və ciddi zərbələr vuraraq Sena çayına tərəf geriyə çəkilmə həyata keçirirdi. 1915-ci ilin axırında general Mehmandarov tərkibinə iki piyada diviziyasının, korpus artilleriyasının, süvari alayının, istehkamçı batalyonunun, aviodəstə və teleqraf bölüyünün daxil olduğu ikinci Qafqaz korpusunun komandiri təyin olunur.

Təyinatın ardınca Qərargahdan məlumat gəlir: ***«1915-ci il oktyabrın 15-də Əlahəzrət İmperator artilleriya generalı Səməd bəy Meh-***

mandarova düşmənə qarşı döyüşlərdə fərqləndiyinə görə, «Müqəddəs Mömin Böyük Knyaz Aleksandr Nevski» ordeni, qılınclarla lütf etməyi buyurmuşdur».

General Mehmandarovun komandanlıq etdiyi korpusdakı 50 min şəxsi heyətə, yeddi təyyarəyə qulluq edən iyirmiyə yaxın aviapilota və mexaniklərə malik idi.

1916-cı ilin yay kompaniyasında Səməd bəy Mehmandarovun komandanlığı altında 2-ci Qafqaz korpusu Zalesye Smorqon rayonunda fəaliyyət göstərirdi.

Aleksandra Lvovna Smorqan rayonunda almanların tətbiq etdikləri bombardmanlar və qaz hücumları zamanı cəbhədə yaşanmış bu faciəli günləri heç zaman unutmayacaqdı. Qazla zəhərlənmişlərə göstərilən yardım zamanı onun qətiyyətli hərəkətləri və fədakarlığı ikinci Qafqaz ordu korpusu üzrə korpus komandiri artilleriya generalı Mehmandarov tərəfindən imzalanan qorunub saxlanılmış əmrdə də əks olunmuşdur. Hadisələr onda ətraflı şəkildə əks olunduğu üçün bu sənədin surətini təqdim edirik.

Ə M R
İkinci Qafqaz ordu korpusuna
№ 199

1916-cı ilin 10 oktyabrı. Döyüşən ordu.

Zalesye stansiyası yaxınlığında yerləşmiş Ümumrusiya Torpaq Birliyinin müvəkkilinin səkkizinci sanitar nəqliyyatı və onun lazareti bu ilin oktyabrının 8-də, günorta saat 4-ə yaxın düşmən aeroplanından atəşə məruz qalmışdır ki, bundan da, təəssüf ki, onun həkim və sanitar heyəti ağır zərər görmüşdür. Aeroplandan atılan bomba lazaretin bütün həkimlərinin, qadın-feldşer həkimlərinin və sanitarların bir hissəsinin xəstələrdən biri üzərində təcili əməliyyat icrası üçün toplandığı əməliyyat barakının yeddi addımlığında partladı və baş həkim D.V.Nikitini, qadın-həkim Y.Q.Çaadayevanı, qadın-feldşer T.L.Yanuşevskayanı, üçünün tezliklə öldüyü on iki sanitarı ikisinin də həmçinin tezliklə öldüyü, lazaretdə müalicə olan dörd xəstəni ağır yaraladı.

Qrafinya Tolstayanın lazareti, onun korpus ərazisində olduğu müddət ərzində öz nümunəvi işi ilə mənə həvalə edilmiş korpusun hissələrinə daim qiymətli xidmətlər göstərirdi. Lazaretin bütün he-

yətinin işi düşmənin iyulun 19-dan 20-ə keçən gecə Qrenadyor diviziyası cəbhəsində həyata keçirdiyi qaz hücumu zamanı, onun bir hissəsinin zərərçəkənlərə yerində yardım göstərilməsi və onların cəld şəkildə daşınması üçün ön mövqelərə böyük səylə yönəldiyi zaman xüsusilə rəşadətli idi. Digər hissə isə lazaretə çatdırılmış qazla zəhərlənmişləri qəbul edir və onlara vaxtında zəruri tibbi yardımı göstərirdi.

Bu qədər mühüm və faydalı fəaliyyətə görə başda qrafinya A.L.Tolstaya və həkimlər: baş həkim - D.V.Nikitin və kiçik həkimlər - Çaadayeva və Savvinıx olmaqla, lazaretin bütün heyətinə dərin minnətdarlığımı bildirməyi vəzifə borcum hesab edirəm.

Əslini imzaladı.
korpus komandiri,
artilleriya generalı Mehmandarov.

Almanların birinci qaz hücumu 1915-ci ilin mayının axırında Varşavadan cənubda ikinci ordunun hissələrinə qarşı başlanmışdı. Onun nəticəsində doqquz min rus döyüşçüsü zəhərləndi. Smorqondakı qaz hücumu dəstənin bütün tibb heyəti üçün ağır sınaq olan, düşmənin növbəti barbar aktı oldu.

Rus ordusuna xidmətə 40 ildən artıq vaxt sərf etmiş ikinci Qafqaz korpusunun komandanı artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov da tezliklə ciddi mənəvi sınaqlardan keçməli olacaqdı.

Aleksandra Lvovna Tolstaya Minsk lazaretində müalicədə olduğunda bu hadisələrin şahidi olmamışdı. General Mehmandarovun ikinci Qafqaz ordu korpusunun komandanı vəzifəsində olduğu son günlərdən general A.İ.Denikin «Rus iğtişaşı» oçerklərində ətraflı şəkildə söhbət açır: «1917-ci ilin martın 28-də generalın yanına gəlmiş iki zabit məruzə etdi ki, Olenets kəndi yaxınlığında düzülmüş ikinci Qafqaz qrenadyor diviziyası müxtəlif narazılıqlar bildirir və korpus komandanının mötəbər izahatlarını eşitmək istəyir».

General Səməd bəy Mehmandarov öz korpusunun qərargah rəisi general-mayor Fyodorovla Qafqaz qrenadyor diviziyasının iki alayının - 703-cü Suram və 704-cü Rion alaylarının kiçik meydançada sıra ilə düzüldüyü Olenets kəndinə gəldikdə silahlı əsgərlər olduqca həyəcanlı idilər.

Qayda-qanun yaratmaqdan ümidlərini üzmüş iki alayın komandirləri əraziyə gəlmiş korpus komandirinə məlumat verdilər: «Əsgərlər nəzarətdən» çıxıblar. Hər şeyə praporşik Remnyov rəhbərlik edir.

Bu zaman praporşik əsgərlərin qarşısında çıxış edirdi:

«Yoldaşlar, fəhlə və əsgər deputatları şurası bizə etibar etmədiyimiz rəisləri kənarlaşdırmaq hüququnu vermişdir.

- Düzdür, - deyə ən dəliqanlı əsgərlər başları üzərində tüfəngləri silkələyərək qışqırırdılar.

Korpus komandirinin «Şuranın bu cür göstərişi haqqında haradan öyrənmisiniz?» sualına mitinqçilərdən biri cavab verdi: «Biz vərəqələrdən oxuduq! Əsgərlərin və bəzi zabitlərin əsas narazılığı onda ifadə olunurdu ki, onların fikrinə görə diviziya ön mövqelərə irəliləmək üçün hazır deyil. Aydın görünürdü ki, məğlubiyyətçilik əhvali-ruhiyyəsi və müharibə əleyhinə təbliğat alaylarda özünə möhkəm yer eləmişdi.

General Səməd bəy Mehmandarov düzülmüş alaylara yaxınlaşdı və onların qarşısında çıxış etdi. Ancaq ehtiraslar o dərəcədə qızışmışdı ki, komandirin izahatı əsgərləri razı salmadı. Əslində, o, həbs olunmuşdu.

Bu vaxt cəbhədə çox ağır bir vəziyyət yaranmışdı. Əsgərlər heç nəyi başa düşmək istəmirdilər. Yerindən duran odlu-odlu nitq söyləyirdi. Əvvəlcə kommunistlər, sonra da onların əleyhinə çıxışlar olurdu. Əsgərlər çaş-baş qalmışdılar, ayırd edə bilmirdilər ki, bu natiqlər onları hara çağırırlar. Yadımdadır, bir dəfə mənim çadırıma soxulan əsgərlər ədəbsiz küçə söyüşləri işlətdilər. Biz təsərrüfat və nəqliyyat rəisi ilə çay içirdik. Onda bərk qorxduq. Mən həmin əsgəri tanıyırdım, o kontuziyalı idi. Mən ona yaxınlaşıb əlimi çiyninə qoyub dedim: «Mən gələcəm sənin yanına söhbətimizi orda davam etdirərik». Bu anda qeyri-adi bir hadisə oldu, o uşaq kimi zarıdı, üzünü çiynimə söykəyib dedi: «Siz mənə deyin, görüm, bu deyilənlərin hansı doğrudur? Bolşeviklər deyirlər ki, bütün günahlar sizdədi, ona görə ki, siz burjuysunuz. Ancaq mən bilirəm ki, sizin mənə münasibətiniz yaxşıdır, deyin, görüm, həqiqət hardadır?»

Az savadlı adamlara baxmaq çox əzablı idi. Onlar qorxu hissi keçirirdilər və başa düşə bilmirdilər ki, sabah onları nələr gözləyir. Adamların əhvali-ruhiyyəsi dəhşətli idi.

Davamlı müşavirədən sonra başda elə həmin praporşik Remnyov olmaqla əsgər deputatları korpus komandanı artilleriya generalı Meh-

mandarova, qrenadyor diviziyasının komandanı general-mayor Nikolskiyə və diviziyanın qərargah rəisi polkovnik Voytsexovskiyə etimadsızlıq göstərilməsi və general-mayor Fyodorovu korpus komandiri seçdikləri haqda qərar çıxardılar. Ancaq korpus qərargahının rəisi korpusda rütbəcə böyüklərin olmasını bildirərək qətiyyətlə imtina etdi. Qısamüddətli müşavirədən sonra əsgərlər elan etdilər ki, onlar general-leytenant Tita Beneskulu komandir seçdilər. Öz növbəsində, general Tita Beneskul bildirdi ki, korpusa komandanlığını ancaq korpus komandirinin əmrindən sonra qəbul edəcək. Əsgərlər general Mehmandarovu əhatəyə aldılar və ehtirasların qızışdırdığı vəziyyəti bir az da qızışdırmamaq üçün ağsaçlı general müvafiq əmr verdi.

O zaman 10-cu ordu komandanı yanında tapşırıq üçün süvari generalı vəzifəsini daşıyan general S.L.Markovun xatirələrindən başa düşmək olar ki, o ordu komandanının əmri ilə martın 31-də ikinci Qafqaz korpusuna getmiş və orada əslində vəzifəni praporşik Remnyovdan qəbul etmiş general Tita Beneskulun «Üzərinə düşmüş» və general Mehmandarovun əvvəlki vəzifəsində bərpa olunmasını tələb etmişdi. İki gündən sonra general Beneskul özünü güllələdi. «Mən Beneskula onun korpusun praporşik Remnyovdan qəbul edilməsinin nəzakətsiz olduğunu deməməli idim, - deyə general Markov özünü danlayırdı. - Mən onun ruhunun, iradəsinin zəifliyini bilməli idim».

Səməd bəy Mehmandarovun müharibənin iki ildən də artıq vaxtı ərzində uğurla komandanlıq etdiyi ikinci Qafqaz ordu korpusuna gəldikdə isə o inqilab günlərində son qoymuşdur. Qərb cəbhəsi ordularının komandanı kimi bir qədər sonra korpusun bir hissəsinə baş çəkən general Denikin buna şəxsən əmin olmuşdur.

Denikinin özü onun axırıncı iki müharibədə iştirak etdiyi zaman ərzində dəfələrlə təsdiqlədiyi əməksevərliyi, yüksək peşəkarlıq, mürəkkəb qərarlar verən zaman soyuqqanlılığı və qorxmazlığını qiymətləndirərək general Mehmandarov haqqında müsbət fikirdə idi. Aleksandra Lvovna Tolstaya qohumları ilə yazışmalarında məşhur generalın hansısa keyfiyyətlərini yada salmır. Ancaq o, ikinci Qafqaz ordu korpusunun komandirinin və zabitlərinin ona qarşı gözəl münasibətlərini dəfələrlə qeyd etmişdi ki, bu da öz-özlüyündə acı taleyini qarışıq zamanda bir çox rus zabitlərinin də paylaşdığı ağsaçlı general üçün gözəl xasiyyətnamədir *(Yuri Xaçinov «A.Tolstayanın sərt yolları» kitabından. Moskva, 2000-ci il).*

GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROVUN ANKETİ

Həyatda o, boyca balaca, iki yerə daranıb ayrılmış ağsaqqallı bir adam idi. Həmişə kiçik ayaqlarına görə xüsusi dəridən tikilmiş yüngül çəkmə geyərdi.

Deyirlər ki, 1923-cü ildə ağsaqqallı generalı... əlində süpürgə Bakıda görüblər. Altmış yeddi yaşlı general, Müsavat hökumətinin hərbi naziri kimi iki il keçdiyi həmin bu küçəni süpürüb adamlardan utanaraq, Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasına qeyd olunmağa tələsirdi. Özü də həmin gün. Qoy, görsünlər ki, o yerindədir, heç hara getməyib, heç yana qaçmayıb.

Deyirlər ki, belə olub. Hər ehtimala qarşı, bizim əlimiz çatan nəşrlərdə bu yoxdur, ancaq adamların yaddaşında bu qalıb. Uzun müddət belə hesab edirlər ki, öz tariximizi, onun bütün keçidlərində bilmək bizə o qədər də lazım deyil, əgər biz onu bütün ziddiyyətləri ilə - lap həqiqət olsa belə - yazsaq «düz başa düşmərik». Lakin oxşarlığın şüası, çəkilmələr zamanı sualtı daşlar təmizlənən kimi, həqiqəti üzə çıxardaraq bütün qaranlıq künclərə işıq saçır.

1999-cu ilin oktyabr ayında tədqiqatçı axtarışı məni çekistlərin arxivinə gətirib çıxartdı. Burda «keçmiş adamlar»ın anketləri arasında illərin soldurduğu və Mehmandarovun xırda hərflərlə yazdığı ikiqat bir vərəq saxlanılır. O illərin qoxusunu verən bir vərəq...

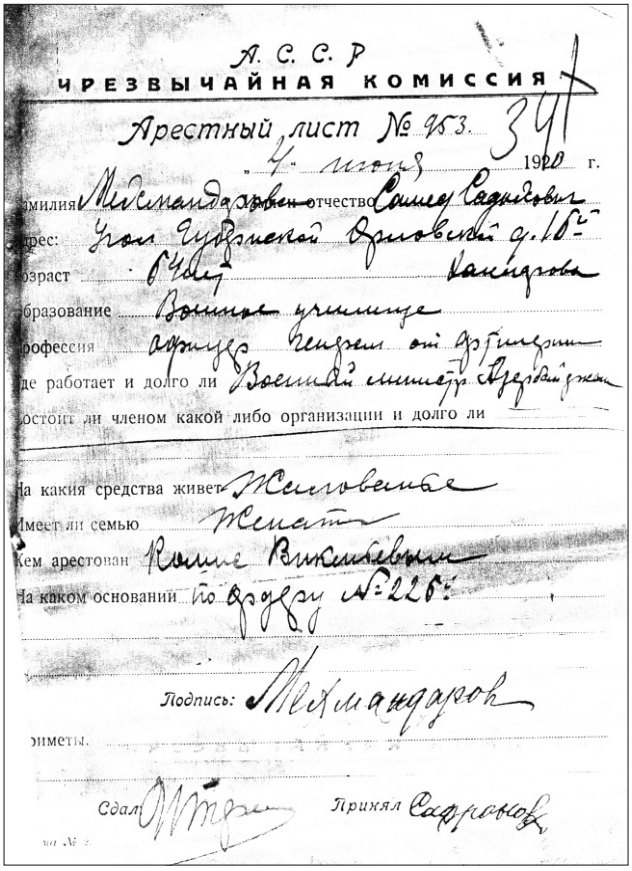
А. С. С. Р
ЧРЕЗВЫЧАЙНАЯ КОМИССИЯ
Арестный лист № 953. 34
4 июня 1920 г.
Фамилия Мехмандаров отчество Самед Садыхович
Адрес: Угол Губернской Орловской д. 16
Возраст 64 лет Хандрова
Образование Военное училище
Профессия офицер генерал от артиллерии
Где работает и долго ли Военный министр Азербайджана
Состоит ли членом какой либо организации и долго ли
На какия средства живет Жалованье
Имеет ли семью Женат
Кем арестован Комис Викентьевым
На каком основании по ордеру № 226
Подпись: Мехмандаров
Приметы.
Сдал Прикял Сафронов

Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov xidmət illərini necə və harada keçirib, anketdən bunu müəyyən etmək olmur. Ancaq anketin «təltiflər» sütununa görə mühakimə yürütsək, məlum olur ki, o üçüncü və dördüncü dərəcəli «Georgi» ordeni, brilyantla bəzədilmiş qızıl silah, birinci, ikinci və dördüncü dərəcəli «Stanislav» ordeni, birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli «Anna» ordeni, ikinci, üçüncü, dördüncü dərəcəli «Vladimir» ordeni, «Ağ qartal»,[9] «Aleksandr Nevski» ordeni və s. təltif olunub. Burda sütunda yer qurtarıb, aşağıda yazılıb «və başqaları...». Aydın məsələdir ki, ordenlər də əla hərbi xidmətə və qəhrəmanlığa görə verilirdi.

Sonra isə anketdə bir yığın sual var. Köhnə ***orduda sonuncu rütbəniz və vəzifəniz? - Tam artilleriya generalı, ikinci Qafqaz korpusunun komandiri.*** 1917-ci il fevral inqilabı zamanı harda olmusunuz? - Alman cəbhəsində. Bəs oktyabr inqilabı zamanı? - Petroqradda, 1917-ci ilin mayında üzv seçildiyim yaralıların Aleksandrovsk komitəsində. 1918-ci ildə altmış iki yaşlı generala Azərbaycan Demokratik Respublikasının müsavatçılar kabinetində hərbi nazir vəzifəsini təklif eləyirlər və Mehmandarov bu təklifi qəbul eləyir. 1920-ci il iyunun dördündə onu həbs eləyib iki aydan sonra general Əli ağa Şıxlinski ilə birgə Nəriman Nərimanov Moskvaya göndərdi. Moskvaya çatan kimi hər ikisini həbs edib Butursk həbsxanasına salırlar. Qatarı qarşılayan Azərbaycanın Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud bəy Cavanşir, Nəriman Nərimanova təcili teleqram vurur ki, sizin dediyiniz qatar gəldi, lakin generallar yoxdur. Stalinlə telefon əlaqəsi saxlayan N.Nərimanov onları tapdırır.

Hazırda bizim Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində saxlanan Stalinin məktubu (surəti) generalları xilas edir. Stalin ovaxtkı Ümumittifaq Fövqəladə Komissiyasının birinci müavini Q.Q.Yaqodaya 1920-ci il 12 noyabr tarixli məktubunda yazır:

«Yoldaş Yaqoda! Hərtərəfli yoxlamadan sonra məlum oldu ki, Azərbaycan generalları S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinski heç nədə gü-

---

[9] Rusiyanın ali «Ağ qartal» ordeni ilə birinci dəfə azərbaycanlılardan 1888-ci ildə ilk vitse-admiral İbrahim bəy Allahverdi bəy oğlu Aslanbəyov (1822-1900), ikinci dəfə tam süvari generalı Hüseyn xan Kəlbalı xan oğlu Naxçıvanski (1863-1919), üçüncü dəfə general-leytenant Hadi Mirzə bəy Novruzov (1832-1902), sonuncu - dördüncü dəfə isə Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov təltif olunmuşdur. - Ş.N.

РАСПИСКА. 88

1920 года Июня 5 дня, я нижеподписавшийся даю настоящую подписку Коменданту Московской Бутырской М. Ч. К. тюрьмы в том, что по освобождении меня из под стражи обязуюсь ~~никуда не выезжать и по первому требованию~~ явиться в Окрвоенкомат, без права замены лица отметить. дополнения.

в чем и расписуюсь. Мехмандаров

Проживать буду: Б. Конная Казен. 5, кв. 5

nahkar deyillər. Xahiş edirik onların həbsxanadan buraxılmasına nail olasınız. İ.Stalin»

Ad gününü həbsdə «qeyd eləyir». Yeddi gündən sonra azad edilib Daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü kimi səhra qərargahına göndərilir. Burda Səməd bəy Mehmandarovun əliylə yazılıb:

«Bir dəfə də istintaq aparmadılar, heç bir ittiham irəli sürmədilər». Bəs nəyə görə?! Rus qanı tökməyib, hərbi andı qəbul eləyib. Əsgərdən generala kimi yüksəlib. Sədaqətlə xidmət edib. 1921-ci il noyabrın 18-də Səməd bəy Sadıq bəy oğlu və Əli ağa Şıxlinski Nərimanov və Qarayevin xahişi ilə Bakıya - Hərbi Dəniz Xalq Komissarlığına qaytarılır.

1923-cü ildə yazılmış anketində göstərir: «İndiki vaxtdan tapşırıqçı və pul kağızlarının bölgüsü üzrə komissiyanın sədriyəm».

Bildiyimiz kimi, pul isə hər adama etibar edilmirdi. Deməli, təmiz adam olub.

Əgər Oktyabr inqilabına rəğbət bəsləmişsinizsə, bunun səbəbi nə olub? (Həmin dövrdə sizin etiqadınız?)

- Bu suala ən yaxşı cavab - aprelin 28-də, yəni çevriliş günündə mənim Azərbaycan ordusuna verdiyim əmrdir. Bu əmr və eyni dərəcədə hərbi hissə rəislərinə göndərilmiş teleqramlar Qərargah arxivində qorunur və onlar mənim Sovet hakimiyyətinə münasibətimi müəyyənləşdirə bilər.

Otuz doqquz nömrəli sual: Hansı səpgili fəaliyyətə daha çox meyil edirsiniz?

- Mənim yaşımda sakit və dinc fəaliyyətə...

Bəli, əsrin əvvəllərindən başlayan müharibələr, inqilab tufanları ağsaqqal generalı yormuşdu. Üstəlik də, ölkəmizə varvarcasına soxulan istilaçı bolşeviklərin poqonunu daşımaq istəmirdi.

TƏLATÜMLÜ GÜNLƏRDƏ

«1923-cü ildə ağsaqqallı general Səməd bəy Mehmandarovu əlində süpürgə Bakıda görüblər». Anketdən bu sözləri oxuyanda istər-istəməz adamın ürəyi ağrıyır. Orduda minlərlə əsgərə, zabitə silah tutmağı öyrədən igid bir sərkərdəni bu qədər alçaldan kimlər idi? Şöhrəti Rusiyanın sərhədlərini aşan Port-Artur, Birinci Dünya müharibəsinin qəhrəmanı ilə ömrünün ağsaqqal çağında belə «ciddi zarafat» edən şəxsdə vicdandan əsər-əlamət vardımı?

1920-ci ildən şahid qalmış bir sənədlə bu sualların cavabını tapmaq olur. Orada oxuyuruq:

«Qızıl Ordu demək olar ki, bütünlüklə döyüş qabiliyyətindən məhrum və daşnak zabitlərinin komandası altında olan erməni könüllülərindən ibarət idi. Bu dəstələr ətraf kəndləri qarət edir, bununla müsəlman kəndlərinin qəzəbinə səbəb olurdular».

- Bax, bu «könüllülər» Bakıya varid olandan sonra cəmi ilyarım Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri olmuş Səməd bəy Mehmandarovu xalqın gözündən salmaq üçün əlinə süpürgə verib küçə süpürtdürmüşlər. Bu «könüllü» düşmənlərimiz yaxşı bilirdilər ki, Səməd bəy Mehmandarovu xalq sevir və inanırdılar ki, onları «azadlıq gətirən könüllülərin» zülmündən məhz Səməd bəy Mehmandarov kimi generallar qurtara bilər. Bu ümidlə də hələ 1919-cu il iyunun altısında Qusar, Quba, Xaçmaz, Dəvəçi əhalisinin keçirdikləri mitinqin qətnaməsində deyilirdi:

«Biz əminik ki, hökumətimiz *(Azərbaycan Demokratik Respublikası - Ş.N.)* döyüş meydanında özünün son üzvünü itirənədək ona etibar etdiyimiz qadın və qızlarımızı qara generalların əlinə verməyəcək. Nikolayın mənafeyi naminə Port-Artur civarlarında fərqlənmiş şücaətli hərbi nazirimiz Mehmandarov bizim mahalda olduğu vaxt gözündə yaş damlaları süzüldüyü halda, vətən, qadın və qızlarımızın, ana və bacılarımızın namusunun müdafiəsi yolunda canından belə keçməyə hazır olduğunu bildirmişdi».

Lakin işlər elə dəyişdi ki, dünyanın çərxi sanki tərsinə fırlandı. Dindarla dinsizin müharibəsi başlandı. Bu döyüşlərdə biz çoxlu tələfat verdik. Azərbaycanı içəridən «yeyən» S.Şaumyan, A.Mikoyan, T.Amiryan, S.Lalayan, Avakyan kimi daşnaklar quzu cildində qurd olmuşdular. Onların quldur dəstələri gecələr müsəlman evlərinə hücum edir, kəndlilərin silahını əlindən alır, vəhşicəsinə döyürdülər. «Azərbaycan» qəzeti *(17-30 mart 1919, № 67)* yazırdı ki, Qafqaz cəbhəsindən türk orduları geri çəkilərkən Türkiyə ermənilər Qafqaz ermənilər ilə birləşdilər və birlikdə həmin hissələrə qarşı hücuma keçərək, onlara zərbə vurmağa başladılar. Bir tərəfdən Andronikin, digər tərəfdən isə erməni generalları Dro, Keri, Muradın dəstələri hərəkət edirdilər. Tərk edilmiş bütün müsəlman kəndləri qarət olunmuş və yerlə-yeksan edilmişdi. Məhz bu vaxt Şaumyanın və Avakyanın fitnəkarlığı sayəsində Şamaxı hadisələri başlandı. Şaumyan tərəfindən bu hadisələrlə əlaqədar yazılmış məktub Gəncə komendantının əlinə düşdü. Bu məktubdan Şaumyan və Avakyanın daşnak olduqları açıq-aydın görünürdü... Bu faciələrin hamısı 1918-1919-cu illərdə olmuşdu. 1920-ci ilin aprelində isə qırx minlik Milli Azərbaycan Ordusu yetmiş iki minlik XI Ordunun qarşısında tab gətirə bilmədi. Ona görə ki, otuz minlik piyadası, on min süvari qoşunu olan Milli Azərbaycan Ordusu Zəngəzurda, Qarabağda, Qazax və başqa qəzalarda daşnak quldurları Hamazaspın və Andronikin dəstələrinə qarşı vuruşurdu.

On birinci ordu ilə Azərbaycana gələn marşal S.A.Krasovski «Jizni v aviasii» kitabının (1960-cı il nəşri) yetmişinci səhifəsində bu barədə yazır: «XI Ordu hissələri Azərbaycan sərhədinə, Yalama stansiyasına yaxınlaşanda Bakıda Müsavat hökumətinin iclası gedirdi. Bu iclasda hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarovdan hökumət başçısı Nəsib bəy Yusifbəyov soruşur: «Müsavat ordusu düşmənin hücumunun qarşısını ala biləcəkmi?» Nazir də sualı sualla qarşıladı: «Hansı düşməni nəzərdə tutursunuz? Daşnakları yaxud menşevikləri? Menşevikləri deyirsinizsə ümid var. Hərgah XI ordunu nəzərdə tutursunuzsa, onda bizim gücümüz yalnız bir dəqiqəliyə kifayətdir, cənab nazir».

General S.Mehmandarov «Gücümüz bir dəqiqəliyə kifayətdir» - deməkdə haqlı idi. Yeni gələn bolşevik hökuməti Azərbaycana hücum edən ordusunun sayının 72 min olduğunu elan etmişdi. Lakin 1921-ci ilin fevral ayında məlum olmuşdur ki, Azərbaycana hücum

edən bolşevik-daşnak ordusunun sayı 300 min nəfərdir. Bu da ozamankı Azərbaycan əhalisinin hər beş, yaxud altı nəfərindən birinə iki nəfər əlisilahlı rus əsgəri düşürdü. Leninin rəhbərlik etdiyi Sovet imperiyası beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozduğunu başa düşərəkdən Azərbaycana hücum edən ordunun sayını gizlətmişdir.

Şübhəsiz ki, hərbi nazir general Səməd bəy Mehmandarov gələn istilaçı ordunun sayının 72 min yox, 300 min olduğunu kəşfiyyat vasitəsilə öyrənmişdi.

Sual olunur, hələ sayı 40 minə çatmayan, üstəlik də, həmin vaxtlarda Qarabağ, Naxçıvan, Qazax və başqa bölgələrdə erməni-daşnak ordusu ilə döyüşlər aparan Azərbaycan ordusu, həm də 300 minlik istilaçı bolşevik-daşnak ordusu qarşısında tab gətirə bilərdimi? Əlbəttə, yox!

«Sovet tərəfinin xahişi ilə xüsusi olaraq Bakıya dəvət olunmuş türk hərbi generalı Xəlil Paşanın (1882 - 1957) da daxil olduğu XI qızıl ordu 1920-ci il aprelin 28-də döyüşsüz Bakıya daxil oldu. Xəlil Paşa Dərbənddən bu tərəfə yolboyu bütün dayanacaqlarda çıxış edib əhalini Sovet hakimiyyətini müdafiə etməyə çağırırdı. İstanbul hərbi muzeyində Xəlil Paşanın RSFSR, MİK tərəfindən təltif olunduğu gümüş xəncər saxlanılır» *(Z.Bünyadov «Elm və həyat» jurnalı, 1988-ci il, № 10).*

Bu yaxınlarda Türkiyədə səfərdə olmuş oyma işləri üzrə sənətkar dostumuz Firidun Seyfəddinoğlu 1976-cı ildə İstanbulda çap olunmuş «Azərbaycan» adlı bir kitab da gətirmişdi. Kitabın müəllifi Kərim Odər xalqımızın ədəbiyyatından, tarixindən, iqtisadiyyatından və Azərbaycan Demokratik Hökumətinin fəaliyyətindən məhəbbətlə söhbət açır. Kitab həm də xalqımızın görkəmli oğullarının nadir fotoşəkilləri ilə bəzədilib. Orda Səməd bəyin 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyəti haqqında məlumat və bizə məlum olmayan fotoşəkli də verilib. Kərim Odər yazır:

«Cümhuriyyət hökuməti əsgəri işlərə əhəmiyyət vermişdir. Hərbiyyə nəzarətə general Səməd bəy Mehmandarov təyin olunmuşdu. Onun müavini rus artilleriyasının «Allahı», general-leytenant Əli ağa Şıxlinski, baş qərargah rəisi isə Məmməd bəy Sulkeviç idi. 1918-ci ilin sonunda iyirmi dörd min piyada, süvari, topçu və digər siniflərdən ibarət hər cür silahla yaraqlanmış bir ordu qurulmuş və Xəzər dənizində kiçik bir flot hazırlanmışdır. Bakıda, Lənkəranda və Qa-

rabağda milli hökuməti tanımaq istəməyənlərdən acı bir vəziyyət yaranmışdır. Rus və digər düşmən qüvvələri itaət və nizam altına alınmışdır».

İyirminci illərdə general Səməd bəy Mehmandarovun tələtümlü keçən günlərini o vaxtlar on iki yaşı olan oğlu Pir daha yaxşı xatırlayırdı: «Atam aprelin 27-də parlaman iclasından qayıdıb özümüzlə aparmaq üçün anamın hazırladığı çamadanları gördükdə dedi ki, bunları boşalt, heç yerə gedəsi deyilik. Anam: Nə danışırsan? Necə gedəsi deyilik? Bilirsən ki, səni güllələyəcəklər?

Atam cavab verdi ki, parlamanın son iclası qurtaranda «Hümmət» fraksiyası lideri Əliheydər Qarayev mənə yaxınlaşıb əmin etdi ki, Səməd bəy, getmə, qal! Heç yerə getmə. Söz verirəm ki, başınızdan bir dənə də tük əskik olmayacaq. Qal bizimlə işlə...

Anam isə etiraz edib dedi: ***"Ola bilər ki, sənə heç nə eləməzlər, amma oğlunun taleyi, gələcəyi, mənim vəziyyətim?"***

Atam qəti səslə: ***"Heç yerə getməyəcəyik,"*** - dedi.

Anam inadla: ***"Axı, qatar Biləcəridə gözləyir..."***

Atam: ***"Bizsiz də gedərlər. Vətəndən ayrılmağa heç bir əsasım yoxdur,"*** - cavabını verdi.

Doğrudan da, Biləcəridə Müsavat hökumətinin başçılarını Tiflisə aparacaq qatar atama görə saat yarım gözləmişdi».

Tədqiqatçılar Səməd bəy Mehmandarovun tərcümeyi-halından danışanda 1921-ci ildən 1924-cü ilə kimi olan fəaliyyətindən, demək olar ki, sükutla keçirlər. 1920-ci ilin avqustun 1-dən Səməd bəy Mehmandarov Əli ağa Şıxlinski ilə birlikdə baş qərargahda işləmək üçün Moskvaya göndərilir. Şıxlinski Ali Artilleriya Məktəbində gələcəyin marşalı L.A.Qovorova, N.D.Yakovlevə, M.N.Çistyakova, baş artilleriya marşalı N.N.Voronova və başqalarına dərs deyir. Səməd bəy Mehmandarov da Artilleriya Nizamnaməsi hazırlayan komissiyanın tərkibinə daxil edilir, həm də Hərbi Akademiyada taktikadan dərs deyir. 1921-ci il noyabrın 5-də Azərbaycana qayıdan hər iki general Respublika Hərbi Komissarlığının sərəncamında saxlanılır. Əli ağa Şıxlinski bu barədə daha dəqiq məlumat verir: «İyulun 18-də biz ikimiz də Bakıya yola düşüb, iyulun 22-də gəlib Bakıya çatdıq. Bakıda biz Azərbaycan Sovet Qoşunları Qərargahına daxil edildik. Bundan başqa, hər ikimiz Azərbaycan Komandirlər Məktəbində topçuluqdan - Mehmandarov rus, mən isə Azərbaycan dilində dərs deməyə başladıq. Qarnizon rəisi öz sədarəti altında olaraq,

«Bakı Qarnizonu Hərbi-Elmi Cəmiyyətinin təşkili haqqında» əmr verdi. Mən sədr müavini təyin edildim. Qarnizon rəisi özü sədrlik etmirdi, adətən, iclasları mən aparırdım. Mehmandarov isə bu cəmiyyətin üzvlüyünə təyin edilmişdi».

Bəs, 1923-cü ildə general Səməd bəy Mehmandarovun əlinə süpürgə verib küçə süpürtdürən kimlər idi? Mərkəzdə oturan Stalin əmr vermişdi ki, müsəlman ziyalıları arasında təmizlənmə aparılsın. Bakıda solların mövqeyini möhkəmlədən, Nərimanovun məsləkdaşlarına qarşı mübarizəni gücləndirən AK(b)P Bakı Komitəsinin katibi L.Mirzoyan, S.Orconikidze, A.Mikoyan, A.Qutin onun əlaltıları və içərimizi qurd kimi gəmirən bir qrup keçmiş daşnak havadarları Stalinin əmrini canla-başla yerinə yetirirdilər. Həmin ildə onlar Nərimanovu da Bakıdan perik salmışdılar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Nərimanov general Səməd bəy Mehmandarovu sərkərdə kimi çox yüksək qiymətləndirir.

Mərhum general-mayor Akim Əli oğlu Abbasov:

- Mənim bəxtim gətirib ki, üç il məşhur sərkərdə, Rus-yapon və Birinci Dünya müharibələrinin qəhrəmanları Mehmandarovun və Şıxlinskinin tələbəsi olmuşam. Onların mühazirələri o qədər maraqlı olurdu ki, diqqət kəsilirdin, çalışırdın ki, bir sözü də buraxmayasan. Hərb işinə dərindən bələd olmaları heyrətə gətirirdi adamı. Artilleriya və riyaziyyat biz kursantların ən çox sevdiyi fənlər idi. Niyə? Əlbəttə, ona görə ki, bu fənlərdən mülahizələri sevimli müəllimlərimiz general Səməd bəy Mehmandarov və general Əli ağa Şıxlinski oxuyurdu. Topoqrafiyadan isə general-mayor İbrahim ağa Vəkilov dərs deyirdi. Onların erudisiyası, hərbi işin, xüsusilə də artilleriyanın nəzəriyyə və praktikasının ən mürəkkəb məsələlərini son dərəcə aydın və hərtərəfli başa salmaq qabiliyyətləri dinləyiciləri heyrətləndirir, vəcdə gətirirdi. Elə bir kursant tapılmazdı ki, döyüşlərdə dəqiq komandir əmrləri, igidliyi ilə hər bir əsgəri və zabiti qəhrəmanlığa ruhlandıran bu şanlı sərkərdələrin həyat və fəaliyyətini dərindən öyrənməsin.

Bu qoca generallar ağlasığmaz dərəcədə zəhmətsevər idilər, özlərinin ağır peşələrini ürəkdən sevirdilər, sadiq idilər sənətlərinə və qibtə ediləcək bir səbirlə hisslərini gələcəyin gənc zabitlərinə aşılamağa çalışırdılar.

SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ

«Ağqvardiyaçı general Denikin 1919-cu ildə sərhədlərimizə yaxınlaşaraq cümhuriyyətimizə hədə-qorxu gəlirdi. Dövlətimiz və xalqımız onların təhdidlərinə əhəmiyyət vermirdi. Bir ziyafət vaxtı general Denikinin təhdidlərindən söhbət açılmışdı. Dövlətimizin, xalqımızın və ordumuzun fikirləri eyni idi: gələcəkləri varsa, görəcəkləri də var. Ziyafətdə onların hamısı müdafiə naziri general Mehmandarlıya qulaq asırdılar. Möhkəm iradəli 63 yaşlı qoca aslan ayağa qalxır. Ətrafına baxıb deyir: «Əziz övladlarım, general Denikinin təhdidlərinin nə mənası var, nə də qiyməti. Denikin məni rus millətindən, çardan və ordusundan yaxşı tanıyır. Və çox yaxşı bilir ki, mənim rəhbərlik etdiyim rus ordusu daimi digər rus ordularından üstün olmuşdur. Övladlarım, mən bütün gəncliyimi, gücümü rus ordusuna sərf etdim. Nə xoşbəxt insanam ki, ixtiyar yaşımda millətimin ordusunu yaratmaq mənə nəsib oldu. Qurduğumuz orduya komandanlıq edirəm. Mənim komandanlıq etdiyim orduya qarşı Denikin cəsarət edib vuruşmaz. Narahat olmayın və işinizlə məşğul olun.»

Nağı bəy ŞEYXZAMANLI,
1919-cu ildə Azərbaycan hökumətinin
Əks-Kəşfiyyat İdarəsinin rəisi

Qırx altı il çar ordusuna xidmət edən Səməd bəy Mehmandarov 1917-ci ildə martın 28-də tam artilleriya generalı rütbəsində istefa verdi. Onun sonuncu vəzifəsi ikinci Qafqaz ordusuna korpuslar qrupunun komandanı idi. Mütəxəssislərin firkincə, bu, ordu komandanı vəzifəsinə bərabərdir. Birinci Dünya müharibəsində iki ildən çox korpuslara komandanlıq edən Səməd bəy o qədər məharətli döyüşlər aparırdı ki, ikinci Qafqaz ordu korpusu «General Mehmandarovun qrupu» kimi şöhrət qazanmışdı. Xüsusilə Vilno (Vilnüs şəhəri) istiqamətindəki əməliyyatlar onu şöhrətin zirvəsinə qaldırmışdı. On il ərzində (1904-1915-ci illərdə) Səməd bəy əla xidmətinə görə üç dəfə general rütbəsi almışdır: 1904-cü il oktyabrın 22-də general-mayor, 1908-ci il iyulun 13-də general-leytenant və 1915-ci il martın 22-də tam artilleriya generalı. Qısa müddətdə generallıq pilləsini keçmək və sürətli təltifat hərb aləmində çox nadir hadisədir.

Hərbi akademiya təhsili olmayan eloğlumuzun imperiya ordusunda belə sürətlə irəliləməsinin ilkin səbəbi qoçaqlığı və güclü hərbi-

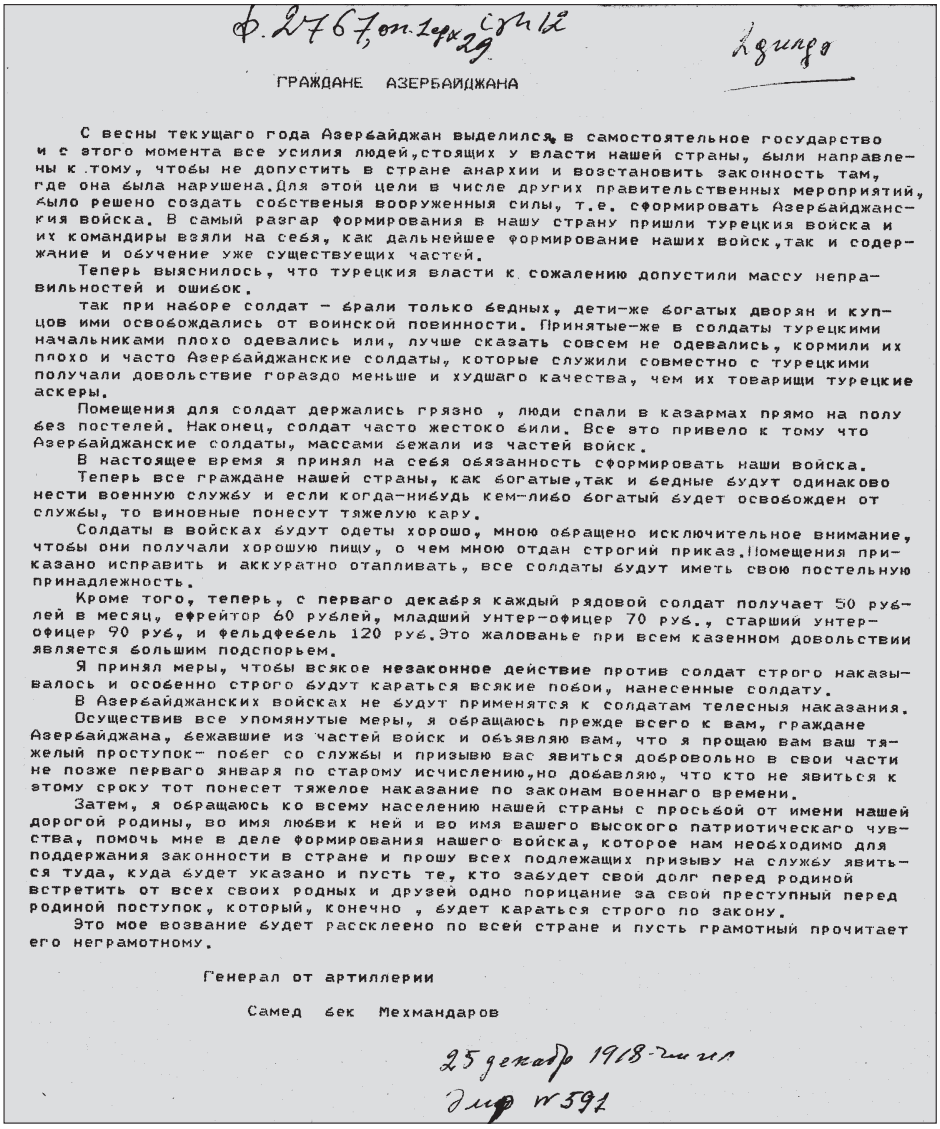

Ф. 2767, оп. 1ф, х29, стр 12

Архив

ГРАЖДАНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

С весны текущаго года Азербайджан выделился в самостоятельное государство и с этого момента все усилия людей, стоящих у власти нашей страны, были направлены к тому, чтобы не допустить в стране анархии и возстановить законность там, где она была нарушена. Для этой цели в числе других правительственных мероприятий, было решено создать собственыя вооруженныя силы, т.е. сформировать Азербайджанския войска. В самый разгар формирования в нашу страну пришли турецкия войска и их командиры взяли на себя, как дальнейшее формирование наших войск, так и содержание и обучение уже существующих частей.

Теперь выяснилось, что турецкия власти к сожалению допустили массу неправильностей и ошибок.

так при наборе солдат – брали только бедных, дети-же богатых дворян и купцов ими освобождались от воинской повинности. Принятые-же в солдаты турецкими начальниками плохо одевались или, лучше сказать совсем не одевались, кормили их плохо и часто Азербайджанские солдаты, которые служили совместно с турецкими получали довольствие гораздо меньше и худшаго качества, чем их товарищи турецкие аскеры.

Помещения для солдат держались грязно , люди спали в казармах прямо на полу без постелей. Наконец, солдат часто жестоко били. Все это привело к тому что Азербайджанские солдаты, массами бежали из частей войск.

В настоящее время я принял на себя обязанность сформировать наши войска.

Теперь все граждане нашей страны, как богатые, так и бедные будут одинаково нести военную службу и если когда-нибудь кем-либо богатый будет освобожден от службы, то виновные понесут тяжелую кару.

Солдаты в войсках будут одеты хорошо, мною обращено исключительное внимание, чтобы они получали хорошую пищу, о чем мною отдан строгий приказ. Помещения приказано исправить и аккуратно отапливать, все солдаты будут иметь свою постельную принадлежность.

Кроме того, теперь, с перваго декабря каждый рядовой солдат получает 50 рублей в месяц, ефрейтор 60 рублей, младший унтер-офицер 70 руб., старший унтер-офицер 90 руб, и фельдфебель 120 руб. Это жалованье при всем казенном довольствии является большим подспорьем.

Я принял меры, чтобы всякое **незаконное действие** против солдат строго наказывалось и особенно строго будут караться всякие побои, нанесенные солдату.

В Азербайджанских войсках не будут применятся к солдатам телесныя наказания.

Осуществив все упомянутые меры, я обращаюсь прежде всего к вам, граждане Азербайджана, бежавшие из частей войск и объявляю вам, что я прощаю вам ваш тяжелый проступок- побег со службы и призываю вас явиться добровольно в свои части не позже перваго января по старому исчислению, но добавляю, что кто не явиться к этому сроку тот понесет тяжелое наказание по законам военнаго времени.

Затем, я обращаюсь ко всему населению нашей страны с просьбой от имени нашей дорогой родины, во имя любви к ней и во имя вашего высокого патриотическаго чувства, помочь мне в деле формирования нашего войска, которое нам необходимо для поддержания законности в стране и прошу всех подлежащих призыву на службу явиться туда, куда будет указано и пусть те, кто забудет свой долг перед родиной встретить от всех своих родных и друзей одно порицание за свой преступный перед родиной поступок, который, конечно , будет караться строго по закону.

Это мое возвание будет рассклеено по всей стране и пусть грамотный прочитает его неграмотному.

Генерал от артиллерии

Самед бек Мехмандаров

25 декабр 1918-ци ил

Элф №591

elmi məharəti olmuşdur. Səməd bəy Mehmandarov tam artilleriya generalı kimi ali rütbəyə layiq görülən ilk azərbaycanlı idi.

Səməd bəy Mehmandarova məxsus Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivinin sənədlərində (f.407, s.1, iş 51) göstərilir ki, o, iki dəfə Ali Hərbi Akademiyada təhsil almaq üçün təşəbbüs göstərmişdir. Birinci dəfə 1879-cu il aprelin 16-da Peterburqdakı Mixaylovski Artilleriya Akademiyasına, ikinci dəfə isə 1881-ci il avqustun 1-də Baş Qərargahın Nikolayev Akademiyasına qəbul imtahanı vermişdir. Hər ikisində də qəbul oluna bilməmişdir.

Həmin illərdə şovinist N.İ.İlminskinin (1822-1891) ruslaşdırma siyasəti imperiyada çox güclü idi. Qeyri-rəsmi də olsa ali məktəblərə belə dini müsəlman olanları götürmürdülər. Şübhəsiz ki, Səməd bəy də rus olmadığına görə imtahandan keçməmişdir.

Bu siyasətdə məqsəd Qazan, Orenburq, Ufa tatarlarının, Orta Asiya, Qafqaz türklərinin və Krım tatarlarının yaşadıqları quberniyalara təbliğatçılar göndərib ruslaşdırmanı təbliğ edirdilər. Xristianlığı yaymaq yalnız hərbi sahədə deyil, maarifçilikdə də aparılmasına baxmayaraq, İlminskinin üsulu - yəni müsəlmanları xaçpərəst eləmək fayda vermədi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçərli yazır ki, doğrudur, Qazan şəhərində və onun həvalisində tatarlardan bəziləri pravoslav məzhəbini qəbul elədilər. Amma onlar həqiqi müsəlman olmadıqları kimi, həqiqi rus da olmadılar, əbədi mürtəd oldular, böyük səhvlərə düçar qıldılar.

Xalis zadəgan ailəsində Azərbaycan tərbiyəsi almış Səməd bəy Mehmandarov cavan olmasına baxmayaraq, ali təhsil almaq naminə nə dinini, nə də dilini xaçpərəstə dəyişmədi.

Bunların hamısı general Səməd bəyin fevral burjua inqilabına qədərki fəaliyyətidir. İmperiya dağılandan sonra Vladiqafqaz şəhərinə gələn Mehmandarov 1917-ci il avqustun 7-də yaralılara yardım edən «Aleksandr komitəsi»nin üzvü seçilir. Ömründə ilk dəfə hərbi xidmətə son qoyub dinc həyat sürməyə başlayır. Cəmi bir neçə ay sakit yaşayan Səməd bəy 1918-ci il avqustun əvvəllərində Vladiqafqazı tərk etməli olur. Şimali Qafqazda Sovet Hakimiyyəti quran bolşeviklərlə işləməkdən imtina edən Səməd bəy Mehmandarov hərbi Gürcüstan yolu ilə Bakıya gəlir.

1918-ci il noyabrın 1-də Azərbaycan hökuməti Hərbi Nazirliyin yaradılması haqqında qərar verir: «Respublika hökuməti yanında Hərbi Nazirlik təsis edilsin. Nazir portfeli Nazirlər Şurasının sədrinə təqdim edilsin. Ona müavin isə general Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov təyin edilsin.

Milli Ordu quruculuğunda əsas vəzifə və çətinliklər barədə general Səməd bəy Mehmandarov həmin il noyabrın 7-də bir saylı əmrini verir:

«Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının qərarı ilə mən hərbi nazirin müavini edilmişəm. Bu barədə Hərbi Nazirliyə elan edirəm. Vəzifələrimin icrasına başlayarkən mənim görməli olduğum o böyük işin bütün ciddiliyini, mürəkkəbliyini və çətinliyini yaxşı anlayıram.

Ancaq bu iş görülməlidir və Hərbi Nazirliyin qarşısına çıxan bütün çətinlikləri birgə fəaliyyət və vəzifəyə təmiz münasibət bəslənildiyi halda aradan qaldırmaq mümkündür.

Döyüşən ordunun yaradılmasının uğuru bütünlükdə bu işin düzgün qurulmasından asılıdır. Hamını birgə, səmimi fəaliyyətə dəvət etməklə mən bütün səviyyələrdə olan rəislərin əsas diqqətini qoşunlarda təlim və tərbiyəyə, onlarda möhkəm intizamın aşılanmasına, işə məsuliyyət və məhəbbət hisslərinin, xidməti mülkiyyətə marağın oyadılmasına, qayda-qanuna riayət edilməsinə və nəhayət, tabeçilikdə olanlara qayğıkeş və mehriban münasibət göstərilməsinə çağırıram.

Yalnız bu keyfiyyətlərin varlığı ordunun yaradılmasını, gənc respublika tərəfindən ona böyük xərclər çəkilməsini doğrulda bilər və belə bir ordunun yaradılması üçün mən heç bir çətinlikdən çəkinməyəcəyəm. Qoşunların bütün təminat və təchizatının vaxtında ödənilməsi mənim daimi diqqətim altında olacaqdır».

1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Demokratik hökumətinin qərarı ilə tam artilleriya generalı - Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, dekabrın 29-da isə general-leytenant Əli ağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin edildi. Həmin ili dekarbın 24-də nazir hərbi salamlaşma barəsində belə bir əmr verir:

«Sırada, eləcə də sıradan kənarda olarkən əsgərlərin azərbaycanca salamlaşması - bir sözlə «Salam», cavabı isə «Əleyküm salam» olmasını bütün zabitlərə əmr edirəm.

Təltif zamanı əsgərə deyilməlidir: «Mərhaba!», əsgər cavab verməlidir: «Çox sağ ol!»

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy Mehmandarov.
Baş Qərargah rəisi, polkovnik
Həbib bəy Səlimov».

* * *

Görkəmli sərkərdəmizin Azərbaycana gəlişini, dar gündə xalqın dayağı olmasını əsgərlər böyük sevinclə qarşılamışdır. İlyarım fəaliyyətdə olan Milli Ordumuzda iyirmi bir azərbaycanlı general xidmət etmişdir. Onlardan yalnız ikisinə - Teymur bəy Novruzova və Səməd bəy Mehmandarova əsgərlər şərqi qoşmuşlar:

Qafqaziyaya şan gəlir,
Dərdlərə dərman gəlir.
Aç köksünü, qarlı Qafqaz,
Sevdiyin Səməd gəlir.

* * *

Çoxdan bəri gözlədik,
Qafqaziyanı əhv et yaşa.
Onun sizə salamı var,
Minlər yaşa, Səməd Paşa.

* * *

Aslan ürəkli Səməd Paşamız,
Şanlı komandan, sənsən babamız.
Sənə qurban olsun ata-anamız
Al bir düşməndən türkün qanını.

Yetmiş il əl vurmadığımız üzümüzə «tamamilə məxfidir» qrifilə bağlanan Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində generalımız haqqında belə şərqilər çoxdur. Bu şərqilərdən hiss olunur ki, xalq öz xilaskarını gözləyirmiş:

Səməd paşa sərdarımız,
Qan axıdar xəncərimiz.
Düşmənləri qəhr edərik,
Yurdlarını məhv edərik,
Biz bir tabor əsgərlərik,
Pək şanlıyıq.

* * *

Sağ ol, Səməd Paşa, səni min yaşa,
Vətənin üstündə oldun tamaşa.
Səməd Paşa əsgərlərin padəri,
Çağırır silah başına irəli.

Azərbaycanın taleyi həll olunduğu bir vaxtda müdafiə naziri kimi məsul vəzifəyə gələn Səməd bəy Mehmandarov qarşıda duran çətinlikləri çox yaxşı dərk edirdi. Yüz illərlə əsgəri qüvvəsi olmayan bir xalqa qısa vaxtda nizami ordu yaratmaq ağır və məsuliyyətli iş idi. Bir tərəfdən də bu dar gündə Azərbaycanın ətrafı düşmənlərlə əhatə olunmuşdu. Dağılan imperiyadan Azərbaycana heç nə qalmamışdı. Nə silah, nə əsgəri qüvvə, nə də qışlalar vardı. Tərəddüd,

şübhələr, bəzən də inamsızlıq altımış iki yaşlı ixtiyar generala əzab verirdi. Amma qəlbindəki inamı, güclü vətənpərvərliyi hər şeydən üstün idi. Bu inam güclü dağ seli olub tərəddüd və şübhələri yuyub aparırdı. Ana vətənə olan sonsuz bir məhəbbətlə o, kürsüyə qalxmışdı.

Səməd bəyin səlis danışığı, mərd siması, vətən təəssübkeşliyi ilə yana-yana danışması ziyalı qadınlarımızdan birinin - Məryəm xanım Bayraməlibəyovanın yaddaşında əbədi qalmışdır:

- Kürsüdə, gözqamaşdırıcı şüaların düşdüyü yerdə general Səməd bəy Mehmandarov dayanmışdı. Ağarmış saçları, nurani sifəti daxili kamillikdən xəbər verirdi. Bu gün o, hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilməyinə razılıq verməli idi. Respublikanın fəaliyyətinin elə ilk günlərindən generala təkidlə müraciət etmişdilər ki, belə bir məsuliyyətli vəzifəni öz üzərinə götürsün. O isə hər dəfə qətiyyətlə bu təklifi rədd etmişdi. Ona görə yox ki, çətinlik çəkəcəkdi. Dərk edirdi ki, indiyə qədər çarın etibarsız saydığı müsəlmanları, hərbi mükəlləfiyyətə layiq görmədiyi xalqı indi yeni sənətə hazırlamalı idi. Bu ona bənzəyirdi ki, yaşlı, ahıl bir adama yazı yazmağı öyrədəsən. Yox, yox, yüksək təşkilatçılıq keyfiyyətinə malik olan keçmiş çar generalını belə çətinliklər qorxuda bilməzdi.

...Səməd bəy Mehmandarovu bu addımı atmağa vadar edən isə qarşısıalınmaz, çox qüvvətli bir hiss idi - Vətən məhəbbəti. Azca həyəcanla dediyi - «Üzərimə götürdüyüm bu müqqədəs vəzifəni yerinə yetirməyim üçün bütün gücümü və bacarığımı sərf edəcəyəm!» - sözləri yerdən alqışlarla qarşılandı. Onun yan-yörəsində parıldayan günəş şəfəqləri bu günün bayram əhvali-ruhiyyəsini daha da artırırdı. «Generalın bu müdrikliyi təzimə layiqdir. Allah özü onu bizə xilaskar yollayıb», - deyə hörmət əlaməti olaraq başımı endirdim.

* * *

Tapılan hər bir sənəd, fotoşəkil yenidən yazılacaq Azərbaycan tarixinin sanballı səhifəsi olacaq. Xüsusilə, hərb tariximizdəki boşluğun doldurulması suveren dövlətimizin özülünü qoyan gənclərimizdə daha çox maraq doğurur. Çünki bu sahə uzun illər araşdırılmamış, «tamamilə məxfi» qalmış və hətta lazımsız bir tarix kimi öyrənilməmişdir. Öyrənilən və öyrədilən isə yalnız «böyük qardaşımızla», bir də nankor qonşumuzla «dostluq səhifələrimiz» olub.

Yetmiş il əl vurmadığımız 1918-20-ci illərin arxiv qovluqları açıldıqca bizə məlum olur ki, ilyarım fəaliyyətdə olan Milli Ordu tariximiz çox zəngin olmuşdur. O da məlum olur ki, hərb tariximizi zənginləşdirən general Səməd bəy Mehmandarov, Əli ağa Şıxlinski, Həbib bəy Səlimov, Məmməd bəy Sulkeviç, Şahzadə Əmir Kazımxan Qacar, topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov... bir də Azərbaycanın əsgər və zabitləri idilər.

Şöhrətli generalımız Səməd bəy Mehmandarovun bu illərdəki (1918-20) fəaliyyəti xüsusilə böyükdür. Onun yeni ordunun yaradılmasındakı müstəsna rolu, 1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan xalqına müraciəti, əsgər, zabitlər qarşısında ata nəsihətli çıxışları və nəhayət, güclü Vətən təəssübkeşliyi qırx minə yaxın əsgəri olan nizami ordu yaratmağa səbəb oldu.

Həyatı və fəaliyyəti hələ də lazımınca tədqiq olunmamış general Mehmandarovun haqqında araşdırmalar apardıqca təkcə o illərin sənədlərində yox, qəzetlərin də səhifələrində çıxış və nitqlərinə rast gəlmək olar.

İlk hərbiyyə nazirimiz Səməd bəy Mehmandarov belə bir nitqlərdən birini 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanında da söyləmişdir. Generalın nitqi həmin il martın 7-də «Azərbaycan» qəzetində (131-ci nömrəsində) dərc olunmuşdur.

Səməd bəy öz nitqində bugünkü ordumuzda da mənfi hal kimi qəbul edilən fərarilikdən söhbət açır və o vaxtlar orduda onun olmasını xüsusi qeyd edir: «...Gəncədə son zamanlar bir adam qaçmışdır. Əhali özü qaçanlara nifrət edir və hətta çox vaxt olmuşdur ki, əsgərlikdən qaçanı döyüb geri gətirmişlərdir. Güman var ki, müsəlmanlarda olan fitri nizam və ədəbə görə vaxtilə heç kəs qaçmayacaqdır».

Ümumi məzmunu vətənpərvəlik ruhu ilə dolu olan Səməd bəy Mehmandarovun nitqi bugünkü ağrı-acılarımızla tam səsləşir:

«Cəbhədə bulunmuş bütün zabitan ordu tərəfindən onlara verilmiş əşya, yer və başqa ləvazimati hərbiyə deyil, kəndi əşyalarını dəxi tamamən qeyb etmişlər. Bu qisim şeyləri yenidən düzəltmək üçün bir manatlıq nəsnəyə 30-dan 100 manata qədər pul verilməlidir».

Parlamentdə mülahizələrini sərt şəkildə bildirən nazir bahalığın tüğyan etdiyi ölkədə ordu quruculuğuna mane olanları cəzalandırmağı tələb edir. Axı, əlli ilə yaxın nizami orduya qulluq edən Mehman-

darov heç vaxt görməmişdi ki, zabit əsgərin yeməyini, paltar və silahını satıb cib xərcliyi eləsin. İliyinə qədər təmiz adam olan Səməd bəy indi gördüklərinə heyrət edir və dəhşətə gəlirdi. O, zabit adını, zabit şərəfini qorumağı hər şeydən üstün tuturdu. Ona görə də Məclisi-Məbusandakı nitqində xüsusi vurğuyla qeyd edilir ki, əsgəri təlim və ölümə kimi varmağa hazırlıq tərbiyəsi üçün dəvət olunmuş zabitan əsgər nəzərində sahibi-nüfuz və şərəf olmalıdır. Bunun üçün zabitan yalnız mərifət cəhətincə deyil, zahiri dəxi əsgərə hüsni-təsir bəxş olmalıdır. Onun geyiminin daimi təmiz və faxir olması vacibdir.

Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycana müharibə şəraitində gəlmişdi. Hələ imperiya dağılmamış ölkədə anarxiya, özbaşınalıq hökm sürürdü. Ayrı-ayrı qəzalarda qaçaq-quldur dəstələri yaranmışdı. Bakıda bolşevizm hökmranlıq iddiasında idi. İrandan və Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgərləri, erməni-daşnak dəstələri ilə birləşib «Şura bayrağı» altında təkcə Bakıda on iki min nəfərə yaxın azərbaycanlını qanına qəltan eləmişdi.

Bu talan və qırğınlar yalnız Bakıda deyil, Quba, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Muğan bölgələrində də olmuşdu. İrəvan və Zəngəzurda dağılan kəndlərin, öldürülən soydaşlarımızın sayı yüz mini keçmişdi.

Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməyən əldəqayırma Muğan respublikası, ingilis qoşunlarının gəlişi, ağqvardiyaçı general Denikin təhlükəsi, müxtəlif siyasi «Hümmət», bitərəf sosialist, daşnak partiyaları, portfelsiz nazirlər elə hey çoxalırdı. Sərhəd bölgələrində erməni hücumları, məhəlli toqquşmaları yeni yaranan orduya dirçəlməyə imkan vermirdi. Belə şəraitdə hərb naziri və onun tabeliyində olanlar gərgin işləməli olurdu. Əsgəri qışlaları gəzib yoxlayan Səməd bəy Mehmandarov, hələ ki, könülaçan heç nə görmürdü. Nə nizam-intizam, nə geyim və silahlanma, nə də hərbi hazırlıq peşəkar hərbiçi olan naziri qane etmirdi.

Parlamentdə «Türklər külli miqdarda ərzaq şeyləri qoyub getmişlərdir. Onlardan külli miqdarda taxıl, heyvan və s. məkulat qalmışdır» - deyən hərb naziri din və dil qardaşımızın xeyirxahlığı ilə yanaşı, qüsurlarını da söyləməkdən çəkinməmişdir.

«Əlbəttə, heç kəs inkar etməz ki, türklər bizim millətimizə nicat verməklə bizə böyük xidmət etmişlərdir. Amma burası onların hərəkətini tənqid etməyimizə də mane olmaz. Hərbiyyə

nəzarəti Gəncəyə köçənədək bizə xəbər verdilər ki, əsgəri işlərimiz yaxşıdır və çoxlu yığılır, lazım olan kimi məşq verilir və ilaxır. Hər yeri gəzdim, qətaəti-əsgəriyyəmizə baxdım. Fəqət iş heç də yaxşı deyildi. Əsgərlərimiz əzgin, düşgün bir halda, yeməkləri pis, mənzilləri fəna bir halda, yorğan-döşək yox, onların çoxu xəstə idi. Xəstə əsgərlərin həpsini sağlamları ilə dəyişməyə məcbur olduq. Qoşun yığmaq işləri yaxşı getmirdi. Rəislər və moqif komandaları öz vəzifələrindən sui-istifadə edirlərdi. Çox bir külfətin yeganə çörək gətirəni əsgərə alırdılar. Bu iş də camaatı narazı salıb, qoşun yığmaqdan nifrətləndirirdi. Nuru Paşa Azərbaycandan gedərkən özü mənim yanıma gəldikdə boynuna aldı ki, əsgərlik barəsində Azərbaycan fəna bir halda qoyulmuşdur».

1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri general Səməd bəy Mehmandarov öz xalqına yanıqlı bəyanatla müraciət etmişdir.

Bəyanatın əsas mövzusu o vaxtlar Milli Orduda yaranan hərcmərclik və özbaşınalıq idi. Həmin illərdə nazir Səməd bəy Mehmandarovun müavinləri Əli ağa Şıxlinski, Məmməd bəy Sulkeviç və Həbib bəy Səlimov, İbrahim ağa Vəkilov kimi məşhur generallar olsalar da, yenə də orduda fərarilik və xoşagəlməz hallar baş verirdi. Lakin onlar zəngin hərbi təcrübələrinin, biliklərinin və əsl hərbçi dəyanətlərinin sayəsində tam nizami ordu yaratmağa nail olmuşlar.

Zaman, dövr dəyişib. Səksən beş ildən sonra tarix təkrar olunur. Ovaxtkı ümumi vəziyyət bu gün yeni yaranan ordumuzda qismən də olsa var: bəzi nadanların fərariliyi və min bir bəhanə ilə Vətənin müdafiəsindən yayınmaq...

Bəs, ovaxtkı məşhur sərkərdələrimiz, xüsusilə nazir Səməd bəy Mehmandarov fərariliyin qarşısını necə almışdır? Məhz tələbkarlığı və sərt bəyanatı ilə 1918-ci ildə Səməd bəy Mehmandarov orduda yaranan çatışmazlığın qarşısına keçilməz bir sədd çəkmişdir.

Xalqımızın dar günündə hərbi nazir Səməd bəy Mehmanadrovun 1918-ci ildə yazdığı **«Azərbaycan vətəndaşları»** adlı müraciəti bu günümüzlə tam səsləşir. Onu da xatırladım ki, aşkarlığın işığı ilə açılan «tamamilə məxfidir» qrifli sənəd oxuculara ilk dəfə təqdim olunur. Bu maraqlı əlyazmasını Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində araşdırmalar apararkən əldə etdik.

«Cari ilin yazından etibarən Azərbaycan müstəqil dövlət oldu. Bu müddət ərzində cəmi hökumət adamlarının bütün səyləri ölkədə anarxiyanın qarşısını almaq oldu və qanunçuluq pozulan yerlərdə onun bərpasına yönəldilmişdir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötürü hökumətin başqa tədbirlərinin arasında özümüzə məxsus hərbi qüvvələrin yaradılması, yəni Azərbaycan qoşunlarının təşkili haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

...Hal-hazırda qoşunlarımızın təşkilini öz öhdəmə götürmüşəm.

İndi ölkəmizin bütün vətəndaşları, istər kasıb, istər dövlətli, eyni şəkildə hərbi qulluğu çəkəcəklər. Və əgər haçansa, kimsə dövlətliləri hərbi qulluqdan azad etsə, günahkarlar ağır cəzalanacaqlar.

Hərbi hissələrdə əsgərlər yaxşı geyinəcək, onların ərzaqlarının keyfiyyətcə yaxşı olmasına xüsusi fikir verib, bu barədə ciddi elan etmişəm. Göstəriş verilib ki, otaqlar təmir olunsun, qızdırılsın, bütün əsgərlərin fərdi yorğan-döşəyi olacaqdır.

Mən tədbir görmüşəm ki, əsgərlərə qarşı bütün qeyri-qanuni hərəkətlər ciddi töhmətlənsin və xüsusi ilə əsgərlərin döyülməsi halları ciddi cəzalandırılsın.

...Bütün bu tədbirləri həyata keçirib, üzümü, ilk növbədə, sizə, hərbi hissələri tərk etmiş Azərbaycan vətəndaşlarına tuturam və bəyan edirəm ki, sizin böyük xətanızı, əsgərlikdən qaçmağınızı bağışlayıb öz hissələrinizə köhnə təqvimlə yanvar ayının 1-dən gec olmayaraq qayıtmağa çağırıram. Lakin əlavə edirəm ki, bu müddət üçün kim öz bölüyünə qayıtmasa, o hərbi dövrün qanunlarına görə ağır cəza alacaq.

Bundan sonra, ölkəmizin bütün əhalisinə əziz Vətənimiz adından müraciət edərək xahiş edirəm ki, gözəl Vətənimiz Azərbaycan eşqinə, yüksək vətənpərvərlik hissimiz naminə mənə bizim qoşunumuzun təşkili işində yardım göstərəsiniz, ***bu qoşun bizə ölkəmizdə qanunçuluğu qorumaqdan ötrü vacibdir və yenə də xahiş edirəm ki, bütün o şəxslər ki, çağırış yaşları çatıb, əsgərlik etməlidirlər, torpaqlarımızı qorumaq üçün özlərini çatdırsınlar.*** Qoy, Vətən qarşısında borcunu unudan hər kəs Vətən qarşısında böyük günah işlətdiyi üçün qohum-qardaş qınağı altına düşsün və əlbəttə, qanun üzrə cəzalandırılsın.

Mənim bu bəyanatım ölkənin hər yerində yayılacaq və qoy, savadlılar onu oxuyub mənasını savadsızlara çatdırsınlar».

SƏNƏDLƏRİN İZİLƏ

"Yalnız azərbaycanlılardan təşkil olunmuş hərbi qüvvələrimiz, dünya tarixinə yazılmış və bütün Avropa xalqlarının bizə nisbətən daha çox bildikləri, danışdıqları qəhrəmanlıqlardan ibarət şanlı hərb tariximizi bilməlidir. Yüz illik rus hakimiyyətindən azad olmuş türk xalqına xatırlatmaq lazımdır ki, biz həmişə boyunduruq altında olmamışıq. Hətta Avropa və Asiyaya öz tələblərimizi etmişik.

...Belə zənn edirəm ki, türk tarixini yaxşı bilən kiməsə, bugünkü mühüm hadisələr də daxil olmaqla, bizim xalqın tarixinə dair əsər yazmağı tapşırmaq lazımdır. Bu əsərdə xalqımızın keçmiş şöhrəti və yad hakimiyyəti dövründəki əzabları güzgüdə olduğu kimi öz əksini tapmalıdır".

Səməd bəy MEHMANDAROV,
2 aprel 1919-cu il

İndiyənədək arxivdə generalın imzaladığı yüzlərlə sənədə, raporta və müraciətə rast gəlmişəm. Onların hamısı makinada yazılıb, ya da mətbəədə nəşr olunub. Yalnız bu yaxınlarda əlyazması olan bir sənəd tapdım. O, hərb naziri Mehmandarovun öz dəst-xəttilə Azərbaycan hökumətinin ünvanına yazılıb. 1919-cu il aprelin ikisində yazılan iki səhifəlik məruzə mənim üçün qeyri-adi tapıntı oldu. Nə gizlədim, bu tapıntıma hədsiz dərəcədə sevindim. Ona görə sevindim ki, müharibə aparan ölkənin generalının xalqının hərb tarixini yazdırmaq təşəbbüsünü vətənpərvərliyin zirvəsi kimi qiymətləndirdim.

Yuxarıda epiqraf kimi istifadə etdiyimiz cümlələr də həmin məruzədəndir. Belə tarixi sənədlərdən bixəbər olduğumuza görə bəzi «sapı özümüzdən» olan nadanlar keçmiş sərkərdələrimiz barədə artıq-əskik danışırlar. Onlar hətta «hücuma» keçərək yazırlar ki, niyə Mehmandarovun, Şıxlinskinin və başqa sərkərdələrimizin Napoleon, Kutuzov, Suvorov kimi müdrik fikirləri, hərbi elmi əsərləri qalmayıb. Bir sözlə, özümüzünkülərə qeyri-vətənpərvər damğası vururlar. Onda belələrinə cavab vermək çox ağır və əzablı olur. Bu müasir «vətənpərvərlərə» başa salmaq lazımdır ki, totalitar rejim yetmiş ildən çoxdur onların 1918-20-ci illərədək fəaliyyətinə «tamamilə məxfidir» möhürünü vurub. İndi, budur, aşkarlığın sayəsində səksən beş ildən sonra belələrinə Səməd bəy Mehmandarovun yazdığı tarixi sənəd cavab verir:

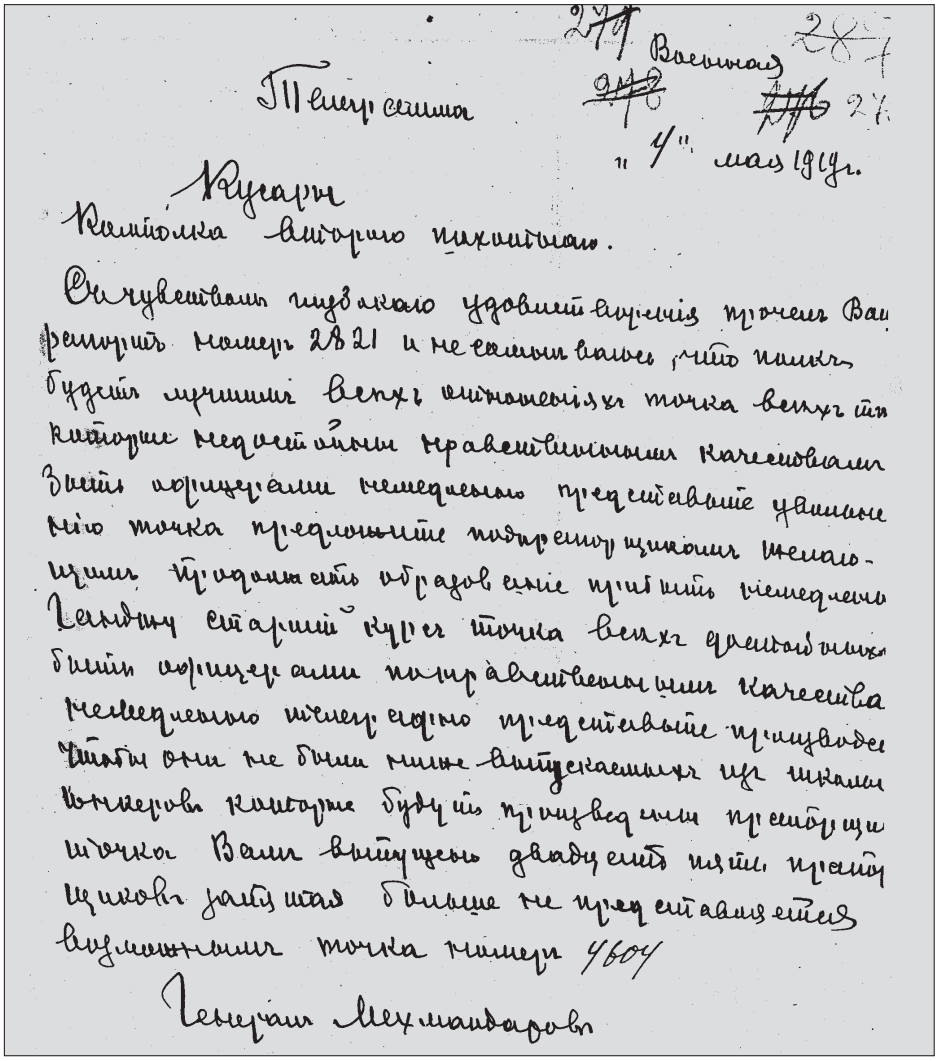

«Düşmənə qarşı mübarizə tədbirlərindən biri də xalq içərisində sağlam milli hisslərin yaradılmasıdır. Bu vəziyyət Azərbaycan Respublikasının yaranmaqda olan gənc ordusu üçün xüsusilə zəruridir. Yuxudan yenicə oyanmış xalqda sağlam, milli hiss oyatmalıyıq. Biz müsəlmanlar ancaq indi şüurlu həyat və milli yaradıcılıq dövrünə ayaq basmışıq... Xalq arasında türk irsinin milli hisslərini və vüqarını qaldırmaq üçün xalqı, qoşunlarımızı onun tarixi keçmişi ilə tanış etməliyik.

Yazılacaq məşhur tarixi əsərlər xalq içərisində və qoşunlarda geniş yayılmalı, hər bir kənd müəllimi və hər bir azərbaycanlı zabiti ondan istifadə etməlidir.

Gələcəkdə hökumətin köməkliyi ilə türk xalqının dahi xadim və rəhbərləri üçün müvafiq abidələr qoymaqla, onların xatirələri əbədiləşdirilməlidir».

Zənnimizcə, general Səməd bəy Mehmandarov belə sağlam, milli düşüncəsi ilə heç bir publisistdən geri qalmır. Sənətini, dövrünü nəzərə alsaq, bəlkə də, o, müasiri olan ən yaxşı yazıçı-publisisti bir neçə addım ötüb keçir.

Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan iki nömrəli qovluqda general Səməd bəy Mehmandarovun daha bir vətənpərvərliyinin, milli qürurunun şahidi oluruq. Orada yazılır ki, 1918-ci ildə ingilis qoşunlarının[10] Azərbaycanda öz ərazilərində olduqları kimi etinasız ağalığı hərb naziri Səməd bəy Mehmandarovu qəzəbləndirmişdir. Nazir onların istilaçı hərəkətlərinə etiraz əlaməti olaraq, vaxtilə *(Birinci Dünya müharibəsi illərində - Ş.N.)* ingilis komandanlığı tərəfindən təltif olunmuş ordenləri geri qaytararaq qəzəblə demişdir:

- Torpağımı, xalqımı fəth edən ikiüzlü bir ölkənin ordeni mənə lazım deyil. Xalqıma silah qaldıran bir ordunun ordenini gəzdirmək mənim üçün ən böyük təhqirdir.

Azərbaycandan çıxan ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson şayiələr yayırdı ki, Azərbaycan bundan sonra özünü idarə edə bilməyəcək.

Azərbaycan ordusu yox dərəcəsindədir. Orada qayda-qanun da yoxdur. Guya Azərbaycanı yağılardan qoruyan, onu idarə edən Tomsonun min ingilis və səkkiz yüz nəfərlik balağıaçıq hind əsgəri olmuşdur. Bu şayiələrdən sonra Azərbaycanda olan ingilis hərbi jurnalisti Skotlend-Liddel İngiltərə qəzetləri üçün hazırladığı xəbərlərdə yazırdı ki, Transqafqaz şayiələr ocağıdır. Burada şayiələr külək təpələr arasında yayılan kimi yayılır. Bir çox şayiələr Moskvada quraşdırılır və dövriyyəyə buraxılır. Bakıda ingilis ordusuna ehtiyac yoxdur. Azərbaycan öz-özünə qayğı göstərə bilər. Mən bura iki gün əvvəl gəlmişəm və açığını deyim ki, bütün gördüklərim məndə dərin təəssürat yaradıb. Mənim şəhərdə olmadığım dörd həftə ərzində burada çox təəccüblü dəyişikliklər olub. Mən buraya gəldim ki, hamının mənə dediyi qarışıqlığı görüm, lakin onu tapa bilmədim. Tam qayda-qanun var. Mənə dedilər ki, mən ordu əvəzinə pozğun-

[10] 1918-ci il noyabrın 17-də general V.M. Tomsonun komandanlığı ilə Bakıya gələn ingilis qoşunları 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycan ərazisindən çıxdı. - Ş.N.

laşmış kütlə görəcəyəm, lakin mən yaxşı, nümunəvi, güclü, odlu-alovlu gənclər gördüm. Doğrudan da, mən indi Bakıda elə qayda-qanun gördüm ki, müharibə başlayan vaxtdan bu günədək Bakıda olmamışdım... Qayda-qanun ancaq Bakıda hökm sürmür, son dəyişikliklər bütün respublikada vəziyyəti aydınlaşdırmışdır. Qarabağ şuluqluğunu sülh əvəz etmişdir. Ermənilər və azərbaycanlılar sazişə gəlmişlər. Lənkəranda bolşeviklər Azərbaycan ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldılar. Onlar bütün silah və sursatlarını Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər, adamlar isə xahiş etdilər ki, onları Azərbaycan hökumətinin tabeliyinə götürsünlər... Bütün bunlar, şübhəsiz, sübut edir ki, Azərbaycan qarma-qarışıqlıqdan qorxmur və bolşeviklərdən çəkinmir. Azərbaycan dövləti indi Transqafqazın bütün qalan xalqları üçün nümunəyə çevrilmişdir.[11]

İngilis hərbi jurnalisti Skotlend-Liddelin Azərbaycan ordusunun ünvanına dediyi xoşməramlı sözlərə görə xalqımız, ilk növbədə, iki görkəmli sərkərdəmizə, 1918-ci ildə ordumuzun təməl daşını qoyan Əli ağa Şıxlinskiyə və Səməd bəy Mehmandarova borcludur. Nizami və döyüşən ordu yaradan hər iki sərkərdə ilk hərbi nümayişin keçirilməsini, hərbi məktəblərin açılmasını, hərbi geyim formasının təşkilini və başqa gərəkli işləri həyata keçiriblər. İlyarım fəaliyyətdə olan Azərbaycan ordusu Lənkəranda bolşeviklərin üsyanını yatırdıb. Zəngəzurda, Əsgəranda erməniləri məğlubiyyətə uğradıblar.

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan Respublikası üçün üç təhlükə vardı: şimaldan ağqvardiyaçı general Denikin, Zəngəzur və Qarabağdan daşnak ermənіləri, ordunun daxilində isə bolşevik təbliğatı. Bu təhlükənin ikisinin qarşısını hərbçi dəyanəti ilə alan nazir Səməd bəy Mehmandarovu ən çox narahat edən «bolşevik» xəstəliyi idi. Qırmızı bolşeviklərin təbliğatı orduda olduğu kimi fəhlə-kəndli arasında da yayılmışdı. Bu təsir az da olsa əsgər və zabitlərə də keçmişdi. Ona görə də nazir Səməd bəy Mehmandarov əsgərlərlə görüşəndə təkrar-təkrar deyərdi ki, qoşun torpağımızı yağılardan qorumaqdan ötrü vacibdir. Qoşunun əsgəri siyasətlə maraqlanmalı, beynəlxalq aləmdə nələr baş verdiyindən hali olmalıdır. Amma nə zabit, nə də əsgər heç bir partiyanın, ya da cəmiyyətin qulu olmamalıdır.

Səməd bəy Mehmandarovun cümhuriyyət dövründə hərbiyyə naziri vəzifəsini şərəflə daşımasını dahi bəstəkar publisist, dramaturq

[11] RMDA. F. 894, siy. 10, iş 82, vər. 2 - 10.

Üzeyir bəy Hacıbəyli 1919-cu il aprelin 16-da yazdığı «Yeni Kabinə» adlı məqaləsində yüksək qiymətləndirmişdir. O yazır: «... Hərbiyyə işlərimizi öhdəsinə götürmüş olan general Səməd bəy həzrətlərinin dövlətimizin istinadgahı olan ordumuzun təşkil və tənzimi ilə camaat arasında layiqli şöhrət qazanmış olan, adını xüsusi surətdə zikr etməyi özümüzə caiz bilirik».

1919-cu il martın 28-də isə Üzeyir bəy «Ordumuz» məqaləsində general Səməd bəyin sərkərdəlik fəaliyyətinə daha yüksək qiymət verərək yazır ki, ordu görməmiş, rəsmi əsgərliyə adət etməmiş millətimiz içində, həm də qat-qarışıq zamanda nizami ordu yaratmaq işini öhdəsinə götürmüş Səməd bəy Mehmandarovun sahibi-qüdrət və maliki-qüvvət, güclü təşkilatçı bir şəxsiyyət olduğunun şahidi olduq.

Üzeyir bəy Səməd bəyin Gəncədə Novruz bayramı münasibətilə keçirdiyi Azərbaycan ordusunun rəsmi keçidini gördükdən sonra nizami ordunun varlığına inanır və bu istedadlı sərkərdəyə dərin inam bəsləyirdi. Üzeyir bəy: «Səməd bəy Mehmandarovu kargün (işcil adam) bacarıq sahibi kimi əsl sərkərdə» - deyə qiymətləndirir.

BOLŞEVİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ

"Hökumətin fəaliyyətinin əsasında Azərbaycanın müstəqilliyi durur və mən şübhə etmirəm ki, bolşeviklərin dağıdıcı cəhdlərinə qarşı zəruri tədbirlər görüləcəkdir. Mən öz tərəfimdən bolşeviklərin Bakı qarnizonu qoşunlarına partlayıcı təsirindən ehtiyat edirəm. Belə ki, Bakı indi Zaqafqaziya bolşeviklərinin fəaliyyət mərkəzi hesab edilir."

General Səməd bəy Mehmandarovun
Nazirlər Kabinetinin sədrinə
1919-cu il 21 aprel tarixli raportundan

Rotmistr İlyas Əliqulu oğlu Şahtaxtinskinin 29 iyun 1920-ci ildə bolşeviklərə verdiyi istintaqın protokolundan:

«- ...Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarova gəldikdə deyə bilərəm ki, o da bolşeviklərə və Sovet hakimiyyətinə düşmən kimi münasibət bəsləyirdi. Ona görə belə deyirəm ki, o, bolşevikləri həbs etdirərdi. Məsələn, Babayev Cəfəri göstərə bilərəm, onu Mehmandarovun

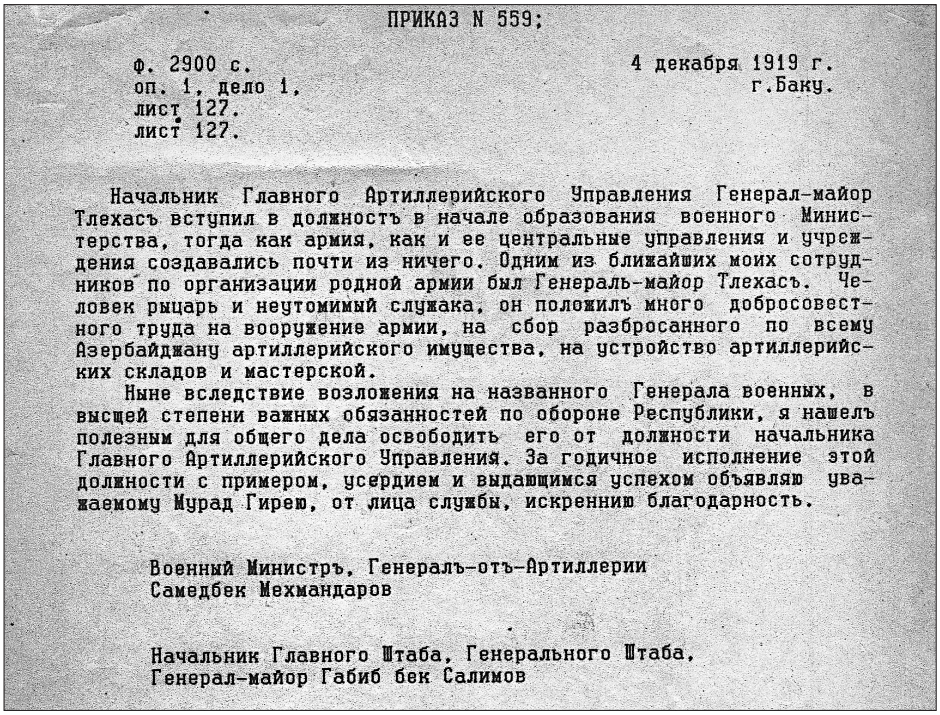

ПРИКАЗ N 559;

ф. 2900 с.
оп. 1, дело 1,
лист 127.
лист 127.

4 декабря 1919 г.
г.Баку.

Начальник Главного Артиллерийского Управления Генерал-майор Тлехасъ вступил в должностъ в начале образования военного Министерства, тогда как армия, как и ее центральные управления и учреждения создавались почти из ничего. Одним из ближайших моих сотрудников по организации родной армии был Генераль-майор Тлехасъ. Человек рыцарь и неутомимый служака, он положилъ много добросовестного труда на вооружение армии, на сбор разбросанного по всему Азербайджану артиллерийского имущества, на устройство артиллерийских складов и мастерской.

Ныне вследствие возложения на названного Генерала военных, в высшей степени важных обязанностей по обороне Республики, я нашелъ полезным для общего дела освободить его от должности начальника Главного Артиллерийского Управления. За годичное исполнение этой должности с примером, усердием и выдающимся успехом объявляю уважаемому Мурад Гирею, от лица службы, искренний благодарность.

Военный Министръ, Генералъ-отъ-Артиллерии
Самедбек Мехмандаров

Начальник Главного Штаба, Генерального Штаба,
Генерал-майор Габиб бек Салимов

şəxsi əmrinə əsasən təkadamlıq kamerada gündəlik bir parça quru çörək və bir parça su ilə saxlayırdılar. Habelə Mehmandarovun bolşevizmdə əli olanların hamısını həbs etmək və ciddi rejim altında saxlamaq barədə sərəncamı da vardı».

Həmin bolşevik Cəfər Babayev 1960-cı ildə «Canlı xatirələr» adlı 69 səhifəlik bir kitabça nəşr etdirib. Onun xatirələrindən belə məlum olur ki, Bakını və Azərbaycanı daşnak ermənilər, istilaçı ruslar daha çox sevirmiş, nəinki müsavatçı azərbaycanlılar. Özünü bolşevik qəhrəmanı kimi təqdim edən C. Babayevin oturub-durduğu adamlar A.Mikoyan, S.Şaumyan, M.Babayan, T.Qəhrəmanyan, Ə.Qarayev, R.Axundov və başqaları olub. Onun yazılarında Müsavatın əsgəri də, zabitləri də savadsız və amansız təsvir edilir. Bircə epizodda Babayev həqiqətdən qaça bilməyib: ***«Bakının general-qubernatoru Murad Gəray bəy Tlexas dişlərini qıcayıb bolşevikin üstünə elə təpindi ki, səsinin zərbəsindən pəncərələrin şüşələri cingildədi».***

Zənnimcə, general Tlexas vətənini düşmənə satmaq istəyən bolşevik Məmmədağa İbrahimovla sərt rəftar etməkdə çox haqlı idi.

Bütün bunlardan sonra 1919-cu il avqustun 15-də əsgəri xidmətə çağırılan bolşevik C. Babayev yazır:

«...Mənə hərbi çağırış vərəqəsi gəldi. Müsavat ordusuna çağırıldım. Bir işə bax, düşmən bildiyim, gecə-gündüz əleyhinə mübarizə apardığım Müsavat partiyasının ordusunda xidmət etmək üçün əsgər çağırıldım. Mən kimə qarşı vuruşmağa göndərilirdim? Öz xalqıma qarşımı? Mən bir ovuc bəyin, mülkədarın mənafeyini qorumaq üçün Müsavat ordusuna əsgər getməli idim.

Məni dəhşət götürmüşdü. Acığımdan az qala çağırış vərəqəsini cırıb, Bakıdan qaçmaq və ilim-ilim itmək istəyirdim. Mən Bakı partiya təşkilatımızın rəhbərinə bu məsələni danışdım və bildirdim ki, fərari olacağam.

- Yox, sən orduya getməlisən, - deyə Anastas İvanoviç Mikoyan heç gözləmədiyim halda sözümü kəsib dilləndi.

Mən özümü saxlaya bilməyib tez cavab verdim:

- Nə üçün? 1918-ci ildə müsavatçılar məni Gəncə hərbi məktəbinə aparanda bolşevik partiyamız etiraz edirdi. Deyirdilər ki, necə olursa-olsun orduya getməməlisən. İndi isə...

- Bəli, o vaxt bambaşqa idi. Onda sənin inqilabi təcrübən yox idi. Müsavatçılar səni yoldan döndərə bilərdilər. Sən indi orduda əsgərlər arasında partiya təbliğatı apara bilərsən, onları bolşeviklərin tərəfinə çəkməyi bacararsan.

Bir azdan məni Qusardakı dördüncü Tatar süvari alayına yazdılar. Poqonu əlimə alanda, elə bil ki, məni ilan vurdu. Onu çiynimə vurmaq istəmədim. Elə o dəqiqə bu hərəkətim alay zabiti Amloxvarinin gözünə dəydi. O, mənə elə bir sillə çəkdi ki, əlimdəki şeypur yerə düşdü...».

Bolşevik «vətənpərvəri» C. Babayevin öz millətinə «xidməti» göz qabağındadır. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov onu həbs edib təkadamlıq kamerada bir parça quru çörək və bir parça su ilə saxlamaqda tamamilə haqlı idi.

Burada S. Mehmandarovun «günahı» ondadır ki, gərək ideya düşməni olan bolşevik C. Babayevi güllələtdirəydi. Onda xalqımıza qara yaxanın, orduda zərərli bolşevik təbliğatı aparanın, heç olmasa, biri də əskik olardı.

* * *

İstər Səməd bəy Mehmandarov, istərsə də Əli ağa Şıxlinski uzun illik ordu həyatında siyasi partiya və qurumlardan uzaq olmuşlar. Onların ən ümdə vəzifəsi Vətəni, torpağı yağılardan qorumaq üçün nizami qoşun yaratmaq idi. 28 aprel çevrilişinin səhəri onları dindirən bol-

şevik çekistləri hər ikisinə: ***«Hansı siyasi partiyanın və ya inqilabın mənafeyini müdafiə edirsiniz?»*** - sualını vermişdir.

General Səməd bəy Mehmandarovun cavabı: «Bütün ömrüm boyu mən hər cür siyasətdən uzaq olmuşam».

General Əli ağa Şıxlinskinin cavabı: «Hər bir inqilaba əks-inqilab kimi yanaşmışam, heç vaxt belə şeylərə qoşulmamışam, qoşulmazdım da...».

Bolşeviklərin Azərbaycana hücumuna düz bir il qalmış və onların ordudakı zərərli siyasətini əvvəlcədən hiss edən nazir S. Mehmandarov 1919-cu il aprelin 20-də Nazirlər Sovetinin sədrinə yazırdı: **«Yaxşı olardı ki, Azərbaycan ordusundan azad olunmuş rus zabitləri, etibarsız element kimi Azərbaycan hüdudlarından kənar ediləydi. Lakin ümumi siyasi vəziyyətin bu məsələyə münasibətini bilmədiyimdən, xahiş edirəm, bu haqda mənə məlumat verəsiniz. Sizin qərarınızın nəticəsini bilmək istərdim».**

Sovet hakimiyyəti illərində Səməd bəy Mehmandarov haqqında cəmi iki:1946-cı il mayor Hacıağa İbrahimbəylinin «Səməd bəy Mehmandarov» (18 səhifəlik) və 1977-ci ildə polkovnik, tarix elmləri namizədi Əli Abbasovun «General Səməd bəy Mehmandarov» (80 səhifəlik) kitabçaları nəşr olunmuşdur. İndiyənədək 1918-20-ci illərin sənədləri nə tarixçilərin, nə də S. Mehmandarov tədqiqatçılarının səröncamına verilmədiyindən şöhrətli generallarımızın həmin illərdə daxilən hansı hisslər keçirdiyindən, ən başlıcası azərbaycanlı kimi vətəndaşlıq təəssübkeşliyindən bixəbər olmuşuq.

Demokratiyanın sayəsində yeni açılan arxiv sənədləri arasında ilk hərb nazirimizin çoxlu teleqramları, əmr və raportları işıq üzü gördü. Bu sənədlər ovaxtkı ordumuz, zabit və əsgər heyətimiz haqqında qiymətli məlumatlar verir.

* * *

LƏNKƏRAN QƏZA SAKİNLƏRİNƏ MÜRACİƏTNAMƏ

Vətəndaşlar!

Azərbaycan Respublikası Dövlətinin xahişi ilə mən Lənkəran qəzasına dəstə göndərirəm. Vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoymaq, qayda-qanun yaratmaq, sizi dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad etmək işi bu dəstəyə tapşırılıb.

Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan qəzada məskunlaşmış bütün millətlərə ədalətli münasibət bəsləyən Azərbaycan qoşunları Sizə qanun daşıyıcıları kimi göndərilirlər.

Silahlı qüvvələrin himayəsi ilə ölkənin bütün sahələrinin idarə olunmasında təcili mülki idarəetmə bərpa ediləcək. Mən əminəm ki, Siz özünüz də Azərbaycan Respublikasının gələcək tamhüquqlu vətəndaşları kimi sülh şəraitində birgə yaşamağın möhkəm əsasının qoyulması marağındasınız və görəcəyiniz bütün tədbirlər ölkədə qanun-qaydanın bərpa olunmasında hökumətin bütün qanuni əmrlərinin könüllü surətdə yerinə yetirilməsində və Azərbaycan Respublikası Dövlətinin nümayəndələrinə öz xeyirxah münasibətinizlə imkan daxilində köməklik göstərəcəksiniz.

Bununla bərabər, Sizi əmin edirəm ki, Sovetlər, Komitetlər və ya «Muğan Respublikası» adı altında heç bir sərbəst təşkilatların yaradılmasına yol verilməyəcək.

Lənkəran qəzasında yeganə - Azərbaycan Respublikası hakimiyyəti tanınır və onun verdiyi qanunlara qulaq asmayan hər bir şəxs müharibə dövrünün qanunlarına əsasən qiyamçı kimi məsuliyyətə cəlb olunacaq.

Dəstə rəisinin göstərişi ilə əhali silahları təhvil verməlidir, kim əmri yerinə yetirməsə, hərbi-səhra məhkəməsinin sərəncamına veriləcək.

Xəbərdar edirəm ki, rus əhalisinə qarşı hər hansı bir zorakılığa və soyğunçuluğa yol verməyəcəyəm, çünki qəzada yaşayan başqa millətlərin nümayəndəsi kimi onları da Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayıram.

Amma rus əhalisinin şəxsiyyətinə və toxunulmazlığına təminat verərək, mən onlardan da yerli hakimiyyətin verdiyi qanunların yerinə yetirməsinə əməl etmələrini tələb edirəm.

Hər bir silahlı müqavimət ölüm cəzası ilə cəzalanacaq və belə hallarda qoşunlara amansız olmaları haqda əmr olunub.

Bu və ya digər bəhanələrlə xalqı ordu və hökumət əleyhinə qaldıranları bu haqda xəbərdar edirəm.

Mən də öz növbəmdə dəstə rəisinə[12] əmr etmişəm ki, qoşunun əhaliyə heç bir xətər toxundurmaması haqda ölçü götürsün və dinc əhaliyə qarşı hər cür zorakılıq göstərən günahkarlar ciddi cəzalansınlar.

Azərbaycan Respublikasının hərb naziri,
tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov
General-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç.
23.07.1919-cu il, Bakı şəhəri

21 oktyabr 1919-cu il Lənkərandan teleqram.

Lənkəran Şəhər Duması əhalinin istəyi ilə 15 oktyabr tarixli yığıncağında hərb naziri general Səməd bəy Mehmandarovu Respublika parlamentinə üzv seçmişdir.

Şəhər Dumasının üzvləri

TÜRK İRSİNİ ÖYRƏDƏN GENERAL

1918-ci ilin avqust ayı idi.

Tbilisi vağzalında duran Batumi-Bakı qatarı yola düşməyə hazır idi. Birinci sinif vaqonunun qabağında bir ortaboylu, ağsaqqallı kişi durmuşdu. Bu kişi general Səməd bəy Mehmandarov idi.

General Mehmandarov mənə yaxınlaşıb çox nəzakətlə soruşdu: "Rotmistr, görünür, siz vaqonda yer tapa bilməmisiniz... Mənim kupemdə bir boş yer var.

Mən generala rəsmi təzim edib cavab verdim:

- Yox, general həzrətləri, mənim yerim vardır, özü də sizin kupenizdədir".

O, cavabında "Aha, yaxşı oldu, mən çox şadam" - dedi.

General Səməd bəy Mehmandarovla vaqona daxil olduq.

Mehmandarov çox söhbətcil və çox yaxşı yoldaş imiş. O, mənimlə bəzən rusca, bəzən də azərbaycanca danışırdı. O, ahəstə-ahəstə danışırdı, hər sözünü ölçüb-biçirdi, fikrini sadə və düzgün ifadə edirdi. Onun danışıq tərzi, səsi, sakit və qəti tonu, özünü sərbəst hiss etməsi göstərirdi ki, bu adam uzun və maraqlı həyat sürmüş,

[12] General-mayor Həbib bəy Hacı Yusif oğlu Səlimov (1881-1920) - Ş.N.

böyük vəzifə sahibi olmuş, şanlı, igid əsgər həyatı keçirmişdir. General Səməd bəy Mehmandarov yolda mənə bir çox maraqlı və faydalı şeylər danışdı.

Rotmistr Hacıağa İbrahimbəylinin
xatirələrindən.

Şöhrətli generalımız Səməd bəy Mehmandarovun 1918-20-ci illərdəki fəaliyyəti xalqımız qarşısında əvəzsizdir. Onun Milli Ordunun yaradılmasındakı müstəsna rolu, 1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan xalqına müraciəti, əsgər və zabit heyəti qarşısında ata nəsihətli (həmin il Səməd bəy Mehmandarovun 63 yaşı vardı - Ş.N.) çıxışları və nəhayət, güclü Vətən təəssübkeşliyi qırx minə yaxın əsgəri olan nizami ordu yaratmağa səbəb oldu.

Səməd bəy Mehmandarov haqlı olaraq yazırdı ki, düşmənə qarşı mübarizə tədbirlərindən biri də xalq içərisində sağlam milli hisslərin yaradılmasıdır. Bu vəziyyət Azərbaycan Respublikasının yaranmaqda olan gənc ordusu üçün xüsusilə zəruridir. Yuxudan yenicə oyanmış xalqda sağlam, milli hissi oyatmalıyıq... Xalq arasında türk irsinin milli hisslərini və vüqarını qaldırmaq üçün xalqı, qoşunlarımızı onun tarixi keçmişi ilə tanış etməliyik.

Səksən ilə yaxın əl vurmadığımız 1918-20-ci illərin arxiv qovluqları açıldıqca bizə məlum olur ki, ilyarım fəaliyyətdə olan Milli Ordu tariximiz çox zəngin olmuşdur. O da məlum olur ki, hərb tariximizi zənginləşdirən tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun və Əli ağa Şıxlinskinin rəhbərliyi ilə, onların silahdaşları general Həbib bəy Səlimovun, Məmməd bəy Sulkeviçin, Şahzadə Əmir Kazım Mirzə Qacarın, Cavad bəy Şıxlinskinin, Murad Gəray bəy Tlexasın, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının, Teymur bəy Novruzovun, Süleyman bəy Əfəndiyevin, topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilovun misilsiz fəaliyyəti olmuşdur.

Port-Arturda, Birinci Cahan savaşında və 1918-20-ci illərdə şərəfli döyüş yolu keçən general Səməd bəy Mehmandarovun haqqında araşdırmalar apardıqca o illərin sənədlərində və qəzetlərində onun çıxışlarına, nitqlərinə rast gəlmək olur.

Səməd bəy Mehmandarovun Azərbaycan Hərbiyyə Məktəbinin ikinci buraxılışında, 1926-cı il sentyabrın 15-də elədiyi tarixi çıxışı Azərbaycan oxucularına ilk dəfə təqdim olunur.

AZƏRBAYCAN HƏRBİ MƏKTƏBİNİN İKİNCİ BURAXILIŞI HAQQINDA

Yoldaşlar! Bu gün biz yeni qırmızı komandirlər kimi sizi təbrik edirik!

Qırmızı komandir kimi siz daha müstəqil yola çıxdınız. Bu müstəqil yolda sizi çətin və məsul iş gözləyir. Həmin işin bacarıqla və vicdanla yerinə yetirilməsi sizin tabeliyinzdə olan adamların döyüş hazırlığı səviyyəsindən asılıdır. Öz xidməti və döyüş təcrübəmdən istifadə edərək sizin üçün bu əlamətdar gündə həmin iş haqqında bir neçə söz demək istəyirəm.

Azərbaycan hərbi məktəbini qurtaran sizlər, yoldaşlar, möhkəm yadda saxlamalısınız ki, heç bir məktəb, hətta ali məktəb də olsa, tam bilik vermir, gəncləri gələcək özünü təkmilləşdirməyə hazırlayaraq buraxır. Bu cəhəti biz hərbi qulluqçular xüsusilə yadda saxlamalıyıq, çünki, ümumiyyətlə, hərbi işdə, əsasən də qüdrətli mübarizə vasitəsi olan artilleriyada öz əksini tapan hərbi texnika böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur.

Texnika və taktika bir-birilə ayrılmaz surətdə əlaqədardır və texnikanın inkişafı taktika sahəsində böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Daimi yeni hərbi-texniki kəşflər sayəsində artilleriya atəşinin gücü ilbəil artır, döyüşün üsullarını və taktiki xüsusiyyətlərini, hücum və müdafiə formalarını əsaslı surətdə dəyişdirir. Buna görə də müasir tələblərdən geri qalmamaq üçün, yoldaşlar, siz yorulmadan öz üzərinizdə ciddi çalışmalı, geri qalmamaq üçün cari hərbi əməliyyatı diqqətlə izləməlisiniz, başqa sözlə, yenə də öyrənmək və öyrənmək lazımdır. Bu tələblərə əməl etsəniz siz öz yerinizə layiq olacaqsınız və tabeliyinizdə olanların hüsn-rəğbətini qazanacaqsınız.

Texnikanın inkişafı və artilleriya atəşinin artan gücü ilə yanaşı, mən deməliyəm ki, irəli getmək coşğunluğu ideyası ilə ruhlanan qoşunlarda əsas amil insandır, texnika isə ikinci dərəcəlidir, çünki texnikanı da insan idarə edir.

Hərbi-elmi cəmiyyətdəki məruzələrimdən birində, yoldaşlar, mən demişdim ki, hərbi iş yaradıcı işdir, bu işdə təcrübə və praktikanın böyük əhəmiyyəti vardır. Bu təcrübə və praktika bir çox nəzəri müddəaları üstələməlidir. Bunu deməklə mən nəzəriyyənin əhəmiyyətini heç də azaltmıram, çünki hərbi sənət nəzəriyyəsi həmin praktikadan doğmuşdur. Əgər bu belədirsə, onda bacarıq, təcrübə və praktikanı hansı vasitələrlə mənimsəmək olar?

Müharibə dövründə bacarıq və təcrübə şəxsi praktika ilə, sülh dövründə isə sülh və müharibə dövrlərində göstərişlərini rəhbər kimi qəbul etdiyimiz nizamnamələrini əsaslı surətdə öyrənməklə, texniki tapşırıqla çölə çıxmaqla, ikitərəfli manevrlərlə, komanda heyətinin çöl təlimləri ilə, hərb tarixini öyrənməklə və b. üsullarla qazanılır.

Bunları mən geniş izah etməyəcəyəm, öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verdiyim hərb tarixi üzərində dayanacağam.

Hərb tarixini öyrənmək dünyagörüşünü genişləndirir, tənqidə qabil olan adamın zəkasını, fərasətini və bacarığını inkişaf etdirir. Hərb tarixini öyrənməklə siz ovcunuzun içi kimi bu və ya o tərəfin səhvini görürsünüz. Görürsünüz ki, nə etmək olar və nə etməmək lazım deyil. Hərb tarixini öyrənməklə siz çox mürəkkəb vəziyyətdən baş çıxarmaq, həmin vəziyyətə uyğun bu və ya digər qərar qəbul etmək vərdişləri qazanırsınız. Hərb tarixini öyrənməklə siz qoşunların müharibədə çəkdikləri əziyyətlərin qarşısını almağa təminat verirsiniz.

Mən belə fikirləşirəm ki, hərb tarixini öyrənməyin əhəmiyyətini başa düşmək üçün bu deyilənlər də kifayətdir.

Buna görə də mən belə hesab edirəm ki, sizin özünüzü həsr etdiyiniz sahədə müvəffəqiyyət qazanmağınız üçün hərb tarixi kitabı hər bir hərbi qulluqçunun stolüstü kitabı olmalıdır.

Sizin hər bir müvəffəqiyyətiniz sizin keçmiş rəisinizi sevindirəcək, çünki onlar sizin müvəffəqiyyətinizdə öz zəhmətlərinin və öz məsləhətlərinin bir hissəsini görəcəklər.

Sizinlə vidalaşanda sizə demək istədiyim bunlardır. İndi isə, yoldaşlar, mənim ən xoş və səmimi arzularımı qəbul edin.

Səməd bəy MEHMANDAROV,
15 sentyabr 1926-cı il

İki il sonra səhhətinə görə istefaya çıxan general Səməd bəy Mehmandarova dövlət yüz manat pensiya kəsmişdir. 1931-ci ilin fevralın 12-də Bakıda vəfat edən S. Mehmandarov keçmiş Çəmbərəkənd qəbiristanlığında *(indiki Şəhidlər xiyabanında - Ş. N.)* dəfn olunmuşdur. Sonralar - 1939-cu ildə bolşevik S. M. Kirova heykəl qoyulanda həmin qəbiristanlıq dağıdılmışdır. O illərdə generalın ailəsi sürgündə idi. Qəbri başqa yerə köçürülmədiyindən yerlə-yeksan edilmişdir.

* * *

Uzun müddət yad ölkədə - Rusiyada yaşayıb, qulluq etməsinə baxmayaraq, böyük sərkərdəmiz Səməd bəy Mehmandarov milli hisslərdən, milli varlığından uzaqlaşmamışdır. O, 1892-94-cü illərdə «Novoye obozreniye» qəzetində «İslam dini və onun əhəmiyyəti barədə», «Necə edək?», «Müsəlmanların geridə qalmalarının səbəbləri», «Şiələrin yeni misteriyaları», «Müsəlmanların öz-özlərinə işgəncə vermələri haqqında» və «Şiələrdə dini misteriyanın mənşəyi» adlı silsilə məqalələri ilə çıxış etmişdir. Mövhumatın çox yayıldığı bir ölkədə ona tənqidi yanaşmaq, əlbəttə, öz dövründə böyük cəsarət tələb edirdi. Özünün dini baxışlarında ardıcıl və barışmaz olan Səməd bəy Mehmandarov, ilk növbədə, xalq maarifini inkişaf etdirməyə və ruhani başçılarını müftəxorluq azarından uzaqlaşmağa çağırırdı: *«İslamın keçmişinə müraciət etmək, onun tarixini diqqətlə öyrənmək, bu tarixdə diqqətəlayiq nə varsa hamısını toplamaq lazımdır».*

Polkovnik Səməd bəy Mehmandarov «Necə edək?» silsilə məqalələrində Quranın tərtib edilməsi tarixindən və Məhəmməd Peyğəmbərin şəxsiyyətindən geniş söhbət açır. O, yazır ki, Quran üçün hamıdan əvvəl və hamıdan çox Məhəmməd Peyğəmbər tarix qarşısında məsuliyyət daşıyır. Tarixi mənbələr göstərir ki, Məhəmməd çox ağıllı, yaradıcılıq dühasına və gözəl danışıq qabiliyyətinə malik bir adam idi. Həyat tərzində sadəlik, düzlük, ədalətlilik, mərdlik, alicənablıq, hamı ilə rəftarında səmimilik və bərabərlik dağınıq və pərakəndə ərəb qəbilələrini birləşdirən bu din və dövlət islahatçısının xarakterik xüsusiyyətləri idi... Məhəmməd Peyğəmbər ömrünün axırına kimi öz dövrünün ən nəcib şəxsiyyətlərdən biri olaraq qaldı.

Həmin illərdə Varşava Hərbi Dairəsində qulluq edən polkovnik Səməd bəy Mehmandarov «Tərcüman» qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qasprinskidən, Qoridəki Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında müəllim işləyən ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlidən, lənkəranlı müəllim Teymur bəy Bayraməlibəyovdan və tarixçi-alim Əhməd bəy Cavanşirdən polemik cavablar almışdı.

Firidun bəy Köçərli Səməd bəy Mehmandarovu dinə tənqidi münasibət bəslədiyinə və buna görə də guya dindarların hisslərinə toxunduğuna görə tənqid etmişdi.

Firidun bəy Köçərli «Tərcüman» qəzetinin redaktoru İ.Qasprinskiyə «hücum» edir, onu Səməd bəy Mehmandarovun «Necə edək?» məqaləsinə tənqidi münasibət bəsləməməkdə günahlandırırdı. «Tərcüman»ın abunəçisi kimi F. Köçərli həmin qəzetin səhifələrində

S.Mehmandarova həsr olunmuş məqaləni oxumuşdu. Lakin İsmayıl bəy Qasprinski «Necə edək?» məqaləsinin müəllifini nəinki tənqid etmişdi, hətta «Novoye obozreniye» redaksiyasına göndərdiyi məktubda onun bəzi fikirlərinə müəyyən qədər tərəfdar çıxmışdı.

Səməd bəy Mehmandarovun Məhəmməd Peyğəmbərin şəxsiyyətindən müsbət danışdığına görə İsmayıl bəy Qasprinski əvvəlki məktubundakı kimi onu hirslə tənqid etməyir, islam dinini islah etmək məsələsində onun fikrinə şərik çıxır. O, Səməd bəyə razılığını bildirib yazır ki, artıq İslam dini haqqında ümidsiz məqalələr yazmır. Bu dindən barışdırıcı tonda danışır, müsəlmanın cəhalətini və durğunluğunu müalicə etmək tədbirlərini irəli sürür.

Səməd bəy Mehmandarovun həmin məqalələri yazdığı dövrdən yüz on ildən çox bir vaxt keçir. Lakin onlar bu günlərimiz üçün də əhəmiyyətlidir. Həmin yazılarda qaldırılan məsələlər - xüsusilə, xalqın geriliyini görən ziyalı «müsəlmanlara» mədəni tərəqqi yolunu tutmaq vəzifəsini tövsiyə etməsi onun İslam dinini incəliklərinə qədər bilməsinə dəlalət edir. O, cəsarətli çıxışları ilə müsəlman cəmiyyətindəki bəlalardan xalqı xilas etməyə çağırır. Səməd bəy Mehmandarov təhsil və maarifdə qızların və gələcək anaların təhsil almalarına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Müsəlman geriliyinin səbəbini İslamdakı bəzi ehkamların məhvedici təsirində axtarırdı. O, Firidun bəy Köçərliyə cavab məktubunda yazırdı ki, ayrı-ayrı şəxslər və silklər əksər hallarda eqoist niyyətlərlə xalq kütlələri içərisində mövhumatın qorunub saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə çalışmışlar. Çünki onlar öz nüfuzlarını, qüdrət və sərvətlərini həmin mövhumat hesabına əldə etmişlər. Bunun da nəticəsində dini təmayüllər amansız təhriflərə məruz qalmışdır.

Yad mühitdə yaşamasına və hərbiçi olmasına baxmayaraq, Səməd bəy Mehmandarov müsəlmanın tutulduğu azarı görür və dərk edirdi. Şəxsi mənafeyini dövlət mənafeyindən üstün tutanlara qarşı çıxış edərək vətəndaş yanğısı ilə qeyd edirdi ki, müsəlmanları bekar, müftəxor, pozğun intriqa azarına tutulmuş geniş hüquq və güzəştlərə malik olan, hökumət yanında sözləri keçən, lakin buna baxmayaraq, heç bir işdən yapışmayaraq öz şəxsi mənafelərini güdən, ictimai və dövlət mənafeyini də öz xeyirləri ilə ölçən, canlı, azad fikrin hər bir təzahürünə qarşı çıxan ləyaqətsiz qəyyumların (bəzi din xadimlərinin) pəncəsindən xilas edə biləcək qüvvəni haradan tapmalı?

BU GÜN DƏ MÜASİR SƏSLƏNƏN TARİXİ SƏNƏDLƏR

Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun artilleriya tarixində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Xüsusilə 1918-20-ci illərdə Milli Ordumuzun ilk təməl daşının qoyulmasında Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarovun cəfakeşliyi hərb tariximizin unudulmaz və yaddan çıxmaz səhifələri kimi yaşayacaqdır.

Tamamilə məxfi qriflə 70 ildən çox gizli saxlanan sənədlər, əlyazmaları bu gün azadlıq və müstəqilliyin gur işığında üzə çıxır. Bizdən çox uzaq olmayan tariximizin bu səhifələrini vərəqlədikcə Əli ağa Şıxlinski və Səməd bəy Mehmandarovun narahat qəlblərinin döyüntüsünü eşidirsən. Bu günümüzlə həmahəng səslənən bu arxiv sənədləri indinin özündə belə əhəmiyyətlidir. Və nə yaxşı əlyazmaları yanmır, onlar yaşayır, bizi milli varlığa, milli qürura səsləyir.

Qırx altı il imperiya ordusunda, tamamilə yad mühitdə, yadlar arasında milli qürurunu, milli varlığını qoruyub saxlayan tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov bu gün də ordu quruculuğumuzda bütün ruhu və varlığı ilə iştirak edir.

Sizə təqdim olunan sənədlərin nə az, nə də çox, düz səksən yaşı var. Pak və milli hisslərə bələnmiş bu sənədlər indi də öz əhəmiyyətini itirməyib. Bu sənədləri və əlyazmalarını oxuyan hər bir kəs qoy özü nəticə çıxarsın.

Əziz dost, gənc əsgər və zabitlər! General Səməd bəy Mehmandarov vüqarından qürurlanın, bu baba nəsihəti, ata öyüdü oğul və nəvə üçün ibrət dərsidir. Sənədlərdəki general səbirliliyi, vətən təəssübkeşliyi qoy sənin şüarın olsun!

ZATİ-ALİLƏRİ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRİ CƏNABLARINA

Noyabr, 1918-ci il.

Hərbi xidmətə yeni çağırılmış əsgərlər arasında, hələ türk komandanlığı vaxtında başlamış fərarilik indi də davam edir.

Əvvəllər buna əsaslı səbəblər var idi, məsələn, pis qida, geyim və ayaqqabının verilməməsi, ən başlıcası isə, türk rəisləri gənc əsgərləri amansızcasına döyürdülər. İndi - silahlı qüvvələrə komandanlıq mənə tapşırıldığı bir vaxtda, hərbi hissələrdə xidmət şəraiti əhəmiy-

yətli dərəcədə dəyişilmişdir, qida yaxşılaşmış, geyim və ayaqqabı verilir, döyülməyə gəldikdə isə türk komandanlığı vaxtında tətbiq olunan döymələrin qanun qarşısında bütün ciddiliyi ilə məsuliyyət daşımaq qorxusu altında gələcəkdə təkrar olunmaması barədə ciddi sərəncam verilmişdir və buna hissə komandirləri nəzarət edirlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, fərarilik davam edir. Mənim aydınlaşdırdığıma görə, bunun başlıca səbəbləri aşağıdakılardır:

Birincisi, türk hərbi rəislərinin orduya yeni əsgərləri qeyri-düzgün və qeyri-bərabər qəbul etməsidir. Onlar çəkinmədən, açıq surətdə rəhbərlik tərəfindən yeni əsgərləri qəbul etmək üçün verilən təlimatlara məhəl qoymur, orduya öz istədikləri kimi, xüsusilə pul verib qurtula bilməyənləri yığırdılar. Heç bir varlı, tacir oğlu hərbi xidmətə çağırılmamışdır. Hərbi hissələrdə bəy uşaqları da yoxdur. Onlardan bəzisi praporşiklər məktəbində oxuyurlar, buraya isə öz arzuları ilə daxil olmuşlar.

İkincisi, beləliklə, hərbi mükəlləfiyyətin bütün ağırlığı kasıbların çoxluğuna görə kənd cavanlarının üzərinə düşmüşdü, çünki tamahkar məqsədlər güdərək kəndin vəzifəli şəxsləri çağırışçıların siyahılarını tərtib edərkən buraya çox kiçik istisna ilə qeyri-çağırış yaşlıları, ya azyaşlıları, ya da artıq yaşı keçmişləri salırdılar ki, bu da hərbi idarələr tərəfindən yeni əsgərlərin çağırışı zamanı müəyyən edilmişdir.

Üçüncüsü, çağırışçıların siyahılarının düzgün tərtib edilməsinə nəzarət etməyə borclu şəhər və qəza polis məmurları bu vəzifə borclarına başdansovdu yanaşmış və bu cəhətdən cinayət işlətmişlər. Fərarilik, Quberniya idarəsi tərəfindən bir neçə dəfə xatırladılmasına baxmayaraq, polis məmurları tərəfindən təqib edilmir. Bunun nəticəsində fərarilər açıqca küçədə görünür və evlərində sakitcə yaşayırlar. Onların sırasına Yelizavetpol *(Gəncə - Ş.N.)* quberniyasından xidmətə çağırılmış, türk hökumət orqanları tərəfindən hərbi hissələrdən buraxılanları da daxil etmək lazımdır. Onlar könüllü olaraq hərbi rəislərin qəbuluna gəlmək istəmirlər. Nəhayət, məndə olan məlumatlara görə, polis keşikçi dəstələrində və qorodovoyluqda xidmətdə çoxlu çağırış yaşlı gənclər var ki, bunlar isə buraya yalnız üzərlərinə düşən hərbi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırmaq məqsədilə daxil olmuşlar. Bundan başqa, polis xidmətində hətta fərarilər də vardır.

Bütün bu təəssüf ediləcək hallar çağırışçılara ziyanlı təsir göstərir, onlar hərbi rəislərin, kəndin vəzifəli şəxslərinin və polis məmurlarının

qanunsuz hərəkətlərindən qəzəblənir və fərariliyin təqib olunmadığını gördüklərindən xidmətdən qaçırlar. Hissələrdə məişətin yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlər fərarilik axınının qarşısını ala bilmir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimi bildirməklə, zati-aliləri, sizdən xidmətə yeni əsgərlərin çağırışı zamanı buraxılan bütün nöqsanların aradan qaldırılması üçün, fərarilərin tutulub saxlanılmasında polis məmurlarının qəti tədbirlər görülməsini onların üzərinə qoyan, bu xidməti borcundan boyun qaçıranları məhkəməyə vermək kimi təsir vasitələrindən istifadə etməyə imkan verən təcili sərəncam vermənizi xahiş edirəm. Əvvəllər tərtib olunmuş siyahıların, onlarda səhvlər aşkar edildiyinə görə yenidən tərtib olunması vacibdir və yeni yoxlama çağırış zamanı, qeyri-bərabər qəbula, siniflər və əhalinin maddi cəhətdən vəziyyəti arasında fərq qoyulmasına yol vermək olmaz.

Yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması üçün əgər təcili tədbirlər görülməzsə, hərbi hissələrin komplektləşdirilməsini qeyri-müəyyən vaxtadək ləngidə bilər ki, bu da tezliklə öz ordusunun yaranması ehtiyacında olan, təşviqat xarakterli çıxışlarla daxili sabitliyinin qərəzli şəxslər tərəfindən pozulduğu, quldur dəstələrinin yarandığı bir ölkəyə böyük bədbəxtliklər gətirə bilər.

Sizdən sonrakı sərəncamınız haqda məni xəbərdar etmənizi xahiş edirəm.

Tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

M Ü R A C İ Ə T

25 dekabr 1918-ci il

AZƏRBAYCAN VƏTƏNDAŞLARI!

Cari ilin yazından etibarən Azərbaycan ayrılıb müstəqil dövlət oldu və bu müddət ərzində cəmi hökumət adamlarının bütün səyləri ölkədə anarxiyanın qabağını almağa və qanunçuluq pozulan yerlərdə onun bərpasına yönəldilmişdir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü hökumətin başqa tədbirlərinin arasında özümüzə məxsus hərbi qüvvələrin yaradılması, yəni Azərbaycan qoşunlarının təşkili haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Təşkilat işlərinin qızğın vaxtında ölkəmizə türk qoşunları gəlib, onların komandanları qoşunlarımızın artıq yaradılmış hissələrinin formalaşdırılmasının davamını, təminatı və təlimini də öz öhdələrinə götürmüşlər.

İndi məlum oldu ki, Türkiyə hökumətinin nümayəndələri, təəssüflər olsun ki, çoxlu yanlışlıq və səhvlərə yol veriblər.

Belə ki, soldatları səfərbər edəndə, ancaq kasıb uşaqlarını hərbi xidmətə cəlb edirdilər, varlı zadəgan və tacir balalarını bu xidmətdən azad edirdilər. Səfərbər olunmuş soldatlar isə türk başçıları tərəfindən pis geyindirilir, daha doğrusu, heç geyindirilmir, pis yedizdirilir və əksər hallarda türk əsgərləri ilə bir yerdə qulluq edən azərbaycanlı əsgərlər qat-qat az və keyfiyyətcə pis yeməklə təmin olunurdular.

Soldatların yatacaq yerləri natəmiz saxlanılırdı, adamlar quru döşəmədə yorğan-balışsız yatırdılar. Nəhayət, soldatlar amansızcasına döyülürdülər. Bütün bunların nəticəsi o oldu ki, Azərbaycan əsgərləri kütləvi şəkildə hərbi hissələri tərk edib qaçırdılar.

Hal-hazırda qoşunlarımızın təşkilini öz öhdəmə götürmüşəm.

İndi ölkəmizin bütün vətəndaşları, istər kasıb, istər dövlətli, eyni şəkildə hərbi qulluğu çəkməkdədirlər. Və əgər haçansa, kimsə dövlətliləri hərbi qulluqdan azad etsə, günahkarlar ağır cəza alacaqlar.

Hərbi hissələrdə soldatlar yaxşı geyinəcək, onların ərzaqlarının keyfiyyətcə yaxşı olmasına xüsusi fikir verib, bu barədə ciddi elan etmişəm. Göstəriş verilib ki, otaqlar təmir olunsun, qızdırılsın, bütün soldatların fərdi yorğan-döşəyi olacaqdır.

Bundan əlavə, dekabr ayının 1-dən hər bir sıravi soldat - 50, onbaşı - 60, kiçik unter-əfsər - 90, feldfebel isə - 120 rubl alır. Bu məvacib tam dövlət təminatının olduğu halda böyük yardımdır.

Mən tədbir görmüşəm ki, soldatlara qarşı bütün qeyri-qanuni hərəkətlər ciddi töhmətlənsin və xüsusi ilə soldatların döyülməsi halları ciddi cəzalandırılsın.

Azərbaycan qoşunlarında soldatlara qarşı cismani cəzalar tətbiq olunmayacaq. Bütün bu tədbirləri həyata keçirib üzümü, ilk növbədə, sizə, hərbi hissələri tərk etmiş Azərbaycan vətəndaşlarına tuturam və bəyan edirəm ki, sizin böyük xətanızı, əsgərlikdən qaçmağınızı bağışlayıb öz hissələrinizə köhnə təqvimlə yanvar ayının 1-dən gec olmadan qayıtmağa çağırıram. Lakin əlavə edirəm ki, bu müddət üçün kim öz bölüyünə qayıtmasa, hərbi dövrün qanunlarına görə ağır cəza alacaq.

Bundan sonra, ölkəmizin bütün əhalisinə əziz Vətənimiz adından müraciət edərək xahiş edirəm ki, gözəl Vətənimiz eşqinə, yüksək vətənpərvərlik hissimiz naminə mənə bizim qoşunumuzun təşkili işində yardım göstərəsiniz, bu qoşun bizə ölkəmizdə qanunçuluğu qorumaqdan ötrü vacibdir. Və yenə də xahiş edirəm ki, bütün o kəslər ki ça-

ğırış yaşları çatıb, əsgərlik etməlidirlər, göstərilən yerlərə özlərini çatdırsınlar. Qoy, Vətən qarşısında borcunu unudan hər kəs Vətən qarşısında böyük günah işlətdiyi üçün qohum-qardaş qınağı altına düşsün və əlbəttə, qanun üzrə cəzalandırılsın.

Mənim bu bəyanatım ölkənin hər yerində yayılacaq və qoy, savadlılar onu oxuyub mənasını savadsızlara çatdırsınlar.

Topçu qoşunlar generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

22 yanvar 1919-cu ildə Gürcüstan Respublikasının nəzdində ADR-in diplomatik nümayəndəsi M. Cəfərovun adına məktub

HƏRBİ NAZİR MEHMANDAROVDAN

Əlahəzrət Məmməd Yusif bəy!

Bizim qoşunların təşkili işində yaxından iştirak etdiyinizə görə sizinlə razıyam və minnətdaram. Radioteleqraf işinin təlimi üçün 2 zabiti və ya giziri, lazımi təhsili olan 12 cavan adamı Sizə ezam edə bilərəm. Onların məktəbə gəlmək vaxtını əvvəlcədən xəbər vermənizi xahiş edirəm.

Bununla yanaşı, xahiş edirəm aydınlaşdırasınız ki, azərbaycanlıların da Tiflisdə yerləşən təyyarəçilik məktəbinə həmən şərtlərlə qəbulu mümkündürmü...

* * *

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ HƏRBİ NÜMAYİŞ KEÇİRİLMƏSİ BARƏDƏ

Ə M R

31 yanvar 1919-cu il.

Mart ayının 22-də Gəncə şəhərində Novruz bayramı münasibətilə Gəncə qarnizonunun və Azərbaycan ordusunun digər hissələrinin iştirakı ilə həm də birinci Cavanşir alayından bölük, ikinci Bakı alayından tabor çağırmaqla parad-nümayişi keçirmək nəzərdə tutulur.

Bayram mərasimində qoşunların iştirakı müstəqil Azərbaycan Respublikası xalqının şənliklərinə milli bayram xarakteri veriləcək və bundan başqa bu parad-nümayiş hərbi hissələrin sıra təliminə baxış olacaqdır.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq komandirlərin müəyyən edilmiş müddətə öz hissələrini baxışa əla hazırlaması və təqdim etmələri vacibdir.[13]

Hərbi nazir, artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV,
Ali Baş Qərargah rəisi, polkovnik
Həbib bəy SƏLİMOV.

GƏNCƏ ŞƏHƏRİ.
4 mart 1919-cu il (№ 47) «Azərbaycan» qəzeti (ruscası)

---

[13] Novruz bayramı münasibətilə hərbi nümayiş martın 22-də səhər saat 11-də Gəncənin Artilleriya meydanında keçirilmişdir. Bu münasibətlə nazirliyin baş mollası azan çəkmiş və əsgərlərə xeyir-dua diləmişdir. Müdafiə naziri general Səməd bəy Mehmandarov isə Azərbaycan parlamenti və öz adından gənc ordu heyətini bayram münasibətilə təbrik etmiş və onlara gələcək işlərində müvəffəqiyyətlər arzulamışdır.

Nizami addımlarla meydandan keçən əsgər və zabitlər həmin təntənə üçün bəstələnmiş belə bir şərqi-marşı oxumuşlar:

Şükür xuda, şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin közü kor, Novruz oldu.

Neçə müddət möhtac idik düşmənə,
Yaramazdıq onun heç bir işinə.
İndi vurar hər kəs bir daş başına,
Şükür Allaha, şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin közü kor, Novruz oldu.

Lazımdır hamı verək əl-ələ,
Başqa millət şanı olmasın bu elə.
Görməsin Allah, daha zəlzələ,
Şükür Allaha, şadlıqla Novruz oldu.
Düşmənlərin közü kor, Novruz oldu.

Təbrik edirik şanlı Səməd paşanı,
Etsin Allah həmişəlik şanını,
Minə qədər etsin Allah yaşını,
Şükür Allaha, şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin közü kor, Novruz oldu.

Bu, 1919-cu il martın 22-də keçirilən Milli Azərbaycan Ordusunun ilk bayramı oldu. İkinci belə bir bayram-nümayişini ordumuz həmin il mayın 28-də keçirdi. Bayram-nümayiş azad Azərbaycan Respublikasının yaranmasının bir illiyinə həsr olunmuşdu - Ş.N.

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA HƏRBİYYƏ NAZİRİNİN

NİTQİ

PROTOKOL № 16
25.02.1919-cu il

Azərbaycan ordusu təşkilatı haqqındakı qanun layihəsi müzakirə edilərkən hərbiyyə naziri general Səməd bəy Mehmandarov (şiddətli və sürəkli alqış içində) kürsiyi-xitabətə çıxaraq şu nitqi irad edir:

Mən qabaqca parlamentdən üzr istəməliyəm ki, rusca danışacağam, çox utanıram ki, öz dilimi Məclisi-Məbusanda danışmaq qədər bilmədiyimdən rusca söyləməyə məcburam. Bu gün sizə təqdim olunan heyət və maaş miqdarı ən vacib olan əksənadazdan tərtib verilmişdir. Bunu müzakirə edərkən şu ərz olunan mülahizələri də nəzərdə tutmalıdır ki:

1 - Cəbhədə bulunmuş bütün zabitan ordu tərəfindən onlara verilmiş əşya, yer və başqa ləvazimatı - hərbiyyə deyil, kəndi əşyalarını dəxi tamamən qeyb etmişlər. Bu qisim şeyləri yenidən düzəltmək üçün bir manatlıq nəsnəyə[14] 30-dan 100 manata qədər pul verilməlidir.

2 - Hamıya ağır bir təsir edən bahalıq ziyadəsincə zabitana sui-təsir etməkdədir. Ailələrindən uzaq düşüb, kənd və kəsəklərdə yaşamağa məcbur olan zabitan iki ev məsarifi təyini məcburiyyətindədirlər.

3 - Əsgərə təlim və ölümə kimi varmağa hazırlıq tərbiyəsi üçün dəvət olunmuş zabitan əsgər nəzərində sahibi-nüfuz və şərəf olmalıdır. Bunun üçün zabitan yalnız mərifət cəhətincə deyil, zahiri dəxi əsgərə hüsni-təsir bəxş olmalıdır. Onun əlbisəsi[15] daima təmiz və faxir olması vacibdir.

Zabitan əlbisəsi üçün nə qədər bahalı şeylər gərək olduğu hamının məlumudur.

4 - Azərbaycanın iqtidarlı və təcrübəli zabitanə ehtiyacı ziyadədir. Müstəqil yaşayan millət ordusuna Rus ordusunda məmuriyyətdə bulunmuş yabançı millətlərdən zabitan dəvəti məcburiyyətindəyiz. Bu xüsusda olduqca diqqətli intixab lazımdır.

---

[14] Nəsnəyə - əşyaya.
[15] Əlbisə - geyim, libas.

Əsgərlərin ədəbi-mövcudiyyətini və əsgərlik tərbiyəsi görməmiş əhalidən əsgər toplanmasını nəzərə alırsaq, yeni ordu təşkilatı üçün ən təcrübəli və iqtidarlı zabitan lüzumiyyəti icab edən və bu növ iqtidarlı və təcrübəli zabitan üçün hər bir hökumət dairəsində artıq maaşlar məmuriyyət mümkün olduğu üçün bunları hərbiyyə məmuriyyətinə gətirmək və gətirəndə saxlamaq üçün artacaq maaş ilə maraqlandırmaq vacib olacaq.

5 - Əski müsəlman əfkari-hərbiyyə[16] tərəfindən əski qərar üzrə zabitanə 5 aydan bəri verilən maaş sentyabr ayında artıq görünürdü isə hal-hazırda zabitanın zəruri ehtiyacatını güc ilə təmin edə bilir.

Xırda zabitan üçün isə heç vəch ilə bu maaş kafi olmaz. Hal-hazırda qiymətlərin anbaan təzayid[17] etdiyindən bu yaxın vaxtda maaşların azalması deyil, bəlkə, artması məsələsinin qalxması mütəhəmmildir.

6 - Maaş alanlara maaşın azlığı daima sui-təsir etməkdədir və şübhə yox ki, keçirdiyimiz vəziyyət nəticəsində əhalinin tərəddüdü və qarışığı dəxi az maaş alanların fəaliyyətinə dəxi sui-təsir edəcək.

7 - Zabitanın fəaliyyəti hərb zamanında deyil, təbii halda dəxi ayır bir vəziyyət içərisində keçir. Əksər ovqat nasalim məhəllərdə, bəzən (manevra zamanları) açıq havada qar və yağmura baxmayaraq, bəzən ac və susuz yaşamaya məcbur olan zabitan vətən üçün afiyətləri deyil, canlarını belə qurban edir. Bu da yalnız əslayi hərbidə deyil, əksərən təbii bir zamanda dəxi belədir; şimdiki halda əhalinin həyəcanına səbəb olan əsassız şayiələr nəticəsində əksəri ovqat düçar - bəla olanlar zabitacdır. Hətta onların həyati-bəşəriyyəsinə olmasa da onların sərbəst dolanmasına olur.

Fövqüdəki təsvirləri nəzərə alıb ərkani-hərbiyyə tərəfindən qərara alınmış maaşların bu bəyannaməyə əlavə olunmuş layihə üzrə göstərilən təbəddülatı nəzərə almaq şərti ilə baqi olmasına hökumətdən müsaidə istəməlidir.

İmza: Komissiyon sədri
general-leytenant Əli ağa Şıxlinski.
Üzvləri: general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas
general-mayor Əmir Kazım Qacar

---

[16] Əfkari-hərbiyyə - hərbçilərin ümumi rəyi.
[17] Təzayid - artmasından.

miralay Məhəmməd Mirzə Qacar
miralay Fərhad Ağalarov
minbaşı İbrahim ağa Vəkilov
Komissiyonda iştirak edənlər:
miralay Həbib bəy Səlimov
miralay Serbyannikov
Ərkani-hərb rəisi Həbib bəy Səlimov
Ərzi-hal.

Təqdim olunan maaşlar sırasının layihəsi komissiyon tərəfindən ayyarım bundan qabaq tərtib olunmuş idi və o zaman hər bir zabitin ehtiyacını və bir nəfər təyinini (payok) nəzərə alırsaq, təmin edər idi, halbuki həyat irəliləyir və qiymətlər gündən-günə artır. Gəncədə dekabr ayında mal ətinin girvənkəsi üç manata olduğu halda şimdi 6 manata getməsini söylərisək, kifayət edər. Ehtimal var ki, ət qiyməti daha da təzarit edə.

Komissiyon tərəfindən qərara alınmış maaşlarla əlaqəlidir. Hal-hazırda maaş ilə təyin edənlərə bir nəfər təyiyin verilərsə, o halda verilən maaş onları bir növ təmin edə bilər.

Belə olmaz isə şübhə yox: az bir zamandan sonra maaşların təzayidi barəsində təkrarən vasitə qaldırılıb rica olunacaq. Bununla bərabər, biz yenə əmin deyiliz ki, irəlidə maaşların artmasına ehtiyac olmayacaq. Hərgah vəziyyət elə dəyişər isə və iaşə qiymətləri xeyli düşər isə o vaxt əvvəl bir nəfər təyiyini ləğv olar, sonra isə maaşların azalması barəsində təşəbbüsə girilər.

Həzərat, maaş layihəsi smetanın və bu surətdə də büdcənin bir qismini təşkil edər. Parlamentin bu nəzarətə qarşı müvafiqət edici, ya müvafiqət etməyən vəziyyətdə bulunması, xüsusən smeta müzakirə olunan zaman tamamilə inikas edər. Binaənileyh mən hərbiyyə nəzarətinin fəaliyyəti və səkəri işlər haqqında bir qədər məlumat verməyi lazım bilirəm.

Əlbəttə, heç kəs inkar etməz ki, türklər bizim millətimizə nicat verməklə bizə böyük xidmət etmişlərdir. Amma burası, onların hərəkətini tənqid etməyimizə də mane olamaz. Hərbiyyə nəzarəti Gəncəyə köçənədək bizə xəbər verdilər ki, əsgəri işlərimi yaxşıdır və çoxlu yığılır, lazım olan kimi məşq verilir və ilaxır. Hər yeri gəzdim, qətati-əsgəriyyəmizə baxdım, fəqət iş heç də yaxşı deyildi. Əsgərlərimiz əzgin, düşgün bir halda, yeməkləri pis, mənzilləri fəna bir halda,

yorğan-döşək yox, onların çoxu xəstə idi. Xəstə əsgərlərin hamısını sağlamlarıyla dəyişməyə məcbur olduq. Qoşun yığmaq işləri yaxşı getmirdi. Rəislər və moqif komandanları öz vəziyyətlərindən sui-istifadə edirlərdi. Çox bir külfətin yeganə çörək gətirənini əsgərə alırdılar. Bu iş də camaatı narazı salıb, qoşun yığmaqdan nifrətləndirirdi. Nuru Paşa Azərbaycandan gedərkən özü mənim yanıma gəldikdə boynuna aldı ki, əsgərlik barəsində Azərbaycan fəna bir halda qoyulmuşdur. Məlumdur ki, Türkiyə komandanlığı başında duran adamları aldatmışlardı. Türklər gedərkən mənə bilmərrə libas verməmişlərdi. Ona görə mən əsgəri təşkilat ilə bərabər maddi cəhətdən çalışmalı idim. Nəki mümkün idi edim.

Amma türklər külli miqdarda ərzaq şeyləri qoyub getmişlərdir. Külli miqdarda taxıl, heyvan və sair məkulat qalmışdır. Ona görə mən əmr etdim ki, əsgərlərə yarım girvənkə əvəzinə üç rüb ət, girvənkə yarım çörək əvəzinə bir rüb çörək verilsin, xörəkləri öz camaatımızın adət etdiyi kimi olub, onlara dolma, bozbaş və sairə versinlər. Həftədə bir dəfə plov verilsin. Bundan əlavə əmr etdim əsgərlərə gündə 6 misqal qənd, yarım misqal çay versinlər. Qızdırma, yatalaq və sairə kimi azar olan yerlərə əsgərlərə su içməmək üçün 9 misqal qənd verilir.

Libas məsələsi daha da fəna idi. Gürcüstan hərbiyyə nazirinə kağız yazdım ki, libas məsələsində mənə kömək etsin, mütəəsifanə bir şey çıxmadı. İndi Gürcüstan hökuməti nəzdində siyasi nümayəndəmiz Cəfərovun[18] yanında pulumuz və adamlarımız var ki, para alsınlar. Bundan əlavə Şuşada, fabrikada yaxşı əsgəri libasa yarar parça toxunur. Haman fabrika ilə müqavilənamə bağlamışıq. Orada külli miqdarda yararlı parça əldə etdik. Bu surətlə bu məsələ də hüsnü-həll olunacaqdır. Əlbəttə, möcüz göstərmək olmaz. Amma nəki mümkündür edəcəyəm.

Hal-hazırda hərbiyyə nəzarəti smetasının bir qismini təqdim etmişdir. Bütün smeta martda təqdim ediləcəkdir, çünki ərzaq nəzarəti anbarlarında olan şeylərin miqdarını təyin etmək lazımdır. Hərbiyyə nəzarətinin təhti-idarəsində bu saat 3 anbar var: Hacıqabulda, Gəncədə və Ağdamda. İndi hökumətin qərardadına görə ərzaq nəzarəti ixtiyarında olan sair anbarların da hamısı hərbiyyə nəzarətinə veriləcəkdir. Ona görə ərzaq mövcudiyyətini tamamilə hesablamalıdır.

---

[18] Məmməd Yusif Cəfərov (1885-1938) 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi. - Ş.N.

Mən ümdə diqqətimi əsgər yığmaq işlərinə verdim. Bu vaxtadək əsgər alınmalı olanların siyahısı tərtib verilmişdir. Hər yerdə kasıblar əsgər alınırdılar. Hər yerdə qoşun içində bir dövlətli ya bəy, ya xan oğlu görmədim. Ona görə əmr etmişəm əsgər düşənlərin siyahısı tutulsun və bir surəti hərbiyyə nəzarətinə göndərilsin, tainki yığılanlara diqqət verək.

Əxsi-əsgər rəislər qəzaların hamısında yoxdur. Hal-hazırda əxsi-əsgər idarələri bu yerlərdə mövcuddur.

Gəncə və Qazax qəzalarında - 1, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında - 1, Ərəş, Şəki və Zaqatalada - 1, Quba və Bakı - 1, Şamaxı və Göyçay - 1, Cavad və Lənkəranda - 1 və Bakı ilə mədən dairəsində də biri təyin edilmişdir. Bu surətlə cümlətanı 7 əks-əsgər rəisimiz var. Qəza əxsi-əsgər idarəsi isə 11-dir. Şikayətlərə baxmaq üçün Azərbaycan əxsi-əsgər idarəsi təşkil edilməsi təhti-qərara alınmışdır. Hal-hazırda bu xüsusda daxiliyyə nəzarəti bir qanun layihəsi tərtib verir. Və yaxın zamanda Məclisi-Məbusana təqdim olunacaqdır.

Məlumunuzdur ki, Rusiyada hər yerdə birdən əsgər yığırdılar. Mən bu qaydayı dəyişmişəm. Biz qoşunu tədricən yığacağız və yığan zaman əxsi-əsgər rəisləri orada hazır olaraq düzlüyünə diqqət verəcəkdir. Əsgərlikdən ancaq bu adamlar azad ediləcəklərdir, müəllimlər (cümləki məktəblər milliləşmişdir), dəmir yol məktəbi müəllimləri, maşinist, ocaqçı, hökumət mətbəələrinin mürəttibləri və çay süpərsəfanı xidmətçiləri (müqavilənamə vaxtları qurtaranadək).

Hal-hazırda 6 ilin əsgəri silah altına çağırılır. Amma güman edirəm ki, bu ilin axırında daha buna ehtiyac olmayacaqdır. Ancaq 2 ilin, yəni 19 və 20 yaşıdları yığmaq kifayət edəcəkdir. Əsgərlikdən qaçmaq məsələsinə gəlincə, bu da deyilən kimi olmayıb, o qədər də layiqi-əhəmiyyət deyildir. Hər yerdə mükəlləfiyati-əksəriyyət tətbiq olunanda belə şeylər olur. Məsələn, 1888-ci sənə mükəlləfiyati-əsgəriyyə qanunu ermənilərə və gürcülərə təmsil ediləndə çox adam əsgərlikdən qaçırdı. Hələ indi də qaçan çoxdur. Bizdə də çox adam qaçırdı, fəqət əksilməmişdir. Bu da tədriclə olar. Gəncədə son zamanlar bir adam qaçmışdır. Əhali özü qaçanlara nifrət edir və hətta çox vaxt olmuşdur ki, əsgərlikdən qaçanı döyüb, sonra geri gətirmişlərdir. Güman var ki, müsəlmanlarda olan fitri nizam və ədəbə görə vaxtı ilə heç kəs qaçmayacaqdır.

Qətatı əsgəriyyə barəsində məni bağışlayın, əsgəri sirləri açıq danışmazlar.

Bir qədər də Ağdam hadisatı haqqında məlumat verməyi lazım bilirəm. Oraya getmiş heyəti məbusanın məruzəsi olmasaydı, heç vaxt

diqqət verməyə dəyməzdi. Bu məruzədə iş böyük təsvir edilmişdir. Əvvəlcə oraya bir Bərdədə bulunan qoşun ilə general S.B.Əfəndiyev[19] göndərilmişdi. Sonra müfəssəl təhqiqat icra edilmişdi. Bu işlərin hamısı camaat arasında nalayiq adamların təbliğatından nəşət etmişdir. Mən oraya gedərkən parlament rəisi doktor Ağayev Gəncəyə gəldi, orada əsgərimizə baxdı, hərçəndi məşqdən sonra idi və əsgərlərimiz hazırlaşmamışlardır, fəqət, doktor Ağayev bəyan etdi ki, qətati-əsgəriyyəmiz hüsni-təsir bağışlamış və çox xoşuna getmişlərdir.

Tibb və xəstəxana işləri də fəna idi. Lakin indi bu da düzəlir. Təbiblər dəvət etmişik və xəstəxanalar yaxşı qayda ilə təşkil olunurlar.

Bir neçə söz də şəxsim ətrafında qaldırılmış səs-küy haqqında ərz edəcəyəm. Bu sözləri o ağalar danışırlar ki, qoymamışam Azərbaycan xəzinəsinə südlü inək və hərbiyyə nəzarətinə darüləcəzə[20] kimi baxsınlar. Mən bəyan edirəm ki, bu vaxtadək olduğu kimi bundan sonra da tutduğum yol ilə gedəcəyəm və heç bir qüvvə məni bu yoldan çıxara bilməz. Hər kəs məndən sonra nazir olsa görər ki, nə qədər zəhmət çəkilmiş və nə işlər görülmüşdür.

(Şiddətli alqış).

Hərbiyyə naziri həzrətləri axırda salondan çıxarkən yenə bütün məclis şiddətli və sürəkli alqış ilə onu təşyi edir.

Azərbaycan Respublikası MDA.
«Azərbaycan» qəzeti, nömrə 131,
7 mart 1919.

127 SAYLI ƏMR

14 mart 1919-cu il

Üçüncü Gəncə piyada alayının altı nəfər əsgəri küçədə silahlı gəzərkən vətəndaşlara hədə-qorxu gəlib onları soymuşlar. Buna görə də Hərbi Səhra Məhkəməsi onlara ölüm hökmü kəsib.

Diqqətli araşdırmalardan məlum oldu ki, Hüseyn Talıb oğlu, Ələkbər Əsəddulla oğlu, Əbdülxəlil Əbdülbağı oğlu, Yusif Murad oğlu,

---

[19] Süleyman bəy Əli Süleyman oğlu Əfəndiyev (1864-1919) Cümhuriyyət dövründə - 1919-cu il, yanvarın 3-də general-mayor rütbəsilə təltif olunmuşdur. Həmin il fevralın 21-də tif xəstəliyindən vəfat etmişdir - Ş.N.

[20] Darüləcəzə - əlillər evi, qocalar, şikəst və acizlərin saxlandığı xeyriyyə evi - Ş.N.

Yusif Kərbəlayi Əbdül oğlu, Əlirza Güləhməd oğlu cinayətkar hərəkətlərə yol vermişlər. Günahlarını özləri də etiraf edirlər. Mən isə onların orduda az müddət qulluq etmələrini, hərbi qayda-qanunu tam mənimsəmədiklərini və əziz Novruz bayramının yaxınlaşdığını nəzərə alıb cəzalarını yüngülləşdirirəm. Onların günahını altı illik sürgünlə əvəz edirəm.

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HƏRBİ TƏSİSATI ÜZRƏ (BAŞ QƏRARGAH ŞÖBƏSİ ÜZRƏ)

Ə M R

18 mart 1919-cu il **№ 132** *Gəncə şəhəri*

Nazirlər Şurasının sədrindən alınan teleqrama görə, bayram günü olan Novruz bayramı münasibətilə martın 22-də keçirilməsi nəzərdə tutulan keçid martın 24-nə keçirilir. Parada çıxarılsın: praporşiklər məktəbi, tam heyətdə; istehkam məktəbi; 3-cü piyada Gəncə alayı; 1-ci Artilleriya briqadasından qərarlaşdırılmış miqdarda qoşqu ilə üç batareya; 1-ci süvari Tatar alayı, tam heyətlə süvari sırasında.

Hissələr martın 24-ü səhər saat 11-in yarısında keçidə komandanlıq edənin göstərişinə əsasən yerləşməli olan Artilleriya meydanına gəlsin.

Keçidə hərbi nazir yanında tapşırıqlar üzrə general-mayor Usubov komandanlıq etsin.[21]

Hərbi nazirliyin baş mollası keçiddən əvvəl bayram ibadəti yerinə yetirsin.

İbadətdə və keçiddə mühüm naryadlarda olanlar istisna edilməklə, hərbi təsisatın Gəncə şəhərində yerləşən bütün hissələri, idarələri və müəssisələri bütün general, qərargah və ober-zabitlər, məmurları iştirak etsinlər.

---

[21] İbrahim ağa Musa ağa oğlu Usubov (1875-1920) 1917-ci il iyunun 1-də general-mayor rütbəsi verilmişdir. 1920-ci il iyulun 6-da bolşeviklər Nargin adasında Müsavat generalı olduğuna görə onu güllələyiblər - Ş.N.

Keçiddə iştirak etməyən bütün zabit və məmurlar keçiddə komandanlıq edənin sərəncamına əsasən sol cinahda dayansınlar.

Adamlar keçidə təmiz və gözəl geyinmiş şəkildə çıxarılsın. Buna hissələrin komandir və zabitləri nəzarət etsin.

Hərbi nazir,
Səməd bəy MEHMANDAROV

GƏNCƏ PRAPORŞİKLƏR MƏKTƏBİNİN RƏİSİNƏ

22 mart 1919-cu il.

Gəncə praporşiklər məktəbinin əlli nəfərdən çox məzununa əziz Novruz bayramı ərəfəsində praporşik rütbəsi verilsin. Onlar xidmət üçün birinci Azərbaycan süvari diviziyasına, üçüncü Gəncə süvari alayına, Əlahiddə Zaqatala batalyonuna, birinci yüngül artilleriya divizionuna və üçüncü Ləzgi süvari alayına göndərilsin. Gəncə praporşiklər məktəbini əla bitirdiklərinə görə podpraporşik İsrafil ağa Şıxlinskiyə, Bahadır bəy Vəkilova, Musa bəy Şəmşəddinskiyə, Həşim bəy Sultanova, Həmid Mustafayevə, Mahmud Mustafayevə, Əli Ağa oğlu Şıxlinskiyə və Süleyman xan Sultanov-İlisuluya bayram münasibətilə pul mükafatı verilsin.

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HÖKUMƏTİNƏ

2 aprel 1919-cu il.

Düşmənə qarşı mübarizə tədbirlərindən biri də xalq içərisində sağlam milli hisslərin yaradılmasıdır. Bu vəziyyət Azərbaycan Respublikasının yaranmaqda olan gənc ordusu üçün xüsusilə zəruridir. Bizim yalnız tatarlardan (azərbaycanlılardan) təşkil olunmuş hərbi qüvvələrimiz öz xalqının, bütün Avropa xalqlarının xatirə və söhbətlərində olan, lakin təəssüf ki, özümüzün bu haqda çox az danışdığımız, ümumdünya tarixinin səhifələrində yazılmış şanlı, mübariz keçmişini bilməlidir.

Yüzillik rus hakimiyyətindən azad olunmuş türk xalqlarına xatırlatmaq lazımdır ki, biz həmişə boyunduruq altında olmamışıq. Hətta Avropa və Asiyaya öz tələblərimizi diqtə etmişik.

Türk tarixini bilənlərdən kimsə bizim xalqımızın tarixi xəritəsini yaratmaq və bugünkü günə qədər baş vermiş bütün mühüm hadisələri əks etdirməklə tarixi əsər yaratması çox əhəmiyyətli olardı. Əlavə edilmiş sadə xəritələrdən istifadə edilməsi yaxşı olardı.

Burada bizim şanlı keçmişimiz və yad hakimiyyət dövrlərində, keçirdiyimiz iztirablı illər güzgüdə olduğu kimi öz əksini tapmalıdır. Bütün bunlar elə sakit, obyektiv formada şərh edilməlidir ki, biz şovinizmlə günahlandırılmayan, ancaq yuxudan yenicə oyanmış xalqda sağlam, milli hiss oyadaq.

Yeri gəlmişkən, bizim bəzi müsəlman mütəfəkkirlərinin məşğul olduqları ictimai nəzəriyyə, müsəlman xalq kütlələrinin yüksək mədəni inkişafını tələb edir.

Qara və mədəniyyətsiz xalqa ictimai nəzəriyyənin aşılanması isə Rusiyanın, demək olar ki, bütün Avropa hissəsinin giriftar olduğu həmin anarxiya və terrora gətirib çıxaracaq.

Biz müsəlmanlar ancaq indi şüurlu həyat və milli yaradıcılıq dövrünə ayaq basmışıq, beynəlmiləl əqidələr bizdən çox uzaqdır, ona görə də ziyalıların ən mühüm vəzifələrindən biri, bizdə beynəlxalq meyillərin olmamasının parlaq sübutu kimi və xalq içində türk irsinin milli hisslərini və vüqarını qaldırmaq üçün xalqı, qoşunları onun tarixi keçmişi ilə tanış etməliyik.

Bu məşhur tarixi əsərlər xalq içində və nizami qoşunlarda geniş yayılmalı, hər bir kənd müəllimi və hər bir müsəlman zabit ondan istifadə etməlidir.

Gələcəkdə hökumətin köməkliyilə türk xalqının dahi xadim və rəhbərləri üçün müvafiq abidələr qoymaqla, onların xatirələri əbədiləşdirilməlidir.

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

NAZİRLƏR SOVETİNİN SƏDRİNƏ
R A P O R T

21 aprel 1919-cu il.

Bakıda öz işini başa çatdırmış həmkarlar ittifaqının qurultayı aşağıdakı məzmunda qətnamə qəbul etmişdir: «Həmkarlar siyasi məqsəd güdməlidir. Sovet hökumətinin hər vasitə ilə Zaqafqaziyada olmasına cəhd göstərməlidir».

Bu qərar yerli bolşeviklərin Azərbaycanın müstəqilliyini məhv etmək və Sovet Rusiyası ilə birləşmək cəhdlərinə şübhə yeri qoymur. Qətnamədən göründüyü kimi, hökumətin fəaliyyətinin əsasında Azərbaycanın müstəqilliyinin müdafiəsi durur və mən şübhə etmirəm ki, bolşeviklərin dağıdıcı cəhdlərinə qarşı zəruri tədbirlər görüləcəkdir. Mən öz tərəfimdən bolşeviklərin Bakı qarnizonu qoşunlarına parçalayıcı təsirindən ehtiyat edirəm. Belə ki, Bakı indi Zaqafqaziya bolşeviklərinin fəaliyyət mərkəzi hesab edilir.

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

DÖVLƏT MÜDAFİƏ KOMİTƏSİNİN SƏDRİNƏ RAPORT

26 iyun 1919-cu il.

Yaranmış siyasi vəziyyət dövlətin müdafiəsi üçün təcili və qəti tədbirlər görülməsini tələb edir. İngilis komandanlığı tərəfindən Dağıstanda tətbiq edilmiş demarkasiya xətti Könüllü Ordu ilə silahlı toqquşmanın qəti olaraq aradan qaldırılması mənasında bizi arxayınlaşdırmamalıdır. Dağıstanın köməksizliyindən istifadə edilərək heç bir təbii sədlə xətərsizləşdirilməmiş bu şərti xətt şərait tələb edərkən Antantanın üstüörtülü razılığı ilə hər an asanca keçilə bilər. 8 iyun tarixli 112 saylı «Vahid Rusiya» qəzetindən təqdim edilmiş parçada tam açıqlığı ilə göstərildiyi kimi Dərbənd ingilislərlə razılığa əsasən Könüllü Ordu tərəfindən tutulmalı olan Qızıl Burun-Zaqatala xətti ilə irəliləyişin birinci mərhələsi oldu. Qarabağ hadisələrinin, Lənkərandakı iğtişaşların Könüllü Ordunun Dağıstanda görünməsilə əlaqədar olması şübhəsizdir və təhlükə dövləti yalnız şimaldan yox, həm də cənub və qərbdən təhdid edir... Gürcüstanla bağlanmış hərbi saziş Dağıstan və Ermənistanla sərhədlərin qorunmasında bizim cəbhəmizi möhkəmləndirdi. Dağıstanın işğal edilməsi zamanı isə bizim sərhədlərimiz xeyli şimala çəkilər və bu, Bakı hüdudlarının müdafiəsini asanlaşdırar. Ancaq digər tərəfdən bu hal bizim azsaylı qüvvələrimizi Dağıstanın mühüm məntəqələri olan Teymur xan - Şura və Dərbəndi tutmağa gətirib çıxardacaqdır. İşğal haqqında məsələ Dövlət Müdafiə Komitəsində ən ciddi müzakirə tələb edir. Məndə olan Xaçmaz dəstəsinin agentura məlumatına görə, anarxiyanın əlamətləri göz qabağındadır. İki partiyanın qüvvələri - Levaş adlı yerdə toplanmış

Şeyxülislam Hacı Əli Akuşinski və Teymur xan qüvvələridir. Şurada toplanmış general Xəlilov arasında silahlı mübarizə mümkündür. Sonuncu bu zaman şübhəsiz, Könüllü Ordu tərəfindən müdafiə ediləcəkdir. Cəmi 40-50 verstlik məkanın ayırdığı hər iki tərəf hər an toqquşa və bizi qabaqcadan görünməsi çətin olan ağır nəticələrə gətirib çıxaran daxili müharibəyə cəlb edə bilər. Məhz bu səbəbə görə işğaldan əvvəl hərbi təsisatın mütləq iştirakı ilə Könüllü Ordu ilə birbaşa danışıqlara girilməsi vacibdir. Buna görə də Dağıstana qoşun yeridilənə qədər vəziyyəti hərtərəfli öyrənmək, anarxiyanı aradan qaldırmaq üçün bütün tədbirləri görmək, ölkədə mülki idarəni qaydaya salmaq və öz müsəlman qardaşlarımız arasında qan tökülməsini aradan qaldırmaq lazımdır.

Gürcüstanla hərbi saziş bağlandıqdan sonra hərbi hazırlığımızı gücləndirmək üçün aşağıdakı tədbirlər görülmüşdür:

1. Hərbi konvensiyanın şərtlərinə əsasən buraxılan əmlakın qəbul edilməsi üçün Tiflisə yola düşəcək general-mayor Murad Gəray bəy Tlexasın sədrliyi ilə komissiya yaradılmışdır.

2. Mövqelərin kəşfiyyatı və onların möhkəmləndirilməsi layihəsinin tərtib edilməsi, Bakı hüdudlarının qurudan və sudan qorunması üçün Xaçmaz-Bakı-Ələt rayonuna Ali Baş Qərargah zabitləri, hərbi mühəndislər səyyar səfərə göndərilmişdir. Gürcülər bu məqsədlə Ali Baş Qərargah zabiti (polkovnik Natsvalov) və hərbi mühəndis (polkovnik Takayşvili) vermişlər: Bizim artilleriyaçılar (Azərbaycan Artilleriya briqadasının komandiri Şahzadə Məmməd Qacar və kapitan Ququşev).

3. Tiflis şəhərinə aviasiya kursuna 6 zabit və radio teleqraf kursuna 4 zabit, 10 əsgər ezam edilir. Bu mütəxəssislər bizdə tamamilə yoxdur.

4. Təsərrüfat hissələrinin rəisi, tabor, batareya, bölük komandirləri və piyada hissələrində kiçik zabit vəzifələrini tutmaq istəyində olan gürcü zabitləri dəvət edilmişdir. Qoyulmuş şərtlər: Gürcüstan hərbi idarəsinin əla attestasiyası ilə kadr zabiti.

5. Beşinci piyada alayının yaradılmasına başlanmışdır; sentyabrda 6-cı alayı yaratmağı da mümkün hesab edirəm. Bu, bizə alay tərkibli iki piyada diviziyası verəcəkdir: qərargahı Gəncədə yerləşən 1 piyada diviziyası - 1-ci piyada Cavanşir, 2-ci piyada Gəncə, 3-cü piyada Zaqatala alayları 1-ci artilleriya briqadası ilə, qərargahı Bakıda yerləşən 4-cü Bakı, 5-ci Quba və 6-cı Şirvan piyada alayları 2-ci artilleri-

ya briqadası ilə. Süvari diviziyasına əlavə olaraq dağ-süvari batareyası veriləcəkdir.

Diviziyanın tərkibinə daxil olmayan qaubitsa divizionunu Bakı şəhərində yerləşdirmək nəzərdə tutulur.

Gürcüstandan alınmış 12 dağ topundan 4 top II dağ diviziyasının 3-cü batareyasının yaradılması üçün veriləcəkdir. Dörd top dağ-süvari batareyasının yaradılmasında istifadə ediləcəkdir, iki top II zirehli qatarın təchiz edilməsinə, 2 top isə ehtiyata yönəldiləcəkdir. Gürcü anbarlarından buraxılacaq 12 yüngül top, 2 artilleriya briqadasının yüngül diviziyasının yaradılmasına yönəldiləcəkdir. II artilleriya briqadasının 2-ci diviziyasını yaratmağa əlavə dağ toplarının verilməsi üçün Gürcüstanla danışıqlar aparıram.

İstehkamçı məktəbini bölüyə çevirməyi təklif edirəm.

Dəmir yolu taboruna kadrlar hazırlanması üçün hərbi-dəmir yolu məktəbinin yaradılmasına başlanılmışdır.

6. Dağıstanın indi tutulması zərurəti zamanı qoşunların aşağıdakı kimi yerləşməsini nəzərdə tuturam: iki tabor, bir batareya və süvari alayı (4 bölük) - Teymur Xan - Şura; bir tabor, bir batareya - Dərbənd.

Əgər Deşlaqerdə qışlalar salamat qalmışdırsa, bu zaman orada Teymur Xan - Şura qarnizonundan ayrılmış bir tabor qoyulacaqdır. Artıq ayırmaq olmaz, xüsusilə son Qarabağ hadisələri və Gəncə qubernatorluğunda çaxnaşmalara görə erməni sərhədlərini açmaq təhlükəlidir. Bundan əlavə Lənkəranın tutulması da nəzərə alınmalıdır.

7. Sizin sədrliyinizlə komissiya öz işini bitirdikdən sonra aşağıdakıların tərtibinə başlanılacaqdır: səfərbərlik cədvəli, səfərbərlik planları və dəmir yolu üzrə səfərbərlik qrafiki.

8. Qoşunun geyimlə təmin edilməsi üçün Tağıyev fabriki nəzdində yun şöbəsinin açılması haqqında danışıqlara başlayacağam. Mənə həm də Tiflisdə yerləşən Uzenblo polyak fabrikinin öz istehsalını Azərbaycana köçürmək təklifi daxil olmuşdur.

Sonda yenidən ərz etməliyəm ki, yığımın müvəffəqiyyəti, xüsusilə Qarabağ general-qubernatorluğunda cüzidir. Orada çağırış yaşlı şəxsləri partizan dəstələrinə götürürlər, bu səbəbdən də, Şuşa hərbi xidməti idarəsi üzrə cəmi 4 çağırışçı verilmişdir. Fərariliyə qarşı mübarizə lazımi qətiyyətlə aparılmır. Əhalidən ağır verginin mənbəyi kimi xidmət edərək qaçmış əsgərlərin çoxu kənd hakimiyyəti və müdiriyyətinin gözü qarşısında öz evlərində qalırlar.

Cəzalandırma və fərarilər tərəfindən aparılmış əşyalar üçün xəzinəyə vurulan zərərin valideynlərdən və ya kənd hakimiyyəti orqanlarından tutulması haqqında məcburi qərar görünür, həyata keçirilmir...[22]

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Baş qərargah rəisi, general-leytenant
Məmməd bəy SULKEVİÇ
Fond 2898-k.

LƏNKƏRAN QƏZASI SAKİNLƏRİNƏ MÜRACİƏTNAMƏ

23 iyul 1919-cu il. *Bakı şəhəri*

Vətəndaşlar!

Azərbaycan Respublikası Dövlətinin xahişi ilə mən Lənkəran qəzasına dəstə göndərirəm. Vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoymaq, qayda-qanun yaratmaq, Sizi dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad etmək işi bu dəstəyə tapşırılıb.

Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan qəzada məskunlaşmış bütün millətlərə ədalətli münasibət bəsləyən Azərbaycan orduları Sizə qanun daşıyıcıları kimi göndərilirlər.

Silahlı qüvvələrin himayəsi ilə ölkənin bütün sahələrinin idarə olunmasında təcili mülki idarəetmə bərpa ediləcək. Mən əminəm ki, Siz özünüz də Azərbaycan Respublikasının gələcək tamhüquqlu vətəndaşları kimi sülh şəraitində birgə yaşamağın möhkəm əsasının qoyulması marağındasınız və görəcəyiniz bütün tədbirlər ölkədə qanun-qaydanın bərpa olunmasında hökumətin bütün qanuni əmrlərinin könüllü surətdə yerinə yetirilməsində və Azərbaycan Respublikası Dövlətinin nümayəndələrinə öz xeyirxah münasibətinizlə imkan daxilində köməklik göstərəcəksiniz.

Bununla bərabər, Sizi əmin edirəm ki, Sovetlər, Komitetlər və ya «Muğan Respublikası» adı altında heç bir sərbəst təşkilatların yaradılmasına yol verilməyəcək.

---

[22] Raport Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri Nəsib bəy Yusif oğlu Yusifbəyliyə (1881-1920) göndərilmişdir - Ş.N.

Lənkəran qəzasında yeganə - Azərbaycan Respublikası hakimiyyəti tanınır və onun verdiyi qanunlara qulaq asmayan hər bir şəxs müharibə dövrünün qanunlarına əsasən qiyamçı kimi məsuliyyətə cəlb olunacaqlar.

Dəstə rəisinin göstərişi ilə əhali silahları təhvil verməlidir, kim əmri yerinə yetirməsə, hərbi-səhra məhkəməsinin sərəncamına veriləcək.

Xəbərdar edirəm ki, rus əhalisinə qarşı hər hansı bir zorakılığa və soyğunçuluğa yol verməyəcəyəm, çünki qəzada yaşayan başqa millətlərin nümayəndəsi kimi onları da Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayıram.

Amma rus əhalisinin şəxsiyyətinə və toxunulmazlığına təminat verərkən, mən onlardan da yerli hakimiyyətin verdiyi qanunların yerinə yetirilməsinə əməl etmələrini tələb edirəm.

Hər bir silahlı müqavimət ölüm cəzası ilə cəzalanacaq və belə hallarda qoşunlara amansız olmaları haqda əmr olunub.

Bu və ya digər bəhanələrlə xalqı ordu və hökumət əleyhinə qaldıranları bu haqda xəbərdar edirəm.

Mən də öz növbəmdə dəstə rəisinə23 əmr etmişəm ki, qoşunun əhaliyə heç bir xətər toxundurmaması haqda ölçü götürsün və dinc əhaliyə qarşı hər cür zorakılıq göstərən günahkarlar ciddi cəzalansınlar.

Azərbaycan Respublikasının hərbi naziri,
Artilleriya dəstəsi generalı Mehmandarov

Doğrudur: general-leytenant Sulkeviç,
Tərcüməni türk dilinə hazırladı:
general-leytenant Sulkeviç.

DÖVLƏT MÜDAFİƏ KOMİTƏSİNİN SƏDRİNƏ 4091 SAYLI R A P O R T

13 sentyabr 1919-cu il.

Səfərbərlik elan edilməsi ilə ordu təhlükə gözlənilən sərhədlərdə cəmləşdirilir: müasir siyasi vəziyyətdə Dağıstan və erməni sərhədləri bu qəbildəndir.

İstər bu, istərsə də digər təhlükə zamanı respublikanın paytaxtı müdafiəsiz qala bilməz və onun müdafiəsi vaxtında təşkil edilməlidir.

Hal-hazırda artilleriya və mühəndis hissələri üzrə tədbirlər görülür, yəni:

1. Əvvəlki səngərlər təzələnir;
2. Məftil çəpəri (maneəsi) quraşdırılır;
3. Bakı körfəzinin girişinə mane olacaq batareyalar üçün yerlər seçilmişdir;
4. 1915-16-cı illərdə çəkilmiş telefon xətləri yenidən qurulur.

Bütün bu işləri birləşdirmək və ümumiyyətlə, Bakı şəhərininin müdafiəsi ilə bağlı bütün qayğını bir əldə cəmləşdirmək üçün Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun rəisi vəzifəsini təsis etmək lazımdır. Belə ki, hələ əmin-amanlıq dövründə paytaxtın sudan və qurudan müdafiəsi ilə əlaqədar bütün tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır ki, səfərbərliyin elan edilməsi ilə bütün diqqətini cəbhəyə yönəltməli olan müttəfiq qüvvələrin baş komandanının vaxtı buna sərf olunmasın.

Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun müdafiəsi çətin tapşırıqlardan birini təşkil edir: möhkəmləndirilmiş xəttin geniş dairəsi (40 verstə qədər), rayonun daxilində narahat şəhər əhalisi, həyat ehtiyatlarının və suyun Şollar su kəməri ilə kənardan gətirilməsi (137 verst) - bütün bunlar möhkəmləndirilmiş rayon rəisindən möhkəm iradə və qətiyyət, əmin-amanlıq dövründə isə həm də ona həvalə edilmiş qayda-qanunun qorunub-saxlanması üçün geniş səlahiyyətlər tələb edir.

Hal-hazırkı dövrdə Bakı şəhər rəisliyi rayonunda ölüm hadisələri, qarətlər və s. baş vermişdir. Bolşevizmin əhali arasında yayılma təhlükəsi nəzərəçarpacaq dərəcədədir. Könüllü ordu tərəfindən isə gizli təşkilati işlər aparılır.

Bu cür təzahürlər müdafiə vəziyyətinə gətirilən paytaxt rayonunda dözülməzdir və buna görə də paytaxt həyatının bütün nizam qaydalarının qorunmasını müharibə zamanı paytaxta yeganə cavabdeh olan şəxsin əlində cəmləşdirmək lazımdır.

Əgər bu tədbirlər tam etimadla və özünün ən geniş mənasında öz funksiyalarını yerinə yetirməzsə, baş verən hadisələrə görə cavabdehliyi heç vəchlə onun üzərinə qoymaq olmaz.

Yuxarıda şərh edilənlərdən müharibə vaxtı Bakı şəhər rəisliyini qorumalı olan rayonun rəisi vəzifəsini Bakı şəhər rəisi vəzifəsi ilə birləşdirməyin vacibliyi ortaya çıxır. Bakı şəhər rəisi də ona tabe edilməlidir. Və bu son dərəcə vacibdir. Belə ki, şəhər rəisliyinin müdi-

riyyəti ilə tanışlıq və onun etibarlılığı daxili qayda-qanunu qorumaq və ən əvvəl isə möhkəmləndirilmiş rayon rəisinin üzərinə düşən möhkəmləndirilmiş rayonun müvəffəqiyyətli müdafiəsi üçün ən vacib amil hesab olunur.

Bütün Azərbaycan üzrə hərbi vəziyyətin mövcud olması baxımından belə birləşdirilmə zəruridir və məntiqə uyğun olacaqdır.

Bu tədbir Bakıda daxili qayda-qanunu qorumağa imkan verəcək və Azərbaycan Respublikasında Sovet hakimiyyətini və Denikin mürtəce rejimini bərqərar etməyə hələ də ümid bəsləyən düşmən elementlərin (xüsusilə bolşevizmin) mənbələrinə ciddi təhlükə olacaqdır.

Tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Ali Baş qərargah rəisi, general-leytenant
Məmməd bəy SULKEVİÇ

Ali qərargahın general-kvartirmeysteri, polkovnik
Vasili Dmitriyeviç KARQALETELİ

Məxfidir.

421 SAYLI ƏMR

19 sentyabr 1919-cu il. *Bakı şəhəri*

Bizim üçün böyük əhəmiyyətə malik olan müxtəlif predmetlər, silahlar və başqa hərbi əmlak əldə etmək üçün mən Gürcüstan Respublikasının Tiflis şəhərinə Baş Artilleriya İdarəsi rəisi, general-mayor Murad Gəray bəy Tlexasın rəhbərliyi altında komissiya göndərmişdim.

Bir sıra ciddi çətinliklərə baxmayaraq, qısa müddət ərzində olduqca sərfəli qiymətlərlə Bakıya və Gəncəyə qiymətli əmlak kütləsi quraşdırılmış və gətirilmişdir. Əldə edilmiş predmetlərin əksəriyyəti təzə, istifadə olunmuşları isə tam yararlı haldadır.

Mənim komissiyaya verdiyim tapşırığın bu cür əla yerinə yetirilməsini, ona general-mayor Tlexas kimi qeyrətli, təcrübəli və vicdanlı şəxsin rəhbərliyində görürəm və ona xidməti şəxslər tərəfindən səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Eləcə də alınmış malların baxılmasında, qəbulunda və yola salınmasında iştirak etmiş komissiyanın bütün üzvlərinə minnətdarlığımı bildirirəm.

Hərbi nazir, artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV
Baş qərargah rəisi, general-mayor
Həbib bəy SƏLİMOV

HƏRBİ TƏSİSAT ÜZRƏ
Ə M R
(Baş qərargah üzrə)
№ 273.

28 sentyabr 1919-cu il, *Bakı şəhəri*

§ 2

Lənkəran şəhərinin tutulması, həmin rayonda qayda-qanunun bərpa edilməsi və Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətinin təsdiq edilməsi üçün mənim tərəfimdən Lənkərana Baş Qərargah rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimovun[23] komandanlığı altında üç qoşun növündən ibarət xüsusi dəstə təchiz edilmiş və göndərilmişdi.

Hacıqabuldan Lənkərana və geriyə olan 430 verstlik məsafəni güclü istidə bizim gənc ordumuz xəstələr və arxada qalanlar olmadan 15 günə qət etmişdir. Bütün yürüş ərzində dəstədə qayda-qanun pozulmamış, yerli sakinlərdən heç birinə kiçik bir ziyan da vurulmamışdır. Yolboyu şəhər və kəndlərin əhalisi dəstənin zabit və əsgərlərinin nəzakətli davranışlarını böyük minnətdarlıqla qeyd edirlər. Mən buna dəstənin Lənkərandan getdikdən sonra mənim şəxsən Lənkərana olan səfərim zamanı əmin oldum. Hamıda öz əsl hərbi görünüşü və nümunəvi nizam-intizamı ilə güclü təəssürat yaradan dəstə zəngin hərbi qənimətlərlə Lənkəran qəzası və Muğanı əzizimiz Azərbaycanın ağuşuna qaytardı, zülmdən və anarxiyadan əziyyət çəkən əhalini sakitləşdirdi və əmin-amanlığı təmin etdi. Və bütün bunlar bir damcı qan tökülmədən həyata keçirilmişdir.

Yürüşün bu cür əlverişli nəticələrinə yanaşaraq, başlıca olaraq hərəkətin nizamının qurulmasını təşkil edən, qoşunun ehtiyaclarına qayğı və ağıllı tələbkarlıq göstərən dəstə rəisinə, general-mayor Həbib

[23] General-mayor Həbib bəy Hacı Yusif oğlu Səlimov (1881-1920) - Ş.N.

bəy Səlimova xidmətlərinə görə səmimi təşəkkürümü bildirirəm. Dəstənin tərkibinə daxil olan hissələrin rəislərinə, bütün zabitlərə və sanitar heyətinə qayğıya, yol və dayanacaqlarda tam qayda-qanunun qorunmasına görə təşəkkür edirəm.

Azərbaycan ordusunun birinci hərbi yürüşündə özlərini qoçaq və şərəfli döyüşçü kimi göstərən gənc əsgərlərə ürəkdən «sağ ol» deyirəm.[24]

Hərbi nazir
Səməd bəy MEHMANDAROV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HƏRBİ MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜZRƏ 1 SAYLI ƏMR

30 noyabr 1919-cu il *Bakı şəhəri*

Hərb nazirinin köməkçisinin məlumatından aydın olur ki, general-mayor Şahzadə Məhəmməd Mirzə Qacar birinci piyada diviziyasına müvəqqəti komandanlıq etdiyi müddətdə Gəncə Qarnizonunun rəisi vəzifəsini icra edərkən, batalyonun yaradılması və xüsusi təyinatla yola salınması, eləcə də qoşun hissələrinin isti və əsgəri geyimlə təmin edilməsində çoxlu səy və fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də mən ona səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

№ 2

Hökumətin süvari bölüyünün keçmiş komandiri, hal-hazırda 2-ci Qarabağ süvari alayının poruçiki Şahzadə İbrahim Mirzə Qacar öz məlumatlarında və ibtidai istintaq zamanı tüfənglərin itməsi haqqında bir cür, məhkəmə zamanı isə tam əksinə izahat vermişdir. Ona görə də, mən belə hesab edirəm ki, o, yüksək zabit rütbəsini daşımağa layiq deyildir. Onu Azərbaycan Respublikasında hər hansı bir xidməti işə daxil olmaq hüququndan məhrum edərək xidmətdən azad edirəm.

Hərbi nazir, artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Baş qərargah rəisi, general-mayor
Həbib bəy SƏLİMOV

[24] Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Mehmandarov fondu, 252-2 səhifə, sax. vah. 4(9), vərəq 91-də - Ş.N.

559 SAYLI ƏMR

4 dekabr 1919-cu il *Bakı şəhəri*

Hərbi Nazirlik təşkil edilərkən ordunun özü kimi mərkəzi idarələrinin və müəssisələrinin də demək olar ki, heç nədən yarandığı zaman general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas Baş Artilleriya idarəsinin rəisi vəzifəsini icra etməyə başlamışdı. General-mayor Tlexas doğma ordumuzun təşkil edilməsi işlərində mənim ən yaxın əməkdaşlarımdan biri olmuşdur. İgid insan və yorulmaz, təcrübəli xidmətçi olan Murad Gəray bəy Tlexas ordunun silahlanması, bütün Azərbaycan boyu səpələnmiş artilleriya əmlakının toplanması, artilleriya anbarlarının və emalatxanalarının qurulması işlərində böyük əmək sərf etmişdir.

İndi həmin generala respublikanın müdafiə olunması üzrə yüksək dərəcədə mühüm hərbi vəzifələrin həvalə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ümumi işin xatirinə onun baş artilleriya idarəsi rəisi vəzifəsindən, azad edilməsini daha faydalı bilirəm.

Bu vəzifənin bir illik yerinə yetirilməsi müddətində göstərdiyi nümunəvi iş, səy və görkəmli nailiyyətlər üçün hörmətli Murad Gəray bəy Tlexasa xidməti şəxslər tərəfindən səmimi təşəkkürümü bildirirəm.

Hərbi nazir, artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Baş qərargah rəisi, general-mayor
Həbib bəy SƏLİMOV

* * *

27.03.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

...Ermənilərlə apardığımız gecə döyüşlərindən sonra bizim tutduğumuz Marağalı kəndi təmizlənmişdir. Ermənilərdən bir neçə nəfər öldürülmüşdür. Ağır yaralanmış əsgər bu gün keçindi.

General Səməd bəy Mehmandarov
Podpolkovnik Tonqiyev

* * *

29.03.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Quba alayından gəlmiş taborları yola salmağa hazırlamaq və tələb olunan kimi onları göndərmək lazımdır. Bu barədə Nazirlər Sovetinin Sədrinə məlumat verin.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

30.03.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Kondelakinin (iki nömrəli zirehli qatarın komandiri) zirehli qatarını təcili olaraq Tovuza göndərin.

Beləliklə, iki zirehli qatar olacaq, biri Tovuzda, o birisi isə Ağstafada.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

30.03.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Bakıdakı vəziyyət imkan verərsə, Quba alayının hər iki taborunu Gəncəyə göndərin, əgər imkan yoxdursa, heç olmasa, bir tabor da olsa göndərin. Bu barədə nazirə-sədrə məlumat verin.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

30.03.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Qazağa gəlmiş Nuxa taborunu müharibə vaxtının ştatına uyğun olaraq iki taborlu heyətə, Tovuzda olan Lənkəran taborunu da iki yerə bölüşdürmək lazımdır. Onda Ağdam alayı isə üç tabor təşkil edər. Onların pulemyotla və qanunla bütün müəyyən olunanlarla təchiz edilməsinin qayğısına qalın. Bu hissələrdə altı pulemyot var, yəni onlara yenə altısını da vermək lazımdır. Pulemyotçular pulemyot məktəbinə təyin edilsin. Toplanış çox zəif gedir, xüsusi ilə Gəncə rayonunda. Nazirlər Sovetinin Sədrindən Ağdaş alayının fəal surətdə artırılmasını xahiş edin.

Zaqatala alayı Qazağa bir tabor ayırmaqla eyni zamanda açılmalıdır. Zaqatala və Nuxa rayonlarında toplanışı gücləndirmək lazımdır.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

30.03.20 il, Bakı,
Daxili işlər nazirinə.

Cavanşir qəzasının rəisi Qalabəyova partizanların evlərinə getmələrinin qarşısını almaq üçün əmr verin. Əks halda Tərtər dəstəsinin vəziyyəti çox ağır olacaq.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

31.03.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Nuxaya göndərilmiş Zaqatala alayı, taboru və dağ süvariləri tağımının Yevlaxa girmələri haqqında hansı məlumat olduğunu teleqrafla xəbər verin.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

01.04.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Hissələrin, odlu silah sursatlarının göndərilməsinə aid olan sərəncamlar verilib və onların yerinə yetirilməsinə mən özüm nəzarət edirəm. Tatar alayının üçüncü eşelonundan və Şirvan bölüyündən başqa bütün hissələr Yevlaxdan çıxacaqlar. Tatar alayı eşelonu və Şirvan alayının bölüyü isə Yevlaxa, təxminən, saat 22-də və yaxud 23:00-da gəlib çatacaq, eyni zamanda Şirvan alayı bölüyünün Yevlaxdan at arabaları ilə yola salınması və bütün hissələrə aprelin 2-də mütləq Ağdama gəlmələri haqqında əmr verilib. Vəziyyətin ciddiliyini siz əla bilirsiniz və mən sizin qətiyyətinizə və şəraitlə hesablaşma bacarığınıza ümid bəsləyirəm. Bu gün sürət qatarı ilə yenidən Yevlaxda ola-

cağam, əgər oradan Bakıya getməli olsam, Yevlaxdan teleqrafla Sizə bildirərəm.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

01.04.1920-ci il, Bakı,
general Əli ağa ŞIXLİNSKİYƏ

Yevlaxdan təzəcə qayıtmışam. Dünən qubalıların birinci eşelonu gedib. Bu gün isə zaqatalalılar taborundan, qubalılar bölüyündən, sıravi diviziyanın təlim komandasından və Tatar alayının pulemyot komandasından ibarət ikinci eşelon yola düşməlidir. Elə bu gün Tatar alayının qalan yüzlüyü və Şirvan bölüyü Yevlaxa gəlməlidirlər. Bütün bu hissələr aprelin 2-də Ağdamda olmalıdır. Bunların miqdar tərkibi: piyada qoşunlar - 1035, sıravilər - 570, qeyri-sıravilərsiz və dağ sıravisi tağımı olmadan - 1605 nəfər. Əgər burada 155-ə qədər ata baxanları və qeyri-sıravi piyadaları nəzərə alsaq, onda 1450 qalar. Sizi vadar etmirəm, ancaq sizə məsləhət verirəm ki, piyadalardan iki tabor və sıravilərdən isə bir tabor təşkil edəsiniz. Qeyri-sıravilərin sayının minimuma çatdırılmasına, qalanlarını sıraya daxil edib və onları yaralananların tüfəngləri ilə silahlandırmağa cəhd göstərin. Odlu silah sursatından ötrü mənim tərəfimdən Yevlaxdan Ləkiyə parovoz göndərilib və bu gün Yevlaxa gətiriləcək, sonra Yevlaxdan yük maşınları ilə Ağdama daşınacaq. Əmr olunub ki, odlu silahlar sursatı arasında 200 ədəd əl qumbarası göndərsinlər, ancaq əfsuslar olsun ki, əsgərlər onların quruluşu ilə və atma qaydası ilə tanış deyillər. Onlardan istifadə edilməsi sizdən asılıdır. Amma məsləhət görürəm əvvəlcədən əsgərlərə onlardan istifadə qaydalarını öyrədəsiniz və təhlükəsizliklərinin təmin olunması üçün ölçü götürəsiniz. Quba alayı iki tabor əvəzinə ancaq 375 adam göndərib və mən Sizin tələbinizi ödəməkdən ötrü başqa vasitələrdən istifadə etməli oldum. Mən həmişə podpolkovnik Hüseyn bəy Ququşyev[25] haqqında pis fikirdə olmuşam, amma indi təəccübümü deməyə bilmərəm. Sizin dediyinizə görə Bakı alayında 1700 sayda adam mövcuddur, amma səfərə 1000 nəfər cəlb olunub. Hərbi səfərə bütün adamlar cəlb edilməlidir qalan ləvazimat mühafizə olunmaq üçün hərbi

[25] Dördüncü Quba piyada alayının komandiri - Ş.N.

rəisə təhvil verilir. Adamları yola salıb qurtaran kimi Bakıya gələcəyəm, bu haqda vaxtında Sizə məlumat verəcəyəm.

General Səməd bəy Mehmandarov

* * *

1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HƏRBİ TƏSİSATI ÜZRƏ (ORDU QƏRARGAHI ÜZRƏ) ƏMR № 156

10 mart 1920-ci il *Bakı şəhəri*

Novruz bayramının birinci üç günü əsgərlər üçün yaxşı (təkmil) yemək hazırlansın. Bunun üçün bütün üç gün ərzində hər bir əsgərə 40 manat olmaqla bişmişə lazım olan normadan artıq ərzaq sərf etməyə icazə verirəm.

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Ordu qərargahı rəisi
Həbib bəy SƏLİMOV

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HƏRBİ TƏSİSATI ÜZRƏ (ORDU QƏRARGAHI ÜZRƏ) ƏMR № 160

20 mart 1920-ci il *Bakı şəhəri*

Eydi-Novruz bayramının yetişməsi münasibətilə inzibati həbsdə saxlanılan bütün hərbi qulluqçular azad edilsin: bu əmr həbsdə saxlanılan, lakin məhkəmə hakimiyyətinin tabeçiliyində olan şəxslərə aid edilmir.

Hərbi nazir, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Ordu qərargahı rəisi
Həbib bəy SƏLİMOV

Azərbaycan Respublikası Hərbi İdarəsinin
(Ordu Qərargahı üzrə)
197 №-li ƏMR

Bakı şəhəri *8 aprel 1920-ci il*

Səhhətim pozulduğuna görə aprelin 6-da işdən azad edilməyim, istefaya çıxmağım haqqında raport vermişəm.

Bu halda Hərbi İdarə üzrə məlumat verərək, qanun əsasında müvəqqəti olaraq hərbi nazir vəzifəsini icra etməyi hərb nazirinin müavini, artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskiyə təklif edirəm.

Yeni hərbi nazir təyin edilənə qədər mən xəstə sayılıram.

Hərb naziri, artilleriya generalı:
Səməd bəy MEHMANDAROV

Ordu Qərargahı rəisi vəzifəsini icra edən,
general-mayor:
Əbdülhəmid bəy QAYTABAŞI

P.S. *Bundan əvvəl də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il dekabrın 30-dan 1920-ci il fevralın 12-dək, ayyarım səhhəti ilə əlaqədar hərbi xidmətdə olmamışdır - Ş.N.*

Azərbaycan Respublikası Hərbi İdarəsinin
(Ordu Qərargahı üzrə)
222 №-li ƏMR

Bakı şəhəri *24 aprel 1920-ci il*

Bugünkü gündən mən öz vəzifəmin icrasına başlayıram. Hərb nazirinin müavini, artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskiyə öz vəzifəsini icra etməyə başlamağı təklif edirəm.

Hərb naziri, artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

Ordu Qərargahı rəisi vəzifəsini icra edən,
general-mayor
Əbdülhəmid bəy QAYTABAŞI

* * *

Təcili teleqram

GƏNCƏ. BİRİNCİ PİYADA DİVİZİYASININ RƏİSİ, GENERAL ŞIXLİNSKİYƏ

27 aprel 1920-ci il.

«Bolşeviklər Yalama stansiyasına hücum etdilər. Onlar dayanmadan irəliləyirlər.[26] Xudatı ələ keçiriblər. Çıxılmaz vəziyyətdəyik. Günü bu gün Qızıl Buruna Qazaxdan bir batalyon və Gəncədən bir batalyon göndərmənizi əmr edirəm. Hər bir batalyonda ən azı 500 süngü və pulemyot olmalıdır. Yük qatarını artıq göndərmişik. Həmin hissələrin gəlməsi vaxtını teleqrafla bildirin. Biz batalyonları sabaha gözləyirik».

Hərb naziri, Artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

* * *

İkinci Azərbaycan piyada diviziyasının
48 №-li əmrindən,
30 aprel 1920-ci il, Bakı şəhəri.
Əmrin surətini təsdiq edirəm...
28 aprel № 238.

Həmin tarixdən mən öz vəzifəmi Sovet hakimiyyəti tərəfindən təyin olunmuş hərb və dəniz komissarı Çingiz İldırıma təhvil verdim.

Xudahafizləşərkən, mən bütün hörmətli həmkarlarıma onların şərəfli və cəsur xidmətləri üçün bir daha öz səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Heç şübhə etmirəm ki, onlar yeni hakimiyyət dövründə də... Azərbaycanın səadəti naminə namusla, şərəflə xidmət edəcəklər.

---

[26] Bu teleqramı bəzi müəlliflər səhvən tam artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskinin adına dərc edirlər. Əvvəla, Əli ağa Şıxlinski heç vaxt birinci piyada diviziyasının rəisi olmayıb. İkincisi də Əli ağa Şıxlinski 1912-ci ildən 1917-ci ilədək general-mayor rütbəsində olmuşdur. Teleqram Əli ağa Şıxlinskinin qardaşı oğlu general-mayor Cavad bəy Məmmədağa oğlu Şıxlinskiyə (1875-1959) vurulub - Ş.N.

Əlvida, bütün varlığımla, səmimi qəlbdən, həm işdə, həm də ailə səadətində böyükdən tutmuş kiçik rütbəli əsgərə kimi bütün hamınıza əmin-amanlıq, nailiyyətlər və xoşbəxtlik arzulayıram.

Amin Allah.
Əsli təsdiq olunmuşdur.
Hərb naziri, artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV

* * *

1926-cı ildə Səməd bəy Mehmandarov məktəbin (Qırmızı komandirlər və RKKA kom. təşkilatının birləşmiş Azərbaycan məktəbində) növbəti buraxılışına xeyir-dua verərək bu sözlərlə müraciət etdi:

«Yoldaşlar! Bu gün biz yeni qırmızı komandirlər kimi sizi salamlayırıq. Siz daha sərbəst bir yola çıxmısınız, amma... sizi çox da asan olmayan məsul işlər gözləyir. Bu işlərin ağılla, bacarıqla yerinə yetirilməsi tabeliyinizdə olan adamların hərbi hazırlığından asılı olacaq».

Topoqraf-general İbrahim ağa Paşa ağa oğlu Vəkilov,
(07.05.1853 - 02.06.1934)

İLK MİLLİ ORDU GENERALIMIZ

«1917-ci il noyabrın 15-də mən Qafqaza gəldim. Öz xalqımın baş verə biləcək xarici təsirlərdən və daxili qarışıqlıqlardan qorunmasına xidmət etmək arzusu ilə Azərbaycan korpusu təşkil etməyi lazım bilib, Tiflisdə öz qərargahımı düzəltməyə başladım».

Əli ağa ŞIXLİNSKİ

- Hər ağacın öz kölgəsi var, hər millətin də ordusu olmalıdır. Süleyman bəy, indiki vəziyyət bunu daha çox tələb edir. Biz ordu yaratmasaq, milləti qırğına verə bilərik. Hadisələrin belə sürətli inkişafı göstərir ki, ordusu, top-tüfəngi olan bir xalq, digərini məhv edə bilər. Bu saat bizim vəziyyət elədir ki, düşmən həm içimizdədir, həm də qonşuluğumuzda. Yüz il arxalandığımız rus imperiyası axırımızı gətirib bura çıxartdı.

- Əli ağa, Səməd bəy hardadır, niyə üzə çıxmır? Ordu təşkil etməyə, xalqın müdafiə qüdrətini möhkəmləndirməyə yaxşı imkan yaranıb.

- Vladiqafqazdadır. Bu günlərdə gəlmişdi, Tiflisdəki Milli Müsəlman Şurasında lazım olan adamlarla görüşdük, yenə qayıtdı Vladiqafqaza. Ailəsini köçürüb Bakıya gətirməyə getdi.

Biz bir məsələni də çox tez həll etməliyik. Vaxtilə «Dikaya diviziya» da və hazırda imperiya ərazisində xidmətdə olan zabitlərin hamısını çağırmalıyıq. Xarkovdan general İbrahim ağa Yusubovu, Murmanskdan general Mirkazım bəy Talışxanovu, Nijeqorod alaylarından şahzadə Əmir Kazım Qacarı, polkovnik Əmənulla xan Qacarı, Seyfulla Qacarı, general Firidun bəy Vəzirovu. Xüsusilə beşinci və yeddinci Qafqaz nişançı diviziyalarında bizim həmyerlilər daha çoxdur. Onların hamısını çağırmaq lazımdır. Silah tutan oğul Vətənin dar günündə gərək olmayacaqsa, əmin-amanlıq dövründə heç lazım deyil. Sən bilirsən general Əlyarbəy Haşımbəyov indi harada qulluq edir?

- Qafqaz araba-karvan briqadasında. Ünvanı məndə var, teleqram vuraram.

- Bu işi tez eləmək lazımdır. Zabitlərdən birinə tapşırsan daha səlah olar. Sənin işin çox olur, çatdıra bilməzsən. Polkovnik Şirin bəy Kəsəmənliyə, bir də qardaşım uşaqları Cavad bəyə və Rüstəm bəyə özüm xəbər eləmişəm. Onlar çoxdan milli orduda qulluq eləmək arzusundadırlar. Gələcəklər. Dayan, qardaş, bir nəfəri də xatırladım. Polkovnik Davud bəy Yadigarov indi harda xidmətdədir, bilmirsən?

- Yox, çoxdandır, onunla əlaqəm yoxdur.

- Onu mən öyrənərəm, əmisi İsrafil bəy Tiflisdə mənim qaynım Bahadır bəylə qonşudur.

- Əli ağa, mənim Zaqafqaziya Seymi deyilən dövlət hakimiyyətinə heç bir ümidim yoxdur. Gürcüləri deyə bilmərəm, məncə, ermənilər bu təşkilata daxil olmaqla vaxt qazanırlar və güc toplayırlar.

- Aydın məsələdir, ermənilərin bu bicliyini hamı başa düşüb. Lori dərəsindəki gürcülərlə davadan əllərinə bir parça torpaq keçirə bilmədilər, rüsvay oldular. İndi bizimlə torpaq iddiasına başlayacaqlar.

Sənin xəbərin var ki, daşnak generalı Foma Nazarbəyov Tiflisdə erməni korpusu təşkil edir. Bu yandan da Andranik, Nijde, Dro əməlli-başlı könüllü milli erməni dəstələri yaradıblar. Mənə belə gəlir ki, mənim Tiflisdə təşkil etdiyim korpusla sənin burda, Gəncədə yaratdığın alayı birləşdirməliyik. Çünki ayrılıqda biz heç nəyik. Gəncənin yarısı erməni əhalisidir. Sabah ayağa qalxsalar, tək sənin alayınla onların qarşısını ala bilmərik. Bizim korpusu da Gəncəyə köçürmək lazımdır.

- Bilirsən, Əli ağa, xeyli vaxtdır Gəncədəyəm, öyrənmişəm. Gəncə və Çaykənd ermənilərinin İrəvan daşnakları ilə çox yaxın əlaqə-

General-mayor Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu Əfəndiyev, (05.10.1864 - 21.02.1919)

ləri var. Deyilənə görə, onlar Gəncənin müsəlman əhalisini qırmaq üçün əməlli-başlı silahlanıblar. İrəvan daşnaklarının işarəsini gözləyirlər.

Əli ağa dayandı. Fikir və düşüncə ilə dostu Süleyman bəyin üzünə baxa-baxa qaldı. Sağ əlini qaldırıb yoğun gövdəli çinara söykəndi.

- Qardaş,- bizim əsas çətinliyimiz odur ki, əsgər və zabitlərimiz üçün nə silah var, nə cəbbəxana, nə də əməlli-başlı paltar və ayaqqabı. İmperiya ordusu bizim ərazilərdən çəkilib gedəndə hamısını özü ilə aparıb. Bir müsəlman bəndəsi qabağa durub bunları ruslardan almayıb. Amma erməni daşnakları, gürcü zadəganları, menşevikləri onların ərazilərini tərk edən rus qoşunlarından hər bir silahı, hətta kazarmaları belə təhvil alıb, öz əsgərlərini yerləşdiriblər.

- Bu barədə bizim alayın vəziyyəti pis deyil, Əli ağa. Burda mənim yaxın bir dostum var, imkanlı və karagələn adamdır. Məmmədbağır ağa Şeyxzamanov cənablarını deyirəm. Yer və ərzaq məsələsində bizim alaya yaxından, cani-dillə kömək edir. Hərbiyyə məktəbinin hələlik azsaylı müdavimlə açılmasına da maddi kömək edəcəyinə söz verib. Məmmədbağır ağa əsil-nəcabəti ilə tanınan bir zatdır, milli parlamanın da üzvüdür.

- Hər kimdirsə ol zatdan möhkəm yapışmaq lazımdır, - dedi Əli ağa. - Tiflisdə də belə bir dindaşımız var. Tanımamış olmazsan, Həmzət bəy Xəlilov bizim milli korpusa həm ərzaqla, həm də geyimlə çox kömək edir. Bu günlərdə xeyli silah və balakənlilərdən ibarət bir kiçik alay da təşkil edib gətirdi. İki qoçaq oğlu da - Rüfət bəy və Ramazan bəy mənim korpusumda qulluq edir. Hər ikisi ali təhsilli zabitdir.

- Amma Məmmədbağır ağa sənlə çox maraqlanır, Gəncəyə təşrif gətirməyinizdən xəbərdar deyil. Qayıdaq evə, adam göndərərəm, məmnuniyyətlə sizin görüşünüzə gələr.

Əli ağa etiraz etdi:

- Yox, - bizim ona işimiz düşüb, bəlkə, biz ikilikdə onun görüşünə gedək, inciməz ki?

Süleyman bəy sevinclə:

- Yox, canım, nə danışırsan, - dedi, - əksinə, xoşhal olar, inan nə qədər sevinəcək səni gördüyünə. Port-Artur və Cahan müharibəsi zamanı sənin, Səməd bəyin, Hüseyn xan Naxçıvanskinin haqqında qəzet və jurnallarda nə yazılıbsa, hamısını yığıb səliqə-sahmanla saxlayır. Evi-

nə gələn ali qonaqlara o yazıları oxumaqdan ləzzət alır. Evi də burda yaxındadır, Sərdar bağının qərb həndəvərində...

* * *

1917-ci il dekabrın ortalarında Azərbaycan Milli Ordusu yaratmaq haqqında dərdləşən iki nəfərin kimliyi ilə, yəqin ki, oxucular da maraqlanırlar. Onlardan birini - məşhur generalımız Əli ağa Şıxlinskini həssas oxucu şübhəsiz ki, tanıdı. Digəri isə indiyədək haqqında müasirlərimizin məlumatı olmadığı general-mayor Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu Əfəndiyevdir. İlk dəfə Gəncədə Azərbaycan hərbiyyə məktəbinin açılmasında və Gəncə süvari alayının yaradılmasında böyük xidməti olan görkəmli sərkərdələrimizdən biridir. Azərbaycan Milli Ordusunun sıralarında cəmi-cümlətanı bir il general kimi xidmət edən Süleyman bəy Əfəndiyevin adı yetmiş üç il arxiv səhifələrində gizlədilmişdir. Beş il bundan əvvəl onun haqqında əlimizdə çox az məlumat olduğuna görə, mətbuatda çıxış eləməyə cəsarət etmirdik. Tədqiqatçı dostumuz professor Alxan Məmmədov «Azərbaycan» qəzetinin 3 mart 1919-cu il və «İstiqlal» qəzetinin 10 mart 1919-cu il tarixli nömrələrində general barədə əldə etdiyi kiçik həcmli yazıları səxavətlə bizə bağışladı. Hər ikisində - «Möhtərəm bir generalın ölümü» və «General Süleyman bəy» yazılarında xalqımızın sərkərdə oğlunun ömür yolu haqqında dolğun məlumat əldə etdiyimizə görə alim dostumuza təşəkkürümüzü bildiririk. Yazılardan görünür ki, 1919-cu ildə qəflətən səpmə yatalaq xəstəliyinə tutulan general Süleyman bəy Əfəndiyevin vaxtsız ölümü bütün Azərbaycan ictimaiyyəti üçün ağır itki olmuşdur. «İstiqlal» qəzetində imzasız verilmiş yazıdan bunu açıq-aydın görmək olur.

«Ey möhtərəm əsgər! Sən Azərbaycanın ən qəhrəman övladı idin. Sən öldün. Fəqət, sənin qəhrəmanlığın səndən sonraya yetişəcək, zabitlərimiz arasında ölməyəcəksən. Səni Azərbaycan hərb tarixində yad etmək Azərbaycan üçün böyük bir şərəfdir. Sənin ruhuna təzim və hörmətlərimizə ithaf edər ikən Vətən və millətimizə də bəyan-təziyyət eyləriz».

Bəs, general Süleyman bəy Əfəndiyevin 1917-ci ilə qədərki fəaliyyəti necə və harada keçmişdir? Bu suala tarixin dərin qatarında, toz basmış arxiv sənədləri cavab verir.

...1864-cü il oktyabrın 5-də Süleyman bəy Əlisüleyman oğlu Əfəndiyev Ağdamda dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Tiflisdəki realnı məktəbdə almışdır.

On altı yaşında həmin məktəbi bitirən Süleyman bəy 1880-ci ildə Yelizavetqrad süvari məktəbinə daxil olmuş və oranı 1885-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Hərbi xidmətə Qafqaz süvari ordusunun polis nəzarəti idarəsində başlayan gənc zabit Süleyman bəy iki il sonra, mayın 18-də kornet-zabit, 1892-ci ildə martın 25-də poruçik rütbəsi ilə təltif olunmuşdur.

Eskadron komandiri Süleyman bəy Əfəndiyev nümunəvi xidmətinə görə 1899-cu il martın 15-də rotmistr rütbəsinə layiq görülmüş və ona kavaler kimi fəxri ad verilmişdir. 1900-cü ildə isə üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 1907-ci ildə üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna» ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində xidmət yeri bir neçə dəfə dəyişdirilən Süleyman bəy 1907-ci il fevralın 28-dən Zaqafqaziya polis keşikçi dəstəsinin Kutaisi quberniyası üzrə baş nəzarətçisi təyin olunmuşdur.

Süleyman bəy Əfəndiyev yalnız hərbçi deyildi. O həm də xalqımızın maariflənməsində görkəmli ictimai xadim kimi fəal iştirak etmişdir. Tez-tez Qoriyə gələn, azərbaycanlı balalarının təhsili və güzəranı ilə maraqlanan Süleyman bəy onlardan maddi köməyini əsirgəməmişdir. Görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli və Səfərəli bəy Vəlibəyovla dostlaşmış, Tiflisdə azərbaycanlıların təşkil etdiyi mədəni-maarif cəmiyyətinin işində yaxından iştirak etmişdir.

1912-ci il dekabrın 6-da polkovnik rütbəsi alan Süleyman bəy Əfəndiyevin imperiya ordusundakı xidmətləri sonralar üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», ikinci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», «Müqəddəs Anna» və üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordenlərinə layiq görülmüşdür.

Polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyevin imperiya ordusunda sonuncu vəzifəsi Əlahiddə Qafqaz ordusunda Zaqafqaziya polis-keşikçi dəstəsinin təftiş-yoxlama üzrə baş nəzarətçisi idi (1912-ci ildən). Öncə dediyimiz kimi, Süleyman bəy Əfəndiyevin çox böyük və danılmaz xidməti 1917-ci il iyul ayından başlayaraq Azərbaycan Milli Ordusunu yaratmaq təşəbbüsüdür.

1919-cu ildə «Azərbaycan» və «İstiqlal» qəzetlərində verilmiş hər iki nekroloq-yazıda generalın bu misilsiz fəaliyyəti barədə məlumat var. Ona görə də hər iki yazını kiçik ixtisarla əziz oxuculara təqdim edirəm.

MÖHTƏRƏM BİR GENERALIN ÖLÜMÜ

«O, solmaz və sönməz! Əbədiyyətə qovuşanlar üçün ölüm yoxdur».

Cəfər CABBARLI

«Azərbaycan, ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada namuspərvəranə və xalisanə bir surətdə islamlara xidmət edən möhtərəm zabit - Süleyman bəy Əfəndiyev cümləmizi mütəəssir və məyus buraxaraq vida etdi.

Süleyman bəy Əfəndiyev Rusiya inqilabından sonra Zaqafqaziya islamlarının hərbi təşkilatında qiymətli bir üzv olaraq çalışmış və çalışdığı işlərdə böyük bir əzm və səbat göstərmişdir. Süleyman bəy Əfəndiyev Namiq Kamalın «Cahan titrər səbat pay ərbab-əzmü mətanətdən» beytinə masdəl olmuş, səbatını məhviyyəti - şəxsiyyəyə qədər götürmüşdür. Süleyman bəy bir vaxt Gəncədə ifayi-xidmət edirdi. Sovuq şiddətli bir surətdə idi. Kəndisini salamlamaq üzrə yanına gəlmişdim. Qısa bir cümlə ilə müqabilə etdi: «Camaatımız oyanır. Qoçaq əsgərlərimiz çoxalır» - dedi: sonra ən zabitpərvər bir əsgər vəziyyətini alaraq: «Vəzifə denilən şeyi əgər həqiqəta bilinə hər işimiz yaxşı olar idi».

Mərhum siyasət ilə əsla əlaqədar olmaz idi. Onun nəzərində yalnız əsgərlik və əsgərliyə məxsus bir iman var idi.

Gəncədən sonra Tərtərə getmiş və orada islam təşkilatını müvəffəqiyyətlə ikmal etmişdir. Sonra Qarabağa - Ağdama da gələrək ifayi-vəzifə xüsusunda böyük bir qabiliyyət və qeyrət göstərmişdir.

Süleyman bəy hiss və fikircə çox nəcib və təmiz adam idi. Heç kimsə bilməz ki, Süleyman bəydən bir pis iş sadiq olmuşdu. Bir dostumuz bizə təmina deyirdi ki, Azərbaycanda namus və iffəti ilə mücəssəm bir təmsil təşril edən bir sima varsa, o da Süleyman bəy Əfəndiyevdir.

Parlaman əzasından Məmmədbağır ağa Şeyxzamanov cənabları mərhumun ən yaxın tanıdığı və bir çox zamanlarda bərabər işlədiyi bir zat olması etibarı ilə də bizə deyirdi ki, general Süleyman bəy Əfəndiyev eyni zamanda bütün Azərbaycan zabitləri arasında çalışması ilə, təşkilatçılığı ilə də birinci tanınıb, bilinmiş bir zat idi.

Əvət! Azərbaycan üçün bu zaye-itki böyük bir itkidir. Bu ziya qarşısında mütəəssir olmamaq qabil degildir».

General-mayor Süleyman bəy Əfəndiyev haqqında ikinci nekroloq-məqalə 1919-cu il martın 3-də «Azərbaycan» qəzetində dərc olunub. Məqalənin yazarı Səid adlı müəllifdir.

GENERAL SÜLEYMAN BƏY

Bu günlərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusu komandanlarından - ordunun böylə mühüm bir vəziyyətində - mirliva (general) Süleyman bəy Əfəndiyevin səpmə yatalaq xəstəliyindən vəfat etməsi xəbəri gəldi. Rəhmətulla əleyh rəhməto vaseh.

Mirliva Əfəndiyevin vəfatı nəinki yalnız mirtəvanın əqraba və metəlağatını məhzun və dilgər edəcəkdir. Bəlkə onu tanıyan, onun həqiqinə arif, onun vətən və millət uğrundakı xidmət və fədakarlıqlarını bilmiş olan cümlə azərbaycanlıları dilxun və dağdar edəcəkdir.

Süleyman bəy Əfəndiyev kim idi?

Bu suala hazırkı hərbiyyə nazirimiz general Səməd bəy Mehmandarov həzrətləri: «general Süleyman bəy Əfəndiyev təmizlikdə, namusda, qeyrət və fədakarlıqda təht idarəmdəki cümlə zabitan arasında ən birinci mövqe tutanlar idi!» - deyə cavab vermişdir. Bizlər isə mərhumun səhifeyi tarixiyyəsinə bir nəzər edəlim. Bən onun bütün səhalfe tarixəsindən bəhs etməyə məal-təəssüf qadir degiləm. Bu bana dəxi məchuldur. Fəqət mərhumun Gəncə şəhərindəki imrar həyatından bəhs etmək mümkündür.

O vaxt miralay (polkovnik) rütbəsində olan Süleyman bəy 1917-ci sənənin iyul ayında Gəncə şəhərinə təşrif gətirdi. Müəyyən bir vəzifə ilə mavərayi - Qafqaz hökuməti tərəfindən ezam edilmiş idi, vəzifəsi isə təşkil ediləcək süvari milis alayı üçün kiçik zabitlər yetişdirmək idi. Mərhum Gəncə şəhərinə varid olan kimi Gəncə Müsəlman Milli Komitəsinə təşrif gətirərək bəyanat verdi. Və Azərbaycan türklərinin qəvay əsgəriyyəsi olması və buna əşd ehtiyac xüsusunda izahat verərək əlavə etdi ki, əgər bu məsarifi Gəncə milli komitəsi öz öhdəsinə götürərək qəvay əsgərliyə təşkili əsasına ibtidar etmək arzusunda bulunarsa, məalməmnuniyyə bu xüsusda heç bir fədakarlıqdan çəkinməyəcəkdir. Milli Komitə işə başladı. Yüz əlli nəfərlik gecə-gündüz olaraq bir məktəb hərbiyyə güşadına qərar verdi. Bu miqdarı Gəncə vilayəti qəzaları arasında nüfuz etibarı ilə təqsim edərək namizədlər və onların məsariflərini göndərmək xüsusunda cümlə qəzaların milli komitələrinə müraciət etdi.

Bəzi qəzalardan mütəllimlər göndərildi, lakin məsarif üçün para gəlmədi. Bəzi komitələr tərəfindən para göndərildisə, nəhayət, az miqdar.

Mərhum Süleyman bəy çalışmağa başladı. Pulsuzluq, aclıq, əlbəsəssizlik onu məyus etmədi, qorxutmadı. Hətta özü 1917-ci sənə avqustun əvvəlindən vəzifəyə başladığı halda 1918-ci sənənin şubat ayında keçmiş maaşlarını almaq üçün özü utanıb bəndəni vasitə etdi.

Bu qədər müddət öz hesabına xidmət etdikdən sonra yenə maaş istəməyi özünə bir müşkül əmr hesab ediyordu.

Gəncədə anarşi[1] başlandı, cümlə mülki və hərbi məmurlar dəxi qarətkarlara, talançılara iltihaq etdilər. Kimsə kimsəni tanımaq istəmədi, kimsə kimsəyə itaət etmədi, şübhə etmək olur ki, düz, doğru, qeyrət və namuslu şəxslər tapılmayacağı bir dərəcəyə gəldi. Mərhum Əfəndiyev gündüzlər ac, gecələr uyğusuz öz cavan müəllimləri ilə şəhərin hərastına, şəhərdə əmin-asayişi əmələ gətirməyə zərrə qədər qüsur gətirmədi. Şəhərdə, istisionda, nərəyə gedilsə Süleyman bəy görünürdü. Özü namus və qeyrətli, mütəllimləri düz, doğru.

Şəmkir müharibəsi əsnasında isə mərhum Süleyman bəy heç bir fədakarlıqdan çəkinmədi. Əvvəldən axıradək ən təhlükəli, ən mühüm nöqtələrdə isbat vücud edənlərin birincisi oldu. Bundan sonra Süleyman bəyin məmuriyyəti qara yazıya təbdil edildi. Bir müddət Gəncədən getdi. Bu halda müsəlman ordusu təşkilinə hökumət tərəfindən müsaidə edildi. General Əli ağa Şıxlinski baş komandan (*Gəncədə ilk dəfə yaradılan Əlahiddə Müsəlman Korpusuna Ə.Şıxlinski baş komandan təyin olunmuşdur - Ş.N.)* təyin edildi. Gəncədə qəvay əsgəriyyə təşkilinə başlandı.

Mərhum Süleyman bəy beşinci alay komandanlığına təyin edilərək yenidən Gəncəyə təşrif gətirdi. Yenə fəaliyyətə, fədakarlığa başladı. Bu vəqt şəhərdə öylə bir anarşi hökmfərma idi ki, heç bir qüvvə təmin asayişə müqtədir deyildi.

Nəhayət, mövcud türk əsgərlərini müsəlləh edərək onların namus və qeyrətlərinə istinadən onların vasitəsilə eadeyi-asayişə və Bakı tərəfdən Gəncə üzərinə tərtib edilməkdə olan hücuma qarşı müdafiə etməyə müqtədir ola bilmək lüzumu hiss edilərək buna təşəbbüs edildi.

Süleyman bəy: «Bən bu vəzifəyi qəbul edə bilərəm», - deyə bütün zəhmət və çətinliyi öz alayına qəbul və hər bir cəhətdən təmin etdi. Həqiqətən, bununla da, Gəncədə eadeyi-asayiş əmələ gələrək nizam-intizam bərqərar etdilər. Böyləcə mərhum general Süleyman bəy Əfəndiyev heç bir gün fədakarlıqdan çəkinməyərək fəaliyyətinə davam etməkdə idi. Bu günlərdə bir ziyai-əbədi qəbilindən mədud olaraq darulbəqaya ertihal edərək cümlə azərbaycanlıları hüzn və ələm dəryasına qərq etmiş.

---

[1] Anarşi - anarxiya.

YENİ AÇILAN ARXİVDƏN

İnamla demək olar ki, 1918-20-ci illərdə Milli Ordumuzun keçdiyi ömür yolu tam tarixi salnamədir. Yetmiş iki il «tamamilə məxfidir» möhürü ilə xalqımızdan gizli saxlanan hərb tariximizin qiymətli sənədlərini araşdırmaq bizə yalnız 1992-ci ilin noyabr ayında qismət oldu. Burda nələr yoxdur... hər sənəddə bir qəhrəman oğlumuzun taleyi, döyüş yolu, kimisi yarımçıq, kimisi də bütöv. Bu nadir sənədləri araşdırdıqca böyük Səməd Vurğunun dillər əzbəri olan misraları yada düşür:

Hər türbədən bir qəhrəman
Sanki baxıb deyir bizə:
«Alovların arasından
Yollar açdım eşqinizə».

Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan belə qiymətli sənədlərdən biri də general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevə məxsusdur. 1919-cu il fevralın 21-də hərbi nazir vəzifəsini müvəqqəti icra edən general-leytenant Əliağa Şıxlinskinin və Baş Qərargah rəisi, polkovnik Həbib bəy Səlimovun imzaladığı 89 nömrəli əmrdə oxuyuruq:

«Bu gün Ağdamdan birinci piyada Azərbaycan diviziyasının rəisi general-mayor Əfəndiyevin səpmə yatalaq xəstəliyindən vəfat etməsi haqqında kədərli teleqram almışıq. 1917-ci il fevral çevrilişindən sonra general-mayor (o vaxt polkovnik) Əfəndiyev var qüvvəsi ilə ictimai-təşkilati işlərdə və Vətənin müdafiəsi sahəsində xalqına xidmət etməyə başladı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gəncə şəhərində onun təşəbbüsü ilə yeni yaranan Azərbaycan ordusuna təlimatçılar hazırlamaq üçün tədris dəstəsi yaradılmışdı. Polkovnik Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi çox da böyük olmayan bu dəstə vətənimizin mərkəzi Gəncə şəhərində qayda-qanun yaradılmasında, anarxiyadan qorunmaqda, eşelonların tərk-silah edilməsində və xalq əmlakının qorunmasında əsas rol oynayırdı.

Gəncə şəhərində Müsəlman korpusu yaradılanda polkovnik Əfəndiyev beşinci Müsəlman alayının komandiri təyin edilir. Tiflisdəki müxtəlif təşkilatların açıq müxalif mövqeyi, rəsmi dairələr tərəfindən müsəlman alayının yaradılmasına mənfi münasibəti və bir çox digər çətinliklərə baxmayaraq, polkovnik Əfəndiyev Tiflis rəsmi dairələrindən öz bacarığı hesabına alayı üçün lazım olan əsas silah-sursatı alır və Gəncəyə çatdırır.

Könüllülərdən təşkil olunmuş beşinci atıcı alayı, yerlərdə hərbi sahədə onlara kömək edə biləcək hakimiyyətin olmadığı bir dövrdə əksəriyyəti yaxşı geyinmiş və orta səviyyədə təlim görmüş əsgərlərdən ibarət idi. Komandirin qayğısı təkcə əsgərlərlə qurtarmırdı. Polkovnik Əfəndiyev zabitlər üçün də əla təşkil olunmuş ucuz yeməkxana təşkil etmişdi.

Azərbaycan korpusunun süvari hissələrinin müvəqqəti buraxıldığı dövrdə polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev qərargaha çoxlu əşya və xeyli ərzaq məhsulları təhvil verdi. Bundan sonra ikinci Qarabağ süvari alayının komandiri təyin olunan polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev bir çox çətinliklərə baxmayaraq alayı tam hazırlıqlı hərbi hissə səviyyəsinə qaldıraraq, əla vəziyyətdə hərbi nazirliyə təqdim etdi.

Başqa rəislər arasında hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov tərəfindən fərqləndirilən ***polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyevə 1918-ci il dekabrın 29-da general-mayor rütbəsi verilir və birinci piyada diviziyasının komandiri təyin edilir.***

General Əfəndiyev hazırkı şəraitdə diviziyanın təşkil olunması kimi ağır işə başlayır, Azərbaycanın vacib bölgəsində istirahət bilmədən fədakarcasına hərbi hissələrdə qanun-qayda yaratmağa çalışır.

Öz diviziyasındakı tibbi vəziyyətdən narahat olan general Əfəndiyev şəxsən özü lazaretin təşkilinə rəhbərlik edir, tez-tez xəstələr arasında olaraq, bəzən xoş sözlə, bəzən də rəhbər tələbkarlığı ilə onların taleyini yüngülləşdirir. Qayğıların çoxluğundan o, özü haqqında düşünmür və səpmə yatalaq xəstəliyinə tutularaq mərd bir əsgər kimi vəzifə başında ölür. Yorulmaz döyüşçü və Vətənin əsl oğlu, qəbrin nurla dolsun!

Vəfat etmiş general Süleyman bəy Əfəndiyev Batumidə yaşayan ailəsini maddi çətinlik qarşısında qoymuşdur. Hətta böyük oğlunun vəfatı xəbərini eşidən general ona tapşırılan işlərin böyük əhəmiyyətini düzgün dərk edərək öz vəzifəsini tərk etməmişdir.

Əmr edirəm ki, onun dəfninin xərcləri xəzinənin hesabına olsun və ailəsinə birdəfəlik beş min rubl məbləğində müavinət verilsin. Eyni zamanda ailəsinin normal yaşayışını təmin edə biləcək məbləğdə təqaüdlə təmin olunması barədə hazırda Bakıda yerləşən hərbi nazirlik qarşısında vəsatət qaldırıram».

Beş gün sonra - fevralın 26-da general Əli ağa Şıxlinski həmin əmrinə belə bir əlavə də etmişdir:

«Vəfat etmiş I piyada diviziyasının rəisi, general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin dul qalmış həyat yoldaşı Laləndar xanımın xahişi ilə mərhum Gəncə şəhərində yox, Qazax qəzasında dəfn olunacaqdır».

Təəssüf ki, Vətənimizin azadlığı uğrunda canını fəda edən general Süleyman bəy Əfəndiyevin bu günədək yaxın qohumunu tapmaq mümkün olmadı. İllərin uzaqlığı bizə imkan vermədi ki, öyrənək, görək, bu mərd generalımız harada - Qazaxın özündəmi, yoxsa hər hansı bir kəndindəmi uyuyur?

Ümid gələcək tədqiqata, arxiv sənədlərinə, bir də Ağdamda və Qazaxda yaşayan Əfəndiyev soyadlı nəvə-nəticələrin yaddaşına qalır...

* * *

Bəli, illər keçdi. Axır ki, general Süleyman bəy Əfəndiyev haqqında görkəmli şərqşünas-alim, professor Rüstəm Əliyev 1968-ci ildə «Kommunist» qəzetində «Vətəndən uzaqlarda» məqaləsində belə bir məlumat verdi:

«1965-ci ildə ABŞ-nin Kembric Universitetinə gəldim. Məni universitetin professoru seçmişdilər. İşlədiyim kafedra müdiri Riçard Nelson mənə dedi ki, mühazirələrinizdə universitetin professorlarından biri iştirak etmək istəyir. O, sizin həmyerlidir, adı Zəluldur. Zəlul azərbaycanlı adı olmadığına görə heç nə başa düşmədim.

Mühazirədən sonra bir qadın mənə yaxınlaşdı və utana-utana dedi:

- Professor Əliyev, bilirsinizmi mən də Azərbaycandanam, sizin həmvətəninizəm. Adım Zəkiyyədir, Əfəndiyevlər ailəsindənəm. 1920-ci ildə vətəndən ayrılmışam. Bakıda yaşadığımız küçənin adını xatırlayıram: «Nikolayevskaya» küçəsi adlanırdı. İsmailiyyə binası yaxşı yadımdadır. Atam çar zabiti, alay komandiri idi. Sonralar Azərbaycan ordusunda xidmət edirdi. 1919-cu ildə Azərbaycanda döyüşlər zamanı ailəmiz - anam, böyük qardaşım və mən Batumidə yaşayırdıq. Atam öz alayı ilə birlikdə Gəncə yaxınlığında, Zəyəm stansiyasında vuruşurdu. Bir dəfə səhər anamın hönkürtüsündən oyandım. Ona tərəf atıldım. O, qardaşımı qucaqlamış halda ağlayır və deyirdi: «Evimizin işığı söndü, yetim qaldınız, balalarım, atanız ölüb» *(General Süleyman bəy Əfəndiyevin üç övladı olub. Sənədlərdə yalnız birinin - oğlu Həsənin adı göstərilir. - Ş.N.).*

Müstəqil Azərbaycanın yaşaması üçün 1920-ci ilin dəhşətli mart günlərində mənfur daşnakların torpağımıza təcavüz etməsi Azərbaycan Milli Ordusunun hər bir əsgərini təpədən dırnağacan silahlandırdı. Qısa bir müddətdə (martın 22-dən aprelin 3-nə kimi) xəyanətkar daşnak süvari dəstələrini darmadağın edən Azərbaycanın əsgər və zabitləri füsunkar Qarabağı düşməndən geri aldı. İlyarımlıq fəaliyyətində qəhrəman Azərbaycan ordusunun üçüncü yürüşü də zəfərlə başa çatdı.

«1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri» sənədli oçerkində tam artilleriya generalları Səməd bəy Mehmandarovun, Əli ağa Şıxlinskinin, general-mayor Həbib bəy Səlimovun, Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun unudulmaz xidmətləri yeni arxiv sənədləri əsasında möhtərəm oxuculara təqdim olunur.

1920-ci İLDƏ QARABAĞ DÖYÜŞLƏRİ

«1920-ci il martın22-də, Novruz bayramı gecəsi Qarabağ vilayətinin dağ yerlərində məskunlaşan ermənilər qiyam edərək «Əsgəran keçidi»ni tutdular. Bu səbəbdən də, Əsgəran cəbhəsinə mirliva Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə qüvvətli bir ordu yeridildi. Aprelin 3-də Azərbaycan ordusu ermənilərə qarşı qüvvətli bir hücum etdi. Əcəba, hansı azərbaycanlı o məsud günü xatırlamır?! Ordunun qalibiyyət və intizamı, mənəviyyatı təsvirolunmaz dərəcədə fövqəladə idi. Xarici aləm az bir müddət ərzində vəsaitsizlik içində bu qədər müntəzəm təşkilata malik bir əsgəri qüvvə vücuda gətirdiyimizə heyran qalmışdı. Əhalidən bir çoxu duyduğu həyəcandan ağlayırdı.

O gün Azərbaycanın ən şanlı, ən bəxtiyar günü idi.»

Polkovnik İsrafil bəy İSRAFİLBƏYOV,
(25.01.1893 - iyul 1945),
«Milli Azərbaycan hərəkatı» kitabından

Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov Əsgəran cəbhəsinə gəlmişdi. Ön cəbhədə ölüm-dirim savaşında vuruşan əsgərləri təbrik edir, onların qələbəsinə uşaq kimi sevinirdi. Ordu yaranan gündən üç böyük qələbəsi olmuşdu.

1919-cu ilin ilk günlərində Zəngəzur ermənіləri İrəvan daşnaklarının köməyi ilə qəzanı Azərbaycandan ayırıb Ararat Respublikasına birləş-

dirmək üçün azərbaycanlıları qovur və kəndləri yandırırdılar. Üstəlik, də elan eləmişdilər ki, Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirlər. Yanvar ayında general-mayor Cavad bəy Şıxlinskinin komandanlığı ilə Zəngəzura əsgəri qüvvə yeridildi. Onun komandanlığı ilə piyada diviziyası bir aydan çox inadlı döyüşlər aparıb ermənilərin möhkəmləndirilmiş son sığınacağı olan Dığ kəndini də ələ keçirdilər. Zəngəzur qəzası yenidən Azərbaycan ərazisində qaldı.

İkinci qələbə həmin ilin iyul ayında olmuşdu. Muğanda və Lənkəranda Azərbaycan milli hakimiyyətini tanımaq istəməyən malakan və rus-erməni qüvvələri ordumuzun gücü ilə darmadağın edilmişdi.

Bu gün nazir Səməd bəy Mehmandarovun təbrikə gəldiyi üçüncü qələbə idi. 1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı gecəsi ermənilər qiyam edib Əsgəran keçidini zəbt etdilər. Qiyama İrəvandan gələn daşnak generalı Dro Kanyan başçılıq edirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müdafiə Nazirliyi Qarabağı düşməndən xilas etmək üçün fövqəladə tədbir hazırladı. Nazir Səməd bəy Mehmandarovun əmrilə Əsgəran cəbhəsinə qüvvə ayrıldı. Martın 23-də Azərbaycan ordusunun əsas hissəsi-iyirmi minə qədər əsgər və zabiti cəbhəyə göndərildi. O cümlədən üçüncü Gəncə, beşinci Bakı, birinci Cavanşir, ikinci Quba polkları general-mayor Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə Yuxarı Qarabağa yola düşdü. Qızğın döyüşlər on iki gün ara vermədi. Azərbaycanın cəsur əsgər və zabitləri ana torpağın hər qarışı uğrunda mərdliklə vuruşaraq Şuşa qalasına daxil oldular.

Sonuncu iki qələbə Milli Ordumuzun ən cəsur generallarından biri Həbib bəy Səlimovun mahir komandanlığı ilə qazanılmışdı. Əslində altmış dörd yaşlı hərbiyyə nazirini həyəcana gətirən və Qarabağa təbrikə aparan da general Həbib bəyin aprelin 8-də göndərdiyi raport idi. Cəmisi bir səhifəlik raportu dönə-dönə oxuyan nazir bir neçə yerdə işarələr qoydu, ürəyində «afərin» sözünü təkrar etdi. Səməd bəy istər general, istərsə də nazir olanda da özünü həmişə sıravi əsgər, döyüşçü sanırdı. Neçə-neçə müharibənin iştirakçısı kimi o yaxşı bilirdi ki, komandanın əsgərləri döyüş meydanında təbrik etməsi nə deməkdir. Ona görə də müavini Əli ağa Şıxlinskiyə:

- Əmr hazırlayın, əvəzində nazir vəzifəsində sən qalırsan, - dedi.

- Mən sabah tezdən Qarabağa döyüşçüləri təbrik etməyə gedirəm. Ancaq, Əli ağa, bu raportda Həbib bəyin «günümüzün qəhrəmanı» - deyə tərifl ədiyi Nəbibbəyovu nədənsə xatırlaya bilmirəm.

Azacıq eyhamla gülümsünən Əli ağa Şıxlinski:

- Yadınızdadırmı, keçən ilin iyun ayında siz bir neçə gün Yevlaxda olanda yenə nazir əvəzi məni təyin etmişdiniz. Onda birinci Cavanşir piyada alayının kapitanı Vahid bəy Nəbibəyov raport yazıb hərbi xidmətdən azad olunmasını xahiş etmişdi. O, raportunda belə bir cümlə işlətmişdi: «Səhhətim və şərait mənə respublika hökumətinə xidmət etməyə imkan vermir». Mən də məhz bu cümlədən qəzəblənib Azərbaycan zabitinin ləyaqətini, şərəf və şanını yüksək tutmadığına görə yanıma çağırıb onu danladım, xidmətdən azad etməklə həbs edilməsi barədə əmr verdim. Bir neçə gündən sonra siz qayıdıb onun qanının arasına girdiniz.

Səməd bəy Mehmandarov pensnesini silə-silə gülümsündü.

- Hə, yadıma düşdü. Əzizim, indi bildim: ağır təbiətli, ucaboy...

- Bəli, sizin nəzərinizdə ağır təbiətli, mənim fikrimcə, tənbəl və bir az da yaşı ötmüş zabit-kapitan Vahid bəy Nəbibəyovdur. Həbib bəyin «günümüzün qəhrəmanı» dediyi isə onun kiçik qardaşı podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovdur. Bəhram bəy Dünya müharibəsində də yaxşı döyüş yolu keçib. Buyurun. Xidmət dəftərçəsini istəmisiniz, gətirmişəm. Tanış ola bilərsiniz.

- Verin, baxım. Nazir podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun çox da böyük olmayan, cəmi səkkiz səhifəlik şəxsi xidmət dəftərçəsinin ilk səhifəsini açıb dayandı.

-Əli ağa, unutmamış onu da deyim ki, kapitan Vahid bəy mənim yanıma gəldi, belə raport yazmaqda səhv etdiyini boynuna aldı. Hiss elədim ki, uzun müddət milis dəstəsində xidmət etdiyinə görə hərbi nizamnaməni o qədər də dərindən bilmir. Bildirdi ki, işlətdiyi cümlədə heç bir qərəzli məqsədi olmayıb. Ona inandım. Mən də şəxsən sənin, general Şıxlinskinin nüfuzunun qorunmasına ehtiramla yanaşmaq şərtilə kapitan Nəbibəyovun raportunun üstünə «Mən ona verdiyim cəzanı bağışlayıram» cümləsini dərkənar qoydum. Məsuliyyəti öz üzərimə götürüb onu orduya yenidən qaytardım. Deyirsən, podpolkovnik Bəhram bəy onun kiçik qardaşıdır, lap yaxşı.

- Səməd bəy, bu onun kimi astagəl zabitlərdən deyil. Bəhram bəy od parçasıdır. Nəbibəyovlardan bizim orduda dörd qardaş olmalıdır. Vahid bəy, Bəhram bəy, Zahid bəy, Hüseyn bəy... yox, beş nəfərdir, bir də Məmməd bəy.

Nazir:

- Əli ağa, nə yaxşı da yadında qalıb, əhsən sənə və yaddaşına, dostum.

- Bilirsən, 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Tiflisdə Müsəlman korpusunu təşkil edəndə Nəbibəyov qardaşlarını orduya mən qəbul elə-

mişdim. Onda qərargahım Veriyski körpüsünün yanındakı «London» mehmanxanasının birinci mərtəbəsində yerləşirdi. Düzü, ona görə yadımda qalıb ki, bunların çox maraqlı, dünyagörüşlü ataları var. Oğlanları ilə Qasım bəy özü də gəlmişdi. Türkmənistanda general Kuropatkinin qərargahında Şərq dilləri üzrə tərcüməçi olub. İndi istefadadır. Mirzə Fətəli Axundovla dostluğundan danışırdı.

- Demək, Bəhram bəy 1884-cü il dekabrın 6-da Şəkidə bəy ailəsində anadan olub. Sonra Kütaisi realnı məktəbini və 1904-cü ildə sentyabrın 2-də Peterburqdakı Konstantin Artilleriya məktəbini birinci dərəcəli diplomla bitirib.

- Nazir dayanıb pensnesinin üstündən müavininə baxdı, fəxrlə:

- Oho, nə yaxşı.. bizim məktəbi bitirib ki, bir yuvadan pərvazlanmışıq... Görürsən, Əli ağa, Konstantin məktəbinin artilleriyaçılarını?

- Səməd bəy, əsgər komandirinə, zabit generalına oxşamalıdır. Komandir döyüşkəndirsə, əsgəri də ona oxşayar, zabit zəifdirsə, əsgəri də əfəldir. Zərb-məsələ dönmüş bu müdrik kəlamlar sizə məxsusdur. Amma xalqımızda belə bir məsəl də var: alma kökündən gen düşməz. Mən inanıram ki, podpolkovnik Bəhram bəy sizin layiqli davamçınızdır.

- Demək istəyirsən ki, Bəhram bəy xidmətdə mənə oxşayıb? - deyən nazirin sevincdən gözləri parıldadı.

Əli ağa Şıxlinski ciddi general zəhmilə:

- Mən hələ 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında onun Hövsan və Nobel çənləri ətrafındakı bolşevik-daşnaklara qarşı apardığı döyüşlərin şahidi olmuşam. Bəhram bəy çox qoçaq və bilikli zabitdir. Onunla fəxr etməyə dəyər. Dəli Qazar kimi generalı mühasirəyə salıb məhv etməsinə şəxsən mən şəkk-şübhə etmirəm. Belə qoçaq, hərbi işə böyük məhəbbəti olan zabitin yeri akademiyadır.

- Mən də bu fikirdəyəm. Ancaq hanı hərbi akademiya? Rusiyaya yollar bağlı, özümüzdə isə yox, ölkəmiz də müharibə vəziyyətində, - deyən nazir yenidən Bəhram bəyin sənədlərinə göz gəzdirdikcə baxışları canlanır, üzündə sevinc görünürdü:

- Qafqaz Əlahiddə Ordusundakı iyirminci Artilleriya briqadasında podporuçik, 1909-cu il sentyabrın, 7-də poruçik, 1912-ci ildə üçüncü batareyanın komandiri, sonra Əlahiddə Qafqaz ordusunda artilleriya rəisinin müavini vəzifəsində çalışıb. Müharibəni axıra qədər Qafqaz cəbhəsində keçirib.

- Təltiflərini axtarırsınız? O biri səhifənin arxasındadır, - deyə Əli ağa Şıxlinski şəhadət barmağını irəli uzadıb göstərdi.

- Aha budur, -deyə Mehmandarovun iti nəzərləri kağızın üzərində gəzindi. - «Müqəddəs Stanislav» ordeninin üçüncü dərəcəsi və «Müqəddəs Anna» ordeni.[1] Amma sonuncunun dərəcəsi göstərilməyib. Eybi yoxdur, hər şey aydındır. Siz doğru buyurursunuz, Əli ağa. Belə peşəkar zabitlərimiz çoxdur. Onlar akademik hərbi təhsil ala bilsəydilər, ordumuzun gücü birə-beş artardı. Nə fayda, hələlik buna imkan yoxdur.

POLKOVNİK BƏHRAM BƏYİN İGİDLİYİ

Raportun son cümlələri nazir Mehmandarovda xüsusi maraq oyatmışdı. General Həbib bəy Səlimov yazırdı ki, Zati-Aliniz tərəfindən yaradılan şanlı qoşunlarımız keçmiş, döyüşlərdə bərkimiş hissələrə məxsus şücaətlə vuruşurdular.

Döyüşün qəhrəmanları bunlar idi: şığıyaraq Daşkənd yüksəkliyini ələ keçirən qubalılar və bir neçə erməni basqınına baxmayaraq, bir an da sarsılmayan və üzərinə düşən hər mərmiyə görə dərhal cavab atəşi açan podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun dördüncü dağ batareyası.

Yolboyu qələbənin havası ilə özözünə danışan ilk baxışdan qaraqabaq nazirin ürəyi işıqlı arzularla dolu idi. Oğlu qədər sevdiyi, istedadlı komandir Həbib bəy Səlimovun uğurları ona elə bil qanad taxmışdı. Üstəlik də, Həbib bəy kimi qoçaq generalın Nəbibəyov haqqında göndərdiyi raport ona sonsuz sevinc bəxş eləmişdi.

Polkovnik Bəhram bəy Qasım bəy oğlu Nəbibəyov, (1884-1930)

[1] Polkovnik Bəhram bəy Qasım bəy oğlu Nəbibəyovun 1916-cı ilə qədər «Hərbi-xidmət siyahısı»nın surətini 1999-cu ildə Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivindən nəvəsi Bəhram Aslan oğlu Sultanov gətirtdi. Bu xidmət üçün ona təşəkkürümüzü bildiririk. - Ş.N.

İnişil (1918-ci il dekabrın 5-də) yenicə təşkil olunan Azərbaycan ordusunun hissələrinə baxış keçirən hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov Tərtərdə yerləşən Dağ batareyasının əsgər və zabitlərindən tam razı qalmışdı. Nazir səkkiz saylı əmrində qeyd edirdi ki, yoxlanış zamanı batareya komandiri Bəhram bəy Nəbibəyovun əsgərləri məndə xoş təəssürat yaratdı. Hiss olunur ki, batareya komandiri zabitlərlə birlikdə qüsurları aradan qaldırmağı bacarır. Komandir Nəbibəyovun qısa müddətdə etdikləri mənə qəti inam verir ki, ən yaxın vaxtda bu batareyanı daha yüksək səviyyədə görəcəyəm. Onun azsaylı zabitlərinə və komandir Nəbibəyova yorulmaz zəhmətlərinə görə təşəkkür edirəm.

«Demək, Həbib bəyin raportundan belə məlum olur ki, daşnak Dəli Qazarın dəstəsini bizim Dəli Bəhram bəy Nəbibəyovun batareyası mühasirəyə salıb məhv edib. «Yaxşıdır, çox yaxşıdır» - deyə öz-özünə danışan nazir podpolkovniklə generalın döyüş dostluğundan qürrələnirdi. - Qələbə, ancaq və ancaq döyüş vaxtı əmr verənlə icraçının başa düşməsi sayəsində qazanılır. Nə yaxşı, Nəbibəyov haqqında inişilki raportu yazanda zənnim məni aldatmayıb... Elə biri Baş Qərargah rəisi onda, dolayısı da olsa, mənə işarə verdi ki, Bəhram bəy yaxşı komandirdir. Amma çox çılğındır, bəzi məsələlərdə özünü cilovlaya bilmir...

- Komandir cəld və çılğın olmasa əvvəla əsgərlər onu saymaz. İkincisi də, döyüş vaxtı özü zorla yeriyən komandirin əsgərləri yerindən qalxana kimi düşmən onları haqlayıb məhv edər, - cavabını vermişdi nazir Mehmandarov.

Mehmandarov Milli Orduda hərbiyyə naziri vəzifəsində xidmətdə olandan ilk dəfə idi ki, təzə mundirini geyinmişdi. Təmtəraqlı geyimin o qədər də aludəsi olmayan nazir bu dəfə akselbant və venzeli[1] də taxmışdı. Yaxasında isə bircə orden vardı: Cahan savaşında hər sərkərdənin ala bilmədiyi «Ağ qartal» ordeni.. O, 1915-ci ildə alman generalı Makenzenin sürətli döyüş əməliyyatı planlarını puça çıxartdığına görə bu ali ordenlə təltif olunmuşdu.

QƏHRƏMAN ALAY

Avtomobilin şeypuru təhlükə görmüş qaz kimi həyəcanlı gəlirdi. Qışlanın qabağında toplaşmış zabit və əsgərlər naziri tanıyıb «Urra!» deyə qışqırdılar.

---

[1] Akselbant, venzel - imperiya ordusunda zabitlərin çiyinlərinə və döşlərinə taxdıqları zərli, hörmə qaytan. - Ş.N.

Bəhram bəy irəli yeridi. Sərt səslə «Sıraya düzülün!» komandası verdi. Zabitlər qabaqda, əsgərlər də onlardan sonra nizami qıvraqlıqla sıraya düzüldülər. Bəhram bəy sıra qabağında vüqarla dayanıb ahəngdar səslə komanda verdi:

- Alay, sağa dön! Düzlən! - düzlən, deyirəm, arxada səs var.

Alay bir nəfər vücud kimi sağa dönüb farağat dayandı. Maşından üç nəfər düşdü. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı general-mayor Həbib bəy Səlimov və hərbiyyə naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov. Nazirin iti qartal baxışları nizami qaydada düzülən əsgərlərə zillənmişdi.

- Cənab hərbiyyə naziri, tam artilleriya generalı, sizin gəlişiniz münasibətilə döyüşən ordunun üçüncü artilleriya batareyasının zabit və əsgər heyəti sıraya düzülmüşdür. Batareya komandiri, podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov.

Nazir Səməd bəy Mehmandarov gur və məğrur səslə:

- Azad, mənim Vətənimin qəhrəman əsgərləri! - deyib bir neçə addım irəli yeridi, Bəhram bəyin əlini sıxdı: - Mərhəba, alayına da özünə də. Sizin döyüşdə göstərdiyiniz qeyri-adi qəhrəmanlıqlar artıq Azərbaycanın hər yerində iftixarla söylənir. Komandanınız general Həbib bəy Səlimov da burdadır. Əmr edirəm! Üçüncü artilleriya batareyasının hər bir əsgər və zabit heyəti döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə təltif olunsun. Komandiriniz Bəhram bəyi isə təbrik edə bilərsiniz. O, daha podpolkovnik yox, polkovnikdir.

Batareya üç dəfə: «Urra, urra, urra!» - deyə komandirini alqışladı.

Nazir birdən sərt hərəkətlə yerində dikəlib, pəncələri üstə qalxdı.

- Mərhəba, yenə mərhəba, mənim Vətənimin xilaskarları!

Batareyanın əsgər və zabitlərindən dalğa-dalğa çıxan səs Qarabağ dağlarında əks-səda verdi. Onlar bir nəfər kimi avazla: «Azərbaycan xalqına xidmət edirik!» - cavabını verdilər. Hərbiyyə naziri sıra qarşısında var-gəl edib, tən ortada dayandı.

- Biz bu gün səhər Şuşada bir yığıncaq keçirdik. Mən orada da qoşunlarımızı təbrik etdim. Əvvəlcədən əmr vermişdim ki, sizin batareyanı oraya gətirməsinlər. Sonra Bakıdan çıxanda öz-özlüyümdə belə qərara gəldim ki, sizi öz yerinizdə, döyüş bölgənizdə təbrik edim. Siz buna layiqsiniz bu hörmət və ehtiramı qəhrəmanlığınızla qazanmısınız. Bəli, Dəli Qazar kimi generalı məhv edib, süvarisini də pərən-pərən salan üçüncü artilleriya batareyası Azərbaycan bayrağını ilk dəfə Qara-

bağda dalğalandırdı. Martın 22-dən 23-nə keçən gecə saat üç radələrində düşmən ilk dəfə güclü qüvvə ilə burdan, Əsgərandan baş qaldırıb. Bizim əlli nəfər əsgərimizin bir neçəsini məhv edib və əsir alıb. Siz də ilk dəfə düşmənin burnunu Əsgəranda ovub, öz silahdaşlarımızın qanını yerdə qoymadınız.

Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox döyüşlərdə oldum. Fəqət sizin qədər qəhrəman əsgərlərə nadir hallarda təsadüf etmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz canınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu layiqincə müdafiə etdiniz. Eşq olsun, siz və sizə süd verən analara!

Əsgərlər sevimli komandanlarını «Yaşasın Azərbaycan!» sözlərilə alqışladılar.

Ürəyini boşaldan nazir xeyli sakitləşdi. Yaşının çox olmasına baxmayaraq, o, özünü rahat və gümrah hiss edirdi. Sıradakı əsgər və zabitlərə yaxınlaşır, həmsöhbət olur və hal-əhval tuturdu. Mehmandarov cavan, sir-sifətdən göyçək zabiti göstərib nəsə soruşdu. General Həbib bəyin işarəsilə həmin zabit addımlarla qabağa çıxıb dedi:

- Möhtərəm Səməd Paşa, mən Qafqaz İslam Ordusundan könüllü olaraq Sizdə yardımçı qaldım. Çünki dilimiz bir, inancımız bir, tariximiz də birdir. Azərbaycan həm sizin, həm də bizim vətəndir.

- İsminiz nədir? - nazir maraqla soruşdu.

- Əfv edin, günahkar bəndəyəm. Unutdum, daha doğrusu, şaşırdım. İsmim yarbay İsmayıl Həqqi əfəndidir.

General Həbib bəy Səlimov nazirə bir az yaxınlaşıb əlavə etdi:

- Cənab nazir, yarbay əfəndi yaxşı şərqilər qoşur. Döyüşlərarası fasilədə əsgərlər üçün tarixdən, ədəbiyyatdan, fəlsəfədən maraqlı söhbətlər eləyir. Hər gün də yarım saat özü yazdığı marşları əzbərlədir.

Nazir səmimiyyətlə:

- Afərin, - bu da gərəkdir. Çox gərəkdir. Yüzillik rus hakimiyyətindən azad olunmuş türk xalqlarına xatırlatmaq lazımdır ki, biz həmişə boyunduruq altında olmamışıq. Hətta Avropa və Asiyaya öz tələblərimizi diqtə etmişik. Xalq özünün ümumdünya tarixinin səhifələrində yazılmış şanlı, mübariz keçmişini bilməlidir. Əgər düşmənə qalib gəlmək istəyirsənsə, xalqda sağlam milli hissləri oyatmalısan. Cənab yarbay, evlisinizmi?

- Xeyr, hələ subayam.

- Nə oldu, briqada komandanı Həbib bəy subay, diviziya komandiri Cavad bəy subay, batareya komandiri Bəhram bəy subay, siz də subay. Canım, atın bu subaylığın daşını.

İsmayıl Həqqi əfəndi:

- Möhtərəm Paşam, - məzhəbsiz gavurların axırına çıxaq sonrasına....

Nazir general Həbib bəydən soruşdu:

- Yarbay İsmayıl Həqqi əfəndi harada yaşayır? Bakıda?

- Xeyr, cənab nazir, Şəkini özünə vətən kimi qəbul edib. Bu da bilirsiniz kimə görədir? O, Bəhram bəyin çox yaxın dostudur.

- Çox əla, çox pakizə, - deyib nazir dübarə sorğu-suala başladı:

- Yarbay İsmayıl Həqqi əfəndi, cəlallı İstanbul üçün darıxmırsınız ki?

- Xeyr, mən öz Vətənim Azərbaycandayam. Mən Qeysər şəhərində dünyaya gəldim. İstanbulda az, lap az yaşamışam. Qafqazda çox yerlərdə oldum. Dərbənddə, Teymurxan-Şurada, Axtıda, hətta İmam Şamilin köyünə də getdim. Amma oralarda bənd almadım. Çünki oralarda İslama, müqəddəs dinimizə hörmət görmədim, orda şişpapaq bolşeviklər yabancı təbliğatlar aparırlar. Ötən il dostum Bəhram bəy məni Şəkiyə qonaq apardı. Şəkini Vətən kimi, Bəhram bəyi qardaş qədər sevdim, yenə sevəcəm. Oradan ev də aldım.

Nazir soruşdu:

- Şərqilərindən birini oxuyarsanmı?

- Baş üstə, icazə verin. Mən oxuyan kimi bütün batareya mənə qoşulacaq.

Biz əsgəriz - azəriyiz
Aləmdə ürfanlıyız
Uca Qafqaz vətənimiz,
Qan axıdar məcfərimiz,
Pək şanlıyız!
Ata-ana əkbərimiz,
Allah, Allah rəhbərimiz,
Yaşa, yaşa sərdarımız,
Qan axıdar xəncərimiz
Pək şanlıyız!

Düşmənləri qəhr ediriz,
Ordusunu məhv ediriz.
Aslan kimi cəng edəriz.
Biz bir tabur aslanlarız.
Mərdanlarız!

DÜŞMƏN TƏSLİM OLMAYANDA

Mehmandarovun gəlişinə yığışanlar çəkilib getdilər. Otaqda nazirdən başqa üç nəfər qalmışdı: qubernator Xosrov bəy Sultanov, general Həbib bəy Səlimov və polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov. Nazir qonaq üçün ayrılmış otağın bürkülü havasından darıxdı. Üzrxahlıq edib yan otağa keçdi. Birazdan ev qiyafəsində qayıdıb:

- Qafqazda, hər yer gözəldir! - dedi, - amma mənim Vətənim, dədə-baba torpağım Qarabağın füsunkar təbiətinin tayı-bərabəri yoxdur. Əlli ilə yaxın ondan cismən ayrılsam da ruhən həmişə qarabağlı olmuşam. Uzaq Şərqdə, Port-Arturda və Varşavada da olanda həmişə onu xatırlayıb, istəmişəm. Dünyada heç nəyi - nə var-dövləti, nə cənnəti, nə də onun mələklərini istəməmişəm. Ən böyük arzum istefaya çıxıb ömrümün axırına kimi Şuşada yaşamaq olub. Atam rəhmətlik bu şəhəri övladı qədər sevərdi. - Üzünü qubernator Xosrov bəyə tutub:

- Sənə qibtə eləyirəm, - qardaşım. Bilirəm ki, bu namərd daşnakların öhdəsindən Qarabağ general-qubernatoru kimi bircə sən gələ bilirsən. Çünki sən, üzünə demək olmasın, hünər, əməl, iş adamısan. Nə isə bu təhlükədən də sovuşduq.

Mehmandarov bu tərifləri Xosrov bəy haqqında nahaq yerə demirdi. Ötən ilin yayında Qarabağda hay-küy qaldıran daşnakları yenə Xosrov bəy diz çökdürmüş və onları silah gücünə Azərbaycan hökumətini tanımağa məcbur etmişdir. Hətta Şuşadakı gizli daşnak komitəsinin üzvlərini qovub ərazidən çıxartmışdı. Əllərindən bir iş gəlməyən daşnaklar bolşevik əhvali-ruhiyyəli müsəlmanların köməyilə səs yaymışdılar ki, hərbiyyə naziri Xosrov bəyi geri çağıracaq. Bu şayiələri kəsmək üçün Üzeyir bəy Hacıbəyov «Azərbaycan» qəzetində (24 iyun 1919-cu ildə) yazırdı:

«Həqiqətən, Xosrov bəy Qarabağ üçün ən münasib bir rəisdir. Qarabağ həyatına tamamilə aşna olan bu zat sağlam bir vücuda malik olan kimi sağlam və salamat politika yeridən və təht idarəsinə tapşırılmış olan ümum mənafeyini xüsusi surətdə nəzərdə tutan bir zatdır. Ermənilər Qarabağda qəsdən süni iğtişaşlar çıxarmaqla Qarabağ general-qubernatorunu baş komandanlıq gözündə ləkələmək istəyirlər. Əgər Qarabağ müsəlmanları arasında böyük və layiqli bir nüfuza malik olan və erməni cəmaəti tərəfindən dəxi möhtərəm sayılan Xosrov bəy Qarabağın hökuməti başında olmasa idi, burası Azərbaycanın cənnəti hesab olunan bu yer çoxdan bəri cəhənnəmə dönüb qətli-qital ocağı olmuşdu».

Dəmir çarpayıda mütəkkəyə dirsəklənən nazir astadan yorğun-yorğun danışırdı. Onun səsindəki yaşlı adamlara məxsus kövrəklik həmsöhbətlərinin diqqətindən yayınmamışdı.

- Altmış dörd yaşım var, xoşbəxtəm ki, ömrümün sonunda bir əsgər kimi vətənimə gərək oldum. - Sonra birdən nəyisə xatırlamış kimi oldu. - Balam, elə təkcə mən danışıram. Bəs, siz? Mən Bakıdan sizi eşitməyə gəlmişəm. Bayaq Əsgərandan qayıdanda Həbib bəydən soruşdum ki, dəli Qazar əməliyyatı necə olub, təfsilatı ilə bir danış görüm. O da cavab verdi ki, həmin əməliyyatı polkovnik Bəhram bəy aparıb, o da sizə danışacaq. Hə, Bəhram bəy eşidirik səni.

Ayaq üstə dayanan Bəhram bəy gözləmədiyi sualdan qıpqırmızı oldu.

Nazir:

- Danış, - burda çəkinməyin yeri deyil. Bu qələbənin, əgər belə demək mümkünsə, qəhrəmanı sənin batareyandır.

General Həbib bəy dostunun sıxıldığını görüb onun köməyinə gəldi.

- Daşbaşı yüksəkliyi uğrunda döyüşlərdə artilleriyanı susduran Bəhram bəy əvvəlcə məni hövsələdən çıxartmışdı. Yavərim tez-tez xatırladırdı ki, Bəhram bəy deyir tələsməsin. Dəli Qazarsa elə hey irəliləyirdi. Onu da deyim ki, Bəhram bəy batareyasını çox böyük məharətlə meşənin ətəyində gizlətmişdi. Sanki düşmən qarşısında heç nə yox idi. Dəli Qazarın süvari dəstəsi də inamla irəliləyirdi. Bəhram bəy susur, düşmən irəliləyir, dözmək olmur, az qala ürəyim partlayırdı. Nəhayət, dözməyib bunların mövqeyinə gəldim. Mənə işarə verdi ki, narahat olmayın. Kəşfiyyat xəbər gətirib ki, ermənilərin toplarının əksəriyyəti sıradan çıxıb, atmır. Biclik eləyib yararsız topları da özlərilə gətirirlər. Necə deyərlər, bizə «xox» gəlirlər. Təxminən, səkkiz-on dəqiqə keçdi. Bax, indi vaxtdır, - deyib, Bəhram bəy var gücü ilə komanda verdi: «İrəli, mənim tərlanlarım, irəli anamız Azərbaycan uğrunda!»

Döyüşə bir qasırğa kimi başlayan batareya güllə yağışı altında düşmən üstünə şığıdı. Heç yarım saat çəkmədi erməni süvarisi yavaş-yavaş geri çəkilməyə məcbur oldu. Quba batalyonunun bir rotası və Zaqatala alayının xeyli hissəsi düşmənə yandan və arxadan göz açmağa imkan vermədi. Dəli Qazarın süvarilərindən otuz-otuz beş adam ancaq qaçıb canını qurtara bildi. Ortada beş-altı nəfərlə sağ qalmış Dəli Qazar yaralı heyvan kimi bağırırdı. Bəhram bəyin səsini eşidib daha da qəzəbləndi.

Nazir maraqlandı:

- Necə, danışırdılar. Yəqin ki, rusca?

- Yox, əksər sözləri Bəhram bəy o itin öz dilində deyirdi. Düzü, çoxunu başa düşə bilmirdim. Bir onu gördüm ki, insanın tələyə düşməsi necə də böyük fəlakət imiş. Eşitmişdim ki, suda boğulan saman çöpünə əl atar. Bax, elə bir vəziyyətdə idi, erməni generalı.

Nazir cəld bir hərəkətlə başını qaldırıb:

- Axı, nə deyirdin Bəhram bəy, sən ona?

- Kutaisi realnı məktəbində oxuyanda onların dilini öyrənmişdim. Əvvəla, mən ona təklif elədim ki, təslim olsun, uşaqlara da tapşırdım ki, hələ atmayın. Onu diri tutmaq istəyirəm. Gördüm ipə-sapa yatmır. Yalandan dedim ki, zavallı, sənin əsgərlərinlə əvvəlcədən danışıb, səni satın almışam. Səni özününkülər satıb. Təslim olmalısan...

General Həbib bəy Səlimov:

- Cənab nazir, eynilə bir teatr səhnəsi.

Nazir:

- Dayan, dayan, - dedi, Həbib bəy, qoy, özü danışsın.

Bəhram bəy davam elədi:

- Dedim, təslim olmursansa, onda belə çıxır ki, müsəlman əsgərinin gülləsilə ölməyə özün-özünü məhkum eləmisən.

- Gözəl demisən, əhsən sənə. Bax, görürsünüzmü peşəkar hərbiçi olmaq budur. Bu əclafın döyüş ruhu varmış. Qəsbkarlıq iştahı da varmış, amma döyüş qabiliyyəti yoxmuş. Yalançı general olduğunu dar macalda büruzə verib. Heç bir xidməti olmadan aldığı general rütbəsi onu iştahlandırıb ölümə gətirib. Belə adamdan yalnız döyüşçü kimi istifadə etmək olardı. Hə, maraqlıdır, sonra nə oldu?

Bəhram bəy:

- Dəli Qazar yalvarırdı ki, icazə verin, çıxıb gedim. Dilicana, bir də Qarabağda görünsəm, atama lənət. Uşaq aldadır. Gəldim Həbib bəyin yanına. Soruşdum ki, nə etməliyəm, əsgərlərim də qanına susayıblar, öldürmək istəyirlər. O da yek kəlmə ilə cavab verdi: Susdurun!

Biz də tapşırığa əməl elədik.

Səməd bəy Mehmandarov:

- Düz eləmisiniz, - düşmən təslim olmadıqda onu məhv edərlər.

GENERAL SƏMƏD BƏY NARAHATDIR

Qapı astadan döyüldü Səməd bəy «buyurun» deyənə kimi qapıya yaxın olan polkovnik Bəhram bəy irəli yeridi. Qapıda mehriban üzlü, qıvraq geyimli bir gənc zabit «çay hazırdır, icazə verin, gətirim», deyib əli

podnoslu içəri keçdi. Divara söykədilmiş çox da böyük olmayan stolu nazirin çarpayısına yaxınlaşdırdı. Səməd bəy mütəkkəni kənara qoyub, çarpayıda oturdu. Çay gətirən gənc zabit dərhal dabansız ev ayaqqabılarını cütləyib onun ayaqlarının yanına qoydu. Səməd bəy mehribanlıqla zirək zabitə baxıb «afərin» dedi. Üzü pörtmüş gənc zabit stəkanlara çay süzüb, stolun qırağındakı çaynikin üstünə qalın dəsmal sərdi. Ayaqlarını cütləyib, yaraşıqlı vücudunu şax tutdu. «İcazə verin, mürəxxəs olum». Nazir hələ də xoş təbəssümlə onun hərəkətlərini izləyirdi.

General Həbib bəy:

- Azadsan, - amma uzaq getmə...

Gənc zabit çıxan kimi Səməd bəy onun davranışını, səliqəli geyimini və əsl zabit yaraşığını tərifl ədi.

- Bəzi rus şovinistləri təkidlə deyirlər ki, siz müsəlmanlardan hərbiçi olmaz. Buyursun, baxsın belə yaraşıqlı zabiti rus ordusunda çıraqla da axtarsan tapmazsan. İlyarımlıq fəaliyyəti dövründə ordumuzda qabiliyyətli zabit yetişibsə, rus ordusu kimi üç yüz il yaşı olsaydı, gör nələrə qadir olardıq. - O, dərindən köks ötürdü. Qoyurlar ki, yağlı tikə olan Azərbaycana hərə bir caynaq atır. Denikin rədd olub getdi. İndi də bu bic bolşeviklər cənuba qoşun yeritmək həsrətilə min bir oyundan çıxırlar. Dağıstanda, Şimali Qafqazda kazaklarla dağlıların arasına təfriqə salıb toqquşdurdular. Bu, bilirsiniz, «ayır-buyur» siyasətinin ən bariz nümunəsidir.

- Səməd bəy, sizcə Denikin yenidən Qafqazda peyda ola bilərmi? - qubernator Xosrov bəy Sultanov çəp gözlərlə[2] Səməd bəyə baxıb soruşdu.

- Yox, heç vaxt! Bolşeviklər artıq onun mahnısını oxudular. Denikinin işi bitdi. - Üzündə təbəssüm yox olan nazir Səməd bəy sonra nifrət hissiylə əlavə elədi: bolşeviklər elə toxumdur ki, onlar hara yerisələr, yüz il orda ot bitməz. Bu saat Volqaboyunda və Sibirdə vətəndaş müharibəsi aparan Kolçak cənablarını da belə bir tale gözləyir.

- Əsir aldığımız ermənilər deyirlər ki, sizə qarşı ağ qvardiyaçı Denikinlə birləşmək istədik, baş tutmadı - deyən, polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov söhbətə qoşuldu. - Gec-tez bolşeviklərlə əlbir olub Azərbaycan adlı müstəqil respublikaya divan tutacağıq. Keşişkənd uğrunda

[2] 1917-ci ildə Bakıda məşhur bir ağanın qoçusu ilə mübahisədən sonra bir-birinə güllə atıblar. Qoçu Xosrov bəy Sultanova sol gözündən xətər yetirib. Bundan sonra gözü çəp qalıb. - Ş.N.

qanlı döyüşlər gedəndə ermənilərin çoxusu sərxoş idi. Podpolkovnik Rəfibəyovun və polkovnik Levestamın əsir götürdüyü ermənilər də bu barədə çox sayıqladılar.

Səməd bəy Mehmandarov:

- Bolşeviklər Bakıda yaşayıb işləyən rus fəhlələri və müsəlman bolşevikləri arasında güclü təbliğat aparıb Azərbaycan milli hökumətinə və bu hökuməti istəyənlərdə nifrət hissi yaratmağa çalışırlar. Bu gün də içimizdən təmizləyə bilmədiyimiz agent və şpionların sayəsində.

Bir həftə əvvəl Gəncədə agent Smıslovun təxribatçı qrupunu həbs etdik. Bu dəstədə kimlər vardı? Bakıda Baş Qərargahda çalışan, adını çəkmək istəmirəm - bir nəfərin zövcəsi Nelli Çernışova, Stanislav Zuber və başqaları - hamısı bizim əleyhimizə işləyib. Görünür, bizim əks kəşfiyyat və daxili orqanlar zəif fəaliyyət göstərir, mürgüləyirlər.

Mənim aldığım məlumata görə bolşeviklər Ermənistanda başqa cür təbliğat aparırlar. Onlar ermənilərə canıyananlıqla bildiriblər ki, siz nə Azərbaycansınız, nə də Gürcüstan. Siz İran, Türkiyə və Azərbaycan kimi müsəlmən ölkələri arasında boğulursunuz. Biz sizə Türkiyə və Azərbaycandan torpaq qopartmaqla ərazinizi böyüdüb tam dövlət müstəqilliyinizə zəmanət veririk. Görürsünüzmü, bolşeviklər özlərinin ikiüzlü, xəbis siyasətlərilə Şimali Qafqazı və Dağıstan dağlılarını fəth edib, indi də murdar əllərini bizə - cənuba tərəf uzadırlar.

General Həbib bəy Səlimov ikrah hissi ilə:

- Rusların bu ikiüzlü siyasəti bizi təngə gətirib. - Siz ötən həftə Gəncədə olanda müavininiz general Əli ağa Şıxlinskiyə ermənilərin Qarabağdan qovub çıxartmaqla arxayınlaşmamaq barəsində bir məlumat göndərmişdim. Yəqin ki, sizə çatdırıb. Şuşa və Xankəndi Cavanşir alayının, Quba alayının, bir də Tatar süvari alayının sayını artırmaq şərtilə, qvardiyanın da sayını çoxaltmalıyıq. Çünki əsir alınan ermənilər desə də, deməsə də daşnaklar Qarabağ iştahı ilə yaşayırlar. Mənim zənnimcə, onlar mütləq bolşeviklərlə birləşib məhz Qarabağa hücum edəcəklər.

Yorğun və əsəbi Səməd bəy Mehmandarov:

- Məncə, - hələlik Şəki və Ərəş alaylarını da burda saxlamalıyıq. Polkovnik Seyfulla Qacarın alayını isə Qazaxa göndərin. Ordan da həyəcanlı xəbərlər gəlir. Əmir xan Xoyskinin məlumatına görə sərhəd kəndi Kəmərliyə və Tatlıya ermənilər hücuma hazırlaşırlar.

Dostları gedəndən sonra Səməd bəy yata bilmədi. Yuxusu ərşə çəkilmiş nazir oturduğu yerdə xeyli fikrə getdi. Gərgin düşüncələr onu

ağır məngənə kimi sıxırdı. Günortaüstü polkovnik Bəhram bəyin batareyasında olan şən əhvali-ruhiyyəsindən, elə bil, onu illər ayırmışdı. Dirsəyini mütəkkəyə söykədi, göz qapaqlarını yumdu ki, bəlkə, yuxuya gedə, mümkün olmadı. Həyəcandan boynunun damarları, əlləri titrəyirdi. Durub pəncərənin qabağına gəldi. Aşağılarda, Ərimgəldi təpəsindəki evlərdə təkəm-seyrək işıqlar yanırdı. Uzaqdan qəfil güllə səsi eşidildi. İtlər dərhal ağız-ağıza verib hürüşdülər. Səməd bəy pəncərəyə tərəf durub dədə-baba Mehmandarovlar mülkünə baxmaq istədi. Heç nə görə bilmədi. Birdən xatırladı ki, o tamam başqa səmtdədir. «Sabah mütləq ora gedəcəm, fikiləşdi. Mütləq, yoxsa atam Sadıq bəyin, babam qatırcı Muradın ruhu məndən inciyər. Ya qismət, bir də nə vaxt gələcəm, Şuşaya, Allah bilir.» Fikir-xəyal ona aman vermirdi. İllah ki, bolşeviklərin Azərbaycana soxulmaq iddiası. - Dünyanın işinə bax ki, Bakıda yaşayan rus fəhlələri özlərini şəhərin mütləq sahibi kimi aparırlar. Onların hamısına «malçişka» Əliheydər dil verir. Cəfər Babayev kimisini Qusara göndərib alayda bolşevik təbliğatı apartdırır. Kimin fitvası ilə? - Mikoyan kimi daşnakın. Niyə bolşeviklər bu millətə sərbəst, müstəqil yaşamağı günah hesab edir? Qayıdan kimi belələrini həbs elətdirib, ciddi rejim altında saxlamaq barədə sərəncam verməliyəm. Yoxsa... Əliheydər kimi bolşeviklər rus fəhlələrini öyrətməklə, özümüzün bəzi nadanlarımızı da başdan çıxarır. Bu da fitilə od vurmaq kimi bir şeydir. Mübarizə aparmalıyıq. Kim gəlir gəlsin, qabağına silahla çıxmalıyıq. Döyüşməliyik, vəssalam!

Ortaboylu, ağsaçlı, ağsaqqallı, səsində və sifətində hərbiçi zəhmi olan altmış dörd yaşlı general Səməd bəy Mehmandarov gecənin dan qaranlığında xalqının taleyini fikirləşməkdən yumağa dönmüşdü. Qəzəb və hiddət hissi onu boğurdu.

İki addımlıqdakı Köçərli məhəlləsində xoruzlar səs-səsə verdi. Bikef nazir gözucu stolun üstündəki zəncirli saatına baxdı. Gözlərinə inanmadı, pensnesini taxıb təəccüblə dodaqlarını bir-birinə sıxdı. Saat dördə on dəqiqə qalırdı. Canı ağrıyan, narahat Səməd bəy çarpayısına tərəf getdi...

AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSUNU YARADANLAR

"1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan edilməsində, Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasında və fəaliyyət göstərməsində cümhuriyyətə rəhbərlik etmiş şəxslərin - Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin, Nəsib bəy Yusifbəylinin, Səməd bəy Mehmandarovun, Əli ağa Şıxlinskinin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu görkəmli dövlət xadimlərinin, vətənpərvər ziyalıların, peşəkar hərbçilərin adları xalqımızın yaddaşında əbədi həkk olunmuşdur."

Heydər ƏLİYEV

S.Mehmandarov

Ə.Şıxlinski

H.Səlimov

Ə.Qaytabaşı

İ.Vəkilov

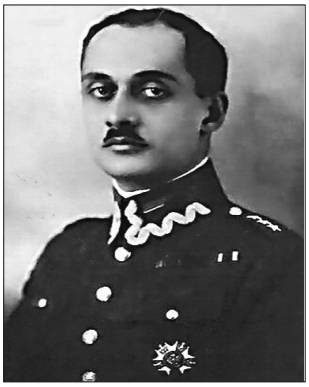

V.Yadigarov

İ.Usubov

F.Vəzirov

M.Sulkeviç

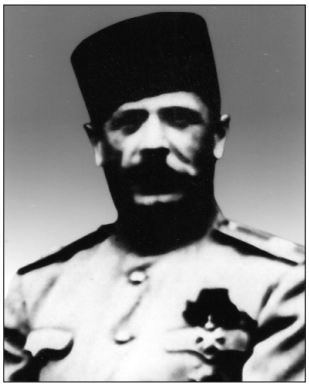

M.Tlexas

İ.İsrafilov

B.Nəbibəyov

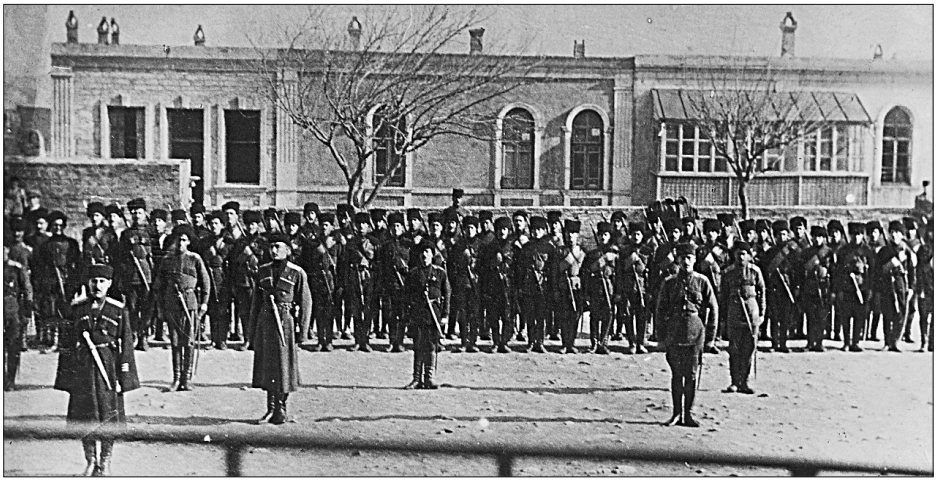

Azərbaycan Milli Ordusunun ilk zabit və əsgəri heyəti Gəncədə

II hissə

GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROVUN SİLAHDAŞLARI

GENERAL ƏLİ AĞA ŞIXLİNSKİNİN 150 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2015-ci ilin aprel ayında Azərbaycanın görkəmli hərbi xadimi, tanınmış hərbçi alim, general-leytenant Əli ağa İsmayıl ağa oğlu Şıxlinskinin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən irimiqyaslı hərbi əməliyyatların iştirakçısı kimi general Əli ağa Şıxlinski döyüş meydanlarındakı şücaətləri və artilleriya nəzəriyyəsinə gətirdiyi yenilikləri ilə hərb tarixinə parlaq səhifələr yazmışdır. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mühüm dövlət təsisatları yaradılarkən milli qoşun hissələrinin təşkilində, müstəqil ordu quruculuğunda müstəsna fəaliyyət göstərmiş, sonrakı dövrlərdə də hərbi andına sadiq qalaraq ölkənin silahlı qüvvələrinin formalaşdırılmasına töhfələr vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətləri olan general-leytenant Əli ağa Şıxlinskinin 150 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə birlikdə görkəmli hərbi xadim, general-leytenant Əli ağa İsmayıl ağa oğlu Şıxlinskinin 150 illik yubileyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 noyabr 2014-cü il

ALİM-GENERAL

«General Əli ağa Şıxlinski ilə yaxından tanış olanlar, onun maraqlı söhbətlərinə qulaq asanlar bilirlər ki, bu təvazökar və səmimi insan nə qədər ağıllı və ibrətli bir şəxs idi.»

Heydər HÜSEYNOV,
filosof-alim (1908-1950)

«Yaxşı adamların əməllərinin bizə nə qədər fayda gətirdiyini yadına sal...! Onda başa düşərsən ki, onların xatirəsi də özləri qədər əzizdir.»

Seneka Lutsi ANNEY,
Roma filosofu (e.ə.4-65)

Fitri istedada malik olan tam artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinski bütün varlığı ilə sevdiyi Azərbaycan xalqına ömrünün sonunadək sədaqətlə xidmət etmişdir. Hərbi fəaliyyətində araşdırmalar apardıqda onun bir çox sahələrdə ilkin şəxs olduğunun şahidi oluruq. Yalnız general kimi vəzifəsini bitmiş hesab etməyən bu məşhur sərkərdə həm də hərb elminin görkəmli alimi idi. Hələ əsrin əvvəllərində hərbi mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən "Şıxlinski üçbucağı"ndan təkcə Rusiyada deyil, Fransa, Avstriya, Norveç, İsveçrə və başqa ölkələrin artilleriya məktəblərində dərslik kimi istifadə olunmuşdur.

"Şıxlinski üçbucağı"nda artilleriya tarixində ilk dəfə topların gözlə görünməyən hədəfə atəş açmaq texnikasını işləyib hazırlamış və topların təkmilləşdirilməsi işinə bir sıra dəyərli yeniliklər gətirmişdir. Hərb elminin mütəxəssisləri bu gün də etiraf edirlər ki, general Şıxlinski qeyri-adi fəaliyyəti ilə fərqlənmiş nadir hərbi mütəxəssislərdəndir. O, yeganə azərbaycanlıdır ki, ilk dəfə Fransanın generallara məxsus fəxri "Legion ordeni" və zabitlərə verilən "Legion xaçı" ilə təltif edilmişdir. Əli ağa Şıxlinski generallar arasında ən yaxşı hərb alimi, alimlər arasında ən məşhur artilleriya generalı idi.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, general Əli ağa Şıxlinski 1939-cu ildən sonra alim Heydər Hüseynovla müntəzəm elmi yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Respublika Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindən aşkar etdiyimiz 1940-cı il 15 iyul tarixli məktub da general tərəfindən alimə ünvanlanmışdır. İriölçülü kağızlarda yazılmış iyirmi səhifəlik məktub-müraciətində general Əli ağa Şıxlinski alimə 852 sö-

zün izahını və düzəlişlərini yazıb göndərmişdi. Məktubdan məlum olur ki, 1939-cu ildə Heydər Hüseynovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Rusca-azərbaycanca lüğət"i mütaliə etdikdən sonra general bu ağır zəhməti çəkmişdir. General "Qeydlər"inin müqəddiməsində yazır: "Redaksiyanın çağırışına əməl edərək, lüğətdə mənim rast gəldiyim səhvlər haqqında bəzi mülahizələrimi təqdim edirəm.

Ümumiyyətlə, lüğət çox gözəldir. Hər bir sözü ayrılıqda deyil, bütün cümlənin ümumi mənasını tərcümə etmək üçün, tərcüməçilərə kömək edəcək frazeologiya xüsusilə yaxşıdır".

Ümumi müddəalarında isə Əli ağa Şıxlinski belə qərara gəlir ki, lüğətin əsas çatışmayan cəhəti onun qısa olmasıdır.

"Lüğətdə çox yerdə əsas sözlər buraxılmış, ancaq onların törəmə sözləri verilmişdir.

Bizim dilimizi ona yad olan söz düzəltmələrindən təmizləmək lazımdır. Əgər başqa dillərə məxsus sözlərdən istifadə etmək ehtiyacı varsa, onda törəmə sözlər bizim dilimizin qanunlarına uyğun olmalıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, isimlərdən sifət əmələ gəlmə hallarına aiddir. Məsələn: ***avtomat*** yazmaq olar və yazmaq da lazımdır. Ancaq ***avtomatik*** - olmaz, artıqdır. ***Hərb*** sözü isə dilimizə çoxdan qəbul edilmişdir, onu saxlamaq, ***hərbi*** sözünü isə atmaq lazımdır. Azərbaycan xalq dilinin zəngin xəzinəsində rus və Avropa sözlərinin qarışığı kimi işlətmək də məqsədəuyğundur. Məsələn: ***axıntı*** *(cərəyan)*, ***saxlanc*** *(ehtiyat),* ***dövrçağ dönümü*** *(dövr),* ***düzgü*** *(quruluş),* ***bilgi*** *(nəzəriyyə)* və s.".

Təvazökar general məktubunun sonunda yazır: "Əgər siz təqdim olunmuş materialın, heç olmasa, kiçik bir hissəsindən istifadə edə bilərsinizsə, onda mən özümü çox xoşbəxt sanaram. Sevinərəm ki, mən də öz balımın kiçik bir damlasını sizin gözəl arı pətəyinizə əlavə etmişəm".

General Əli ağa Şıxlinskinin bu iradlarını məmnuniyyətlə qəbul edən alim Heydər Hüseynov cavab məktubunda yazır ki, lüğətin gələcək nəşrində sizin elmi zəhmətinizdən mütləq istifadə olunacaq. Alim bunun üçün generala sətir haqqı da göndərmişdir.

Akademik Əliheydər Orucov "Əli ağa Şıxlinskinin bir əlyazması haqqında" adlı məqaləsində haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, generalın alim Heydər Hüseynova göndərdiyi "Qeydlər"i lüğətçilik, xüsusən də termin yaradıcılığı baxımından çox faydalıdır. İndiyə qədər hərbi mütəxəssis kimi tanınan Əli ağa Şıxlinskinin dil, lüğətçilik, ter-

minologiya məsələlərilə maraqlanması faktının özü səciyyəvi haldır. *(Bax: "Terminologiya məsələləri" kitabı, Bakı, 1987, səh.12).*

General Əli ağa Şıxlinski lüğətçiliklə 1940-cı ildənmi məşğul olmağa başlamışdır? Xeyr! Onun şəxsi arxivində mühafizə olunan "Zabitin dəftəri"ndəki qeydlərindən məlum olur ki, o, hələ gənc zabit ikən hərb elmi ilə, dilçilik və hərbi lüğətlə, terminologiya ilə maraqlanmış və bu sahədə gərgin axtarışlar aparmışdır. Uzun illər - 1879-cu ildən 1917-ci ilədək həyatının çox hissəsini Azərbaycandan uzaqlarda, yüksək hərbi dairələrdə, özgə məmləkətdə və başqa dil mühitində yaşamasına baxmayaraq, general milli varlığını, ana dilini qoruyub saxlaya bilmişdir. Orada Azərbaycan dilində mətbuatın və nəşriyyatın olmaması üzündən "Rusca-türkcə qısa hərbi lüğət"ini 1926-cı ildə Bakıda üç əlifbada - rus, ərəb və latın əlifbası ilə nəşr etdirə bilmişdir. Bununla da, ilk dəfə Azərbaycanda hərbi lüğətin yaradıcısı olmuşdur. Məhz bu əvəzsiz xidmətinə görə general Əli ağa Şıxlinski SSRİ Hərbi İnqilab Şurasının 1928-ci il 23 fevral tarixli qərarı ilə Fəxri Fərmanla təltif olunmuşdur. Şıxlinskinin lüğəti hərbi nizamnamələrin, hərbi-elmi ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda hərbi məktəblərdə, yenicə yaranmış orduda xidmət edən azərbaycanlı əsgər və zabitlər bu lüğətdən qiymətli vəsait kimi istifadə etmişlər.

Həmin kitabın elmi terminoloji əhəmiyyətini maraqlı faktlarla araşdıran filologiya elmləri namizədi A.Hacıyeva yazır: "Əli ağa Şıxlinskinin lüğəti geniş dil materialının dərin təhlilinin nəticəsi idi.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini geniş əhatə etməsi xalq dilinə məxsus söz və ifadələrdən yerli-yerində, səmərəli istifadə olunması, bir çox unudulmuş və az işlənən sözlərə yenidən termin kimi həyat vəsiqəsi verilməsi baxımından Ə.Şıxlinski lüğəti o dövrdə nəşr edilən lüğətlərin hamısından fərqlənir. ...Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın olmaması bu işdə böyük çətinlik törədirdi. Əli ağa Şıxlinskinin lüğətinin nəşri ilə həmin çətinlik, demək olar ki, aradan qaldırıldı".

General Şıxlinskinin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi 280 səhifəlik "Rusca-türkcə qısa hərbi lüğət" elmi əsəri xüsusi dəyərə malikdir. Həmin lüğətin misilsiz elmi əhəmiyyətindən danışan görkəmli filosof-alim Heydər Hüseynov yazır:

"...Kitabın əvvəlində general Əli ağa Şıxlinski lüğət tərtib edərkən yeddi əsas qəbul etdiyini göstərir: 1) Yad sözlərin yerinə bacardıqca,

türk-Azərbaycan sözləri qoyulubdur. 2) El arasında işlənən türkləşmiş ərəb və fars sözləri buraxılmayıbdır: bu türlü sözlər, onlar elə birmənalı türk sözlərinin yanında dırnaqlar arasında yazılıbdır; məsələn: ***çağ*** *(vaxt, zaman).* 3) Türkcəyə qarışmış bəzi ərəb sözləri türkcə deyilişinə uyğun yazılıbdır; məsələn: ***qala*** *(qələ yerinə),* ***sahat*** *(saət yerinə).* 4) Kökləri ərəbcədən olan sözlərin deyilişləri türkcəyə uyğunlaşdırılıbdır; məsələn, ***vəqtlər, təbiblər, vəzifəli*** *(evqat, ətibba, müəzzəf yerinə)* və sairə...".

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əliheydər Orucovun "Ə.Şıxlinskinin bir əlyazması haqqında" məqaləsindən:

"Yaşının ötməsinə, səhhətinin pozulmasına baxmayaraq, general Əli ağa Şıxlinski həyatının son günlərinə qədər dilimizin vəziyyəti, terminologiya, orfoqrafiya, lüğətçilik məsələləri ilə maraqlanırdı. Onu tez-tez Lüğətlər İnstitutunda, həmin institutun direktoru Heydər Hüseynovun yanında görmək olardı. Heydər Hüseynov Əli ağa Şıxlinskiyə dərin hörmət və həssas münasibət bəslərdi. İnstitutun hazırladığı lüğətlərlə onu tanış edər və bu barədə fikrini bilmək istərdi. Onun 1940-cı ildə akademik Heydər Hüseynova 49 səhifədən ibarət göndərdiyi "Qeydlər"dən göründüyü kimi, ana dili ilə bərabər, klassik ədəbiyyatımızı, xüsusən folklorumuzu çox gözəl bilirmiş. Əli ağa Şıxlinski indi ədəbi dildə işlənməyən, buna görə də müasir lüğətlərə düşməmiş, amma bəzi dialekt və şivələrimizdə işlənməkdə davam edən sözləri yada salmaqla onların yazılı dilə (lüğətlərə) keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Bu baxımdan onun özünün yeni söz və formalar yaratmaq təşəbbüsü təqdirəlayiqdir. Bugünkü şəraitdə daha böyük əhəmiyyət qazanmış bu məsələ, görünür, hələ o zaman Əli ağa Şıxlinskini düşündürmüş və fürsətdən istifadə edərək, yazdığı "Qeydlər" vasitəsilə fikrini lüğətçilərin nəzərinə çatdırmışdır".

O vaxtdan illər keçdi. General Əli ağa Şıxlinskinin ilk vəsait olan hərbi lüğəti bir daha işıq üzü görmədi. Totalitar sovet rejimi azərbaycanlı generalın elmindən bəhrələnməyi öz millətinə yasaq etdi. Az tirajla nəşr olunmuş bu kitabın nadir nüsxələri qalıb. Bu gün zaman, dövr dəyişib. Yeni yaranan ordumuz üçün həmin lüğətin əhəmiyyəti, şübhəsiz ki, əvəzsiz olardı. Ona görə də nəşriyyatlarımız böyük hərb alimi Şıxlinskinin lüğətinin yeni nəşri barədə təşəbbüs göstərməlidir.

MİLLİ ORDU QURUCULUĞUNDA

Əlli ildən çox nizami orduda qüsursuz xidmət edən Əli ağa Şıxlinski həmişə birincilər sırasında olmuşdur. O, beş müharibənin şahidi, dördünün iştirakçısı olub: 1900-1901-ci illərdə Çin hərbi yürüşündə (tarixə "Boksyor üsyanı"[1] kimi düşüb), 1904-1905-ci illərdə Port-Artur, 1914-cü il Cahan müharibəsində, 1918-1920-ci illərdə isə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda daşnak Ermənistanına qarşı döyüşüb. Böyük Vətən müharibəsinin şahidi olan qoca general yenə də fəaliyyətini dayandırmamışdır. O, "Xatirələrim" kimi qiymətli hərbi memuarını diqtə edib yazdırmışdır. Bu, Azərbaycan hərb tarixində ilk və yeganə hərbi memuardır. İnqilabdan əvvəl və inqilabdan sonrakı dövrlərlə məşğul olan hərb elminin elə bir alimi yoxdur ki, həmin kitabdan qidalanmasın, bir qiymətli mənbə kimi ondan istifadə etməsin.

Görkəmli sərkərdə Əli ağa Şıxlinskinin xalqımız üçün ən böyük xidmətlərindən biri də 1917-ci ilin noyabrında olmuşdur. Həmin ayın 15-də Qafqaza qayıdan Şıxlinski ilk dəfə Tiflisdə azərbaycanlılardan ibarət milli korpus yaratmışdır. Bununla da, o, Milli Azərbaycan Ordusunun təməl daşını qoymuşdur. Bu barədə general "Xatirələrim" hərbi memuarında daha dəqiq məlumat verir:

"Tiflisə qayıtdıqda, müvəqqəti olaraq mənə korpus komandanlığı həvalə olduğu barədə əmri oxudum. Öz xalqımın, baş verə biləcək xarici təzyiqlərdən və daxili qarışıqlıqlardan özünü qorumasına xidmət etmək arzusu ilə korpus təşkil etməyi qət edib, Tiflisdə öz qərargahımı düzəltməyə başladım...[2]

Dekabrın 31-də mən öz qərargahımın ilk heyəti ilə Gəncəyə getdim ki, orada hissələrin təşkil edilməsilə məşğul olum. Korpus hissələrinin təşkilində böyük əngəllərə rast gəlirdik".

"Açıq söz" qəzeti 1918-ci il 7 yanvar tarixli nömrəsində nizami müsəlman əsgəri qüvvələrinin yaranması haqqında belə bir xəbər yaymışdı:

"Yanvarın 3-də Mərkəzi Müsəlman Zaqafqaziya Komitəsinin üzvü, Mərkəzi Komitə sədri Fətəli xan Xoyski müsəlman əsgəri dəstə-

---

[1] 1899-1901-ci illərdə Çində anti-imperialist xalq üsyanı. - Ş.N.

[2] Qərargah Tiflisdəki "London" mehmanxanasının birinci mərtəbəsində yerləşirdi. İkimərtəbəli mülk indi də qalır. Bu sətirlərin müəllifi 1999-cu ilin aprel ayında Tbilisidə yaradıcılıq ezamiyyətində olanda həmin binanı axtarıb tapmışdı. - Ş.N.

ləri təşkilatı haqqında məruzədə bulunmuşdur. Məruzədən anlaşıldığına görə 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanlarından nizami ordu təşkil etməsi qətnaməsini çıxarmışdır. Nizami ordu üçün lazımi qədər könüllü cəm edilməsi Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsinə həvalə edilmişdir. Nizami ordu təşkil edildikdən sonra müsəlmanlardan alınan əsgəri verginin ləğv edilməsi haqqında Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən dekret veriləcəkdir. Zaqafqaziya Komissarlığının qətnaməsinə əsasən dekabrın 19-da beşinci və yeddinci Qafqaz nişançı firqələrindən ibarət olan altıncı ordu korpusunun Müsəlman Nizami ordusu ilə əvəz edilməsi haqqında Qafqaziya cəbhəsi qoşunlarının baş komandanı tərəfindən "Əmrnamə" verilmişdir. Həmin əsgər dəstələrini milliləşdirmək işlərinin nəzarəti general Əli ağa Şıxlinskiyə həvalə edilmişdir.

General Şıxlinski öz vəzifəsinin ifasına başlamışdır".

1918-ci il fevralın 20-də general Əli ağa Şıxlinski Gəncədə yeni yaratdığı Milli Azərbaycan Korpusunun əsgərləri qarşısında çıxış edərək demişdir: "Azərbaycanlılar həmişəlik yadda saxlamalıdırlar ki, doğma ordu xeyriyyə evi deyildir və ondan ötrü mövcud deyil ki, hər bir azərbaycanlı orada özünə xeyirli olan yeri tutsun. O, Vətənin dayağıdır və ora ölkənin ən yaxşı qüvvələri daxil olmalıdır.

Özünün xırda şəxsi maraqlarını doğma diyarın və öz xalqının maraqlarından üstün tutan adamların qiyməti çox deyil və ordu təəssüf etmədən onlarla vidalaşır. Özlərini düşünən mənasız adamlar ordunun işini artırmasınlar. Belə insanların heç bir dövlət xidmətində faydası olmayacaq".

General Əli ağa Şıxlinski bu vətənpərvər çıxışını Gəncədə praporşiklər məktəbinin birinci buraxılışı münasibətilə söyləmişdir. Bu şənlikdə Qafqaz Ordusunun baş komandanı Nuru Paşa, atası Hacı Əhməd, xalq təhsil naziri Nəsib bəy Usubbəyov, daxili işlər nazirinin vəkili Mehdi bəy Hacınski, sosial-təminat naziri Musa bəy Rəfibəyov, Gəncə qubernatoru, general İbrahim ağa Vəkilov və başqa dövlət xadimləri iştirak edirdilər.

Elçi adlı müəllif 1918-ci il noyabrın 7 və 8-də "Azərbaycan" qəzetində (rus dilində) yazır ki, ertəsi gün Bakıdan gəlmiş qonaqlar və demək olar ki, bütün şəhər əhalisi hərbi meydana yollandılar. Meydanda təlim üçün əvvəlcədən səngərlər, yarğanlar və cürbəcür maneələr hazırlanmışdı. Hamı özünün milli bayramına, Türk-Azərbaycan zabit-

lərinin ilk buraxılışına tamaşa etməyə gəlmişdi. Ətrafda bayram əhvali-ruhiyyəsi var idi.

Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı general Əli ağa Şıxlinski ətrafdakılarla birgə səflə düzülmüş yunkerlərə yaxınlaşıb salamlaşdı. General Əli ağa Paşanın mehriban "salamına" birdən-birə səkkiz yüz gəncin ağzından gurultulu "salam" cavabı çıxdı. Sonra proqram üzrə təlim sınaqları keçirilməsinə başlandı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin təşkilində Əli ağa Şıxlinskinin müstəsna rolu olmuşdur. Doğma xalqın nizami ordusunu yaratmaq istəyən general uzun illik hərbi təcrübəsindən gecə-gündüz istifadə edirdi. Yetmiş ildən çox Respublika Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində "tamamilə məxfidir" qrifi ilə saxlanan qiymətli bir sənəd bunu bir daha təsdiq edir. Milli Azərbaycan korpusunun komandiri general Əli ağa Şıxlinski 1918-ci il dekabrın 13-də Gəncədən göndərdiyi "Məlumat"ında yeni Azərbaycan Ordusunun layihəsini hazırlamışdı.

General yazırdı: "Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi mənə may ayının 27-də qəzetlərdən aydın oldu.

Mən mayın 28-də yeni dövlətin hərb nazirliyinin layihəsini artıq hazırlamışdım; layihənin arxasında izahedici qeyd olan müfəssəl sxem əlavə edilmişdir".

Vəziyyətlə əlaqədar Əli ağa Şıxlinski layihəsində təklif edir ki, vaxtilə türk zabitlərinin köməyi ilə yaradılmış hərbi korpus ləğv edilsin. Müharibə şəraitində bu azlıq təşkil edir. "Əvəzində diviziyalar təşkil edilsin. Onlar da hərb nazirinə və onun köməkçisinə tabe olunsun".

Gözəl təlim və tərbiyə almış, Mancuriyada müvəffəqiyyətlə döyüşən, yüksək döyüş qabiliyyətli yapon ordusunun korpus təşkilatı haqqında təsəvvürü belə yox idi.

Şıxlinski layihədə incə bir mətləbə də toxunmuşdu. May ayında ilk müstəqil Azərbaycan hökuməti yarananda hərb naziri doktor Xosrov bəy Sultanov təyin edilmişdi. O da mülki şəxs idi.

Xosrov bəy türk zabitlərinin köməyi ilə ordunun təşkilində bəzi təxirəsalınmaz işlər görsə də, bu, ölkədəki ağır vəziyyəti yüngülləşdirmədi. Azərbaycanın həm daxilindəki, həm də qonşuluğundakı amansız düşmənə qarşı güclü ordu yaratmaq vacib idi. Təhlükə o qədər artmışdı ki, ölkənin qərb rayonlarında hərbi vəziyyət elan olunmuşdu. Belə şəraitdə mülki şəxsin hərb naziri olmasını peşəkar hərbiçi olan Əli ağa Şıxlinski məsləhət bilmirdi. Ona görə də haqlı olaraq yazırdı ki, hərb naziri - əgər o, mülki şəxsdirsə - onda o özünün yanında səlahiyyətli

şəxslərin çox kiçik sayından hərbi şura yaratmaq və qoşunların təlim və tərbiyəsinə bilavasitə nəzarət etmək üçün köməkçi təyin etməlidir.

Mətndən o da məlum olur ki, general Əli ağa Şıxlinski layihəni artıq ikinci, bəlkə də, üçüncü dəfə hökumətin ünvanına göndərmişdir.

"Hökumət Gəncə şəhərinə köçən kimi (iyun ayının əvvəlində) mənim layihəm hərb nazirliyi müəssisələrinin müfəssəl sxemi şəklində Nazirlər Sovetinin sədrinə təqdim edilmişdir.

Ehtimal edilirdi ki, hökumətə tam məlumatı, yəqin ki, Nazirlər Sovetinin müvafiq iclasına dəvət ediləcək korpus komandiri şəxsən özü təqdim edəcək.

Lakin mən heç bir yerə dəvət edilməmişəm və layihə haqqında heç bir xəbərdarlıq almamışam. Güman edirəm ki, layihə heç müzakirə edilməmişdir. Çünki Bakı quberniyasının bolşeviklərdən təmizlənməsi və bunun üçün lazım olan xarici kömək ilə əlaqədar olaraq yaranmış xüsusi şəraitə görə hökumət hərb naziri təyin etməkdən imtina etmişdir".

Nəhayət, hökumətin əmrilə 1918-ci il dekabrın 25-də tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərb naziri oldu və həmin gün yanıqlı bəyanatla xalqa müraciət etdi. Dekabrın 29-da isə general-leytenant Əli ağa Şıxlinski hərb nazirinin müavini təyin edildi.

* * *

...Əli ağa Şıxlinski Cümhuriyyət dövründə Səməd bəyin müavini olmaqla bərabər, həm də onun sağ əli idi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskinin işıqlı zəkasını, hərbçilik istedadını və nəhayət, insani keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Səməd bəy Ə.Şıxlinskinin bilik və təcrübəsindən özü bəhrələndiyi kimi, ordu quruculuğunda da ondan geniş istifadə edirdi. Ordu quruculuğu prosesinin elmi-praktik biliklər tələb edən məsələlərinin həlli əsasən Ə.Şıxlinskiyə həvalə edilirdi və həmin məsələlərin keyfiyyətlə həll ediləcəyinə də Səməd bəydə heç vaxt şübhə olmazdı. Səməd bəy insani qısqanclıqdan həmişə uzaq olmuşdu və vaxtilə rastlaşdığı bir çox hərbiçilərdən fərqli olaraq, o, Ə.Şıxlinski kimi bir hərbiçi ilə birgə xidmət etməyi nəinki karyerasına təhlükə saymamış, əksinə onun nazir müavini olmasını təkidlə Cümhuriyyət hökuməti qarşısında qaldırmışdı. Səməd bəy bilirdi ki, Ə.Şıxlinski bütünlükdə nazirliyin yükünü öz üzərinə götürməyə qadir olan bir şəxsdir və onun xidmət başında olması xalqına yalnız fayda verə bilər. Nazirlikdə olmadığı vaxtlarda da Səməd bəy nazir vəzifəsinin icrasını Ə.Şıxlinskiyə həvalə edərdi. Cümhuriyyət dövründə hərbi nazirin vəzifəsini digər generallar

da icra etmişlər. Ancaq bu o zaman olurdu ki, həm Mehmandarov, həm də Ə.Şıxlinski xidməti ezamiyyətdə olurdular.

General Ə. Şıxlinskinin Cümhuriyyət ordusunun təşkilində çox böyük xidmətləri vardır. Onun komandanlığı altında yaradılmış Müsəlman korpusunun və Azərbaycan korpusunun tarixinə toxunmadan qeyd etmək lazımdır ki, ilk peşəkar milli hərbi məktəbin təşkili də əslində Ə. Şıxlinskinin adı ilə bağlanmalıdır. Gəncədə açılan bu məktəbin - Milli hərbiyyə məktəbinin işə başlaması çox vaxt tarixi ədəbiyyatda türk hərbiçilərinin fəaliyyəti ilə bağlanılır. Sözsüz ki, Milli hərbiyyə məktəbinin fəaliyyətə başlamasında, ilk milli hərbi kadrların hazırlanmasında türk hərbiçilərinin böyük zəhmətini qiymətləndirməmək olmaz. ***Ancaq ədalət naminə o da bildirilməlidir ki, Milli hərbiyyə məktəbinin əsası Ə.Şıxlinski tərəfindən qoyulmuşdur. Bu məktəbin təşkili üçün Ə.Şıxlinski Müsəlman korpusunun komandiri kimi 1918-ci ilin əvvəllərində əmr vermişdi.*** Məktəb Bakıda açılmalı idi. Sonradan Bakıda hərbi şəraitin mürəkkəbləşməsi üzündən onun Gəncədə təşkili qərara alındı”[1].

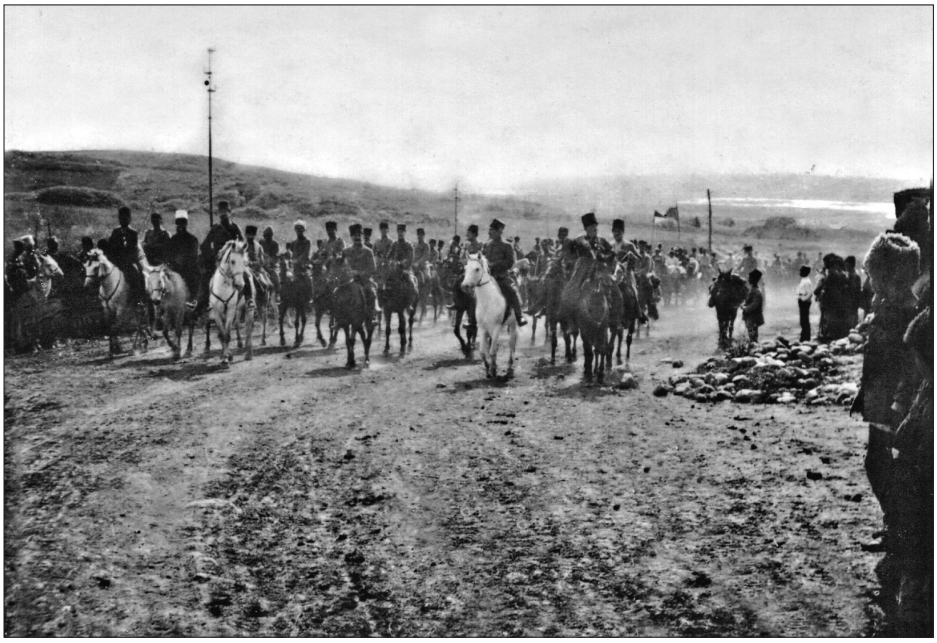

[1] General Ə.Şıxlinskinin milli ordu yaratmaq və hərbi fəaliyyəti haqqında mən xüsusi tədqiqat əsəri həsr etmişəm. (“General Əli ağa Şıxlinski və silahdaşları”. - Bakı, “Şərq-Qərb”, 2012.)

GENERAL HƏBİB BƏY SƏLİMOV
(1881-1920)

«Vətən uğrunda ölüm həyatın davamıdır».
Cambul CABAYEV

1920-ci il martın 22-də, Novruz bayramı axşamı daşnaklar Əsgəran keçidini kəsdilər. Onlar bu yeganə keçidi kəsməklə Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycandan ayırmaq istəyirdilər. Top və pulemyotlarla silahlanan qiyamçılara İrəvandan gələn daşnak generalı Dro Kanayan komandanlıq edirdi.

General-mayor Həbib bəy Səlimov, (08.12.1881 - 30.12.1920)

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müdafiə Nazirliyi Qarabağı düşməndən xilas etmək üçün fövqəladə tədbir hazırladı. Nazir Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Əsgəran cəbhəsinə güclü qüvvə ayrıldı. Martın 23-də Azərbaycan ordusunun əsas hissəsi - iyirmi minə yaxın əsgər və zabiti bu cəbhəyə göndərildi. O cümlədən, 3-cü Gəncə, 5-ci Bakı, 1-ci Cavanşir, 4-cü Quba, 8-ci Ağdam alayları general Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə Yuxarı Qarabağa yola düşdü. Aprelin 3-də başlayan bu ölüm-dirim savaşı on iki gün davam etdi. Azərbaycanın cəsur əsgər və zabitləri ana torpağın hər qarışı uğrunda mərdliklə vuruşaraq Şuşa qalasına, Xankəndinə daxil oldular. Yenilməz fədakarlıqla döyüşən əsgərlərimiz daşnak ordusunu darmadağın etdi. Dörd min nəfərlik erməni süvari dəstəsinin başçısı general Dəli Qazar öldürüldü. Əsgəranın böyür-başında gizlənən general Dro Kananyanın piyada alayları xəndəklərdən çıxıb qaçmağa başladılar.

Qarabağ dağlarında yenidən Azərbaycan bayrağı dalğalandı. Bu vaxt cəbhəyə gələn hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov xain düşmən üzərində çalınan qələbəyə görə əsgərlərimizi təbrik edərək demişdi: «Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox döyüşlərdə

olmuşam. Fəqət sizin qədər qəhrəman əsgərlərə az-az təsadüf etmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz canınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu müdafiə etdiniz».

Əsgəranda qanlı döyüşlər gedəndə Maqsud Şeyxzadə yeniyetmə bir gənc idi. On səkkiz yaşı yenicə tamam olmuşdu. Bu qələbədən ruhlanan şair 1920-ci ilin martında «Qarabağ» və «Əsgəran marşı» kimi sanballı şeirlər yazmışdır. İkinci şeir bu günümüzlə daha çox səsləşir:

Vardı Əsgəranda minlərlə əsgər,
Aslan yavrusu tək sarsılmaz ərlər.
İrəli, irəli, ey islamlarım,
Yağı yuvasını dağıdanlarım!

Dəydi top gülləsi yad ordusuna,
İstərəm alaylar dağılıb sına,
İrəli, irəli, ey tərlanlarım,
Geniş üfüqlərə can atanlarım!

Görək mərd çıxacaq neçənci igid?
Laləzar salacaq neçənci şəhid?
İrəli, irəli, türk oğulları,
Sizsiniz qısaldan uzaq yolları!

Azərbaycan hərb tarixinin səhifələrinə yazılacaq belə parlaq qələbələrin ömrü, təəssüf ki, bundan sonra bircə ay davam etdi. Mikoyanın, Qazarovun, Avetisovun, Amazaspın quyruq bulayıb qabaqlarına düşdüyü bolşevik-daşnak ordusu bir ay sonra işğalçı kimi Bakıya soxuldu.

Həyatının son dəqiqələrinə kimi o məşum günü ürəkağrısı ilə xatırlayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: ***«Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti aprel ayının 27-də yuxusundan sərsəm bir halda qalxdı. Bir tərəfdən Bakı limanında lövbər salan dəniz qüvvələrinin Yanar dağı səmtdən Qızıl Ordunun atəş saçaraq gəldiyini və geri qaçmaq istərkən yolunun türkiyəli bir zabitin komandasında olan «Yardım alayı» tərəfindən kəsildiyini gördü».***

Bununla da, dəhşətli, qorxunc bir dövr gəldi. Xüsusi bir amansızlıqla Vətənimizə hücum edərək bolşevik-daşnak ordu birləşmələri vətənpərvər oğullarımızı qan içində boğdu. Ölkəmiz təqibə, böhtana məruz qaldı. Min cür həngamələrlə, izahı olmayan həbslərin dalğası gücləndi. Azərbaycan Milli Ordusunun min iki yüzdən çox əsgər və zabiti Arazı

keçərək o taylı qardaşlarımıza pənah apardı. Təqib olunan minlərlə ziyalımız Türkiyə, Fransa və Almaniyaya mühacirətə getdi. Bolşevik-daşnak təqibinin əzabkeşlərindən biri - zabit Ələsgər Ələsgərov-Kəngərlinski şahidlik edir ki, *«şəxsən özüm tərəfindən yoxlanılmış sıyahıya görə, bolşeviklərin Azərbaycandakı ağalığı dövründə ancaq hərbi rütbəlilərdən məhv edilənlər: generallar - 12, polkovnik və podpolkovniklər - 27, kapitan və ştabs-kapitanlar-poruçik və podporuçiklər - 46, praporşik və podpraporşik - 148, qalan 266 (hamısı müsəlmanlar)... 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda qırmızı terrordan 48000 adam öldürülmüşdü ki, bunun da çox hissəsi ziyalıların payına düşürdü».*

1920-ci il mayın 30-da «Kommunist» qəzeti bolşevik terrorunun alçaqlığına bəraət qazandıraraq, həyasızcasına «Layiqli cəza» adlı bir məqalədə yazırdı: *«Ali inqilab tribunalı bu işə yalnız həqiqi proletar ədliyyə orqanları nümayəndələrinə xas olan ehtiyat və təmkinlə nəzər salmışdır. Azərbaycan azad əmək mənafeyini əsas tutan tribunal heç bir «qanuni intiqam» duyğularına yol vermədən özünün soyuq və ölçüb-biçilmiş qərarını vermişdir».*

Bolşeviklər «təmkinlə», «soyuq və ölçülüb-biçilmiş» haqsız qərarları ilə bizi Azərbaycan Milli Ordusunun say-seçmə, yüksək rütbəli zabitlərindən və general oğullarından məhrum etdilər.

Yetmiş ildən çox adı və şöhrəti bağlı qapı arxasından qalan generallarımızdan biri də Həbib bəy Səlimov olmuşdu. 1918-ci ildə Milli Ordu yarananda polkovnik Həbib bəy Baş Qərargah və Dəftərxana rəisi olmuşdur.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun 26 fevral 1919-cu ildə otuz nömrəli əmri ilə general-mayor rütbəsi ilə təltif olunub, 1920-ci ilin martında «Əsgəran müharibəsi»nin qəhrəmanı kimi ad-san qazanmışdı. 1919-cu il iyul ayında briqada generalı Həbib bəy Səlimovun komandanlığı ilə Muğanda və Lənkəranda Azərbaycan milli hakimiyyətini tanımaq istəməyən malakan və rus-erməni silahlı qüvvələri darmadağın edilmişdi. Düşməndən qənimət üçün götürdüyü bir təyyarəni, iyirmi dörd topu və altmış pulemyotu Azərbaycan ordusunda istifadəyə vermişdi. Muğan və Lənkəranı ana yurdu Azərbaycana qaytaran Həbib bəy buraya qısa müddətə vali təyin edilmişdi.

1918-ci ildə Azərbaycanda olmuş türk podpolkovniki Rüştü bəy «Böyük hərbdə Bakı yollarında» *(«Əsgəri məcmuə», 1934-cü il, № 93)*

jurnalında Həbib bəyi igid bir sərkərdə kimi xatırlayır. O yazır ki, cəsur və döyüş texnikasını gözəl bilən türk ordusunun yüksək rütbəli zabitləri tərəfindən layiqincə qiymətləndirilən polkovnik Həbib bəy rus ordusunda yetişmiş azərbaycanlı zabitlərdəndir. Döyüşlərdə cəbhə iki yerə ayrılırdı: şimal və cənub qruplarına. Cənub qrupunun komandiri polkovnik Həbib bəy Səlimov idi.

Hərbi tədqiqatçı, polkovnik-leytenant Mehman Süleymanov 1998-ci ildə Türkiyədə yaradıcılıq ezamiyyətində olarkən general eloğlumuz Həbib bəy haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmişdir. Həmin faktlar əyani surətdə göstərir ki, general Həbib bəy Səlimov daim ön cəbhədə olmuş və Azərbaycanı bolşevik-daşnak hərbi qüvvələrindən xilas etmək üçün mərdliklə vuruşmuşdur. Həbib bəy Səlimovun komandanlıq etdiyi cənub qrupu Nəvai və Ağbulaq stansiyalarını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etdikdən sonra o, Nuru Paşaya aşağıdakı məzmunda raport göndərib:

«Birinci - bu gün Ağbulaq stansiyasını işğal edirəm. Yarın (1 avqust 1918-ci il) Ələti düşmən olsa da, dəxi Allahın inayəti ilə işğal etmək üzrə irəliləyəcəm.

İkinci - mütəanibən (sonra) Bakı istiqamətində hərəkət edəcəyəm. Fəqət qrupun suyu qətiyyən yoxdur. Susuzluqdan əfrad (bəzi adamlar) bayılmış bir haldadır. Sürətlə su gətirməsi üçün icad edənlərə əmr bulunmasını təkrar-təkrar rica edirəm.

Üçüncü - Ələtdən sonra qaradan (torpaq yol) hərəkət edəcəyimdən bir minlik avtomobilinin təhriki üçün əmr bulunmasını icra edirəm.

... Avqustun 1-də cənub qrupunun komandanı Həbib bəy Səlimov bildirirdi ki, bu axşam Ələti işğal etdim. Dəfələrlə müraciət etməyimizə baxmayaraq, biz hələ də geridən içməli su almamışıq. Döyüşçülər susuz qaldığı kimi, su olmadığı üçün lokomotivlər işləmirlər. Polkovnik Həbib bəy Səlimov susuzluğun qrupda ağır vəziyyət yaratdığını və su gətirilməyincə Ələtdən o yana hərəkət etməyin mümkünsüzlüyünü vurğulayır».

Həbib bəy Səlimovun Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşmasında da böyük tarixi xidmətləri vardır. Hələ 1918-ci ilin avqustunda Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın əmri ilə Azərbaycan korpusu yenidən qurulmağa başlayanda hərbi təcrübəsinə və biliyinə görə polkovnik Həbib bəy Səlimov bu korpusun qərargah rəisi təyin edilmişdi.

Gəncə-Bakı dəmiryolu ilə irəliləyən cənub qrupunun komandanı kimi H. Səlimovun göstərdiyi təşkilatçılıq qabiliyyəti və igidliyi Azərbaycan hökuməti tərəfindən layiqincə qiymətləndirildi və elə bolşevik-daşnak qoşunlarına qarşı döyüşlərin gedişində ona polkovnik rütbəsi verildi.

1919-cu ildə Azərbaycan ordusundakı maddi çətinliklərə görə polkovnik Həbib bəy Səlimov hökumətin adına göndərdiyi raportunda ürəkağrısı ilə yazırdı: *«Demək olar ki, bütün əsgərlər Azərbaycan əyalətlərində yerli əhalinin hesabına dolanır, yarıac, yarıtox həyat sürürlər. Hətta böyük və varlı şəhər olan Bakıda əsgərlərə yemək tapılmır. Nə alayın, nə də korpusların anbarları yoxdur. Əsgərlərə həmişə «un şorbası» yedirmək olmaz ki... Onuncu alayın çoxlu əsgəri çəkməsiz və corabsızdır. Ordunu yeməksiz, paltarsız, atsız, təchizatsız yaratmaq olmaz. Yarıac, paltarsız əsgər, əlbəttə ki, evə qaçmaq istəyəcək.*

Ona görə də özümə mənəvi borc bilərək aşağıdakı fikirlərimi çatdırım:

1. Günün şüarı ancaq bu olmalıdır: Hər şey ordu üçün!

2. Kağızda deyil, rəsmi şəkildə bir korpus yaratmaq lazımdır.

3. Belə korpusun yaradılması və təminatı üçün vəsaiti əsirgəməməli.

Böyük Napoleon Bonapart deyir ki, müharibə üçün üç şey lazımdır. Birinci pul, ikinci pul, üçüncü yenə də pul.

Ordunu yedirmək, geydirmək və bolşevikləri nəzərdən qaçırmadan hər cür xəstəliklərdən qorumaq lazımdır».

Cəsur general Həbib bəy Səlimovun müxtəlif arxivlərdən vətənpərvər ruhda yazılmış bir neçə məktub və teleqramını əldə edə bildik. Bu məktub və teleqramları Həbib bəy Qarabağ Ərazi Qoşunlarının Komandanı olarkən, - odlu döyüşlər gedən Xankəndidən, Laçından, Şuşa və Ağdamdan göndərmişdir. Bunlar Həbib bəy Səlimovun döyüş yolunu qismən də olsa öyrənməyə imkan verir.

«Azərbaycan» qəzetinin 15 iyun 1919-cu il tarixdə dərc olunmuş «Şuşadan axırıncı xəbər» yazısında deyilirdi:

«Ermənilər səkkiz gün ara vermədən şose yolunu və ona yaxın olan kəndləri atəşə tutublar. General Həbib bəy Səlimovun avtomobili, ingilislərin avtomobili, sərnişinlə dolu altı fayton, atla və piyada keçib gedənlər atəşə tutulmuşlar, yalnız bu gün atəş kəsilmişdir.

Görüşmək üçün yerli əhalidən nümayəndələr də dəvət olunublar».

Qarabağın general-qubernatoru
Xosrov bəy SULTANOV

«Hərb nazirinə!

Bakı alayında üç yüz doxsan süngü vardır. Noyabrın 23-də Qoçaz istiqamətində vəziyyət tədricən bərpa olunur. Düşmən hər tərəfdən Zabuq çayının sağ sahilinə atılmışdır. Ümid edirəm ki, bu günlərdə... rayonu tuta bilərik. Cəbrayıl dəstəsində vəziyyət tam başqadır. Ora iki batalyon - 1000 süngü qüvvə göndərilməsə, vəziyyəti düzəltmək mümkün olmayacaqdır. Yaranmış vəziyyətdə bu cür qüvvəni Xaçmaz dəstəsinin tərkibindən çıxarmaq, məncə, mümkün deyildir.

Mən indi sizin barışıq fikrinizlə o şərtlə razıyam ki, barışandan sonra gələcək üçün sürətlə hazırlıq işləri görülsün.

General Həbib bəy SƏLİMOV,
10 aprel 1920-ci il, Şuşa»

«QARABAĞ DÖYÜŞLƏRİ HAQQINDA MƏLUMAT

29 mart 1920-ci il

Ayın 29-dakı döyüşün təfərrüatını çatdırıram. Əsgəran möhkəmləndirilmiş həmlə mövqeyinə hücum etməkdən ötrü Xanabad daxil olmaqla şosedəki cəbhədən göndərilmişdir: partizanlar üç min üç yüz altmışıncı yüksəkliyə və Xaramurt kəndinə, Parlamentin mühafizəsi Daşbaşı kəndinə həmlə etməkdən ötrü, şimal-qərbdən ötüb keçməklə bakılılar hücum edəcəklər. Ehtiyatımda bir bölük olub. Bundan başqa, partizanların bir qismi ilə Naxçıvanikə qarşı əməliyyat aparılırdı. Bakı alayının sağ cinahını təmin etmək üçün isə partizanların süvari dəstələrini və rotmistr Haşımbəyovun komandası altında əlli nəfərlik Tatar alayını göndərdim. Ümumi istiqamətdə qışlamağa Meşəliyə, ordan da Fərruxa.

Döyüş saat 7-də başlandı və saat 11 radələrində Xaraşurt kəndi alındı ki, bura birinci gizir Mövsüm İbrahimovun komandası altında dörd süvarisi girdi. Kənd yandırıldı.

Saat 13 radələrində Parlament mühafizəsi 3366-cı zirvəyə yaxınlaşdı. Kürd-Xanabad ucqarı partizanlar tərəfindən alındı. Bakı alayı bu vaxt sıldırım qayalarla Daşbaşı yüksəkliyinə yanaşdı: podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov ermənilərin təqib edilməsinə uymasaydı və mövqeləri dəyişməsəydi alayın həmləsi uğurlu olardı. Artilleriya himayəsinə qalmış alayın üç həmləsi əl qumbaraları ilə dəf edildi. Saat 17 radələrində batareya yerinə yetişdi, lakin artıq gec idi: alay bir verst geriyə, yüksəkliyə çəkilmişdi.

Haşımbəyovun süvari dəstəsi həmin vaxt ermənilər Meşəlidən, Qazanı kəndindən sıxışdırıb çıxararaq Fərrux kəndini tutdu, o, indiyədək oradadır.

Sol cinahda ermənilər az qüvvə və bundan qabaq Əsgəranda ələ keçirdikləri iki pulemyotla əks həmləyə keçdilər, onları Xanabaddan vurub çıxartdıq və qaçmağa məcbur etdik. Qaçışın qarşısı yüz nəfərlik Parlament mühafizəsini şəxsən hərəkətə gətirməyimlə alındı. Artilleriya əla atırdı, xüsusən podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun[1] batareyası, ancaq təəssüf ki batareya komandiri özünü cilovlaya bilmir və batareya ilə birlikdə döyüşə atılır.

Hal-hazırda ermənilər Əsgəranı, Kürd-Xanabad kəndini, 3360-cı yüksəkliyi, Daşbaşı kəndini tuturlar.

Ümumilikdə bizim tərəfdən ermənilər döyüşlə iki verstliyə sıxışdırılıblar. İtkilərimiz: beşinci alayda gizir Nəcəfəliyev və on əsgər öldürülmüş, gizir Dauşvili, gizirlər Əsgərov, Ərəbov yaralanmışlar; Parlament mühafizəsindən yeddi əsgər öldürülmüş və on beşi yaralanmışdır.

Qoşunların əhvali-ruhiyyəsi əladır, düşmən çoxlu itki verib, təkcə Xaraşurtda düşmənin altmışadək meyidi var.

General Həbib bəy SƏLİMOV»

* * *

«Hərb nazirinə!

Xankəndindən Şuşaya şose yolu Malıbəyli kəndindən yüksəkliklər vasitəsilə Daşkəndə, cənubda Manaşarx kəndi də daxil olmaqla, Şuşakəndədək uzanan erməni mövqelərindən atəşə tutulmuşdu. Həmin mövqelərdə sayı, təxminən, iki mindən az olmayan əsgərlər, dağ topları və iki pulemyotla silahlanmış Əsgərandan çəkilmiş ermənilər, eləcə də bütün ətraf kəndlərdən silahlı adamlar cəmləşmişdilər.

Hücum saat 10:00-da üç kolonla başlandı: öndə qubalılar, sağ cinahı ötüb-keçməklə Malıbəylidən, Şuşakənddən şərqə olan yüksəklikdə

---

[1] Bəhram bəy Qasım bəy oğlu Nəbibəyov (1884-1930) Azərbaycan Milli Ordusunda polkovnik rütbəsi alıb. Şəki şəhərində anadan olub. 1930-cu ildə Şəki rayon hərbi komissarı olanda aprelin 13-də bolşeviklərə qarşı üsyan edib. Səkkiz rayon əhalisini üsyana qaldırıb, başçılıq edən polkovnik Bəhram bəy yeddi gün hakimiyyətə qarşı döyüşlər aparıb. Bideyiz dağında sayca çox olan çekist qoşunları ilə vuruşmalarda həlak olub. - Ş.N.

iki dağ topu olan Tatar alayı, düşmənin sol cinahını Şuşakənd qəbiristanlığı tərəfdən ötüb keçmək üçün kəsə yolla Bakı alayının taboru göndərilmişdi.

Zati-aliniz tərəfindən yaradılan şanlı qoşunlarımız köhnə, döyüşlərdə bərkidilmiş hissələrə məxsus şücaətlə vuruşurdular.

Döyüşün qəhrəmanları bunlar idi: şığıyaraq Daşkənd yüksəkliyini ələ keçirən qubalılar və bir neçə basqına baxmayaraq, bir an da sarsılmayan və üzərinə düşən hər mərmiyə görə dərhal cavab atəşi açan podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun batareyası.

Saat 12 radələrində mənim ehtiyatımın himayəsi ilə bakılılarla birlikdə qubalılar tərəfindən cinahlardan əhatə olunan və çevik həmləyə məruz qalan düşmən sarsıldı və Keşişkəndə üz tutdu.

Saat 20 radələrində qoşunların bir hissəsi ilə Şuşaya gəldim. Bütün dəstə bura toplaşır. Qoşunlar üçgünlük döyüşlərdən bərk yorulublar və çox güman ki, sabah onlara istirahət verəcəyəm.

General Həbib bəy SƏLİMOV,
8 aprel 1920-ci il»

* * *

10 aprel 1920-ci il, Şuşa

Podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun üçüncü batareyasının topları tamamilə yararsız hala düşdüyü üçün onların 1902-ci il nümunəli porşenli toplarla əvəz olunması və yaxşı olar ki, yeni batareya göndərilməsi haqqında təcili sərəncam vermənizi xahiş edirəm.

General Həbib bəy SƏLİMOV

* * *

«Qarabağda döyüşün vəziyyəti haqqında
General Əli ağa Şıxlinskiyə məlumat

8 aprel 1920-ci il

Dığ kəndi istiqamətində irəliləyən düşmən Abdallar kəndindən vurulub çıxarıldı. Zabux çayının o tayına qədər qovuldu. Bizimkilər Yarma kəndini alıb Keçəl dağına gedən yolu Abdallara qədər təmizlədilər.

Cavanşir alayını yenidən təşkil etmək üçün Qarabağ alayından bir bölüyü də ona birləşdirdim. Yeni təşkil etdiyimiz dağ batareyasının gücü ilə düşməni Zabux çayının o tayından da qovub çıxartmaqdır.

General Həbib bəy SƏLİMOV»

* * *

«Hərb nazirinə!

...Bu vəziyyət əhali arasında çaxnaşma yaratdı. Onlar bizim Ağbulaq yaxınlığında dayanan alayımızı xəbərdar etmədən çaxnaşma salaraq, qaçır, Abdal kəndində olan əsgərlərin bir hissəsini də arxalarınca aparırlar.

Bütün bunlar aralarında iki minə yaxın silahlı şəxslər olan Ağdam əhalisinin gözləri qarşısında baş verirdi.

Bir nəfər belə gülablılıların köməyinə getmədi, əksinə iki-üç yüz ermənin Gülablıda görünməsi bütün «mərd qarabağlıları» çaxnaşmaya saldı. Əlbəttə, onlar səs-küyə salaraq mərkəzə teleqram vurdular və Bakı da tez onların köməyinə gəldi.

Mən Qarabağda baş verən hadisələrdən xəbərdaram və şəraitə görə mümkün olan bütün tədbirlərdən istifadə edirəm. Lakin abdallıların, gülablıların, Xaçınki kənd əhalisinin arzusu ilə qoşunu ata bilmərəm. Ayın 19-da səhər saat 10-da mən özüm Ağdamda oldum, partizanlar üçün məhkəmə qurdum, lazım olan tədbirləri gördüm.

Nəticədə, biz Güləbird kəndini, Qızıl hündürlüyünü tutmuşuq, Abdal kəndinə hücumu davam etdiririk.

Mənə inanın ki, mən özümü qorumuram, şəxsən olduğum və komandirlik etdiyim yerlərdə düşmənin bizi qəflətən yaxalamasına yol verməyəcəyəm.

Tatar alayının dərhal qayıdıb Cəbrayıla gəlməsinin böyük əhəmiyyəti olar, çünki bu alayın əksəriyyətini ləzgilər təşkil edir, bu da Quba qəzasında az fayda verə bilər.

General Həbib bəy SƏLİMOV,
10 aprel 1920-ci il»

* * *

«Bakı, general-leytenant Əli ağa Şıxlinskiyə

Dünənki döyüş göstərdi ki, ermənilər bütün vasitələrdən istifadə ediblər. Əsgəran cəbhəsində Dilicandan gəlmiş, əla təlim edilmiş və çox gözəl döyüş aparan Dəli Qazarın partizanları bir yerə cəmləşiblər.

İndiki partizanlara ümid bəsləmək olmaz. Onlara kəsərli söz, xalqa çoxlu pul və bütün başqa vasitələrlə köməklik göstərmək lazımdır ki, onlar Vətənə daha böyük həvəslə xidmət etsinlər. Təkrar edirəm, məsələ çox ciddidir, artıq Ermənistan və Azərbaycan arasında Qarabağda gizli müharibə gedir. Hər tərəfdən patronlar tələb edirlər. Onların neçəyə olursa-olsun, alınıb gətirilməsi vacibdir. Hazırda dövlətin ehtiyatları Gəncədən Araza qədər ərazidəki cəbhə üçün, düşmənlə müqayisədə həddindən artıq azdır. Ancaq etibarlı və yaxşı təşkil olunmuş partizanları müvəqqəti bizim tərəfə yönəldə bilərlər.

General Həbib bəy SƏLİMOV
31 mart 1920-ci il»

* * *

«Bakı, general-leytenant Əli ağa Şıxlinskiyə

Droqonun *(Qarabağ ərazisində döyüşən erməni-daşnak silahlı birləşmələrinin komandiri - Ş.N.)* qüvvələrinin hücumu zamanı Şuşa şəhərinin vəziyyətinin nə dərəcə ağır ola biləcəyini nəzərə alaraq, ermənilərə Cavad qəzası tərəfindən güclü təzyiq göstərilməsini lazım bilirəm. Eyni zamanda İran şahsevənləri Zəngəzur qəzasına soxulsaydılar, daha yaxşı olardı. Geniş hücum əməliyyatı aparmaq üçün tək Cəbrayıl qəzasının vəsaiti kifayət deyildir.

ADR-in Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı,
General Həbib bəy SƏLİMOV,
31 mart 1920-ci il»

* * *

1918-20-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusunun yaranmasında əvəzsiz xidmətləri olan general Həbib bəy Səlimov 1881-ci il fevralın 8-də İrəvanda anadan olub.

Onun 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər olan hərbi fəaliyyəti Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində *(F. 409, S. 1. iş 37290. V. 1-6, şəxsi iş № 2976*) saxlanılır.[1] Sənəddə göstərilir ki, generalın atası Hacı Yusif İrəvan quberniyasında məhkəmə iclasçısı vəzifəsində işləyib.

[1.] Generalın 1912-ci ilə qədərki "Şəxsi işi"ni bizə göndərən Moskvada yaşayan həmyerlimiz tədqiqatçı-alim Eldar İsmayılova təşəkkürümüzü bildiririk. - Ş.N.

Birsinifli İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirən Həbib bəy İrəvan gimnaziyasına qəbul olunur və gimnaziyanı birinci dərəcə ilə qurtarır.

1900-cü il avqustun 12-də orduya könüllü gələn Həbib bəy Səlimov 156-cı Yelizavetpol süvari alayında bir il iki ay xidmət etdikdən sonra ona unter-zabit rütbəsi verilir. O, Tiflisdəki süvari məktəbini də 1902-ci il sentyabrın 1-də əla qiymətlərlə bitirir. Üçüncü Qafqaz atıcı batalyonunda xidmət edən Həbib bəyə podporuçik rütbəsi verilir. 1905-ci il oktyabrın 4-də isə batalyon yaveri vəzifəsində çalışır. İki il bu vəzifədə çalışan Həbib bəy 1907-ci il avqustun 6-da üçüncü rotanın komandiri təyin olunur. Həmin ilin sentyabrın 22-də «Müqəddəs Vladimir» ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunur. Sülh dövründə gənc zabitin belə bir yüksək ordenlə təltif olunması orduda nadir hadisə idi. Sənədlərdə göstərilir ki, 1906-cı il iyulun 16-dan dekabrın 4-nə qədər Həbib bəy Şuşada ezamiyyətdə olarkən atıcı batolyonu ilə yerli əhalinin köməyinə gəlib onlara yardım göstərmişdir.

Sonrakı illərdə (1908-1910-cu illərdə) Beşinci Qafqaz atıcı batalyonunun sıralarında Culfa sərhədində və İrandakı Qəzvin hərbi dəstəsində xidmət edən Həbib bəy Tehranda «kəşfiyyatın məxfi tapşırığı» ilə fəaliyyət göstərmişdir.

1912-ci il avqustun 9-da Həbib bəy Səlimova ştabs-kapitan rütbəsi verilmişdir.

* * *

Cümhuriyyət dövrünün ən görkəmli sərkərdələrindən biri, general-mayor Həbib bəy Hacı Yusif oğlu Səlimov 1918-ci il martın 4-də Petroqradda Baş Qərargahın Nikolayev Hərbi Akademiyasını bitirib.

Baş Qərargah rəisi kimi mühüm vəzifəyə təyin olunan Həbib bəy nə kabinet, nə də məiyyət generalı olmamışdır. Milli Ordumuzun ilyarımlıq fəaliyyətində daim ön cəbhədə olmuş, fitri hərbi istedadı ilə Azərbaycanın müstəqilliyinə təcavüz etmək istəyən silahlı düşməni məhv etmişdir. Təəssüf ki, bu şöhrətin ömrü uzun çəkmədi. Həmin ilin aprelində ölkəmizə basqın edən bolşevik-daşnak qüvvələri mərd və yenilməz general Həbib bəy Səlimovu məhv etmək üçün min bir fəndkirliyə əl atdılar.

Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxiv sənədlərindən öyrənirik ki, may ayında Həbib bəy Səlimov Naxçıvana hərbi komissar təyin olunur. 1920-ci il iyulun 19-da Naxçıvan şəhər general-qubernatorunun 3402 saylı möhürlü rəsmi sənədi ilə Təbriz şəhərinə ticarət məsələləri ilə məşğul olmaq üçün on dörd günlüyə ezam olunur.

Avqustun 26-da Naxçıvan İnqilab komitəsinin sədri XI ordunun xüsusi şöbə rəisi, cəllad Pankratova yazılı məlumat verir ki, Həbib bəy Səlimov iyunun 30-da qayıtdı. Qızıl ordunun ehtiyacı olduğu ticarət məhsullarından kifayət qədər gətirə bilmişdir.

Sentyabrın 1-də həbs olunan general Həbib bəy Səlimov üçün 2017 saylı həbs vərəqəsi yazılır. Yalançı ittihamların «bayramı» başlayır. Adamın varlığını sarsıdan odur ki, Qubin soyadlı rusdan başqa yalançı ittihamların əksər müəllifləri öz dindaşlarımızdır. Onlar çalışırlar ki, general Həbib bəyin yuxarıda xatırladığımız Əsgəran, Muğan və Lənkəran döyüşlərində əvəzolunmaz xidmətlərini dansınlar. Alınmır, ağ yalan belə igid generalın hərbi fəaliyyətinə ləkə sala bilmir. Onda naxələflər başqa fəndə əl atırlar. Deyirlər ki, 1918-ci ildə türk generalı Nuru Paşa Azərbaycana gələndə Həbib bəy Səlimov onun ordusunda bolşeviklərə qarşı döyüşlər aparmışdır.

Bu tarixi fakt, həqiqətən, olmuşdur. Gəncədən sonra cəbhəni iki yerə - şimal və cənub qruplarına ayıran Nuru Paşa cənub qrupunun komandiri polkovnik Həbib bəy Səlimovu təyin etmişdi.

Hətta sonralar (1934-cü ildə) vətəni Türkiyədə «Böyük hərbdə Bakı yollarında» adlı kitab yazan türk podpolkovniki Rüştü bəy Həbib bəy Səlimovu əsərində igid bir sərkərdə kimi xatırlayır: «Cəsur, döyüş texnikasını gözəl bilən türk ordusunun yüksək rütbəli zabitləri tərəfindən layiqincə qiymətləndirilən polkovnik Həbib bəy rus ordusunda yetişmiş azərbaycanlı zabitlərdəndir». Qəribə burasıdır ki, bolşeviklərə quyruq bulayıb Həbib bəy Səlimov haqqında iftira, yalançı ittihamlar verən dindaşımız rotmistrin özü də türklərlə birgə döyüşlərdə iştirak etmişdi. Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxiv sənədlərindən öyrənə bildim ki, rotmistri (nüfuzlu nəslinə hörmətim olduğuna görə rotmistrin adını, soyadını çəkmək istəmirəm) 1926-cı ildə bolşevik FK-sı Solovetsk adalarına ömürlük sürgünə göndərib. Atalar demişkən, özgəyə quyu qazanın özü düşər.

Yuxarıda xatırlatdım ki, general Həbib bəy Səlimovun milli orduda vəzifəsi Baş Qərargah rəisi idi. Peşəkar hərbçilər yaxşı bilirlər ki, qərargah ordunu idarə edən ağıl, beyin deməkdir. Məgər, dünya şöhrətli sərkərdə, hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov və onun müavini Əli ağa Şıxlinski kimi peşəkar hərbçilər, bolşeviklərə quyruq bulayan rotmistrin zəif komandir zənn etdiyi Həbib bəy Səlimovu Baş Qərargah rəisi kimi məsul vəzifəyə təyin edərdilərmi? 1919-cu il fevralın 26-da

otuz bir saylı əmrlə polkovnik Həbib bəy Səlimova general-mayor rütbəsi verərdilərmi? Əlbəttə, yox!

General Həbib bəy Səlimov 1918-20-ci illərdə milli ordumuzda xidmət edən, milliyyətcə Litva tatarı olan general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçdən sonra ikinci generaldır ki, ali hərbi təhsili vardı.

General Həbib bəy Səlimovun ittihamlarında yazılır ki, Tiflisdə və Bakıda təşkilat fəaliyyət göstərir. Onlar üsyana hazırlaşırlar. Tiflis və Batumidə əks-inqilabçılara general Vrangel, general Səlimov vasitəsilə silah göndərir. Bakı quberniyasının Cavad qəzası İranın Şahsevən quldurlarının köməyi ilə üsyana hazırlaşır, köməyi general Səlimovdan alırdı.

Sonrakı ittihamlardan məlum olur ki, niyə məhz general Səlimovu, Naxçıvan Hərbi komissarını onun vəzifəsinə, sənətinə heç bir dəxli olmayan ticarət malı gətirməyə İrana göndərmişlər. Bunların hamısı mərd general Həbib bəy Səlimovu həbs etmək üçün hazırlıq idi.

Üç ay yarım həbsxanada üzərinə oxunan yalançı ittihamları və üzləşmələri yazılı şəkildə rədd edən milli ordu generalı Həbib bəy Səlimovu güllələmək üçün «İran məsələsi», 1919-cu ildə Lənkəran yürüşündə yerli Muğan əhalisini soyub-talaması, ağqvardiyaçı praporşik Dubininlə, Nuru Paşa və Zeynalovla əlaqəsi, Cümhuriyyət vaxtı Sovet hökumətinə nifrəti, Sovet vaxtı Naxçıvanda xan və bəylərlə oturub durması bolşeviklərin əlində daha «əsaslı» faktlar olub.

Həmin vaxtlarda Naxçıvandan «Azərbaycan Kommunist Partiyasına» Az. FK-nın (Fövqəladə Komissiyanın) mühüm şöbə katibinin tarixsiz və imzasız donos - məktubu general-mayor Həbib bəy Səlimovun cavan ömrünə son qoymaq üçün canfəşanlıqla təşkil olunurdu.

Donos-məktubda oxuyuruq: «Əks-inqilabçı general Həbib bəy Səlimov Naxçıvan əhalisi arasında şayiələr yayır, xan və bəylərlə Sovet hökumətinin əleyhinə işləyir. O, ilk dəfə Naxçıvana gələndə inqilabçı türk hökumətinə məktub göndərib ki, yerli Azərbaycan əhalisi qırmızı ordu tərəfindən əzilib qul halına salınır. Bu məktubu barədə general H. Səlimovun özü bizimlə birgə işləyən ermənilərlə söhbətində açıb deyib. O, İranda olanda da burdan qaçıb getmiş, xan və bəylərlə oturub dururmuş. Bu gün onun əhvali-ruhiyyəsi yerli əhalinin və komandiri olduğu əsgərlərin daşnaklara qarşı döyüş ruhunu məhv edir. Onun belə yaramaz hərəkətlərinə dözmək mümkün deyil. Xahiş edirik, fövqəladə halda onu buradan Bakıya göndərəsiniz.

Az. FK-nın mühüm şöbə katibi.
Katib.»

1920-ci il oktyabrın 15-də isə agent məlumat verir ki, general Həbib bəy Səlimovun təşkilatı ilə bağlı aşağıdakıları öyrənə bildim:

«General keçmiş rus ordusunda polkovnik rütbəsində xidmət edib. Baş Qərargah Akademiyasının məzunudur. Azərbaycan hökuməti onu general-mayor rütbəsi ilə təltif edib. Təşkil etdiyi əks-inqilabi dəstəni indi ingilislər maliyyələşdirir. Dəstənin fəaliyyət dairəsi Araz çayının sahilləridir. Onun əks-inqilabi dəstəsinin üzvləri quldur ağqvardiyaçıların və şahsevənlərin qalıqlarından təşkil olunub. Komandir heyəti ağqvardiyaçı zabitlərdən, gürcü və ermənilərdən (? - Ş.N.) ibarətdir. Təşkil olunmuş dəstənin məqsədi: əgər gürcülər və ermənilər hücuma keçərlərsə, Bakı-Tiflis yolunu onların köməyi ilə bağlamaq. Ənvər Paşa ilə hələ heç bir əlaqələri yoxdur. General Həbib bəy Səlimov Müsavat hökuməti vaxtı Xəlil Paşa ilə apardığı münaqişəyə və yaramaz hərəkətlərinə görə müsəlman əhalisi arasında hörmətə malik deyil».

General Həbib bəy Səlimova məxsus 1920-ci il 19 dekabr tarixli «İstintaq işi»nin doxsan doqquzuncu səhifəsindən «Üçlüyün» çıxarışı:

«Əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırılan sabiq general-mayor Həbib bəy Yusif oğlu Səlimovun 1241 saylı işinə baxıldı. Onun günahları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sovet hökumətinə qarşı əks-inqilabi mübarizəsi. Müsavat ordusunun döyüş hazırlığında saxlaması və rəhbərliyi.

2. Gəncə üsyanı zamanı Sovet Azərbaycanından qaçmaqda və İrandan gəlmiş qiyamçı dəstələrin Muğanda qızıl orduya qarşı döyüşlərə rəhbərlikdə.

3. 1919-cu ildə Muğanda inqilabçı kəndliləri tərk-silah etməkdə və qarətdə günahlandırılır.

Səlimova qarşı yürüdülən ittihamlar və bir sıra başqa cinayətlər istintaq zamanı təsdiq olunmuşdur. Qərara alındı: Sovet hökumətinə qarşı çıxan Həbib bəy Yusif oğlu Səlimov güllələnsin. Ondan alınan əmlak müsadirə olunsun və respublikanın gəlirinə keçirilsin. Cinayət işi və aktlar arxivə təhvil verilsin.

Əslini imzaladı: XI ordunun xüsusi şöbə rəisi Semyon Pankratov və böyük müstəntiq Qubin».

Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan səksən iki nömrəli protokol da cəsur general haqqında ağ yalanla doludur. 1920-ci il avqustun 22-də Naxçıvan Komyaçeykasının iclasında hərbi komissar Starovun sədrliyi və Fyodorovun katibliyi ilə yeddi nəfər bolşevik Müsavat

generalı Həbib bəy Səlimovun fəaliyyəti barədə işə baxıblar. Lakin cəmi üç nəfər - «Troyka» dindirilmişdir.

Birinci şəxs Şahtaxtinski: «General Səlimov zəhmətkeş xalqın satqınıdır, səbatsızdır. O, Bakıdan İrana qaçdı və oradan Naxçıvana gəlib camaatı dilə tutdu ki, əhali razılıq versin, onun polku 600 əsgər 10 ədəd top və bir neçə pulemyotla Naxçıvana gəlsin. O, Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparırdı. Lakin indiki hökumətə qarşı günahını boynuna almır. Alayın silahlarını İranda satıb mənimsəmişdir».

İkinci şəxs Rüstəmov: «Mən Şahtaxtinskinin dediklərini təsdiq edirəm və əlavə olaraq bildirirəm ki, general Səlimov yerli əhalini başa salırdı ki, onun başçılığı ilə Naxçıvana yeni alay toplansın və bolşeviklər əleyhinə vuruşsunlar. O, həqiqətən, Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparırdı...»

Üçüncü şəxs Xəlil bəy: «Daşnaklar Şuşaya hücum edəndə (1920-ci il mart ayında - Ş.N.) Azərbaycan hökuməti korpus təşkil edib general Səlimovun başçılığı ilə cəbhəyə daşnaklarla vuruşmağa göndərdi. Lakin Səlimovun təcrübəsizliyi və korpusa başçılıq edə bilmədiyindən, xeyli yaralı və ölüm hadisələri olmuşdur. Lakin mən işə qarışandan sonra döyüş müvəffəqiyyətlə başa çatdı və daşnak hücumu darmadağın edildi.[1]

Bütün bunlardan sonra Azərbaycan hökuməti ona 242-ci polka və üçüncü Qafqaz alayına başçılıq etməyi tapşırdı. Ovaxtkı qırmızılar Bakıya yaxınlaşırdı, mən ona təklif etdim ki, qırmızıları müdafiə etsin. O, söz versə də, sözünü yerinə yetirmədi, satqınlıq elədi. Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparmağa başladı».

Yekunda: yoldaş Startov təklif etdi ki, general Həbib bəy Səlimovu həbs edib XI ordunun hərbi məhkəmə sovetinin sərəncamına göndərmək.

Bütün bu yalançı ittihamlardan sonra bolşeviklər general Həbib bəy Səlimovu 1920-ci il dekabrın 30-da, saat 10:30-da güllələdilər. İstintaq işində Həbib bəyə yürüdülən ittihamlardan biri də onun əmlakının müsadirə olunmasıdır. Bəs, nəyi vardı Həbib bəy Səlimovun? Sənədlərdə göstərilir ki, subaydır, 39 yaşı var. Qardaşı ilə birgə yaşayır, iki desyatin torpağı və üç desyatin dədə-baba bağ sahəsi... Vəssalam.

---

[1] Naxçıvanın mühafizə komandanı Xəlil bəy tamamilə haqsız və qərəzli danışıb. O, döyüşlərdən yazılan çoxlu xatirələrdə və arxiv sənədlərində daşnakların 1920-ci ilin martında Şuşa və Xankəndindən əzilib çıxardılması məhz general Həbib bəy Səlimovun komandirlik məharəti sayəsində olduğu dönə-dönə qeyd olunub. Bolşevikləri ələltısı, avantürist Xəlil bəy isə həmin döyüşdə kiçik könüllülər dəstəsinin komandiri olmuşdur. General-mayor Həbib bəy Səlimov isə Qarabağ ərazi qoşunlarının komandanı idi. - Ş.N.

GENERAL MURAD GƏRAY BƏY TLEXAS
və ya onun faciəli taleyi
(1874-1920)

«Doğrusu, bilmirəm ki, mənim məzarım bir vaxt gül dəstələrilə bəzənməyə layiqdir, ya yox. Lakin siz, mənim məzarım üzərinə qılınc qoymalısınız. Çünki mən bəşəriyyətin azadlığı uğrunda mübarizədə cəsur bir əsgər olmuşam.»

Henrix HEYNE,
məşhur alman şairi (1797-1856)

Milliyyətcə çərkəz olan general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas Heynenin dediyi kimi, bəşəriyyətin azadlığı uğrunda yox, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda 1918-1920-ci illərdə mübarizədə cəsur bir sərkərdə kimi vuruşub. Azərbaycanlı olmasa da, din qardaşımız kimi həmin illərdə milli ordumuzun formalaşmasında onun danılmaz fəaliyyəti olub. Uzun illərdən sonra da olsa, general Tlexası biz bu gün Azərbaycan xalqının qəhrəman övladı kimi xatırlamalıyıq. Xalqımıza təmənnasız və sədaqətlə xidmət edən belə bir sərkərdə unudulmağa layiq şəxsiyyət deyil. İnanıram ki, gələcək nəsil hərb tariximizdə onun şərəfli adı və fəaliyyəti ilə fəxr edəcək.

1920-ci il mayın 29-da güllələnən general Murad Gəray bəy Tlexasın nəinki ideya silahdaşları, hətta onunla əks cəbhədə dayanan bolşevik müasirləri Həmid Sultanov, Ağababa Yusifzadə və başqaları otuzuncu illərdə belə onun sərkərdə vüqarını, zəhmli görkəmini yada salıb yazırdılar: "General Tlexasın xarici görkəmi çox təsiredicidir. Ucaboy, enli kürəkli, gözləri od saçır, çiyinlərində böyük epoletlər. Enli yazı stolu arxasında oturur. Stolun üstündə isə müxtəlif dəftərxana alətləri parıldayır. Bir sözlə yaşıl örtüyün üstü müxtəlif fiqurlarla doludur. Ən başlıcası isə sağ tərəfdə naqan, sol tərəfdə isə qamçı yerləşir. O, qorxu bilməz bir şəxsiyyət idi".

* * *

Etiraf edirəm ki, istər mətbuatda, istərsə də televiziya və radiodakı çıxışlarımdan sonra mən nəsə yeni bir şey "qazanıram". Qazanıram o mənada ki, bu çıxışlarımın əks-sədası həmişə mənim xeyrimə olur. Xüsusilə, indi yaşı ötmüş adamlar vaxtilə ata-babalarından eşitdiyini, bəziləri də sərkərdələrimiz haqda bildiyi məlumatları mənə çatdırırlar.

Sağdan 2-ci sırada üçüncü general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas

Televiziyada "Hərb tariximizdən" verilişindəki çıxışımdan sonra da bir ağbirçək ana köməyimə çatdı.

- Sizin çıxışınıza baxdım, - dedi, kövrək bir qadın səsi ilə, - general Tlexas haqqında niyə ötəri danışdınız?

- Olan-qalan faktım bunlar idi, - cavabını verdim.

- Mən uzun illər arxivdə işləmişəm, general Murad Gəray bəy Tlexasın məhkəmə qovluğunun yerini sizə demək istəyirəm. Qırxıncı illərdə tale elə gətirdi ki, mən xeyirxah bir adamın köməyi ilə Daxili İşlər Nazirliyinin Arxiv İdarəsində işə düzəldim. Bir neçə dəfə "etibarsız nəslin nümayəndəsi, türk qarışıqlı casus" kimi məni işdən çıxarmaq istədilər. Orada işləyənlərin əksəriyyəti rus, erməni və cuhud idi. Amma işgüzarlığım və altı dil bilməyim köməyimə çatdı. Nəsil-nəcabətimdə türklük olduğunu bildiklərinə görə bəzi sənədlərlə məşğul olmağa mənə icazə vermirdilər.

Bir gün Əli Bayramovun öldürülməsi və məhkəməsi barədə sənədləri sahmana salmağı mənə tapşırdılar. Dünənki verilişdə etiraf etdiniz ki, general Tlexas haqqında çox az məlumatınız var. Generalın ömür yolunu oradan təfsilatı ilə öyrənə bilərsiniz. Orada hər şey var: məhkəmə sorğu-sualları, şahid dindirilmələri, güllələnmə haqqında hökm...

Səhv etmirəmsə, səkkiz, ya da on qovluq olmalıdır. İndi həmin sənədlər Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılır.

Neçə il axtardığım sənədlərin yerini nişan verən ağbirçək ana Fatma xanım Məcid ağa qızı Yusifzadə idi. 1922-ci ildə Batumi şəhərində dünyaya gəlib. Atası Məcid bəy Yusif oğlu Şəkinin Zunut kəndindəndir. Aprel çevrilişindən əvvəl onun Batumidə mülkü, dəri-yun zavodu olub. Bu varlı və səxavətli kişini bolşeviklərin fıtvası ilə 1927-ci ilin avqust ayında şəkili nökəri Əli adlı bir acarın köməyi ilə öldürüb. Bolşeviklər Məcid bəyi öldürənləri cinayətkar kimi həbs edib, Sibirə sürgün ediblər. Mülkə və var-dövlətə isə sahib olublar. Beş yaşlı balaca Fatmanı da Beşumi dağının ətəyində yerləşən yetimxanaya veriblər.

1930-cu ildə uşaq evinin müəllimi Makilyovski soyadlı rus ziyalısı xeyirxahlıq edib Fatmanı Batumidəki türk məktəbinə oxumağa qoyur. Fatma burda yeddiillik təhsil alır.

Fatma xanım deyir ki, anam Ayişə xanım Mustafa qızı türk idi, daha doğrusu, milliyyətcə laz idi. Lazlar gürcü dinindən müsəlmanlığa keçiblər. Anamın ulu babası İslam dinini qəbul etmək üçün ilk dəfə bayraq qaldırıb lazları türkləşməyə çağırıb. Ona görə də ana tərəfim Bayraqdar, bəzi sənədlərdə isə Bayraqdarşi soyadını daşıyırlar. Babam Həccə getdiyinə görə ona Hacı Bayraqdar titulunu veriblər. İndi Türkiyədə bizim nəslin bir qolu Albayraq soyadını daşıyır.

Tarixdə özünü igid tayfa kimi tanıdan lazlar haqqında altıncı əsrin Vizantiya tarixçisi Aqatiya yazırdı: "Lazlar qüdrətli və məğrur tayfadır. Onlar digər gürcü tayfalarına da hökm edirlər. Lazlar kolxların qədim adı ilə fəxr edirlər. Başqa dövlətlər içində öz sərvətinin bolluğu, təbəələrinin çoxluğu, torpaqlarının böyüklüyü, məhsuldarlığı və xasiyyətlərinin gözəlliyi ilə fərqlənən lazlara bərabər elə bir tayfa tanımıram..."

* * *

Fatma xanım Yusifzadənin məsləhəti ilə Mərkəzi Dövlət Arxivinə gedib general Murad Gəray bəy Tlexas haqqında araşdırmalar apardım.

Arxivdə rast gəldiyim sənəd Bakıda iğtişaş törətmək istəyənlərə qarşı görüləcək tədbirlər haqqındadır. Bakı ərazisinin Hərbi general-qubernatorluğu üzrə verilmiş həmin elanı Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun hərbi general-qubernatoru, general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas vermişdir. Elanda deyilir:

"Mənə məlumatlar çatır ki, şəhərdə əhali arasında yaxın günlərdə tətillərin, talanların və ictimai asayişi poza biləcək buna bənzər hadisələrin baş verə biləcəyi haqqında şayiələr gəzir.

Bu məlumatların bədniyyətli adamlar tərəfindən şəhərin rəvan ictimai həyatını açıq-aşkar pozmaq və əhalinin səbatsız ünsürlərini hökumət əleyhinə qaldırmaq məqsədilə yazıldığını nəzərə alaraq, bununla, bəyan edirəm ki, mən heç bir vəchlə heç bir talana, yaxud hər hansı digər zorakılıq hərəkətlərinə yol verməyəcək, istənilən hökumət əleyhinə çıxış mənim tərəfimdən sərəncamımdakı ixtiyaratın bütün ciddiliyi ilə beşiyindəcə boğulacaq və təxribatçı şayiələr yayan şəxslərə qarşı onların müharibə dövrünün qoşunları ilə mühakimə olunmaqdan ötrü hərbi məhkəmələrə verilmələrinədək tərəfimdən ən qətiyyətli tədbirlər görüləcək.

Bunu nəzərə alaraq, Bakı şəhəri və onun rayonunun dinc vətəndaşlarından buna bənzər şayiələrə uymamağı və məndən asılı olan bütün tədbirlərə zəmanət verdiyim adi həyat tərzlərini, sakitliyi davam etdirmələrini rica edirəm.

Bununla birlikdə vətəndaşların nəzər-diqqətinə çatdırıram ki, hal-hazırda ağır ərzaq böhranı keçirməyimizi nəzərə alaraq, aztəminatlı və digər əhaliyə ucuz qiymətlərlə ilk tələbat mallarını almaq imkanı yaratmaqla, həmişə böhranı səngitməkdən ötrü hökumət tərəfindən bir sıra təcili tədbirlər görülmüş və beləliklə, yaxın günlərdə böhran əhali üçün əlverişli tərzdə həll olunmalıdır.

Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun
Hərbi general-qubernatoru,
general-mayor Murad Gəray bəy TLEXAS"

İkinci sənəd isə çox qısadır. O da general Murad Gəray bəy Tlexasa aiddir:

"1920-ci ilin aprelin 27-də Bakıda silahlı çevrilişin həyata keçməsində və hazırlığında Türk kommunistləri Süleyman Nuru, Məmməd Tahir, Fuad Sabit fəal çalışmışlar. Ona görə də bunların gücü və fəaliyyəti ilə Bakının hərbi qubernatoru, general Murad Gəray bəy Tlexas həbs edildi *(MK - yanında MLİ MPAF, fondu 456, siy.18, iş 38, vərəq 16).*

Üçüncii sənəd:

"1920-ci il aprelin 28-də Bakının general-qubernatoru Murad Gəray bəy Tlexas satqınları, qorxaqları ifşa edərək söz verirdi ki, bolşeviklərin

hücumunu və daxildən olan üsyanları yatırdacaq. O, müdafiə istehkamlarını möhkəmlətdi və tələb etdi ki, ona vəzifəsində qeyri-məhdud səlahiyyət verilsin. General-qubernator Tlexas deyirdi:

- Mənim ordum da var, donanmam da. "Qars", "Ərdahan", "Astarabad" hərbi gəmilərimizlə sahil istehkamlarından Bakının dəniz istiqamətini müdafiə edə bilərik".

Bəs, Tlexas kim idi, onu bolşeviklər niyə güllələdilər?

General-mayor Murad Gəray bəy Tlexas (1874, Kuban vil. 1920-ci il, 29 may, Bakı ş.).

Milliyyətcə çərkəzdir. 1874-cü ildə Kuban vilayətinin Yekaterinodar şəhərində *(indiki Krasnodar - Ş.N.)* hərbçi ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Maykop şəhərində alıb. Sankt-Peterburqdakı Mixaylovsk artilleriya məktəbini bitirib. 1912-13-cü illərdə 51-ci artilleriya briqadasında kapitan rütbəsində xidmət edib. Port-Artur və Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Hər iki müharibədə nümunəvi döyüşən zabit kimi şöhrət qazanıb. Tlexas zabitlərə məxsus iki dəfə "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub. 1918-ci ilin payızında ağqvardiyaçılar Kuban və Adigeyanı tutdular. Tlexas ondan sonra din qardaşı kimi bizə pənah gətirib. General Əli ağa Şıxlinski onu Əlahiddə Azərbaycan korpusunun tərkibində olan ikinci nişançı-topçu briqadasının komandiri təyin edib. Bir az sonra Baş Qərargahda Baş Artilleriya idarəsinin rəisi təyin olunub. 1919-cu il dekabrın 4-dən Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun general-qubernatoru. Azərbaycan Milli hərəkatında və ordu quruculuğunda önəmli yeri var. Onun ilyarımlıq Azərbaycan ordusundakı əla fəaliyyəti hərb nazirinin və Baş Qərargah rəisinin iki əmrində öz əksini tapır. 1919-cu il sentyabr və dekabr aylarında verilən 421 və 559 saylı əmrlər Azərbaycan Yeni Tarix Mərkəzi Dövlət Arxivində "tamamilə məxfidir" qrifi ilə saxlanılır.

"Bizim üçün böyük əhəmiyyətə malik olan müxtəlif predmetlər, silahlar və başqa hərbi əmlak əldə etmək üçün mən Gürcüstan Respublikasının Tiflis şəhərinə Baş Artilleriya idarəsi rəisi, general-mayor Murad Gəray bəy Tlexasın rəhbərliyi altında komissiya göndərmişdim.

Bir sıra ciddi çətinliklərə baxmayaraq, qısa müddət ərzində olduqca sərfəli qiymətlərlə Bakıda və Gəncədə qiymətli əmlak kütləsi quraşdırılmış və gətirilmişdir. Əldə edilmiş predmetlərin əksəriyyəti təzə, istifadə olunmuşları isə tam yararlı haldadır.

Mənim komissiyaya verdiyim tapşırığın bu cür əla yerinə yetirilməsini, ona general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas kimi qeyrətli, təcrübəli və vicdanlı şəxsin rəhbərliyində görürəm və ona xidməti şəxslər tərəfindən səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Eləcə də alınmış malların baxılmasında, qəbulunda və yola salınmasında iştirak etmiş komissiyanın bütün üzvlərinə minnətdarlığımı bildirirəm.

Hərb naziri, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV,

Baş Qərargah rəisi, general-mayor
Həbib bəy SƏLİMOV"

"Hərb nazirliyi təşkil edilərkən, ordunun özü kimi, mərkəzi idarələrinin və müəssisələrinin də, demək olar ki, heç nədən yarandığı zaman general-mayor Murad Gəray bəy Tlexas Baş Artilleriya İdarəsinin rəisi vəzifəsini icra etməyə başlamışdır. General-mayor Tlexas doğma ordumuzun təşkil edilməsi işlərində mənim ən yaxın əməkdaşlarımdan biri olmuşdur. ***Cəngavər insan və yorulmaz təcrübəli hərbi xadim olan Murad Gəray bəy Tlexas ordunun silahlanması, bütün Azərbaycan boyu səpələnmiş artilleriya əmlakının toplanması, artilleriya anbarlarının və emalatxanalarının qurulması işlərində böyük əmək sərf etmişdir.***

İndi həmin general respublikanın müdafiə olunması üzrə yüksək dərəcədə mühüm hərbi vəzifələrin həvalə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, ümumi işin xatirinə onun Baş Artilleriya İdarəsi rəisi vəzifəsindən azad edilməsini daha faydalı bilirəm.

Bu vəzifənin bir illik yerinə yetirilməsi müddətində göstərdiyi nümunəvi iş, səy və görkəmli nailiyyətlər üçün hörmətli Murad Gəray bəy Tlexasa xidməti şəxslər tərəfindən səmimi təşəkkürümü bildirirəm.

Hərb naziri, tam artilleriya generalı
Səməd bəy MEHMANDAROV,

Baş Qərargah rəisi, general-mayor
Həbib bəy SƏLİMOV"

1919-cu il sentyabrın 13-də Dövlət Müdafiə Komitəsinin əmri ilə Bakı hərbiyyə general-qubernatoru vəzifəsini qəbul edən Murad Gəray bəy Tlexas demişdir:

"Mənə göstərilən etimad və ümidi həqiqətə çıxarmaqdan ötrü mən bütün var qüvvəmi ədalətli və bitərəfanə bir surətdə işə başlayıram."

Yerli bolşeviklər ermənilərlə birləşərək əhali arasında antiazərbaycan təbliğatı aparır, həyəcan və şayiələр yayırdılar. Bunlardan narahat olan general-qubernator Murad Gəray bəy Tlexas 1920-ci il yanvarın 25-də "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibədə demişdir: Son günlərdə şəhərdə şayiələr yayılır ki, bolşeviklər çıxış edib bazar-dükanı talan edəcəklər. Əhali həyəcana gəlmişdi. Boş laqqırtılar böyük meydan alır. Belə hərəkətlər olmayacaqdır. Əgər baş verərsə, rəhmsizcəsinə basılacaq, hökumətin lazımi miqdarda qüvvəsi vardır. Heç kəsə şəhərə daxil olmağa müsaidə edilmir. Körpülərə vaporlar vürud edir. Sərnişinlərin yalnız bəzilərinə şəhərə girməyə icazə verilir. Üç gündə Ənzəli, Petrovski və Təzə şəhərdən (Krasnovodski) yeddi vaporda beş yüz nəfər gəlmişdir. Qismən şəhərə buraxılıblar. Lakin tezliklə də şəhərdən çıxarılıblar. Bəziləri Tiflisə gedir. Ermənilər Ermənistana, iranlılar isə İrana qaytarılır. Vaporlarda səpmə yatalaq və sair misri xəstəlikləri müşahidə olunur. Onlar tez təcrid olunub. Radio ilə vaporlara bildirilir ki, Bakıya gəlsələr dərhal qaytarılacaq. Lakin əcnəbi heyətlərə, siyasi nümayəndələrə və dövləti işlər üçün gələnlərə icazə veriləcək.

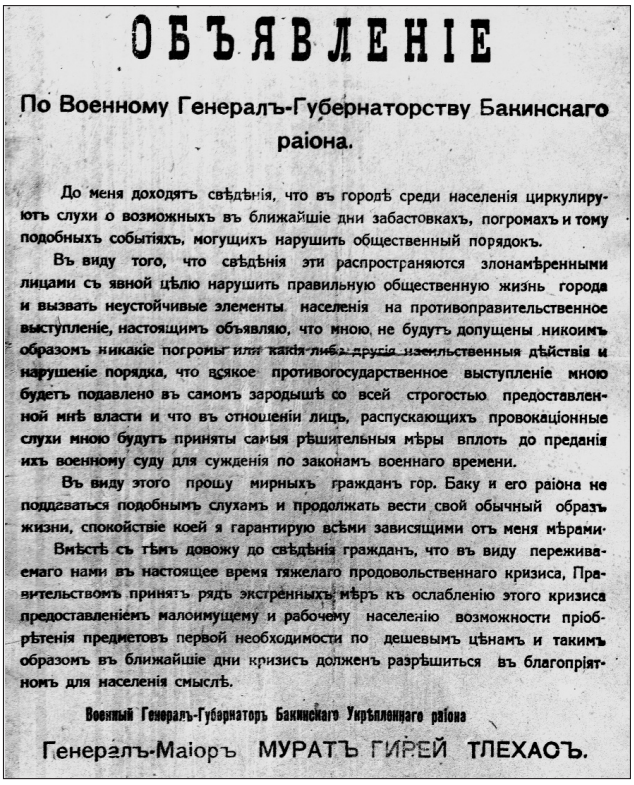

ОБЪЯВЛЕНІЕ

По Военному Генералъ-Губернаторству Бакинскаго раіона.

До меня доходятъ свѣдѣнія, что въ городѣ среди населенія циркулируютъ слухи о возможныхъ въ ближайшіе дни забастовкахъ, погромахъ и тому подобныхъ событіяхъ, могущихъ нарушить общественный порядокъ.

Въ виду того, что свѣдѣнія эти распространяются злонамѣренными лицами съ явной цѣлью нарушить правильную общественную жизнь города и вызвать неустойчивые элементы населенія на противоправительственное выступленіе, настоящимъ объявляю, что мною не будутъ допущены никоимъ образомъ никакіе погромы или какія либо другія изенльственныя дѣйствія и нарушеніе порядка, что всякое противогосударственное выступленіе мною будетъ подавлено въ самомъ зародышѣ со всей строгостью предоставленной мнѣ власти и что въ отношеніи лицъ, распускающихъ провокаціонные слухи мною будутъ приняты самыя рѣшительныя мѣры вплоть до преданія ихъ военному суду для сужденія по законамъ военнаго времени.

Въ виду этого прошу мирныхъ гражданъ гор. Баку и его раіона не поддаваться подобнымъ слухамъ и продолжать вести свой обычный образъ жизни, спокойствіе коей я гарантирую всѣми зависящими отъ меня мѣрами.

Вмѣстѣ съ тѣмъ довожу до свѣдѣнія гражданъ, что въ виду переживаемаго нами въ настоящее время тяжелаго продовольственнаго кризиса, Правительствомъ принятъ рядъ экстренныхъ мѣръ къ ослабленію этого кризиса предоставленіемъ малоимущему и рабочему населенію возможности пріобрѣтенія предметовъ первой необходимости по дешевымъ цѣнамъ и такимъ образомъ въ ближайшіе дни кризисъ долженъ разрѣшиться въ благопріятномъ для населенія смыслѣ.

Военный Генералъ-Губернаторъ Бакинскаго Укрѣпленнаго раіона

Генералъ-Маіоръ МУРАТЪ ГИРЕЙ ТЛЕХАСЪ.

Köhnə rus pasportları etibardan düşmüş elan edilir, bir aya bütün vətəndaşlar türk pasportu almalıdırlar".

General Murad Gəray bəy Tlexas 1920-ci ildə bolşeviklərin istilasından sonra inqilabçı Əli Bayramovun qatillərindən biri kimi həbs edilib. Mayın 21-dən 29-dək Ali İnqilab Tribunalının məhkəməsində şahid kimi dindirilmişdir:

Sədr Viktor Naneyşvili: - General Murad Gəray bəy Tlexas! Siz özünüzü bolşevik Əli Bayramovun qətli haqqında işdə müqəssir bilirsinizmi? Siz Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun hərbi general-qubernatoru olanda cinayətkar fəaliyyətsizlik göstərmisiniz, nəticədə, belə dəhşətli cinayət baş verib.

General Tlexas: - Qətiyyən yox! Hərbi vəzifəmə gəldikdə isə, həmişə hər yerdə vicdanla xidmət etmişəm. Cinayətkarlığa yol verməmişəm.

Sədr: - Tribunala deyin, görək, Denikin könüllülərinin komandanlığı ilə siz Bakıda nə danışmısınız?

Tlexas: - Könüllülərin komandanlığı ilə heç bir danışığım olmayıb.

Naneyşvili: - Bizə çatan məlumata görə sizin ağqvardiyaçı könüllülərinin nümayəndələri ilə danışığınız olub.

Tlexas: - Könüllülərin ayrı-ayrı nümayəndələri ilə də mənim heç bir gizli danışığım olmayıb.

Könüllülər və başqaları haqqında isə "soldat" kimi deməliyəm ki, yıxılana balta çalmazlar. Mən heç vaxt, müharibədə bir-birimizin üstünə qışqıranda da, silahı tullayanda da hərbi kompaniyada - rus-yapon və alman cəbhəsində də olmuşam. Onlar silahı təhvil verəndə mən sonuncu çörək tikəmi və qəndi vermişəm.

Sədr: - Tribunala son sözünüz?

Tlexas: - Ali tribunal, burada deyəcəyim sözlər özümü müdafiə etmək xatirinə deyilməyəcək. Mən ucadan elan edirəm ki, bolşevik Əli Bayramovun qətlində mən qətiyyən iştirak etməmişəm. Məni müttəhimlər kürsüsünə gətirən qətiyyən tanış olmayan mühitə düşməyim və rəislərimin əmrlərini yerinə yetirməkdə "soldat" mənəviyyatı ilə tərbiyə almağım oldu. Mən kasıb praporşik oğluyam, demək olar ki, yoxsul təbəqədən çıxmışam. İndi mənə elə gəlir ki, burjuaziya rütbəsi olan hərbi general-qubernatorluq mənim üçün rüsvayçılıq idi.

Əgər məndən soruşsanız ki, Bakıdakı fəaliyyətim dövründə kimləri özümə düşmən hesab edirdim. Cavab verərdim: ancaq və ancaq Azərbaycanın müstəqilliyinə qəsd etmək istəyən könüllülər mənim qatı düşmənimdir. Mən heç vaxt siyasi partiyaların işinə qoşulmaz-

dım. Mənim məqsədim milli ordu yaratmaq, milli qırğının qarşısını almaq idi.

Qırx altı yaşım var. Ömrümün yarıdan çoxunu hərbi xidmətdə keçirmişəm. Atam evdəki yeganə samovarı satıb məni atın sağrısında Yekaterinardan oxumağa göndərib...

O ki qaldı ağqvardiyaçı general Denikinə qoşulmağım, onun könüllülərilə işləməyim, bu heç cür mümkün deyil. Çünki bütün il boyu mən denikinçilərə qarşı mübarizə aparmışam. Onun kəşfiyyatçıları mənim əməkdaşlarımdan və şəxsən məndən oddan qorxan kimi qorxurlar. Əgər siz bolşeviklər yox, Denikin Bakıya girməli olsaydı, birinci məni güllələyərdi. Boynuma alıram ki, Azərbaycanda caynağımıza keçən Denikin kəşfiyyatçılarına qarşı çox amansız olmuşam."

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, bolşeviklər cəhd edirlər ki, general Murad Gəray bəy Tlexası Azərbaycan xalqının gözündən salmaq üçün ağqvardiyaçıların xəfiyyəsi kimi güllələsinlər. İndiki M.F.Axundov adına Akademik Opera və Balet Teatrının binasında keçən səkkiz günlük, açıq məhkəmədə, generalın alovlu yekun sözündən sonra bu qarayaxma alınmayıb.

Bolşevik Əli Bayramovun ölümündə də günahı sübut olunmadığına baxmayaraq, Murad Gəray bəy Tlexası əks-inqilabçı və Müsavat generalı kimi mayın 29-da gecə saat ikidə güllələdilər.

Həmin gecə inqilab etmiş "xalqın adından" general Tlexasla birgə bolşevik Əli Bayramovun qətli ilə bağlı Bakıda Müsavatın polis rəisi olmuş Rüstəm bəy Mirzəyevi, dördüncü polis sahəsinin rəisi Nurəddin Seyidovu, onun müavini Süleyman bəy Sübhanverdixanovu, baş qorodovoy Məşədi İbrahim Babayevi, polis agenturasının rəhbəri Eyvaz Cəbrayılovu, polis xəfiyyəsi Levon Ter-Arutyunovu, məşhur Bakı qoçusu Nəcəfqulu Rzayevi, qorodovoy Həbib Nəzər oğlunu, Əbdürrəhman Qurban oğlunu və qoçu Mir Rəhim Mir Mövsüm oğlunu da güllələyiblər.

Xaricə qaçmış daxili işlər nazirinin müavini Şəfi bəy Rüstəmbəyova, qoçu Əjdər Eminova, Hüseyn Qədir oğluna, qorodovoy Vəli Məşədi Hüseyn oğluna və Aleksandr Koberidzeyə isə inqilabi məhkəmə qiyabi ölüm hökmü kəsdi. 1921-ci ilin iyun ayında onlardan biri - qoçu Hüseyn Qədir oğlu satqınlıqla ələ keçdi. Ali İnqilabi məhkəmə dərhal ona ölüm hökmü kəsib güllələdi.

XI bolşevik ordusu Xaçmazı, Dəvəçini keçib Xırdalana yaxınlaşanda «Yardım alayı» deyilən əldəqayırma bir qrup namərdlik edib dərhal bolşeviklərə təslim olub onların tərəfinə keçdilər.

Alayın əsgərləri Bakıdakı əsas obyektləri - teleqrafı, dövlət bankını və vağzalı tutdular. Gecə saat ikidə Bakıdakı bütün hökumət binalarını bolşeviklər aldılar.

Hələ kabinetini tərk etməyən qorxubilməz hərbi general-qubernator Murad Gəray bəy Tlexas şəhər komendantına təcili məktub göndərdi:

«Həbs etdiyiniz Bakının polis rəisi Rüstəm bəy Mirzəyevi təcili olaraq azad etmənizi xahiş edirəm.

Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun
hərbi general-qubernatoru,
general-mayor Gəray bəy TLEXAS
27 aprel 1920-ci il»

Həmin gecə Tlexasın özünü həbs etdilər. Məhkəmədə Müsavat polis rəisinin azad olunmasını tələb etdiyini də ona irad tutdular.

Arxiv sənədləri onu da göstərir ki, adını çəkdiyimiz şəxslərin əksəriyyətinin bolşevik Əli Bayramovun öldürülməsindən, doğrudan da, xəbərləri olmamışdır. Onu 1920-ci il martın 22-dən 23-nə keçən gecə polis xəfiyyələrinin tapşırığı ilə Bakı qoçuları öldürmüşdülər.

Müsavat parlamentində makinaçı-kargüzar vəzifəsində işləyən Əli Bayramovun həyat yoldaşı Ceyran Bayramova sonralar "Xatirələrim"də yazırdı: "Məktəbli rəfiqəm Zeynəb Rizvanova ilə böyük cəldlik, çeviklik və fərasətlilik göstərərək müsavatçıların hərbi planlarını öyrənir, gizli sənədləri ələ keçirib partiya komitəmizə çatdırırdıq. Əli son vaxtlar evə gəlmir, başqa yerlərdə gecələməli olurdu. Mən onunla əlaqə saxlamaq, məlumat vermək üçün Georgiyevski küçəsindəki Zərbəli Nəzərovun evində görüşürdük".

Şübhələnən polis işçiləri Əli Bayramovun evində axtarış aparırlar. Məlum olur ki, evdə iki telefon var: biri açıqda, digəri isə pərdə arxasında gizlədilmişdir. Ceyran gizli telefonla hər gün parlamentdə olanlardan bolşeviklərə məlumat verir. Qadına qıyıb əl qaldırmayan qoçular əvəzində onun əri Əli Bayramovu qətlə yetirirlər.

Arxiv sənədləri arasında çox qısa və çox təsirli bir məktub da var. Onu general Murad Gəray bəy Tlexasın həyat yoldaşı ***Əminət xanım Tlexas 1920-ci il iyunun 6-da yazıb:***

"Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ali İnqilab tribunalının sədrinə ərizə.

1920-ci il mayın 29-da Ali İnqilab məhkəməsinin qərarı ilə ərim Murad Gəray bəy Tlexas güllələnmişdir. Ərim həbs olunan günü evimizdən sizin əməkdaşlar ailəmizə məxsus olan qızıl və gümüş əşyalarını da aparmışlar. Acizanə surətdə xahiş edirəm, həmin qızıl və gümüş əşyalarının qaytarılması barədə sərəncam verəsiniz.

Həmin əşyalar yenicə həddi-bulağa çatmış iki qızıma və şəxsən mənə məxsusdur.

İmza: ***Əminət xanım Tlexas***

İyunun 6-da ərizənin üstünə dərkənar qoyan bolşevik rəhbəri katibliyə tapşırır ki, vətəndaş Əminət xanım Tlexasa məlumat verin ki, sizə heç nə qaytarılmayacaqdır.

İKİ ŞAHİDİN DEDİKLƏRİ

Dünən təkəbbürlü, beli silahlı gəzən qoçular oturduqları müttəhim kürsüsündə büzülüb yumağa dönmüşdülər. Yazıq, qorxaq nəzərlərlə məhkəmənin gedişini izləyir, gözləri ilə aman diləyirdilər. Yalnız Bakının general-qubernatoru Murad Gəray bəy Tlexas məğrur oturub zəhmli gözləri ilə salona baxırdı. Bu comərd generalın varlığında qorxudan əsər-əlamət yox idi.

1920-ci il, 29 may tarixli
Ali İnqilab Tribunalının sənədindən

Həmin məhkəmənin iştirakçılarından bizim günlərimizə qədər yaşayan yalnız bircə nəfər qalmışdı. Ötən əsrin doxsanıncı illərində Üzeyir bəy Hacıbəylinin ev muzeyinin direktoru mərhum Ramazan Xəlilovla çoxsaylı görüşlərimiz olardı. Güclü hafizəli, zəngin xatirəli bu ziyalı insanın söhbətindən doymaq olmazdı. 1918-1920-ci illərdə Ramazan müəllim general Əli ağa Şıxlinskinin kiçik yaveri olmuşdu.

1998-ci ilin oktyabr günlərində telefonla danışırdıq. Söhbət arası dedim ki, Ramazan müəllim, arxivdən bir fotoşəklin surətini çıxartdırmışam. Şəkildə on doqquz nəfər yüksək rütbəli Müsavat ordusunun zabit heyəti təsvir olunub. Onlardan yalnız altı nəfərinin adı və soyadı göstərilib. Fotoşəkli gətirim, baxın, bəlkə, orada kimisə tanıdınız...

Dərhal durub muzeyə onun görüşünə getdim. Fotoşəkli göstərməmiş dedim ki, bunlar arasında general Tlexas olsa tanıyarsınızmı, onu yaxından görmüşdünüzmü?

- Əlbəttə, tanıyaram, əgər varsa. Onun elə zəhmli, əsl hərbçi vüqarı vardı ki, indi də gözümün qabağındadır.

İriölçülü şəkli onun qarşısına qoydum. O, titrək əllərilə qalın şüşəli eynəyini gözünə taxıb diqqətlə baxdı. İkinci cərgədə sağdan üçüncü oturan vüqarlı şəxsi göstərib:

- Budur - general Murad Gəray bəy Tlexas. Sağ yanında oturan isə polkovnik Şirin bəy Kəsəmənlidir. Şirin bəy 1919-cu ildə səpmə yatalaq xəstəliyindən vəfat etdi.

İgid generalın indiyədək bizə məlum olmayan yeganə fotoşəklini Azərbaycan hərb tarixinə bəxş edən doxsan səkkiz yaşlı qocanı qucaqlayıb öpdüm. İstər-istəməz o məşum günlərə qayıdan Ramazan müəllim söhbətinə davam etdi:

- Məhkəmə zalına giriş azad olduğuna görə bir neçə dəfə mən də getdim. Bu bolşeviklərin Ali İnqilab tribunalının ilk yığıncağı idi.

Məhkəmənin son iclası daha yaxşı yadımda qalıb. Çünki general Tlexasın mərdliyi hamını heyrətdə qoydu. Güllələnmək haqqında qərar oxunanda Tlexasa qol çəkməyi təklif etdilər. O, vüqarla irəli gəlib, düz qamətini azca əyib qol çəkdi və hökmlə dedi:

- Yenə və yenə də təkrar edirəm, mən bolşevik Əli Bayramovun öldürülməsində, bu çirkin işdə iştirak etməmişəm.

Növbə Bakı qoçularına çatanda onlar özlərini çox ləyaqətsiz apardılar. Qoçu Nəcəfqulu ucaboy, iribədənli, göyçək adam idi. Əynində bənövşəyi rəngli jilet, ayağında uzunboğaz çəkmə vardı.

O da yadımdadır ki, general Tlexas və bütün dustaqlar Bayıl həbsxanasında saxlanırdı. Hər gün onları mühafizə ilə gətirib bulvarı süpürtdürərdilər. Bununla şura hökuməti fəhlə və kəndlilərə göstərirdi ki, görün, "cinayətkarlara" necə əzab veririk.

- Ramazan müəllim, general Murad Gəray bəy Tlexasın ailəsinin son taleyi necə oldu?

- Generalla atam Həmzət bəyin dostluğu vardı. Onun həyat yoldaşı Əminət xanım 1920-ci ildə atamdan İrana getmək üçün kömək istədi. Atam rəsmi icazə ilə onu yola saldı. Onun böyük qızı Cənnət xanım Müsavat dövründə Bakıdakı İran konsuluna ərə getmişdi. Kiçik qızının adını unutmuşam. General Tlexasın evi Parapet bağı ilə üzbəüz olan dörd mərtəbəli binada idi. İndiki "Araz" kinoteatrı olan binada yaşayırdı.

* * *

«Xalqın bir məqsədi var idi: öz doğma torpağını işğaldan azad etmək.»

Lev TOLSTOY

General Murad Gəray bəy Tlexasın son günlərinin şahidi olanlardan biri də istiqlal mücahidi Əziz Alpout olmuşdur. O, «Həyatımın hekayətləri» kitabının 177 və 178-ci səhifələrində yazır:

«Məscid küçəsindən rus hərbi dəstələri keçirdi. Əsgər kimi deyil çapovulçu sürüsü kimi: at, dəvə, qatır, ac, səfil, cır-cındır içində və tüfənglərində qayış yerinə ip... Ac çəyirtkə sürüsünü xatırladırdı bu «ordu»..

Bu əsgərlər, bu hərbi birləşmələrdirmi yurdumuzu işğal edənlər?! - deyə düşündüm.

Zavallı general Tlexas! Allah qəni-qəni rəhmət eləsin bu böyük şahidə; quzey qafqazlı qardaşımıza!..

Çaşqınlıq göstərən hökumətə Milli Məclisdə: ***«Mənə səlahiyyət verin, bircə həmləyə bu oğru, quldur sürüsünü darmadağın edim!»*** - demişdi.

Bu sözləri də onun başını yedi. İşğaldan az müddət sonra rus çapovulçuları Bakı Opera Teatrı binasında məhkəmə qurdular və general Tlexası edama-güllələnməyə məhkum etdilər.

Rus kölələri, satılmışlar, rus «hakimləri» ilə birlikdə:

- Sən, fəhlə-kəndli düşməni, burjuysan! - deyə ittiham irəli sürəndə general Murad Gəray bəy Tlexas qamətini dikəltdi. Ucaboylu, başında qəhvəyi rəngli qaragül papaq, əlini «hakim»lərə doğru uzatdı və qürurla hayqırdı:

- Mən nə fəhlə, nə də kəndli düşməniyəm! Burjuy da deyiləm. Bütün var-dövlətim, namusum bu şərəfli Azərbaycan əsgərinin hərbi paltarıdır!

Əvvəlcədən hazırlanmış edam qərarı oxundu. Bu mərd əsgərin tükü də tərpənmədi. Bu alçaqlara qartal kimi yuxarıdan aşağı baxırdı. O anda bizimlə bərabər, iki qız uşağının da göz yaşı axdı. Onlar general Tlexasın qızları idi... Atalarının məhkəməsinə gəlmişdi balaları... Rus əsgərini görəndə, nifrətim də artdı. Onlara əsgər, ordu deməyə şahid lazım idi. General Tlexas haqlıymış. Bu çəyirtkə sürüsünün qarşısı zorla alınıb, süpürülərək, çölə tökülə bilərdi. Amma nə etməli? Olan olmuşdu...

Bunlardan indi necə yaxa qurtarmalı. Bu tələyə qarşı hansı tələ qurulmalıydı? O anda öz-özümə cavab tapa bildim: gizli bir təşkilat qurmalıyıq! Ruslar hələ yaxşı dincəlib, neftimizlə qüvvətlənməmişdən qabaq, vətənimizdən süpürülüb atılmalıdır! Təşkilat!.. Birinci qurtuluşumuz yaxşı bir təşkilata bağlıdır. Əvvəlcə canını belə düşünmədən fəda edə biləcək dostlar tapmaq lazımdır.

Qurduğum ilk əlaqələr məni çox sevindirmişdi. Sən demə, məndən əvvəl də hərəkətə keçənlər varmış. Lakin bir şey bizləri çox üzmüşdü: bir neçə türmədən çıxmış, saxtakar, hətta qumarbazlar da, xalqımızın həyəcanından faydalanaraq, ianə toplamağa başlamışdılar. Amma rus agentləri xəbər tutduqda, bu hoqqabazları izləyərək, qısa bir vaxtda «üsyançılar»dı deyə yaxalayıb güllələmişdilər. Bu zaman bəhanə axtaran rus səlahiyyətliləri, üsyana hazırlıq görürlər deyə, generallarımızı, yüksək çinli zabitlərimizi və ölkənin bir çox üzdə olan adamlarını güllədən keçirməyə başladılar. Gecənin səssizliyində uzaqdan gələn makinalı tüfəng səsləri, baş verən bu cinayətlərin xəbərçiləriydi. Artıq, ruslar bəhanə də axtarmırdılar. Gözlərinə dəyən varlıların, mal-mülk sahiblərinin zorla evlərinə soxulur, orada məskunlaşır və evdə olan hər şeyə sahiblənirdilər. Azacıq bir etirazla qarşılaşanda da elə yerindəcə güllə ilə dəlik-deşik edirdilər və «inqilab düşməni» adıyla adamı günahkar çıxarırdılar.

Eyni şeyi Əlibəygilin qonşusu milyonçu Murtuza Muxtarova da tətbiq etmək istədikdə, o tapançasını çıxarmış və gələn rus əsgərlərindən üçünü yerə sərmiş, sonra da özünü güllələmişdi: ***«Bu evə ancaq mənim cəsədimin üstündən keçib, girə bilərsiniz!» - demişdi...»***

GENERAL ƏBDÜLHƏMİD BƏY QAYTABAŞI
(1884-1920)

«Tarix yoxdur. Tarixi yaradan şəxsiyyətin bioqrafiyası var.»

Ralf EMERSON,
amerikalı filosof-tarixçi

General
Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı

Doğrudan da, birbaşa deyilmiş olsa da, bu sözlərdə böyük həqiqət var. Hansı müharibənin və ya ölkənin tarixini şəxsiyyətin qəhrəmanlıq bioqrafiyası olmadan yazmaq mümkündür? Şübhəsiz ki, heç birinin. Ona görə də birmənalı da olsa, tarixi yaradan şəxsiyyətlərdir desək, səhv etmərik. Çünki müharibələrin tarixi yazılanda mütləq ölkənin padşah və ya sərkərdəsinin də bioqrafiyasına müraciət olunur.

Son illərdə aparılan tədqiqatların sayəsində unudulub yaddan çıxmış xeyli sərkərdə adları xalqımıza qaytarılmışdır. Ötən XIX və XX əsrlərdə yaşamış generallarımızın əksəriyyətinin adı və fəaliyyəti bizə məlum deyildi. Sovetlər dövründə "Tamamilə məxfidir" qovluqlarında saxlanan general-mayor Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı da unudulmuşlardandır.

Bolşeviklər təkcə Əbdülhəmid bəyi yox, 1920-ci ildə Müsavat generalı olduqlarına görə güllələdikləri Əmir Kazım Qacar, Feyzulla Mirzə Qacar, Məhəmməd Mirzə Qacar, Məmməd bəy Sulkeviç, İbrahim ağa Usubov, Həbib bəy Səlimov, Murad Gəray bəy Tlexas, Davud bəy Yadigarov, Əlyar bəy Haşımbəyov, Firidun bəy Vəzirov, İbrahim ağa Vəkilovun ömür yolunu xalqımızdan gizlədiblər.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, yalnız 1920-ci ilin aprel çevrilişinə qədər imperiya və Müsavat ordusunda 69 azərbaycanlı general olmuşdur. Dini müsəlman, milliyyəti azərbaycanlı olduğuna görə so-

vetlər dövründə onların haqqında danışmağa, yazmağa qadağa qoyulmuşdu.

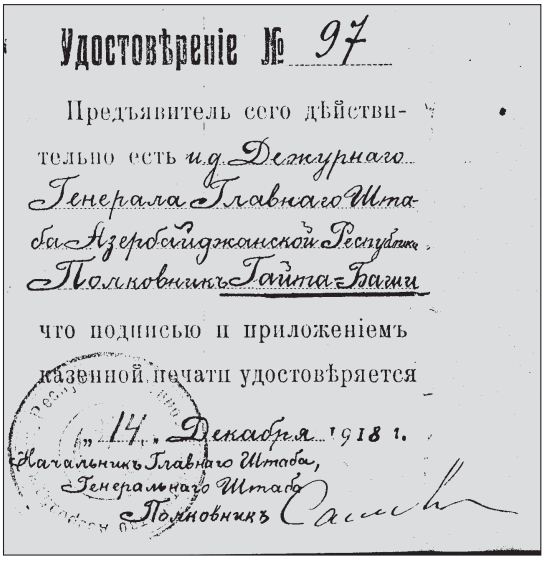
Удостовѣреніе № 97

Предъявитель сего дѣйствительно есть и.д. Дежурнаго Генерала Главнаго Штаба Азербайджанской Республики Полковникъ Гайта-Баши

что подписью и приложеніемъ казенной печати удостовѣряется

„14. Декабря 1918 г.

Начальникъ Главнаго Штаба, Генералъ-Маіоръ Штабовъ Полковникъ

Onların sırasında ən gənc general Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı idi. Ulu babası kapitan Əbdülməcid bəy XVIII əsrin sonlarında Türkiyənin İstanbul şəhərindən Tiflisə köçmüşdür. Alay başçısı olduğuna görə ona Xaytabaşı titulu verilmişdir. Ruslar onun Xaytabaşı soyadını sənədlərində səhvən, təhriflə Qaytabaşı kimi yazmışlar. Sonralar rəsmiləşən bu nadir soyad 1920-ci ilin iyun ayında general Əbdülhəmid bəy güllələlənə qədər işlənmişdir.

Bir möcüzə ilə arxivdə qarşıma çıxan sənədlərə baxıram, az qala gözlərimə inana bilmirəm. General-mayor Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı. Doğum təvəllüdü 10 iyul 1884-cü il. Güllələnib: 1920-ci ilin iyun ayında cəmi-cümlətanı otuz altı yaşında...

1918-1920-ci illərdə Milli Ordumuzun sıralarında şərəflə xidmət edən ən yaxşı generallardan biri idi Əbdülhəmid bəy.

Düzü, adama nağıl kimi gəlir bu yaşda sərkərdə rütbəsi almaq. Görünür, o qarışıq illərdə azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda çalışanları zaman özü yetişdirib və təltif edib. Onların cəngavərliyi anadangəlmə qanuni bir hal olub. Dövr onları yetişdirəndə yaşa yox, başa və bacarığa qiymət verib.

Yunker Əbdülhəmid bəy Peterburq yaxınlığındakı Pavlovsk hərbi məktəbini bitirib. 1906-cı il fevralın 23-də on altıncı Qrenadyor-Minqrel alayında xidmətə başlayıb.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində yunker Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının həmin ildə bacısı, şahzadə Mələk xanım Qacara yazdığı məktublar, 97 saylı vəsiqə, dərslərə davamiyyəti haqqında qeydlər və konspektləri saxlanılır. Qovluqda yunker Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının 1905-ci il avqustun 22-də komandirinə yazdığı raport da qalıb.

“Bildirirəm ki, yay tətili zamanı Ryazan quberniyasına, orada yaşayan yeznəmgilə getmişdim. Mən orada olarkən Tiflisdən teleqram aldım. Teleqramda göstərilirdi ki, bacım ölüm yatağında olduğuna görə

təcili Tiflisə getməliyəm. Dərhal yola düşdüm və yeznəmdən xahiş etdim ki, bu barədə mənim rəislərimə xəbər versin. Mən Tiflisə gələndən cəmi bir gün yarım sonra bacım vəfat etdi. Mən onun yeganə qardaşı kimi, bacımın dəfni ilə bağlı qayğıları öz üzərimə götürdüm. Bu müddətdə mən özüm də xəstələndim və dərhal mənim müalicə olunmağım barədə raportla komendant idarəsinə müraciət etdim. Xəstə halda iki gün orada qalandan sonra hələ tam sağalmamış olsam da, sürət qatarı ilə Tiflisdən yola düşdüm. Mən bu barədə komendant idarəsinə məlumat vermişdim. Hərbi məktəbə xəbər çatdırmaq məsələsinə gəldikdə isə, mənə dedilər ki, bu barədə narahat olmayım.

İkinci rotanın yunkeri
Əbdülhəmid bəy QAYTABAŞI"

Çox da qalın olmayan qovluğu vərəqləyir, sənədlərlə tanış oluram. Hansı bir möcüzədənsə generalın atası Şərif bəyin də azsaylı sənədləri burda var. 1835-ci il oktyabrın 26-da Tiflis quberniyasında anadan olmuş podpolkovnik Şərif bəy Abdulla bəy oğlu Qaytabaşının "Tam xidmət kitabçası" burdadır. 1890-cı il aprelin 19-da tərtib olunmuş sənəddə süvari qoşunlarında Şərq dillərinin tərcüməçisi, podpolkovnik Şərif bəyin şərəfli döyüş yolu, aldığı orden və medalların qeydiyyatı öz əksini tapıb.

Podpolkovnik Şərif bəy döyüş xidmətinə görə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir", ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci və üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" kavaler ordenləri və bir neçə medallarla təltif olunub.

Sənəddə göstərilir ki, podpolkovnik Şərif bəy Qaytabaşı iki dəfə evlənib. Həyat yodaşı vəfat etdiyinə görə ikinci nikahda o, Qazax qəzasının Şıxlı kəndindən olan mülkədar Mirzə Əliağa oğlunun qızı Xədicə xanımla ailə qurub. İkinci nikahdan olan Əbdülhəmid ailənin yeddinci övladıdır.

Əbdülhəmid bəy Birinci Dünya müharibəsi illərində iki yüz beşinci Şamaxı piyada alayında ştabs-kapitan rütbəsində döyüşlərdə iştirak edib. 1916-cı il martın 6-da dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni (qılınc və bantla birgə) ilə təltif olunub.

6 mart 1918-ci il, Tiflis şəhəri. Yenicə yaranan Müsəlman korpusunun komandanı, general-leytenant Əli ağa Şıxlinskinin əmri:

"Polkovnik Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı Müsəlman Korpusunun Qərargah rəisi təyin edilsin."

Mart ayının 28-dək həmin vəzifədə çalışan Əbdülhəmid bəy 1918-ci il noyabrın 15-də hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarovun iki nömrəli əmri ilə hərbi nazirliyin növbətçi generalı kimi məsul vəzifə daşımışdır.

1919-cu il iyunun 25-də isə Respublika Nazirlər Şurasının qərarı ilə Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı general-mayor rütbəsi ilə təltif olunmuşdur.

Səksən ildən çox bağlı qalan saralıb-solmuş sənədlərdən məlum olur ki, peşəkar hərbçi kimi Milli Ordu quruculuğunda Əbdülhəmid bəyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Şəxsi heyətin təşkili, Baş Qərargahda növbətçilik sistemi, yeni hərbi idarə və hərbi müəssisələrin yaradılması üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

General Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı 1920-ci ilin mart ayında yazırdı:

"Cəmi bir il ərzində Baş Qərargahın fəaliyyəti təşkil olunub qaydaya düşdü. Öhdəmizə düşən bütün vəzifələri qərargahın digər üzvləri ilə birlikdə vicdanla, namusla və yorulmadan yerinə yetirdik".

1919-cu il mayın ilk günlərində Tiflisdə yaşayan general-mayor Firidun bəy Vəzirovun ünvanına Bakıdan bir məktub gəldi. Məktub altmış doqquz yaşlı generalın əhvali-ruhiyyəsinə xoş təsir bağışladı. Məktubda deyilirdi:

"Çox hörmətli general Firidun bəy cənabları, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaratdığı milli ordudan, şübhəsiz ki, xəbərdarsınız. Xalqımızın sərkərdə oğlu kimi, yəqin ki, bu şad xəbərə, siz də sevindiniz. Yeni yaranan orduda xidmət etmək üçün sizin kimi bacarıqlı və təcrübəli sərkərdələrə çox böyük ehtiyacımız var. Onu da xatırladım ki, könüllülər hesabına ordumuzun sayı gündən-günə artır. Ağır şəraitdə olsa da, Baş Qərargah yaradılmasına nail olduq. Qərargahın nəzdində ümumi şöbə, növbətçi general şöbəsi, süvari şöbəsi, mətbuat və başqa şöbələr artıq fəaliyyətdədir. Azərbaycan hökuməti ordu üçün dövlət büdcəsindən xeyli vəsait ayırmışdır. Hazırkı vaxtda hərbi ləvazimatla yanaşı, yeni zabit heyətinin hazırlığında da çətinliklərimiz çoxdur. İnanırıq ki, Azərbaycan müstəqillik qazandığı vaxtda gənc Azərbaycan ordusunun sıralarında xidmət edən oğullarımız üçün siz hərbi təcrübənizi əsirgəməyəcəksiniz. Ona görə də xahiş edirəm, Baş Qərargahda birgə çalışmaq üçün dəvətimizi qəbul edəsiniz.

Hörmətlə: Baş Qərargahın
növbətçi generalı, polkovnik
Əbdülhəmid bəy QAYTABAŞI"

General-mayor Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı 1920-ci il aprelin 30-da bolşevik ordusunda müvəqqəti Qərargah rəisi təyin edilib. Həmin ilin iyun ayında Gəncə üsyanına görə günahlandırılıb güllələnmişdir.

1999-cu il iyunun 26-da Bakıda yaşayan general Əbdülhəmid bəyin bacısı nəvəsi Validə xanım Ələşrəf qızı Zeynalova ilə görüşdüm. 1922-ci ildə anadan olan Validə xanımın generalın ailəsi haqqında az da olsa məlumatı vardı. Xeyirxah müsahibim XIX əsrin sonlarında çəkilmiş üç nadir fotoşəkli mənə bağışladı. Fotoşəkillərdə general Əbdülhəmid bəyin anası Xədicə xanım Mirzə Əliağa qızı, oğlu Əbdüllətif bəy və Əbdülhəmid bəy uşaq vaxtı təsvir olunub.

Birinci Dünya müharibəsində general Səməd bəy Mehmandarovun təltif olunduğu "Müqəddəs Andrey Pervozvannoqo" ordeni.

N.NƏRİMANOV:
«HEÇ KİM GÜLLƏLƏNMƏSİN...»

«Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər.

İşlərlə tanış olduqdan sonra, mən İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasını təyin etdim və o zaman faktiki olaraq hər şeyi idarə edən Semyon Pankratovu dəvət etdim. Mən belə bir məsələ qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin.

Mirzə Davud Hüseynov və Əliheydər Qarayev bunun əleyhinə çıxdılar. Beləliklə, hər şey əvvəlki kimi davam edirdi...

Bütün bunların müəllifi, onlardan daha ağıllı olduğu üçün A.Mikoyan sayılır. Çevriliş baş verdikdən sonra A.Mikoyan dedi: «Biz Nərimanovu İnqilab Komitəsinin sədri seçərik və onu elə mühasirəyə alarıq ki, o çox da öz nüfuzundan istifadə edə bilməsin, o bizim təsirimiz altında olsun».

Nəriman NƏRİMANOV
«Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair»
(İ.V.Stalinə məktub) kitabı, səh. 17-26-da

Nahardan bir az keçmiş Azərbaycan Xalq Komissarı Soveti sədri Nəriman Nərimanovun qəbuluna XI ordu siyasi idarəsinin xüsusi şöbə rəisi Semyon Pankratov gəldi. Boz üzlü qovluğu açıb böyük bir siyahını sədrin stolunun üstünə qoydu. Nərimanov: «Bu nə siyahıdır?» - deyə, soruşanda Pankratov:

- Bunlar, - dedi, - fəhlə və kəndli düşmənlərinin ad və sayıdır. Tanış ola bilərsiniz, hər biri dindirilib, onlardan izahat alınıb. Sübut olunub ki, bunların hamısı güllələnməlidir.

Siyahını vərəqləyən İnqilab Komitəsinin sədri təəccüblə yenidən birinci səhifədəki Adjibekov Uzeir bek Abdulquseyn oğlunun adını bərkdən oxuyub, əsəbi halda dedi:

- Hacıbəyov soyadını düz yazmamasınız. Baxıram, burda nə az, nə də çox 99 azərbaycanlı ziyalısının və hərbiçilərinin qətlinə fərman vermisiniz. Axı, nəyə görə, bunlar hansı əməllərinə görə güllələnməlidirlər?! Bu qədər də xalq düşməni olar?

Pankratov etiraz etdi:

- Hələ bunlar hamısı deyil. Yaxın günlərdə daha böyük siyahı olacaq. Samur körpüsündə, Biləcəridə qabağımıza çıxıb bizə güllə atanları da

Nəriman Nərimanov,
(2 aprel 1870-ci il - 19 mart 1925-ci il)

həbs etmişik. İndi onların dindirilmə istintaqı gedir. Bu 99 nəfərin dindirilmə protokolları bizim idarədədir. Onları gətirmədim, ağır yükdür. Ancaq təsdiq olunmuş siyahını sizə təqdim etmişəm.

- Yoldaş xüsusi şöbə rəisi, mən sizdən yenə soruşuram: bu 99 adamın günahı nədir?

Yerində dikələn Pankratov həyasızcasına dedi:

- Axı, mən sizə dedim ki, onlar burjuydurlar... Yoldaş Nərimanov, siz məhz kimi soruşursunuz?

- Elə birinci şəxsi Hacıbəyovu, ya da general Mehmandarovu, Şıxlinskini, Xosrov bəy Sultanovu, Mahmudbəyov qardaşlarını, hansı birini deyim?..

- Generallar Müsavat vaxtı hərbi nazirliyə rəhbərlik edəndə bizə, Rusiyaya qarşı silah qaldırıblar. Bakıda fəaliyyətdə olan bizim kommunistləri həbs ediblər. Hacıbəyov isə yazdığı felyetonlarında biz rusları lağa qoyub. Mənə qəzet gətirdilər, oxuyub tərcümə etdilər. Hacıbəyovun orada çoxlu məqaləsi dərc olunub. Rusiyadakı bolşevik hökumətini ələ salıb gülür. O, yazır ki, Lenin hökuməti ilə keçmiş Nikolay hökuməti arasında heç bir təfavüt yoxdur. İkisi də bir bezin qırağıdır. Mən qəlbən rusun düşməniyəm. Türkçülüyə rəğbətim isə əbədidir. Yoldaş Nərimanov, o hətta Azərbaycanın sadiq bolşeviki Əliheydər Qarayev yoldaşı da lağa qoyur.

- Siz bilirsinizmi felyeton janrı nədir, necə yazılır? Felyeton ona görə yazılır ki, insanın qüsurunu üzünə desin, səhvi olan adamı düz yola qaytarsın. Görünür, yoldaş Qarayevin də haradasa səhvi olub. Burda ci-

nayət tərkibli heç nə yoxdur. Yoldaş Hacıbəyov sağlam ruhlu ziyalıdır. Mən onu yaxşı tanıyıram. O ki qaldı generallara, onlar hərbi nazir və müavin vəzifəsinə ona görə qoyulmuşdurlar ki, Vətəni qorusunlar. Bu, onların vəzifə, vətəndaşlıq borcu idi. Onlar qaçaq-quldur deyildilər...

- Hansı vətəni?.. Bu generallar bizim Azərbaycanda qurduğumuz bolşevik hökumətini sevmirlər. Dindirilmə vaxtı bunu özləri etiraf etdilər. Məsələn, general Şıxlinski «Hansı siyasi partiyanın və ya inqilabın mənafeyini müdafiə edirsiniz?» sualına cavab verdi ki, hər bir inqilaba əks-inqilab kimi yanaşıram, heç vaxt belə şeylərə qoşulmamışam, keçmişdə də qoşulmazdım... Onun naziri Mehmandarov isə həmin suala belə cavab verdi: - «Bütün ömrüm boyu mən hər cür siyasətdən uzaq olmuşam.» Görürsünüzmü, yoldaş Nərimanov, hər ikisi bizim inqilabı təhqir edir, zəhmətimizi qiymətləndirmirlər. Bizim gətirdiyimiz azadlığı...

Nəriman Nərimanov:

- Bir dəqiqə dayanın. Onlar düz fikirləşir və düz də cavab veriblər, - dedi. - Ona görə ki, onlar hərbiçidirlər. Axı, bunu siz bilməlisiniz. Hərbiçi, poqon gəzdirən şəxs heç bir cəmiyyətin, partiyanın üzvü ola bilməz. Bu barədə hərbi nizamnamədə xüsusi qeyd olunub. Mənə verilən məlumata görə siz keçmişdə hərbi dəniz qüvvələrində xidmətdə olmusunuz. Matrossunuz. Elədir?

Pankratov şəstlə:

- Bəli, - deyə cavab verdi. - Odessada xidmətdə olmuşam...

Dərhal susdu. Az qaldı desin ki, ağqvardiyaçıyam. Çünki qırmızı orduya gələnə qədər həmişə, hər yerdə ağqvardiyaçı olmağı ilə fəxr edirdi. Ağqvardiyaçılar Rusiya ərazisindən qovulandan sonra o, fürsət tapıb bolşevik ordusuna soxulmuşdu. Bunu orduda çox az adam bilirdi.

- Semyon Andreyeviç, sizin generallar haqqında dediyiniz iradlar həqiqətdən çox ara söhbətlərinə oxşayır. Daha doğrusu, qarayaxmadır - deyən Nərimanov az qaldı soruşsun ki, sən hansı yuvanın quşusan?

- Siz bilirsinizmi, iki il əvvəl Azərbaycan adlı məmləkəti daşnaklardan qoruyan elə bu generallar olublar? Əgər ayyarım bundan əvvəl gələn bolşevik hökuməti bu qədər ziyalının və hərbçinin qətlinə fərman verirsə, özü də dəlilsiz-sübutsuz, onda bizim fəhlə-kəndli hökuməti xalqın məhəbbətini necə qazana bilər? Məlum olur ki, mən Azərbaycana gələnə qədər də xeyli adamı güllələmisiniz. Ona görə də mən belə bir ciddi məsələ qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin.

- Onda Azərbaycanda bolşevik hökumətini qurmaq bizə çox çətin olacaq, yoldaş Nərimanov.

- Biz Sovet hökumətini qanla, silahla yox, təbliğatla, xalqa yeni hökumətin nüfuzunu başa salmaqla qura bilərik. Respublikada elə bir vəziyyət yaratmalıyıq ki, hakimiyyət süngü ilə deyil, kütlələrin şüurluluğu ilə müdafiə olunsun. Sizdən soruşuram, mən rayonlarda səfərdə olanda on iki azərbaycanlı generalını və hərbçilərini nəyə görə, hansı əsasla güllələmisiniz?!

- Yoldaş Nərimanov, mən onları özbaşıma güllələməmişəm. Bu generallar yoldaş Orconikidze və Mikoyan yoldaşın əmri ilə güllələnib. Sanksiyanı da onlar verib. Mən əmri yerinə yetirmişəm. Sizə qədər bu stolda onlar əyləşirdi. Əmri də onlar verdi. Hər ikisi mənə başa saldılar ki, biz Dərbənddə dayananda həmin generallar bolşevik əks-təbliğatı aparıblar. Bakıda və Azərbaycanda bolşevikləri həbs edib güllələyiblər.

- Bu yersiz qətlləri törətməklə siz fəhlə və kəndlinin də ürəyinə qorxu xofu salırsınız. Ona görə də bir balaca fürsət tapan kimi ziyalılarımız qaçıb İrana, Türkiyəyə və Almaniyaya mühacirətə gedir. Bəs, biz kimlərlə işləyəcəyik?.. Təkcə Gəncə üsyanının deyil, Zaqatala, Qarabağ, Tərtər və Dəvəçi üsyanlarının ölkəni ağzına almasının səbəblərini də burda axtarmaq lazımdır. Bakıda oturub qiymətli oğulları həbs etməkdənsə, qəzalara gedib camaatın dərd-sərinə qalmaq lazımdır.

Nərimanov masanın üstündəki qovluqlardan birini açıb dörd-beş vərəqdən ibarət məktubu tapdı. İki gün əvvəl aldığı məktubun üstünə dərkənar qoymuşdu: yoxlayıb, dəqiqləşdirməli.

- Semyon Aleksandroviç, - dedi, - onsuz da sizi çağırtdıracaqdım, yaxşı oldu özünüz gəldiniz. Bu günlərdə siz və işçiləriniz Təzəpir məscidi yanında yaşayan Tacir Hacı Qədirin evində olmusunuz?

- Bəli, - deyə Pankratov cavab verdi.

- Hacının mənzilinə getməkdə məqsədiniz nə idi?

- Əvvəla mən oraya öz işçilərimlə getməmişdim. Bakı Komitəsinin katibi Sarkis Danilyanın və Qarayev yoldaşın mənə qoşduğu adamlarla getmişdim. Yeddi-səkkiz nəfər idik. Kapitan Kornev, Bakı fəhlə-kəndli klubunun müdiri Tevosyan, sıravi əsgər Yemelyanov, Nikolay Unanyan və mən. Danilyan yoldaş bizə tapşırıq vermişdi ki, Hacı Qədirin və o ərazidə yaşayan Müsavat dövründə vəzifədə olan varlı adamların evində vəzndən yüngül, çəkidən ağır nə varsa alıb gətirin. Danilyan bizə varlı adamların siyahısını da vermişdi.

Nərimanov Hacının məktubunu Pankratova göstərib dedi:

- Hacı Qədir mənə göndərdiyi məktubda onun təhqir və qarət olunduğunu yazır.

- Bizə demişdilər ki, onun çoxlu qızılı var. Əvvəlcə Hacı boynuna almadı, qızılım-zadım yoxdur, - dedi, - kasıb adamam. Onda evi axtarmalı olduq. Aynabəndin döşəməsində ağzı təzəcə sementlənmiş quyu aşkar etdik. Hacı müqavimət göstərmək istədi. Nikolay Unanyan silahı göstərib, kənara çəkilməsini əmr etdi. Quyudan böyük bir küp çıxdı. Onun içində 22 pud zinət əşyaları, on pud qızıl və gümüş pullar, həmçinin çoxlu brilyant və qiymətli daşqaş vardı.

- Hamısını götürdünüz?

- Bəli, üstəlik də, on yeddi iriölçülü xalçaları da alıb gətirdik.

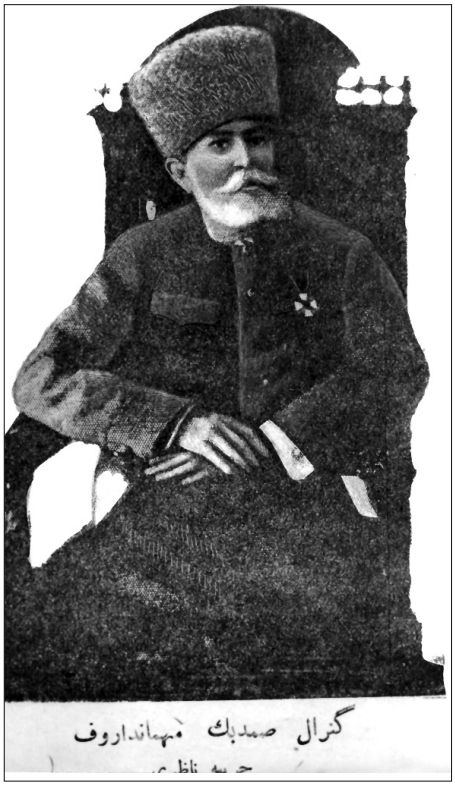
گنرال صمدبك مهماندار اوف

İlk hərbi nazir
Səməd bəy Mehmandarov

- Bu məktubda göstərilir ki, sizin dəstə həmin gün Təzəpir məscidi ərazisindəki əhalidən dörd min xalı-xalça götürüb.

- Doğrudur, o xalçaların hamısı da valyutaya gedən mallardır.

Nərimanov hirslə:

- Sizcə, bu soyğunçuluq və qarət deyilmi? - dedi. - Belə məlum olur ki, Qırmızı ordunun «Talan həftəsi» hələ də davam edir. Müsadirə olunan bu qiymətli mallar indi haradadır, maraqlanmısınızmı, xüsusi şöbə rəisi?

- Xeyr, maraqlanmamışam. Biz o əşyaların hamısını sənədləşdirib Sarkis Danilyan yoldaşa təhvil verdik.

- Amma mən maraqlanmışam. Bilirsiniz hardadır, o xalı-xalçalar, o zinət əşyaları vaqonlara yüklənib Moskva və İrəvana göndərilib. Azərbaycan xalqının qiymətli sərvətini respublikadan çıxarmağa heç kimin ixtiyarı yoxdur. Belə biabırçılıqlara son qoymaqdansa siz həbslərlə, güllələnmələrlə məşğul olursunuz.

Pankratov ayağa durub qovluqlardan birini göstərdi.

- Yoldaş Nərimanov, - zəhmət olmasa, o nazik qovluqdakı səhifəni açıb oxuyun. Orada hərbi dəniz komissarı Çingiz İldırımın mənə göndərdiyi məktub var:

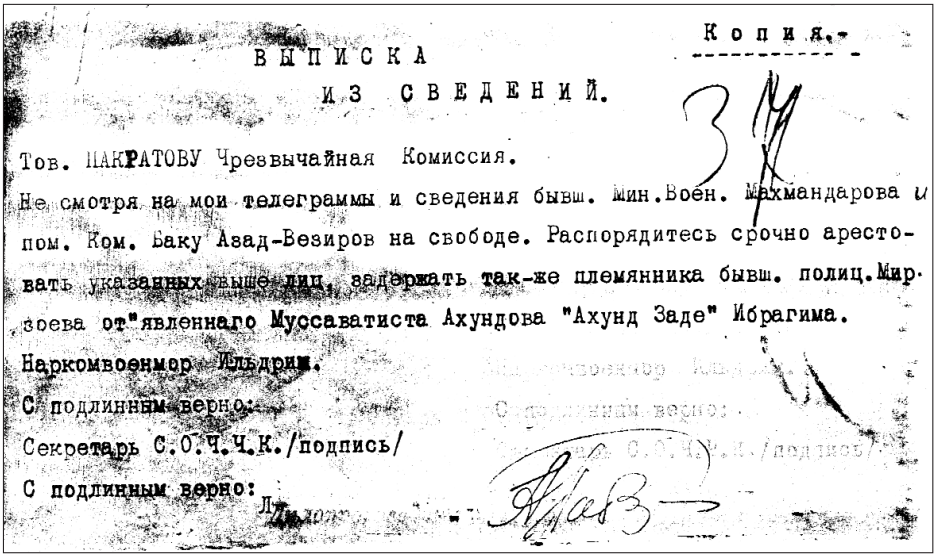

Копия.

ВЫПИСКА
ИЗ СВЕДЕНИЙ.

Тов. ПАКРАТОВУ Чрезвычайная Комиссия.

Не смотря на мои телеграммы и сведения бывш. Мин.Воен. Махмандарова и пом. Ком. Баку Азад-Везиров на свободе. Распорядитесь срочно арестовать указанных выше лиц, задержать так-же племянника бывш. полиц.Мирзоева от"явленнаго Муссаватиста Ахундова "Ахунд Заде" Ибрагима.

Наркомвоенмор Илдрим.

С подлинным верно:

Секретарь С.О.Ч.Ч.К./подпись/

С подлинным верно:

RAPORT

"Fövqəladə Komissiyaya, XI ordunun xüsusi şöbə rəisi yoldaş Pankratova!

Mənim keçmiş hərbi nazir Mehmandarov və Bakı komendantının köməkçisi Azad bəy Vəzirov haqqında teleqram və məlumatlarıma baxmayaraq onlar hələ də azadlıqdadırlar. Yuxarıda göstərilən şəxslərin təcili həbs olunmaları barədə sərəncam verin.

Xalq hərbi-dəniz komissarı Çingiz İldırım."

- İndi gördünüz ki, mən onları həbs etməklə komissarın əmrini yerinə yetirmişəm."

- Komissar belə bir məktub yazmaqda çox böyük səhv edib.

(Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi, PR-19871 saylı istintaq işindən çıxarış)

Pankratov dinmədi. Müqəvva kimi susub, heç bir əsaslı cavab verə bilmədi.

Nərimanov onun potaş sifətinə, bulanıq gözlərinə diqqətlə baxdı. Ona bir şey başa sala bildiyini az qala üz-gözündən oxumaq istədi. Amma o canilərə məxsus küt sifətdə rəhm görmədi. Ona görə də nifrətlə:

- Yaxşı, - dedi, - gedə bilərsiniz. Qoyun, siyahı məndə qalsın. Bir daha baxıb, tanış olaram.

Semyon Pankratov gedən kimi Nərimanov köməkçisi Nurməmməd Şahsuvarovu (1881-1958) yanına çağırıb belə bir sərəncam verdi:

- Bu namərd əqidə dostlarının yanına çatmamış mənim adımdan həbsxana rəisinə bir əmr hazırla. Qoy 99 nəfərin hamısını azadlığa buraxsın. Rəsmi məktub da hazırlayın İnqilab Komitəsinin adından, özümü də həbsxana rəisi ilə telefonla calaşdır. Həbs olunanlardan iki nəfəri general Səməd bəy Mehmandarovu və general Əli ağa Şıxlinskini mənim yanıma gətirsinlər. Pankratova da xəbər verin ki, hər iki generalın dindirilmə protokollarını gətirib gəlsin.

* * *

Bir xeyli sonra sənədlərlə qayıdan Pankratovu Nərimanov dərhal qəbul etmədi. Köməkçisinə dedi:

- Protokolları və sənədləri ondan al gətir, qoy, özü hələ gözləsin, bir azdan çağıraram.

Generalların hər biri haqqında on beş-iyirmi səhifəlik «Həbs vərəqəsi» tərtib olunmuşdu. Bir neçə rus və erməni bolşeviki dindirilmədə onların əleyhinə ifadələr vermişdilər. Nərimanov 717 nömrəli protokolu açıb oxuyanda donub qaldı. Buradakı azərbaycanlı rotmistrin imzası ona daha ağır təsir etdi. Təəssüf hissilə başını bulayıb öz-özünə dedi: «Ay namərd İlyas bəy, kimi kimə satırsan? Vaxtilə adı, sanı ilə rus ordusunda şöhrət tapmış dindaşın olan sərkərdələrimizimi? Anam Həlimə haqlı deyərdi ki, oğul, hər çiy süd əmənə inanma, insanın naxələfliyi onun bəy və ya rəiyyət olmasına dəlalət eləmir. «Kotanı bərkdə, igidi yaman gündə sınarlar» - deyib babalar.

Bu dindirənlərin A.Qubin, Boris Qluxaryev, Semyon Pankratov olmalarını başa düşürəm. Bəs, səni - ziyalı nəslin bəy balasını, rotmistri necə anlayaq!? Ay namərd, gör, nə ifadə vermisən:

«General Səməd bəy Mehmandarov nazir olanda fəhlə və kəndliyə düşmən gözü ilə baxırdı. O, Müsavat hökumətinin bu vəzifəyə təyin etdiyi əlaltısı idi. Bolşevik hökumətinə nifrət edirdi. İnqilabımızı, Qırmızı ordunu sevməyən qatı müsavatçıdır.

Qoca general Səməd bəy Mehmandarov Qırmızı ordunun bəzən düçar olduğu məğlubiyyətdən çox razı qalardı. General Əli ağa Şıxlinskinin isə Denikin ordusuna rəğbəti vardı».

İki saatdan çox sənədlərlə tanış olan Nərimanov heç kəsi qəbul etmədi. Xeyli fikirli dayanıb daş kimi hərəkətsiz qaldı. Otaqda yalnız bircə səs sükutu pozur - divar saatı aramsız tıqqıldayırdı. O, gözləmədiyi müdhiş bir çətinliklə üzbəüz durduğunu yaxşı dərk edirdi. Yuxudan yarımçıq oyanıb, yatağından durmağa taqəti olmayan adamlar kimi halsız idi. Başında dumanlı xatirələr cövlan edirdi. Qəlbinə dolan kəskin nifrət duyğusu ilə qarşısındakı sənədlərə indi ötəri baxırdı. Çox sevdiyi general eloğullarının əleyhinə yazılmış qarayaxma sətirlər gözlərini yandırırdı. Bayaqdan yarıaçıq qapıda dayanan köməkçi Nurməmməd məhəbbətlə ona baxırdı. Qayğıkeşliklə:

- Narahat oldum, yoldaş Nərimanov, - dedi, - yorulmadınız?

Sədr köməkçisinin sualını cavabsız qoyub:

- Burax, gəlsin, - dedi, - onu.

İçəri girən Pankratov çox bikef idi. Hiss olunurdu ki, sədrin onu bu qədər gözlətməyi xətrinə dəymişdi.

- Yoldaş Pankratov, söhbətimiz bir növ istintaqsayağı olacaq. Mən sizin və Qubin familiyalı işçinizin dindirilmə protokolları ilə tanış oldum. Dəqiqlik naminə sizdən bəzi faktları bilmək istərdim. Bax, elə götürək general Əli ağa Şıxlinski barədə yazılanları. Siz burada göstərirsiniz ki, Əli ağa Şıxlinski ağqvardiyaçı general Denikinlə əlaqə yaradıb, qırmızı ordunun məğlubiyyətinə sevinib və qırmızı orduya qarşı hərbi qüvvələri indi də səfərbər edir. Bu faktlar hardandır və nə dərəcədə doğrudur?

- Bu faktları bizə agentimiz verib.

- Axı, burada agentin yox, xüsusi şöbənin böyük hərbi müstəntiqi Qubinin imzası qoyulub. Siz bu sənədi oxumusunuzmu?

- Yox, oxumamışam.

- Bəs, dindirilmə protokolunun üstündə sizin dərkənarınız var. «Həbs olunsun və cəzalandırılsın!» yazmısınız.

- Mən əməkdaşlarıma özüm qədər inanıram.

- Necə inanırsınız ki, protokolu oxumadan az qala ölüm hökmünə qol çəkirsiniz. Görkəmli generalın taleyinə belə etinasız yanaşmaq nə dərəcədə doğrudur?

- İşimin çoxluğundan vaxt tapıb oxuya bilməmişəm.

- Onda mən oxuyum, siz də eşidin. «Tamamilə məxfidir». Tam artilleriya generalı, hazırda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının hərbi-dəniz komissarının müavini Əli ağa Şıxlinski təqsirli bilinir:

1. Ondan ötrü ki, 1917-18-ci illərdə Əli ağa Şıxlinski hərbi hissələr təşkil etmiş və Sovet hökumətinə qarşı ən fəal iştirakçı olmuşdur.

2. 1920-ci ildə qızıl ordu əleyhinə Azərbaycandakı bütün hərbi qüvvələri səfərbər etmişdir. 27 aprel çevrilişindən sonra Gəncəyə qaçmağa imkan tapmamışdır.

3. Fürsətdən istifadə edərək hərbi-dəniz komissarının etibarını qazanmış və onun müavini olmuşdur. Bu vəzifədə olarkən fəhlə-kəndli hökumətinin Gəncədə və Gürcüstanda olan düşmənləri ilə gizli əlaqə saxlamışdır.

4. Sovet hökumətinə rəğbəti olan Azərbaycan zabitlərinin hamısını həbs etdirmişdir.

5. Azərbaycanda Sovet hökumətinin qələbəsindən sonra könüllü Denikin ordusu ilə əlaqələri haqqında çox mühüm sənədləri mayın 15-17-də məhv etmişdir.

6. Mayın 25-də Gəncədə olan üsyan haqqında onun xəbəri olmuş və təşkilatçıları ilə əlaqə yaratmışdır.

XI ordunun xüsusi şöbəsinin
böyük hərbi müstəntiqi A.Qubin»

Ürəkağrısı ilə köksünü ötürən Nərimanov dedi:

- Altı bəndin hamısının iftira olduğu məlumdur. Mən bunlar barədə daxili işlər naziri Həmid Sultanov və hərbi-dəniz komissarı Çingiz İldırımla məsləhətləşdim. Sizin əməkdaşınız A.Qubinin yazdıqlarının yalan olduğunu onlar da təsdiq etdilər. Digər bir sənəddə oxuyuruq ki, Gəncə üsyanı vaxtı general Şıxlinski Bakıda olub. Bunu keçmiş birinci Gəncə süvari diviziyasının qərargah rəisi polkovnik Vasili Sokolovdan aldığınız dindirilmə protokolunda açıq-aydın yazmısınız.

Gəlin, həmin protokolla tanış olaq: «On birinci ordunun xüsusi şöbə müstəntiqi A.Qubin Gəncə üsyanının iştirakçısı və ağqvardiyaçı generalla yaxın münasibətinə görə ittiham olunan müttəhim Vasili Nikolayeviç Sokolovun dindirilmə protokolundan çıxarış:

Sual: Nə vaxt və kiminlə general Cavad Şıxlinski teleqraf xətti və telefonla neçə dəfə, nə barədə danışmışdır?

Cavab: Sovet hökumətinin ilk günləri Hərbi-Dəniz Qüvvələrinin xalq komissarı yoldaş Çingiz İldırım general Cavad Şıxlinskini telefona çağırdı. Orduda qalıb xidmət edib-etməyəcəyi fikrini soruşdu. Cavad bu təklifə cavab vermək üçün Əli ağa Şıxlinskidən məsləhət almaq istəyini bildirdi. Çingiz İldırım dedi ki, general Əli ağa Şıxlinski yanımdadır. Və dəstəyi ona verdi. Əli ağa Şıxlinski Cavada dedi: «Çevriliş qansız başa çatmışdır, vəziyyət əladır. Mən qulluq edirəm».

Bundan sonra Əli ağa Şıxlinski dəstəyi Çingiz İldırıma qaytarmışdır. Cavad da Çingiz İldırıma Sovet hökumətində hərbi qulluqda qalacağını və xidmət edəcəyini bildirmişdir.

Bütün bu söhbət Cavad Şıxlinski tərəfindən mənə deyilmiş və mən də bu izahatımda olduğu kimi çatdırıram. Cavadın Çingiz İldırımla gürcü zabitlərinin həbsi ilə bağlı telefon söhbəti də olmuşdu. Mayın 20-nə kimi (nə qədər ki, Gəncə şəhərindəki qarnizonun rəisi vəzifəsindən çıxarılmamışdı) özünün baş yaveri rotmistr Əhməd bəy Əfəndiyev-Musabəyovu beş dəfə Əli ağa Şıxlinskini telefona çağırmaq üçün teleqrafa göndərmişdi. Danışığın baş tutub-tutmaması haqqında mən heç nə bilmirəm.

Sual: Hesab edirsiniz ki, Əfəndiyev, Əli ağa Şıxlinski ilə Cavad Şıxlinskinin adından danışmışdır? Üsyanın gedişi vaxtı Cavadın bu üsyanda təşkilatçı və iştirakçı olması mümkündürmü?

Cavab: Üsyanın baş tutmasını Cavad çox istəyirdi. Mən belə fikirləşirəm ki, əlbəttə, üsyanın başında duran adam onun qələbə ilə nəticələnməsini arzulayar.

Sual: Üsyanın başında kimlər dururdu?

Cavab: Mayın 15-də və 20-də Azərbaycan diviziyasının zabitlərinin vəzifədən çıxarılıb əvəzində rus sovet zabitlərinin təyin olunması yalnız Azərbaycan zabit heyətinin deyil, Gəncə əhalisinə də bərk toxunmuşdu. Bu təyinatı milli zabitlər özlərinə təhqir bilirdilər. Bu xüsusilə, general Cavad Şıxlinskini, General Məhəmməd Mirzə Qacarı, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyovu və başqalarını bərk əsəbiləşdirmişdi. Səhv etmirəmsə üsyana da bunlar rəhbərlik edirdilər. Bu dəyişiklikdən sonra onlar özlərinə yer tapa bilmirdilər.

Sual: Üsyan vaxtı general S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinski Gəncəyə gəlmişdilər?

Cavab: Xeyr, mən o vaxtlar Gəncədə idim. Onları orada görməmişəm.

Sual: Bəs, niyə Cavad məhz general Əli ağa Şıxlinski ilə məsləhətləşir və tez-tez onu telefona çağırırdı?

Cavab: Axı, general Əli ağa Şıxlinski onun doğma əmisidir. Cavad ona ata kimi hörmət edirdi. Əvvəllər də həmişə ağsaqqal kimi onunla məsləhətləşirdi. Mən Azərbaycan ordusuna qulluğa gələndən belə məsləhətləşmənin dönə-dönə şahidi olmuşam. Mənim yadımdadır ki, Cavadın kiçik qardaşı, polkovnik Rüstəm bəy Şıxlinski də əmisi general Əli ağa Şıxlinskidən məsləhət alardı.

Sual: O qardaşdan danışmayın, sizdən onun barəsində soruşmuram. Polkovnik Rüstəm bəy adlı şəxs daha yoxdur. O Bakıda Sovet hökumətinin düşməni kimi güllələnib».

Nərimanov oxumağına ara verib dayandı, diqqətlə Semyon Pankratova baxıb soruşdu:

- Polkovnik Rüstəm bəyi nəyə görə güllələmisiniz?

Pankratov soyuqqanlılıqla cavab verdi:

- O, komandanlıq etdiyi ikinci artilleriya divizionu ilə Biləcəridə qarşımıza çıxmışdı. Bizə qarşı vuruşurdu. Onu dördüncü şöbənin müstəntiqi kapitan Akopcanov və Troyan həbs edib, iyunun 11-də güllələyiblər. Bizdən xəbərsiz...

Nərimanov:

- Davam edək, - dedi. - Daha sonra müstəntiq Qubin polkovnik Sokolovdan soruşur:

Sual: - Siz general S.Mehmandarov və Ə.Şıxlinski ilə yaxından tanışsınız?

Cavab: Cahan müharibəsi illərində general Səməd bəy Mehmandarovun korpusunda xidmət etmişəm. Ordan tanışlığımız vardı. 1920-ci ilin fevral ayında mənzil məsələsinə görə raport yazmışdım. Çağırıb vəziyyətimi soruşdu. Ailəmin Tiflisdə yaşadığını biləndə kömək eləməyə söz verdi. Əli ağa Şıxlinski ilə dəfələrlə görüşüb söhbət etmişəm. Gəncəyə gələndə həmişə qardaşı oğlu Cavad Şıxlinskinin evində qalardı. Gəncədəki Azərbaycan praporşiklər məktəbini yoxlamağa və buraxılışına gələrdi.

Sual: Üsyan vaxtı harada xidmət edirdiniz?

Cavab: Sovet ordusu Gəncəyə gələndən üç-dörd gün sonra general Vodopyanovun ikinci süvari korpusunun qərargahında xidmət edirdim.

Sual: Nə vaxt həbs olunmusunuz?

Cavab: İyunun 25-də həbs olunmuşam. Qırmızı ordu gələnə qədər Gəncədəki Birinci Azərbaycan süvari diviziyasında qərargah rəisi idim. Cavad Şıxlinski ilə birgə xidmət etdiyimə görə həbs olunmuşam.

Sual: Günahınızı boynunuza alırsınızmı və niyə məhz Azərbaycan ordusuna xidmətə gəlmisiniz?

Cavab: İmperiya ordusu dağılandan sonra bir çox hərbiçilər kimi mən də işsiz qaldım. Ailəm ehtiyac içində idi. 1918-ci ildə Gəncəyə gəlib raport yazdım. Dərhal qəbul etdilər.

Sual: Siz Azərbaycan ordusunda xidmət edəndə ağqvardiyaçı general Denikinlə neçə dəfə görüşmüsünüz? Söhbətiniz hansı mövzuda olub?

Cavab: Mən heç vaxt Denikinlə görüşməmişəm. Söhbətimiz də olmayıb.

Sual: Yox, görüşmüsünüz. Polkovnik Sokolov, istintaqa yalan məlumat verirsiniz. Suala düzgün cavab verin. General Mehmandarov və Şıxlinski sizi ona görə qulluğa götürüblər ki, general Denikinin Bakıya girməsi haqqında danışıqları siz aparasınız. Rus olduğunuza görə sizdən istifadə ediblər. Hətta, ağqvardiyaçı general Vladimir İrmanovun Kutaisi şəhərindən Mehmandarov və Şıxlinskiyə 31 mart 1920-ci ildə göndərdiyi surğuclu məxfi məktubu siz gətirmisiniz. Həmin məktub sizin seyfdə saxlanılıb.

Cavab: Ağqvardiyaçı general İrmanovdan gələn məktubu mən oxumuşam. Onu mənə Cavad Şıxlinski verdi. Oxu - dedi, - gör əmimə İrmanov nə yazır. O da sənin kimi iş axtarır. Oxudum. Məndən alıb yavəri Əfəndiyevə verdi. - Qoy seyfində qalsın, gələndə əmimə verərik.

Mənim seyfimdə belə məktub olmayıb. Əslində belə məktub qərargah rəisinin seyfində saxlanılmalıdır. Cavad onu mənə vermədi. Görünür, rus olduğuma görə etibar etmədi. Siz deyirsiniz ki, Azərbaycan generalları Denikinin Bakıya gəlməsini istəyiblər. Əksinə, hər ikisi - həm Şıxlinski, həm də Mehmandarov ağqvardiyaçı Denikinə nifrət edirdilər. Hələ mənim bildiyimə görə Mehmandarov Azərbaycan parlamentində çıxış edib deyib ki, Denikin məni keçmiş rus ordusundan yaxşı tanıyır. O, heç vaxt mənim komandanlıq etdiyim ordunun üstünə yeriməyə cəsarət eləməz. Elə də oldu, tarixin gedişatı bunu sübut elədi.

Sual: Yaxşı, general İrmanovun məktubunu siz oxumusunuz, nə yazırdı?

Cavab: Əvvəla general İrmanov Port-Artur və Cahan müharibəsi illərində hər iki Azərbaycan generalları ilə çiyin-çiyinə vuruşub. Bunu məktubunda da yazırdı. Qısa bir tanışlıqdan sonra yazıb yalvarır ki, işsizəm, Azərbaycan ordusunda vicdanla xidmət etməyə hazıram. Lap kiçik vəzifə də olsa işləyərəm. Ailəm çox böyük maddi ehtiyac içindədir.

Məktubda general Denikini və general Şkuronu söyür, onlarla mübahisə edib işdən çıxdığını yazır. Bir müddət Şkuronun Kuban ordusunda xidmət etməsini, ac-yalavac, ordunun dağılıb stanitsalarına getməsini, Denikinlə siyasi baxışlarının barışmaması haqqında qısaca qeyd edir. Məktubda siyasi məzmunda heç nə yox idi. Hətta qızlarından və həyat yoldaşından salam söyləyir. Görünür, ailəvi yaxın olublar.

AZƏRBAYCANA ETİBAR OLUNMUR

«Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır... Onlar həmişə Əliheydər Qarayevi irəli çəkirlər, onu isə bütün Azərbaycan hər cəhətdən satqın adam kimi tanıyır. Azərbaycanda namuslu türk işçiləri partiyanın bu üzvlərinin simasında RKP MK tərəfindən Azərbaycana olan belə etinasızlığı heç vaxt yaddan çıxarmayacaqlar.»

Nəriman NƏRİMANOV
1924-cü il, 27 may, Moskva.

29 iyun 1920-ci ildə müstəntiq A.Qubin təxribatçılıqda günahlandırılan rotmistr İlyas Əliqulu oğlu Şahtaxtinskinin dindirilmə protokolundan (İş № 717) çıxarış:

General Əli ağa Şıxlinskini Azərbaycan Ordu Qərargahında xidmət eləyəndən tanıyıram. ***Onun Sovet hökumətinə münasibəti barədə deyə bilirəm ki, o, heç də bundan razı deyildi. Əksinə, bu qoca general qırmızı ordunun bəzən düçar olduğu məğlubiyyətdən razı qalırdı.*** Şıxlinskinin könüllü orduya rəğbəti vardı. Bolşevik terroristləri könüllü ordunun nümayəndələrinə mərmi atdıqlarına görə tutulan zaman Əli ağa Şıxlinski sevinc və məmnunluqla yaveri kapitan Stanislav Mixayloviç Çayevskiyə deyib: «Siz bu əclafları artıq həbs etmisiniz. Çox yaxşıdır». Bu sözlərini mən özüm eşitmişəm. Qırmızı ordu Dərbənddə olarkən Azərbaycan ordusunun qərargah komandiri Qədimova silahı təmizləyib həmişə qərargahda olmaq və heç yerə getməmək əmrini vermişdi. General Şıxlinski bu əmri verməyin səbəbini qırmızı ordunun yaxınlaşmasını və bu səbəbdən də, bolşeviklərin Bakıya girə bilməsi təhlükəsi ilə izah edirdi.

1920-ci il, təxminən, aprelin 15-də mən Qarabağ ordusunun Şuşadakı qərargahında ezamiyyətdə idim. Bu zaman müvəqqəti hərbi nazir vəzifəsini icra edən general Əli ağa Şıxlinskidən general Həbib bəy Səlimovun adına şifrəli teleqram gəldi. O, Quba və Tatar süvari alayları vəziyyətinin ciddi olmasını nəzərə alaraq göndərilməsini tələb edirdi. Bu teleqramın şifrəsini mən açdım. General Səlimov alayları göndərdi və cavab verdi ki, Azərbaycan iki cəbhədə vuruşa bilməz. General Əli ağa Şıxlinskinin Sovet hökumətində yaxşı xidməti

barədə heç nə deyə bilmirəm. Ona görə ki, bu vaxtlarda mən həbsdə olmuşam.

İmzaladı: **İlyas Şahtaxtinski**

İş icraçısı: .....

* * *

Canüzücü, yalan və iftiralarla dolu protokolları oxuyub qurtardıqdan sonra Nəriman Nərimanov xüsusi şöbə rəisi Semyon Pankratovu vəzifəsindən azad etdi. Şübhəsiz ki, bu qədər cinayətindən sonra onun özü güllələnməyə məhkum olundu. Bu barədə 1920-ci il mayın 30-da menşevik Gürcüstanında dərc olunan «Qruziya» qəzeti daha dəqiq məlumat verir. Qəzet yazır: «Fövqəladə komissiya qırğına ehtiyatla başlamışdır, lakin sonradan sərt şəkildə fəaliyyət göstərərək ucdantutma həbslər etdi. Komissiya xüsusilə matros Pankratovun rəhbərliyi altında «daha müvəffəqiyyətlə» işləmişdir. Lakin Nərimanovun Bakıya gəlişindən sonra Semyon Pankratov aradan götürüldü».

Azərbaycana «azadlıq» gətirən XI ordu 79 nəfər hərbiçilərimizi 1920-ci il iyunun 6-da həbs edib, Nargin adasında məhz matros Semyon Pankratovun sərəncamı ilə güllələmişdir. Onların arasında Gəncə general-qubernatoru Xudadat bəy Rəfibəyov, general Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, podpolkovnik İsmayıl xan Ziyadxanov, general İbrahim ağa Usubov, general Əmir Kazım Qacar, Bakı şəhər polis idarəsinin rəisi Quda Qudiyev, milyonçu Murtuza Muxtarov, general Məhəmməd Mirzə Qacar, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç, general Həbib bəy Səlimov, İsgəndər bəy Seyfulin və başqa Azərbaycan ziyalıları vardı.

* * *

Nərimanov nə qədər yorğun olsa da, indi başından bir fikri qova bilmirdi. Bu qırğınlardan sonra qalan iki generalımızı necə qorumalı?

Köməkçisi Nurməmmədi çağırıb bir fincan çay istədi.

- Başım bərk ağrıyır, - dedi, - sonra generalların harada olmasını soruşdu. Şahsuvarov cavab verdi ki, onların üst-başı pis gündə idi. Neçə günlük türmə həyatından çox sınıxıblar. Belə görkəmdə özləri də sizin qəbulunuza gəlmək istəmədilər. Bilirdim ki, Pankratovla söhbətiniz uzun çəkəcək. Evlərinə göndərdim. Amma, yoldaş Nərimanov, etibarlı

bir nəfər mənə zəng edib xəbər verdi ki, generalları izləyirlər. Deyəsən, başlarında yenə qovğa var.

- Mənim adımdan daxili işlər komissarı Həmid Sultanova zəng elə, hər ikisinin Nikolayev küçəsindəki mənzilinə gözətçi qoysun. Özün də get, onlara baş çək, həm də xəbər ver ki, səhər saat 10-da onları gözləyəcəm.

Həmid Sultanov, Muxtar Hacıyev, Çingiz İldırım və bəzi yaxın adamlar, Nərimanovun Azərbaycana gəlməsinə sevinənlər ona bildirmişdilər ki, gələn qırmızı ordunun sıralarında çoxlu sayda daşnak əsgəri və zabiti var. Onlar da havadarları Levon Mirzoyana, Anastas Mikoyana, Sarkis Danilyana, Serqo Orconikidzeyə arxalanıb min bir fəndlə, yerli-yersiz burjuy, müsavatçı damğası ilə Azərbaycanın oğul və qızlarını həbs edir və güllələyirlər. Xüsusilə Gəncə üsyanından sonra azərbaycanlılara düşmən gözü ilə baxırlar.

1920-ci il aprelin 27-də yeni gələn bolşevik hökuməti Çingiz İldırımı hərbiyyə və bəhriyyə komissarı vəzifəsinə təyin etdi. Aprelin 30-da səkkiz saylı əmrlə o, özünə müavin general Əli ağa Şıxlinskini götürdü. Çingiz İldırımın sənəti inşaat mühəndisi olduğuna görə hərb işini o qədər də yaxşı bilmirdi. Sonralar Ə.Şıxlinski xatirələrində yazırdı: «Komissar mənim yanıma gəlib, onun müavini vəzifəsini qəbul etməyimi təklif etdi. Mən razı oldum. Onda o, gülümsəyərək mənim poqonlarımı göstərib dedi:

- Bunları çıxarmaq lazımdır.

Mən belə cavab verdim:

- Madam ki, mən sizinlə işləməyə razılıq verirəm, bu o deməkdir ki, məndə hər şeydən əvvəl daxili bir dəyişiklik əmələ gəlir; bu isə əlbəttə, zahiri əlamətdən daha əhəmiyyətlidir (Ə.Şıxlinski «Xatirələrim», Bakı, 1984-cü il, səh. 191-də).

İki ay yeddi gün hərbi-dəniz komissarı vəzifəsində işləyən Çingiz İldırım gördü ki, bolşeviklər keçmiş milli ordunun əsgər və zabitlərini məhv edib dağıdırlar. Onda hərbi müşavirədə sərt şəkildə bolşevik rəhbərlərinə bildirdi ki, siz açıq-açığına bizim ordunu dağıdırsınız. Niyə və nəyə görə, səbəbi məlum deyil. Axı, aprelin 27-də biz kommunistlər Azərbaycan Parlamentinin fövqəladə iclasına qərar təqdim etmişdik. Səs çoxluğu ilə qəbul edilən səkkiz şərtin birinci bəndində: ***«Sovet hakimiyyətinin idarə etdiyi Azərbaycanın tam müstəqilliyi qorunub saxlanılacaqdır».*** Yeddinci bəndində isə ***«Azərbaycan ordusu olduğu kimi***

qalacaq». Bu gün ordunu dağıdan, zabitlərimizi güllələyən yoldaşlar bu vədi, bu bəndləri niyə unudublar?

Sizin ordunu qırıb-çatmağınız Azərbaycan xalqının, Azərbaycan bolşeviklərinin arasında bərk narazılıq yaradır. Xalq bolşevik hökumətinə inamını itirir. Əgər belə davam edərsə, mən bu vəzifədən istefa verəcəm.

İyulun 4-də elə həmin müşavirdə Çingiz İldırımı etibarsız komissar kimi vəzifəsindən çıxartdılar. Əvəzində rusların sadiq bolşeviki, onların marağını sadiq qul kimi həyata keçirən Əliheydər Qarayevi iyulun 26-da Azərbaycan hərbi-dəniz komissarı təyin etdilər. Əliheydər Qarayevin təyinatından bir az sonra müavin Əli ağa Şıxlinski də istefa verdi. Əli ağa Şıxlinski bilirdi ki, Əliheydər Qarayevin hərbi-dəniz işlərindən zərrəcə başı çıxmır. Deyilən məsləhəti də eşitmək istəmir. Hətta həmin vaxtlarda Azərbaycan ziyalıları Qarayevə qəddarlığına görə istehza ilə «səfeh malçişka» ayaması vermişdilər.

Əliheydər Qarayevin təyinatından sonra Azərbaycanda qarətlər, sərxoş rus və erməni əsgərlərinin özbaşınalığı, sürgünlər, güllələnmələr daha da artdı.

Əliheydər Qarayevin həmin illərdəki fəaliyyətinin şahidi olan, 1939-cu ildə kommunist rejimindən idarə etdiyi təyyarə ilə birgə qaçıb canını qurtaran təyyarəçi-zabit gəncəli Məmməd Altunbəy (1911 - 28.12.1987) Türkiyədə qələmə aldığı «Azadlığa uçan türk» kitabında Əliheydər Qarayevin qəddarlığı haqqında yazır:

«Gəncə basqınından sonra yeni gələn bolşeviklərin ən yaxın adamı olmuş Əliheydər Qarayev öz millətinə ermənidən və rusdan daha çox zülm etmişdi. Ruslar bir sıra azərbaycanlıların öldürülməsində, sürgün və həbs edilməsində məhz Əliheydər Qarayevin köməyindən istifadə etmişlər. Hətta, iş o yerə çatmışdı ki, Gəncədə bir-birinə qarğış edənlər «Əliheydər Qarayevin qəzəbinə gələsən» - deyərdilər. Əliheydər Qarayev çox zalım, qəddar bolşevik nökəri və amansız bir adam idi».

Nərimanov heç vaxt gözləmədiyi, ağlına belə gətirmədiyi vəziyyətə düşmüşdü. Neyləməli, indiki vəziyyətdə bu iki generalı necə qorumalı sualı ona rahatlıq vermirdi. Dərdini deməyə sirdaş, sadiq dost axtarırdı. Kiminləsə dərdləşmək, ürəyini boşaldıb məsləhət almaq istəyirdi. Uzun götür-qoydan sonra yox, - deyə fikirləşib qəti qərara gəldi. Bu qarışıq vaxtda onları Bakıda qorumaq mümkün olmayacaq.

* * *

«Mən qətiyyətlə deyirəm: əgər siz də bizim gətirdiyimiz dəlillərə diqqət yetirməsəniz Mərkəz qarşısında geri çağırılmağımız haqqında məsələ qoymalı olacağıq. Qoy, o vaxt bizim yerimizə tarixən dolaşıq milli məsələləri bu cür asanlıqla həll edənlər gəlsinlər. Əgər mərkəz qısa müddət ərzində daşnak kommunistlərinin bütün mənfurluqlarına son qoymazsa, müsəlman şərqi sizdən üz döndərəcəkdir.»

Nəriman Nərimanovun
V.İ.Leninə məktubundan

Səhəri gün tezdən onları qəbul edib xeyli söhbət elədi. Respublikada bugünkü vəziyyətin çətinliyindən danışdı. Haqsız həbs olunanlardan, özbaşınalığın baş alıb getməsindən, mərkəz Moskvanın onu bir xeyli gec göndərməsindən təəssüfləndiyini bildirdi.

Ağsaqqal kimi hörmətlə ilk dəfə Səməd bəy Mehmandarova müraciət etdi:

- Səməd bəy, Gəncə hadisəsindən sonra hiss edirdim ki, qəzalarda vəziyyət o qədər də yaxşı deyil. Yerlərdən çoxlu şikayətlər gəlirdi. Şikayətlərin hamısı da qırmızı ordunun yerli əhali ilə pis davranışı barədə idi. Məktublardan bir neçəsini yerində yoxlamaq üçün xüsusi komissiya ilə bölgələrə səfər etdim. Yevlaxda, Şəkidə, Zaqatala və başqa yerlərdə qırmızı ordunun əsgər və zabitlərinin özbaşınalığını bəzi yüksək rütbəlilər adi hal kimi qəbul edir. Mən bunlara dözməyib onları tənbeh edir və cəzalandırırdım. Oradan birbaşa sizin ata-baba vətəniniz Şuşaya gəldim. İnanın, orada vəziyyəti lap acınacaqlı gördüm. Ona görə də götürüb mərkəzə şikayət xarakterli belə bir teleqram vurdum:

«Respublikanın kəndlərinə səfərim zamanı mənə kütləvi şikayətlər daxil oldu və indi də bunlar davam edir. Kəndlilər şikayət edirlər ki, inqilab komitələri, ərzaq agentləri və XI ordu hissələrinin nümayəndələri tərəfindən onların sonuncu tikə çörəyi əllərindən alınır.

Mən hesab edirəm ki, bu inqilab komitələrinin öz işlərinə laqeyd və öz vəzifələrinə cinayətkarcasına yanaşması deməkdir. Bu irad XI ordu hissələrinə aiddir və qısa müddətdə bu biabırçılığa son qoyulmalıdır».

Moskvada Azərbaycanın səlahiyyətli müvəkkili Behbud bəy Şahtaxtinski bizim şikayət xarakterli daha bir məktubumuzu RSFR XKS sədri V.İ.Leninə çatdırıb. Orda da XI ordunun qüvvəsi ilə Ermənistan sərhədindəki müsəlman əhalisinin tərk-silah edilməsini, daşnak hücumlarının təhlükəsi qarşısında qoymasını yazmışıq. Yazmışıq ki:

«Müsəlman əhalisi tərk-silah edilir, daşnakların silahlı dəstələri isə müsəlman kəndlərini amansızcasına qılıncdan keçirir və məhv edirlər. Kəndlilər bağlarını, əkinlərini və avadanlıqlarını ataraq dağlara qaçır. Müsəlman əhalisi daimi müsadirələrə və xüsusilə də mənzillərin kommunallaşdırılmasına görə ümidsizliyə qapanırlar. Çünki bu axırıncı xalqın məişət tərzinə və şəraitə tamamilə əksdir. Buna əsrlərlə davam edən adət-ənənələrin ağır təhqiri kimi baxılır.

...Qızıl ordu əvvəlcə özünü yaxşı aparırdı, indi isə özünü irticaçı kimi göstərir. Yerlərdən sarsıdıcı məlumatlar alınır. İş o yerə çatıb ki, qızlar və qadınlar açıq şəkildə zorlanır. Öz çörəyi ilə dolanan Azərbaycan indi çörəksiz qalıb» (Sitat B.Rəfiyevin «Aysberqin sualtı hissəsi» kitabından götürülüb. Bakı, 1995, səh. 14-də).

- Səməd bəy, - dedi, - bilirsiniz Azərbaycanın taleyi kimlərin əlindədir, kimlər ona rəhbərlik edir. Bu günlərdə Moskvaya yola düşən Serqo Orconikidze məndən soruşdu: - Nəriman, Azərbaycan Respublikası müstəqil mövcud olmalı, yoxsa tərkib hissəsi kimi Sovet Rusiyasına qatılmalıdır? Bu məsələ barədə siz nə fikirləşirsiniz? Sizin rəyiniz mənim üçün vacibdir.

Onu yola salmağa AK(b)P MK üzvləri Əliheydər Qarayev və Mirzə Davud Hüseynov da gəlmişdi. Onlar məndən qabaq təklif elədilər ki, bizə heç bir müstəqillik gərək deyil, biz Azərbaycanı Sovet Rusiyasına birləşdirməliyik.

Mən elə orada qətiyyətlə çox sərt cavab verdim:

- Azərbaycan Respublikası müstəqil olmalıdır, - dedim. - Unutmayın ki, bu sözlər şəxsən Lenin yoldaşın dilindən çıxıb.

Bunların başında gələn komandirlər və rəhbərlər yerlərdəki inqilab komitələrinə elə bir səlahiyyət veriblər ki, Azərbaycan hökuməti ilə qətiyyən hesablaşmır, ordu hissələrinin komandirləri müstəmləkəçilik siyasəti yeridirlər. Şuşada olanda «ordu klubu» deyilən bir binaya baş çəkdim. Nə görsəm yaxşıdır?! Kef məclisinin şahidi oldum. Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın mülkünün böyük zalında xalı-xalçanın üstündə əyləşən sərxoş zabitlər erməni qadınları ilə musiqi dinləyir, rəqs edib, çalıb oynayırlar.

Nərimanov danışdıqca Səməd bəy son dəfə gördüyü Şuşadakı dədə-baba mülkünü xatirində canlandırırdı. Ürək eləyib soruşa bilmirdi ki, bizim Mehmandarovlar mülkünə baş çəkdinizmi. Ehtiyat elədi, qorxdu ki, «Sizin mülkü də əsgərlər üçün kazarma eləyiblər» cavabını eşidər. İndi dağlar mələyi Şuşanın istilaçı əsgərlər tərəfindən nə

kökə düşdüyünü xəyalında canlandıran Səməd bəy az qala sarsılırdı. Nərimanov Əli ağaya nəyisə izah edirdi. Onların söhbətindən heç nə eşitməyən Səməd bəy öz aləmində idi. Lənkərandan iki-üç günlüyə Şuşaya gələndə atası Sadıq bəy həmişə balaca Səməd bəyi də özü ilə gətirərdi. Əlindən tutub enişli-yoxuşlu şəhərdə gəzdikcə bir-bir məhəlləsi, əzəmətli mülkləri ona göstərib deyərdi: «Oğlum, bura Köçərli məhəlləsidir, bu Vəzirovların evidir, bura xan qızı Natəvanın mülküdür. Bura isə qırx ildən çox Qarabağ xanı olan İbrahimxəlil xanın sarayıdır. Oğlum, bunlarda yaşayanların hamısı sənin yaxın-uzaq qohumlarındır.

Xəyallardan ayılan Səməd bəy: «Yaxşı ki, sədrdən mülkümüzün nə kökdə olduğunu soruşmadım, birdən deyərdi ki, mülkümüzü əsgərlər at tövləsi eləyiblər. O da mənə bir dərd olardı», - deyə düşündü.

Nərimanov bolşeviklərin güllələdiyi on iki Azərbaycan generalının dadına çata bilməməsinə heyifsilənib dedi ki, onların hər birini yaxşı tanıyırdı. Səməd bəy başını qaldırıb ilk dəfə onun üzünə baxdı. Kövrək, hüznlü səslə:

- Heç bilirsinizmi general Əbdülhəmid bəy Qaytabaşının neçə yaşı vardı, - dedi, - özü də təəssüflə, - otuz dörd, - cavabını verdi. Çox istedadlı cavan bir sərkərdəni Azərbaycan xalqı itirdi. Otuz doqquz yaşı tamam olmamış general Həbib bəy Səlimov isə heç evlənməmişdi. Hər dəfə ona ata ərkilə deyəndə ki, niyə evlənmirsən, ömür-gün keçir, oğul; bircə cavabı olardı: «Səməd bəy, qoy dünyamız düzəlsin, sonra...». Bu da düzələn dünyanın sonu, - deyib, göz yaşını ağ dəsmalına hopdurdu.

Nəriman Nərimanov:

- Əli ağa, - dedi, - sizi hansı günahınıza görə ittiham etdiklərindən xəbəriniz var? Matros Semyon Pankratov o qədər qara yaxıb ki, guya ağqvardiyaçı Denikini Azərbaycana çağıran siz olmusunuz. Həbs olunma sənədlərinizdə o qədər cəfəngiyyat yazılmışdı ki...

Sədr sözünü bitirməmiş çılğın təbiətli Əli ağa Şıxlinski soruşdu:

Feyzulla Mirzə Qacar, (15.12.1872-iyun 1920)

- Ay Nəriman, niyə bizə başağrısı verirlər. Siz Azərbaycana gələnə qədər bizi üç dəfə həbs ediblər. Qoy, güllələsinlər canımız qurtarsın. Nə qədər bitli-sirkəli türmələrdə çürümək olar?

Nərimanov günahkar adamlar kimi:

- Əli ağa, - dedi, - görünür, sən özünü qiymətləndirə bilmirsən. Axı, səni hamı «rus artilleriyasının allahı» adlandırır. Biz onu da başa düşməliyik ki, bizim xalq üçün bir generalı yetişdirməyə əlli il vaxt lazımdır! Bəs, onda niyə biz öz generallarımızı güllələməliyik?

Sonra Səməd bəyə müraciətlə:

- Özünüz, - dedi, - bu saat respublikadakı vəziyyəti bilirsiniz, hazırkı vəziyyətə ziyalılarımızın, əsgər və zabitlərimizin əleyhinə qəsd-qərəzlik var. Mən bunu sizdən gizlətmirəm. Ona görə belə qərara gəlmişəm ki, sizi bir illiyə, burda sabitlik olana kimi, Moskvaya, Lenin yoldaşın sərəncamına göndərim. Əgər razısınızsa... Hərçəndi, burada daha çox lazımsınız. Yenə deyirəm, vəziyyət belə tələb edir. Başqa çarəmiz yoxdur.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov onların razılığını alandan sonra V.İ.Leninə yazdığı məktub və keşikçi dəstəsilə ayrıca vaqonda hər iki generalı Moskvaya göndərdi. Nərimanov məktubunda yazırdı:

«Əziz Vladimir İliç!

Gəncə üsyanı zamanı köhnə Azərbaycan ordusunun bütün zabitləri həbsə alınmışdır. Bu məktubu sizə təqdim edən məşhur generallar - Mehmandarov və Şıxlinski də onların arasında idi. Diqqətli yoxlama nəticəsində məlum oldu ki, bu generalların üsyanla əlaqəsi olmamışdır. Lakin mövqeyimiz sakitləşənə kimi və ümumi işimizə kömək məqsədilə biz hər halda bu qərara gəldik ki, onları qərargahda işləmək üçün sizin sərəncamınıza göndərək, çünki onlar, hərbi mütəxəssis olmaq etibarilə əvəzsizdirlər. Onlardan biri - Şıxlinski Nikolay ordusunda «artilleriyanın allahı» sayılırdı. Polşa cəbhəsi qurtarana qədər qoy onlar Moskvada işləsinlər. Sonra sizdən xahiş edəcəyəm ki, bizim əsgəri hissələrimizi təşkil etmək üçün onları buraya göndərəsiniz. Bu müddətdə onların qayğısına qalmaq lazımdır.

Kommunist salamı ilə: N.NƏRİMANOV
01 avqust 1920-ci il».

Qayğıkeş Nəriman Nərimanov hər iki generala iyulun 31-də öz imzası ilə belə bir vəsiqə də vermişdir:

«Bu vəsiqəni təqdim edən Əli ağa Şıxlinski yoldaş Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən gələcəkdə döyüş cəbhəsinə yola düşmək üçün Moskvaya - RSFR İnqilabı Hərbi Şurasının sərəncamına göndərilir.

Bütün hərbi və mülki idarələr, ayrı-ayrı şəxslər yolboyu Əli ağa Şıxlinski yoldaşa mənzil başına maneəsiz çatmağa və ona qanuni kömək göstərməyə çağırılır.

Əli ağa Şıxlinski yoldaşda olan əşyalar və ərzaq məhsulları müsadirə və rekvizisiya oluna bilməz

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri
Nəriman NƏRİMANOV

İşlər idarəsi rəisi ..... **imza».**

Bu minvalla hər iki general Azərbaycanda olan daşnak-bolşevik təhlükəsindən xilas oldular. Onlar bir il iki ay Moskvada yaşayıb Ali Topçuluq məktəbində müəllim işlədilər.

1921-ci il noyabrın 18-də hər iki generalı Nəriman Nərimanov xahiş və minnətlə Bakıya qaytara bildi.

* * *

«Bəli, istəyirsiniz adınız baqi qalsın, tək özünüz üçün, öz nəfsiniz üçün yaşamayınız, ümumi və müştərək məqsədə çalışınız.»

Nəriman NƏRİMANOV

Nəriman Nərimanov yalnız bu iki məşhur generalımızı bolşevik qətlindən xilas etməmişdir. Az müddət Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri olanda general Firidun bəy Vəzirovu, general-qubernator Xosrov bəy Sultanovu, polkovnik Gəray bəy Vəkilovu və onlarla hərbiçiləri, ziyalıları güllələnməkdən xilas etmişdir.

1920-ci il bolşevik-daşnak işğalından sonra Bakıda qalmağa ehtiyat edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Lahıca getdi. Həmin il may ayının 16-da Moskvadan Bakıya gələn Nəriman Nərimanov M.Ə.Rəsulzadənin də bolşevik-daşnak təhlükəsindən xilas olması üçün təşəbbüs göstərmişdir. ***Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Stalinlə ixtilal xatirələri» əsərində*** (səh. 23-də) bu qayğını etiraf etmişdir. O, yazır:

«Kommunist» qəzetinin 1920-ci il iyun ayı nüsxəsində Azərbaycan Sovet hökumətinin sədri doktor ***Nəriman Nərimanovun imzası ilə*** ilk səhifədə rəsmi bir məlumat vardı: ***«Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni vilayətlərdə hər cür təhlükədən qorumaq məqsədilə Sovet hökuməti onun paytaxta gətirilməsinə qərar vermişdir. Burada isə həyatı əmniyyət (qorunma) altındadır, əhalinin bu xüsusda əmin olmasını və həyəcana düşməməsini tövsiyə edirik».***

Həmin kitabın 24-cü səhifəsində yenə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır: ***«...Başda doktor Nəriman olmaqla Sovet Azərbaycanının bütün nüfuzlu şəxsləri «Məhəmməd Əminin başından bir tük belə əskik olmamalıdır!»*** - demişdi.

Həmin dövrdə Nəriman Nərimanov ziyalılarımıza da qayğısını əsirgəməmişdir. Məşhur alim-ədəbiyyatşünas ***Salman Mümtazın qızı Şəhla xanım*** atası ilə bağlı şahidi olduğu əhvalat haqqında yazır:

«1920-ci ilin əvvəllərində atama yaxın bir dostu deyib ki, Biləcəridə kimdəsə nadir bir əlyazması var. Atam tələsik evə xəbər verib gedib. O, vağzala gələndə qatar tərpənib. Yüyürüb bir əlilə vaqonun dəstəyindən tutub. İkinci əli dəstəyə çatmayıb və qatar onu sürüyüb. Camaat xəbər tutub qatarı saxlatdırır.

Fayton səsi gələndə darvazaya yaxınlaşdım. Gördüm ki, atamın paltarı cırılıb. Tozun içindədir. Onu faytondan bir neçə nəfər qucağında düşürüb evə gətirdi. Bir aydan çox yataqda qaldı. Sonra çətinliklə gəzdi.

1921-ci ildə yenə Biləcəriyə əlyazmaların dalınca gedəndə isə atam yatalaq xəstəliyinə tutulmuşdu. ***Bunu eşidən Nəriman Nərimanov bizə gəlmişdi. O, gedəndən sonra atama baxmaq üçün həkim təhkim etdi, evimizdə vanna otağı düzəltdirməklə yanaşı, telefon da çəkdirdi. Nərimanov işinin çoxluğundan atamın yanına gələ bilmirdisə də, hər gün telefonla atamdan xəbər tuturdu. Nəriman Nərimanov atamı «Şərqin ədəbiyyat açarı» adlandırmışdı*** *(Şəhla xanım Mümtazzadə «Xatirə» məqaləsi, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 30 noyabr 1974-cü il).*

1937-ci İLİN GENERAL QURBANLARI

Yüksək sərkərdəlik qabiliyyətini Müsavat ordusunda qazanmış general Qambay Vəzirov, Cəmşid xan Naxçıvanski, polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Murtuz Talıbzadə, Məmməd Veysov və başqaları 30-cu illərdə hərbin çətin yollarında sürətlə irəliləyir, milli alay və diviziyalara komandirlik edirdilər.

Qeyri-adi bacarığa malik olan hərbçi oğullarımız Səməd bəy Mehmandarov, Əli ağa Şıxlinski, Məmməd bəy Sulkeviç, İbrahim ağa Vəkilov, Şahzadə Əmir Kazım xan Qacar, Həbib bəy Səlimov kimi qüdrətli generallarımızın şinelindən "çıxmışdılar".

Azərbaycan sərkərdələrinin ildırım sürətli irəliləyişi Sovet imperiyasında yuxarı dairənin narahatlığına səbəb oldu. Onları məhv etmək üçün hərəsinə bir qara yaxdılar: pantürkçü, Müsavat zabiti, trotski-zinovyevçi və daha nələr...

Sibir və Solovetski adalarına azərbaycanlı zabitlərin ucdantutma sürgünü başlandı. Yüksək rütbəlilər - generallarımız isə həbs edilib dar zindanlarda güllələndilər. Milli Azərbaycan diviziyaları isə ləğv edildi.

Böyük Vətən müharibəsi başlananda rus diviziyalarının tərkibində döyüşən azərbaycanlı əsgər və zabitlər addımbaşı diləgəlməz bir söyüşlə təhqir olunur, güllələnirdilər. Onda (1942-ci ildə) ömrünün son aylarını yaşayan məşhur generalımız Əli ağa Şıxlinskinin təklifi ilə milli diviziyalar təşkil olundu.

Acınacaqlı haldır ki, "respublikanın sahibi" M.C.Bağırov məhz onda ayıldı ki, bu milli diviziyalara komandanlıq etmək üçün bir nəfər belə azərbaycanlı general qalmayıb, hamısı güllələnib...

37-ci ildə günahsız həbs olunub güllələnən hərbi xadimlərimizin acı taleyi məni çoxdan düşündürürdü. O illərdə ən mahir sərkərdə oğullarımız vicdansızcasına məhv edilib, istintaq zamanı onları ağlasığmaz vəhşiliklə döyüb bir-birinin üzünə dirəndiriblər. Nə respublikada, nə də Azərbaycan diviziyasında "əks-inqilabi-təşkilat" olmaya-olmaya onlardan iftiraçı, yalan ifadələr alıblar. Bunların hamısı zorla, qeyri-insani işgəncələrin və amansız cəzanın tətbiqi sayəsində əldə olunmuşdur.

Repressiyaya məruz qalmış belə hərbçilərin oğlu, qızı, həyat yoldaşı və yaxın-uzaq qohumları mənə onların çəkdiyi dəhşətli əzablardan danışanda istər-istəməz Fyodor Dostoyevskinin "Heyvan heç vaxt insan

qədər qəddar ola bilməz, insan qədər mahir və yaradıcı qəddarlıq edə bilməz", - sözlərini xatırlayırdım.

Əziz oxucu, əgər vaxt tapıb bu yazıları oxuya bilsən hərbçi oğullarımızın dözülməz əzablarla məhv edildiyinin şahidi olacaqsan.

GENERAL-MAYOR QAMBAY VƏZİROV

«Əlini vurmasa oda bir nəfər,
Odun istisini necə hiss edər?!»

Nizami GƏNCƏVİ

General-mayor
Qambay Məmməd oğlu Vəzirov,
(1899-1937)

1937-ci ildə hərbçilərin tuthatutu başlananda ordu komandanı Oka Qorodovikov marşal Semyon Budyonnıya deyir:

- Semyon, hamını bir-bir aparırlar. Bunun axırı necə olacaq?

Budyonnı təmkinini pozmadan cavab verir:

- Hamını yox, yalnız ağıllıları aparırlar. Bu, nə sənə, nə də mənə aid deyil...

Bu epizodu oxuyanda istər-istəməz həmin illərin günahsız qurbanları olan hərbçi oğullarımızı xatırladım. Diviziya komandiri general-mayor Qambay Vəzirov, briqada komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski, komissar Heydər Vəzirov, Cabir Əliyev, polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Cəlil Əliyev, Murtuz Talıbzadə, komissar Şəmistan Əyyubov və onlarca başqaları belə ağıllı, bacarıqlı sərkərdələr idi... İyirmi-otuzuncu illərdə milli hərbi kadrların hazırlanmasında, Vətənimizin müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsində bu sərkərdələrimizin danılmaz xidmətləri olub. Onların arasında Qambay Vəzirovun xüsusi yeri var. Bu igid komandir Azərbaycan hərb tarixinə beş cəsur general bəxş edən Naxçıvandakı nüfuzlu Kəngərli nəslindəndir.

Ömrünün otuz səkkizinci baharında həbs edilən Qambay Məmməd oğlu Vəzirov[1] 1899-cu il avqustun 19-da Ermənistanın Gümrü (indiki

Leninakan şəhəri) şəhərində anadan olmuşdur. İlk yeddiillik təhsilini İrəvan gimnaziyasında alan Qambay on səkkizinci ildə səfərbər olunaraq altı ay Türkiyədə işləmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Milli Ordusunda xidmət edən və hərbiyyə məktəbini bitirən Qambay 1920-1922-ci illərdə Qazaxda, Cəbrayılda və Qарabağda bolşevizm əleyhinə mübarizə aparan daşnaklara qarşı döyüşlərdə vuruşmuşdur.

Bəs, 20-ci ildə bolşevik ordusuna könüllü keçən, sonralar general-mayor ali rütbəsi verilən və diviziya komandiri kimi məsul vəzifə tapşırılan Qambay Vəzirovun 1937-ci ildə günahı nəydi?

Arxiv sənədlərində göstərilir ki, guya o, terrorçu - əks-inqilabi milli təşkilatın rəhbəri olub. Təşkilatın əsas məqsədi silahlı üsyan təşkil etməklə Bakı qarnizonunun və 77-ci diviziyanın zabitlərini üsyana qaldırıb Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq idi.

Bunların hamısının yalan və iftira olmasını gec də olsa tarix özü sübut elədi. Ancaq diqqətlə təhlil edib, fikirləşəndə belə qənaətə gəlirsən ki, Qambay Vəzirov kimi istedadlı sərkərdənin "günahı" hərbi pillələləri sürətlə keçməsində olmuşdur. Hələ tör-töküntüsü qalan, özümüzdə mühüm vəzifələr tutan daxili düşmənlərimiz bundan qorxuya düşürdülər. Axı, Qambay həm də vaxtilə Müsavat ordusunda sıravi əsgər kimi xidmət etmişdi. Bir də, həmin illərdə Qarabağda, Qazaxda daşnak ünsürlərinin məhv edilməsində yaxından iştirak etmişdi. İndi, 1937-ci ildə Azərbaycanda XDİK DTİ beşinci şöbəsinin rəisi Avanesyan ondan heyfini alırdı. Qambay Vəzirovu[1] həbs etdirən və yalançı ittihamnamələrlə güllələtdirən də daşnak Avanesyan olmuşdur. Akademik Ziya Bünyadovun 1937-ci ildə güllələnmiş kapitan Kəbi Saniyev haqqında "13896 nömrəli istintaq işi" adlı məqaləsindən bir epizodu oxuyanda adam istər-istəməz ürəkağrısı keçirir. 1955-ci il sentyabrın

[1] Son vaxtlara qədər Qambay Vəzirovun Naxçıvanda anadan olduğu göstərilirdi. Mərhum polkovnik R.Zeynalovun tapdığı arxiv sənədlərindən məlum olmuşdur ki, atası Məmməd Gümrüdə işlədiyinə görə, Qambay orada anadan olmuşdur - Ş.N.

2-də SSRİ Baş Prokurorluğunun prokuroru keçmiş canilərin birindən soruşmuşdur:

“Sual: - Söyləyin, görək, sizin Azərbaycan SSR XİDK-də işlədiyiniz dövrdə məhbuslara qarşı cəza tədbirləri tətbiq olunurdumu?

Cavab: - Məhbuslara cəza tədbirləri (repressiya) mənim rəhbər olduğum şöbədə tətbiq olunurdu, amma konkret olaraq kimə, indi deməyə çətinlik çəkirəm. Amma yadımdadır ki, Azərbaycan diviziyasının Siyasi şöbə rəisi Əliyev Cabiri döyürdülər. Başqa familiyalar yadımda deyil. Əliyevi ondan ötrü döyüb əzişdirirdilər ki, o, istintaqa lazım olan ifadələr versin, yəni Vəzirov, Axundov və başqaları tərəfindən idarə edilən “əks-inqilabi mərkəz” haqqında ifadələr olsun.

Sual: - Qambay Vəzirovu tanıyırsınızmı?

Cavab: - Tanıyıram. O, Azərbaycan diviziyasının komandiri idi. O, bizim şöbə tərəfindən həbs edilmişdi. Onun işini şəxsən beşinci şöbənin keçmiş rəisi Avanesyan aparırdı. Qambay Vəzirovu dindirmələr zamanı bərk döyürdülər. Onu Avanesyan şəxsən mənim və şöbənin başqa əməkdaşlarının yanında döyürdü. Avanesyan Qambayı şallaqla döyüb ondan tələb edirdi ki, o, özünün əks-inqilabi millətçi mərkəzində iştirakı haqda ifadə versin. Qambay əvvəlcə özünü müqəssir bilmədi, bərk döyüləndən sonra isə hər şeyi boynuna alıb lazımi ifadələr verdi. Mən Vəzirov Qambayı döyməmişəm, amma bir daha deyirəm ki, Avanesyanın onu döyməsinin şahidiyəm.

Sual - Vəzirov Qambayın həbs edilməsi və məhkum olunması əsaslı idimi?

Cavab: - Ozamankı, mən bildiyim işlərin arasında heç bir diqqətəlayiq iş yox idi. O işlərin hamısı məhbuslara zorluğun, işgəncələrin tətbiq olunması ilə quraşdırılıb və o işlərin hamısı qeyri-obyektiv idi. O cümlədən Vəzirov Qambayın işi də ondan və başqa həbs edilmiş adamlardan zorla və işgəncələrlə alınmış yalan ifadələr üzərində quraşdırılıb. İstintaq zamanı məhbuslar dəfələrlə bu ifadələri rədd edirdilər, amma onların bu ifadələri işlərinə tikilmir, məhv olunurdu. İşlərə yalnız o ifadələr tikilirdi ki, onlar istintaq üçün faydalı idi. Həbs edilənlərin başqa ərizələri və rədd cavabları da heç vaxt işlərinə tikilmirdi”.

Qambay Vəzirov tək həbs olunmamışdı. Onunla birlikdə Azərbaycan diviziyasından qırx nəfər, Respublika Hərbi Komissarlığından iyirmi nəfər yüksək rütbəli azərbaycanlı zabit həbs olunub “əks-inqilabi hərbi təşkilatın üzvləri” kimi günahsız olaraq güllələnmişlər.

* * *

1937-ci il oktyabrın 13-də 77-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri, general-mayor Qambay Vəzirovu güllələdilər. Bu güllə təkcə Qambaya yox, Azərbaycanın hərb tarixinə dəydi. Onun şəxsində biz Azərbaycanın ən yaxşı sərkərdələrindən birini itirdik. Deyirlər, məşhur generalımız Əli ağa Şıxlinski onun güllələnmək xəbərini eşidəndə qırx gün yas saxlamış və niyə bikef olduğunu soruşanlara "oğlum Qambay güllələnib, belim qırılıb" - cavabını verirmiş.

General-mayor Qambay Vəzirov həbs ediləndən sonra Azərbaycan diviziyasında qadınlar şurasının sədri işləyən həyat yoldaşı İzzət xanım Qiyasbəyli-Vəzirova və yeganə övladı Yavuz da həbs edilib Qazaxıstana sürgün olunurlar. Səkkiz illik Qazaxıstan sürgünündən xəstə qayıdan İzzət xanım 1976-cı ildə Bakıda vəfat edir.

1937-ci il oktyabrın 22-də İzzət xanım İsmayıl ağa qızı Vəzirova Bakıda ümumi həbsxanada saxlanılmışdır. Onu səkkizinci şöbənin baş müfəttişi, dövlət təhlükəsizlik leytenantı Moşeçkov dindirmişdir.

Sual - Nə zamandan siz Qambay Vəzirovla ailə qurmusunuz?

Cavab: - 1920-ci ildən onunla ailə qurmuşam və onunla birlikdə o, həbs olunana, yəni 27 iyun 1937-ci ilə qədər yaşamışam.

Sual - Sizə əriniz Qambay Vəzirovun əks-inqilabi fəaliyyəti barədə nə məlumdur?

Cavab: - Qambay Vəzirovun əks-inqilabi fəaliyyəti barədə mənə heç nə məlum deyil.

Sual - İş üzrə siz nə əlavə edə bilərsiniz?

Cavab: - Heç nə əlavə edə bilmərəm. İfadələr mənim sözlərimlə yazılmışdır. Mən onun doğruluğunu öz imzamla təsdiq edirəm.

1937-ci il noyabrın 2-də vətən xaininin arvadı kimi İzzət xanım Vəzirovanın istintaq işi SSRİ XDİK-in xüsusi müşavirəsinə göndərildi. SSRİ XDİK-i yanında Xüsusi Müşavirənin 1937-ci il 9 dekabr protokolundan çıxarış:

«Eşidildi: - 1903-cü il təvəllüdlü İzzət İsmayıl qızı müddəti 1937-ci il oktyabrın 6-dan hesablanmaqla səkkiz il müddətinə İslah Əmək Düşərgəsinə göndərilsin. İş arxivə təhvil verilsin.»

Xüsusi Müşavirənin bu qərarından sonra İzzət xanım Vəzirovanı Qazaxıstanın Akmolinsk şəhərinə 8 il müddətinə sürgün etdilər. Onlar 1920-ci ildə evlənmişdilər. On yeddi il sonra hər ikisinə əbədi ayrılıq qismət oldu. 1937-ci il oktyabırın 5-də İzzət xanımı həbs etdilər. Həmin

ayın 13-də isə Qambayı əks-inqlabi-millətçilik fəaliyyətinə görə vətən xaini adı ilə birinci kateqoriya ilə məhkum edib güllələdilər.

1944-cü ildə həbsxanadan buraxılan İzzət xanım Bakıya qayıtdı. Lakin ona burada yaşamağa icazə vermədilər, məcbur olub Şamaxıya getdi. Bir müddət burada yaşadı. Əllinci illərdə Bakıya qayıdan İzzət xanım əri Qambay Vəzirovun və özünün günahsız olduğu haqqında "yuxarılarla" mübarizə aparıb bəraət aldı.

İzzət xanım sürgündən göndərdiyi məktublarda oğlu ilə maraqlanır və Vətəni üçün darıxdığını bildirirdi. 1938-ci il aprelin 14-də İ.V.Stalinə yazdığı məktubda yeganə övladının günahsız olaraq həbs olunmasından danışır və acizanə surətdə onun buraxılmasını xahiş edirdi.

* * *

Qambayın yeganə oğlu Yavuz Vəzirov sürgündə olanda Stalinə məktub yazır ki, atam "xalq düşməni" kimi güllələnib. Mən bir sovet gənci kimi atamın günahını yumağa hazıram. İcazə verin, Vətənimizin bu ağır günündə torpağımızın azadlığı uğrunda cəbhələrdə mən də vuruşum...

Cəza batalyonunda döyüşən Yavuz Vəzirov iyirmi iki yaşında, 1942-ci ildə Stalinqrad yaxınlığında qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur.

1956-cı il iyulun 28-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə ölümündən sonra 77-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri general-mayor Qambay Məmməd oğlu Vəzirova bəraət verilmişdir.

Bir müdrik Şərq məsəlində deyilir ki, uşaqlıqda eşidilən söz, oxunan elm daşa yazılmış yazı kimidir. İllərin tufanı, qasırğası belə onu poza bilmir. 37-nin qara tufanları başlayanda Fəxrəddin Vəzirovun 12 yaşı vardı. Əmiləri Qambay və Heydər Vəzirovun haqsızlığın qurbanı olmaları onun uşaq qəlbinə ağır zərbə vurdu. Yaddaşında uşaqlıq illərinin ağrılı-acılı xatirələri yaşayır:

- Qambay Vəzirov atamın əmisi oğlu idi. Böyük qardaşı Sədrəddin maliyyə işçisi idi. Elmi dərəcəsi də vardı. Kiçik qardaşı Hüseyn də hərbçi idi. Rütbəsi polkovnik olub. Sədrəddin əmimi də xalq düşmənlərinin qardaşı kimi 37-də güllələdilər. Hüseyn əmim respublikadan qaçıb, deyilənə görə Gürcüstana gedib, Veziraşvili familiyası ilə yaşayıb. Bu günə kimi də ondan bir xəbər bilmirik...

Bütün bunlardan sonra bizim ailəni, nəsli yenə də təqib edirdilər. Dayım Həqqi və Kamal Kəngərlinskiləri, babamı sürgün etdilər. Qambay əmim tutulanda biz yaylaqda idik. Qayıdanda evimizi dağılıb,

talan olmuş gördük. Nəyimiz vardı, çölə töküb, kitabları, əlyazmaları, evdə qiymətli nə varsa, hamısını aparmışdılar. Bizə olmazın əzab verdilər.

Bir hadisəni xatırlayanda indi də xəcalət çəkirəm. Altıncı sinifdə oxuyurdum. Səhər dərsə gələndə gördüm uşaqların hamısını məktəbin qabağına yığıblar. Direktor məni çağırıb dedi ki, gəl, sən çıxış et, de ki, əmilərim və dayılarım "xalq düşməni" olduqlarına görə biz onları istəmirik. Bütün ailəmiz adından bildirirəm ki, onlar "xalq düşməni" kimi haqlı olaraq güllələniblər. Yoxsa səni məktəbə buraxmayacağıq. Oxumaq üçün burnumun ucu göynəyirdi. Məcbur olub direktor deyənləri dedim...

Cəmisi on yeddi il ordu sıralarında xidmət edən Qambay Vəzirov sıravi əsgərdən general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlib. İnsafla demək lazımdır ki, bu da az-az hərbçiyə qismət olub. Xüsusilə milliyyətcə rus olmayan zabitin otuz üç yaşında diviziya komandiri və general-mayor rütbəsi alması Sovet hərb tarixində nadir hadisədir. Adətən, başqa millətin oğluna Sovet ordusunda ali general rütbəsini istefaya çıxanda, qocalıb əldən düşəndə verirdilər. O da nadir hallarda...

1932-ci ilin baharında SSRİ Xalq Müdafiə Komissarı K.Y.Voroşilovun şəxsi teleqramı ilə Moskvaya çağırılan Qambay Vəzirovun Belorusiyadakı hərbi fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir. O, Xalq Müdafiə Komissarının 886 nömrəli əmri ilə Azərbaycan Dağ-atıcı diviziyasına komandir təyin olunur.

Qambay hərb sənətinin çətin yollarını çox böyük müvəffəqiyyətlə keçmişdir. Hələ 1922-ci ildə 23 yaşlı Qambay Əlahiddə Qafqaz Ordusu Hərbi İnqilab Şurasının əmri ilə əlaçı siyasi rəhbər kimi batareya komandiri, Frunze adına Hərbi Akademiyaya oxumağa göndərildi. Qambay Vəzirov hərbi akademiyada təhsil alan ilk azərbaycanlı idi. Üçillik hərbi təhsildən sonra o, 1925-ci ilin avqust ayından Birləşmiş Azərbaycan Hərbi-siyasi məktəbinin rəisi təyin olundu. Onun birillik fəaliyyəti haqqında attestasiyasında Qırmızı Bayraqlı Qafqaz ordusu Ali Hərbi Təhsil Müəssisələrinin baş müfəttişi Artomonov yazırdı:

"Məktəb rəisi işlədiyi bir il ərzində yalnız müsbət keyfiyyətli işinin şahidi olduq. Böyük iradəyə, təşəbbüskarlığa malikdir. Özünə hörmət edən, qətiyyətli, işgüzar və yaxşı metodist-müəllimdir. Kursantların, müəllimlərin və komandir heyətinin hörmətini qazanıb. İctimai işlərdə, xüsusilə hərbi-elmi cəmiyyətdə fəal iştirak edir. Ali təhsili var. Böyük inzibati-təcrübi stajı olmasa da, öz qabiliyyəti və əməksevərliyi sayə-

sində məktəbin rəisi vəzifəsinin öhdəsindən tam gələ bilir *(Sovet Ordusunun Mərkəzi Dövlət Arxivi, Q.M.Vəzirovun 157-871 nömrəli şəxsi işi. 1-ci vərəq).*

* * *

Milli hərbi kadrların hazırlanması üçün gərgin fəaliyyət göstərən Qambay Vəzirov məktəbin ikinci buraxılışında "Yüz on yeddi" adlı məqaləsində iftixarla yazırdı ki, fəhlə-kəndli balalarından hazırlanan müdavimlərimiz ordunun ən yaxşı ənənələrini davam etdirəcəklər. Biz inanırıq ki, yüz on yeddi müdavimin şəxsində hərbi hissələrimiz hərtərəfli biliyə və komandirlik qabiliyyətinə malik vzvod komandirləri ilə təmin olunacaqlar.

Qambay Vəzirov daha sonra yazırdı: "Milli alayların döyüş bacarığını yüksəltmək qarşıda duran əsas vəzifədir. Sentyabrın 15-də Azərbaycan Birləşmiş Hərbi məktəbindən yüz on yeddi nəfərin buraxılması böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, fəhlə-kəndli cəmiyyətinin geniş kütlələrinin diqqətini özünə cəlb etməyə layiq faktdır. Yeni buraxılış milli alaylar üçün kadrlar hazırlanması və onların özəyinin möhkəmləndirilməsi işində tamamilə yeni addım olacaqdır".

1927-ci ilin oktyabrında ölkədə hərbi islahatın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Zaqafqaziya milli hərbi ali təhsil məktəbləri birləşdirilib Tiflisə köçür. Həmin il o, Leninakanda yerləşən üçüncü Qafqaz atıcı diviziyasında qərargah rəisi olur. İstedadlı komandir Qambay Vəzirovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan atıcı diviziyası 1929-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Əlahiddə Qafqaz ordusunun ilk manevrlərində müvəffəqiyyətlə iştirak edir. Bu manevrdə göstərdiyi komandirlik məharətinə görə üstü yazılı silahla mükafatlandırılır.

1930-cu ilin noyabrında ən yaxşı döyüş komandiri olan Qambay Vəzirova Belorusiya hərbi dairəsindəki 111-ci atıcı alayının komandiri və həm də Jizdra şəhər qarnizonunun rəisi kimi məsul vəzifələr tapşırılır.

1925-ci ildən başlayaraq, ona verilən attestasiya arayışlarında Qambay Vəzirovun hərb sənətini yaxşı mənimsəyən, əla inzibatçı, təmiz və sayıq bir komandir olduğu göstərilir. Diviziya komandiri Cəmşid xan Naxçıvanskinin, diviziya hərbi komissarı Hüseyn Rəhmanovun, hərbi komissar Korobkovun təqdimatında onun diviziyaya, hətta korpusa belə komandirlik edə biləcək bacarığı olduğu iftixarla qeyd olunur.

Onu da xatırladaq ki, Qambay Vəzirovun istedadlı hərbi xadim kimi yetişməsində məşhur generallarımız Əli ağa Şıxlinskinin və Səməd bəy

Mehmandarovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məhz onların müdrik məsləhət və köməklikləri ilə Azərbaycan milli diviziyasının atıcıları, topçu və süvariləri istər Hacıkənddə, Qarayazıda, istərsə də Şimali Qafqazda Zaqafqaziya ordusunun taktiki təlim-məşqlərində birinci yeri tutmuşlar.

"Xatirələrim"də 1924-cü ili yada salan Əli ağa Şıxlinski yazır ki, Azərbaycan komanda heyəti məktəbi rəisinin xahişi ilə məni ona müavin təyin etdilər. O biri il - 1925-ci ildə məktəb kollektivi Surami şəhəri yanındakı düşərgəyə getdi. Bütün Zaqafqaziya hərbi məktəblərinin kollektivləri buraya yığılmışdı. Ötən il burada hərbi məktəblərin atəş yarışı olmuşdu. Azərbaycan məktəbi hazır olmadığından bu yarışlarda iştirak etməmişdi. Bu, mənə çox toxundu. Silahı sevən gənclərimizin yarışa çıxa biləcək dərəcədə hazırlanmamaları mənə ağır gəldi.

Elmi komitənin ilk iclasında mən göstərdim ki, belə təlim vermək olmaz. Hər kursanta atmağa bircə güllə verilməli və atdığı bu güllənin nəticələrini bildirərkən güllənin nə səbəbə boşa çıxdığını ona izah etməli, buraxdığı səhvi düzəltmək üçün ona ikinci dəfə güllə atdırılmalı və i.a. Məktəb rəisi əmr verdi ki, "müavinimin təklifi protokola qeyd edilsin və ona mütləq əməl olunsun". Bu zamandan başlayaraq, biz atəş məşqində kursantlarımızı "işə çəkməyə" başladıq. Düşərgə toplanışının axırında bizim vzvod yarış atəşinə çıxdı və birincilik qazandı. Mənim azərbaycanlılıq izzəti-nəfsim təmin edilmiş oldu.

Diqqətli oxucu, yəqin, fikir verdi ki, xatirə müəllifi məktəb rəisi Qambay Vəzirovun bir dəfə də adını çəkmədi. Bunun da səbəbi var: Əli ağa Şıxlinski xatirələrini 1942-ci ildə yazıb. Onda keçmiş məktəb rəisi Qambay Vəzirovun həbs olunmasından beş il ancaq keçirdi. Onun tərcümeyi-halında hələ də "xalq düşməni" damğası vardı.

* * *

1935-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan atıcı diviziyasının on beş illiyi qeyd olunurdu. Diviziya SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif olundu. 1936-cı il yanvarın 27-də isə bir qrup azərbaycanlı əsgər və zabitin xidməti Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görüldü. Onların arasında diviziya komandiri Qambay Vəzirov, komissar Cabir Əliyev, alay komandiri Seyfulla Mehdiyev, kiçik komandir Rəhim Aslanov və İlyas Verdiyev də vardı. Bu təntənəyə görə Bakıda qarnizon hissələrinin nümayişi keçirildi.

Müasirlərinin xatırladığına görə, Qambay Vəzirov ovaxtkı komandir heyəti arasında ən savadlı, cəsur və hazırlıqlı bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun döyüş dostu, respublikanın keçmiş hərbi komissarı polkovnik Ağəli İsmayılov yazır ki, Qambay Vəzirov, necə deyərlər, anadangəlmə sərkərdə idi. O, milli birləşmələrin təşkili və hərbi kadrların artması sahəsində bir sıra mühüm tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirdi. Mərkəzdən təftişə gələn hərbi şuranın üzvləri belə onun qeyri-adi hərbi bacarığına heyran qalırdı.

Vaxtilə Qambay Vəzirovun diviziyasında zabit kimi xidmət etmiş Musa Həmid oğlu Heybətov 1956-cı il mayın 3-də verdiyi şahid ifadəsində demişdir:

"Azərbaycan diviziyasının komandir və siyasi işçilərinin çoxusunu yaxından tanıyırdım. Mən bizim diviziyada hər hansı bir əks-inqilabi təşkilatının fəaliyyətini qətiyyətlə inkar edirəm. Bu haqda hələ 1937-ci ildə demişəm. Elə buna görə də əvvəlcə məni partiya sıralarından çıxartdılar. Sonra da etibarsız adam kimi ordudan tərxis etdilər.

Qambay Vəzirovu sağlam ideyalı, yüksək mədəniyyətli, savadlı, alicənab və bacarıqlı bir komandir kimi tanıyırdım. General Qambay Vəzirov tələbkarlığı ilə yanaşı, əsgər və zabitlərin qayğısına qalır, bütün komanda heyətinə səmimi münasibət bəslədiyi üçün hamı onu sevir və hörmət edir".

Xalqımızın general oğlu mərhum Akim Əli oğlu Abbasov ordu sıralarında çox şərəfli bir ömür yolu keçib. Ona xidmətinin ilk illərində şöhrətli diviziya komandiri Qambay Vəzirovla görüşmək və tabeliyində işləmək nəsib olub. Komandirini general Akim Abbasov xoş sözlərlə xatırlayırdı:

- Yadımdadır, 1935-ci ildə diviziyamız hərbi təlimdən yenicə qayıtmışdı. Bizim diviziya Böyük Qafqaz sıra dağlarına yürüşdə dörd yüz iyirmi kilometr məsafəni qət eləmişdi. Növbəti məşğələ keçirirdik. Bir döyüşçü yaxınlaşıb mənə dedi ki, yoldaş leytenant, sizi diviziya komandiri Vəzirov çağırır. Təcili onun yanında olmalısınız. Mən dərhal qərargaha getdim. Gördüm, məndən başqa da dörd zabit var. Diviziya komandiri məni qəbul edib dedi:

- Çox sağ olun, yay təlimində göstərdiyiniz fəallığa görə xalq müdafiə komissarı, marşal Voroşilov sizi saatla mükafatlandırır.

Qambay Vəzirov bizi təbrik etdi. Təlimdə və siyasi hazırlıqda yeni müvəffəqiyyətlər arzulayıb saatı bizə təqdim etdi. Sevimli komandirimin hədiyyəsini bu gün də əziz yadigar kimi saxlayıram.

Bu yürüşdə Kazbek dağının zirvəsinə hamıdan qabaq mənim rotam qalxmışdı. Döyüşçüləri "hücuma" və "müdafiə döyüşlərinə" əla hazırladığıma görə, Qambay Vəzirov özü bu mükafatı mənə təqdim etmişdi. Qambay Vəzirovun xatirəsi mənim üçün son dərəcə əziz olaraq qalır. O vaxtlar onun adı hər bir azərbaycanlı döyüşçü üçün fədakarlıq, igidlik rəmzi idi. Siyasi məşğələlərdə, hərbi təlimlərdə onun hər bir sözünü belə diqqətlə dinləyirdik. O, alovlu natiq olmaqla bərabər, taktiki məşğələlərin də mahir bilicisi idi. Dövrünün texnikasını mükəmməl bilirdi.

1935-ci ilə qədər mənim kimi çox gənc bir azərbaycanlı zabitinin dördüncü Dağ-atıcı alayının istehkamçılar rotasının komandiri vəzifəsinə qədər yüksəlməyində unudulmaz komandirim Qambay Vəzirovun böyük əməyi olmuşdur. Qambay orduda, milli birləşmələrdə azərbaycanlı komandirlərin artması uğrunda var qüvvəsi ilə çalışırdı.

"Hərbi bilik" jurnalının nəşri general Əli ağa Şıxlinskinin adı ilə bağlıdır. Bu jurnal onun təşəbbüsü ilə yaranmışdı. "Qızıl əsgər" qəzeti isə komissar Cabir Əliyevin təşəbbüsü ilə nəşr olunurdu. Bakıda ilk ordu klubunun yaradılması isə Qambay Vəzirovun və Cabir Əliyevin adı ilə bağlıdır. Hər ikisi möhkəm dost idilər. Heyif ki, ikisi də otuz yeddidə günahsız güllələndi. Biz gənc zabitlər istər general Şıxlinskinin, istərsə də Qambay və Cabirin hərbi mövzuda yazılarını acgözlüklə mütaliə edərdik.

General Qambay Vəzirov, Cəmşid xan Naxçıvanski, komissar Hüseyn Rəhmanov və Heydər Vəzirov hərb elmində həm də hərbi nəzəriyyəçi kimi yetişmişlər. Qambay rus dilinə olan hərbi ədəbiyyatları, nizamnamələri Azərbaycan dilində tərcümə etmişdi. Milli diviziya və birləşmələr haqqında həm publisistik, həm də elmi məqalələrlə "Qızıl əsgər", "Hərbi bilik", "Kommunist" və "Bakinski raboçi" kimi mətbuat orqanlarında müntəzəm olaraq çıxış etmişdir.

1920-ci ildən həyat və fəaliyyətini xalqının müdafiə qüdrətinin möhkəmlənməsinə həsr edən Qambay Vəzirov respublikanın ictimai-siyasi işində də fəal iştirak etmişdir. Dəfələrlə Respublika Mərkəzi Komitəsinin tərkibinə seçilən Qambay Vəzirov Zaqafqaziya MİK-in və SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə də üzv seçilmişdir.

* * *

Təəssüf ki, belə şöhrətli sərkərdəmiz unudulmuş, yaddan çıxmışdır. Bir-iki dəfə anadan olma günü 70-ci illərdə qəzetlərdə qeyd olunmuş-

dur. Acınacaqlı haldır ki, Qambay haqqında yazılan quru, ürəksiz və partiyalı olan bu məqalələrin müəllifi milliyyətcə erməni olmuşdur. Bu gün onun adı bircə ünvanda əbədiləşmişdir: Naxçıvandakı 6 saylı orta məktəb Qambay Vəzirovun adını daşıyır.

1989-cu ilin fevralında igid komandir Qambay Vəzirov haqqında "Hünər" televiziya verilişinin səhifələrində söhbət açdıqdan sonra xeyli məktub aldıq. Hətta vaxtilə İzzət xanım Qiyasbəyli - Vəzirovanın qonşusu olmuş Zahidə Mustafayeva redaksiyamıza gəlib Vəzirovlar ailəsinin faciəsindən təsirli epizodlar danışdı. Redaksiyamıza gələn çoxsaylı məktublardan biri daha təsirli olduğu üçün onun qısa məzmunu ilə oxucuları da tanış etmək istərdim. Məktubu vaxtilə igid sərkərdənin əsgəri olmuş, indi elimizdə, obamızda yaxşı tanınan ağsaqqal aşıq Barat Şirvanlı göndərib. O yazır: "Yanvarın 14-də olan verilişinizə də baxdım (Tamaşaçıların xahişi ilə Q.Vəzirov haqqında üç veriliş verdik). Həm kədərləndim, həm də sevindim. Sevindim ona görə ki, mənim əziz komandirimi əlli ildən sonra da olsa efirdə görə bildim. Kədərləndim ona görə ki, o illəri xatırladım. Bu ahıl vaxtımda göz yaşlarımı saxlaya bilmədim. Verilişdən sonra bütün varlığım titrəyirdi. Sizə məktubu da əlim əsə-əsə yazıram...

1937-ci ildə Salyan kazarmasında hərbi xidmətdə idim. Əvvəlcə mən kapitan Şahtaxtinskinin yaveri oldum. Diviziya komandirimiz Qambay Vəzirov idi. Vəzirovun Çovğun adlı bir atı vardı, ona da mən baxırdım. Bu yaraşıqlı at, sanki, dil bilirdi. Onu elə öyrətmişdim ki, hər səhər yəhərləyib-yüyənləyəndən sonra bircə dəfə yüngülvari təpinib deyərdim: get, komandiri gətir. Yüyəni yəhərə bənd olunmuş Çovğun at Salyan kazarmasından birbaşa Qambay Vəzirovun yaşadığı Nizami küçəsindəki mənzilinə gələrdi. Həyətdə iki-üç dəfə kişnəməyi ilə gəlişini sahibinə bildirərdi. Hər səhər əziz komandirimiz Qambay Vəzirovu Çovğun at beləcə işə gətirərdi. Bir dəfə də olsun Çovğun nə yolunu azdı, nə də yüyənini, yəhərini itirdi.

Bir gün siyasi məşğələ keçirdik. Xəbər gəldi ki, komandirimiz Qambay Vəzirovu həbs ediblər. Səhərisi Çovğunun yəhərlənmək vaxtı gələndə kişnərtisindən dayanmaq olmurdu, o dartınır, yerində oyur-oyur oynayırdı. Yerə-göyə sığışmayan Çovğunu göz yaşımla yəhərləyib, həmişəki kimi yüyənini yəhərinə bənd eləyib buraxdım. İzlədim ki, görüm hara gedəcək. Çovğun at yenə birbaşa Nizami küçəsinə, komandirimizin həyətinə getdi. Dalınca gəlib gördüm ki, başıaşağı sakitcə dayanan Çovğun at burnu uzunu göz yaşı tökür. Özümü saxlaya bilməyib

mən də zülm-zülm ağladım. Zorla onu darta-darta kazarmaya gətirdim. Heç kəsi minməyə yaxın qoymurdu. Kişnəyib şahə qalxan at Salyan kazarmasının həyətini başına götürmüşdü. Qərargah binasına yaxınlaşır, tükürpədici səslə bir-iki ağız kişnəyib, götürülürdü klub tərəfə, məşq meydanına, həyətdə fır-fır fırlanırdı. Sanki dilə gəlib "hanı mənim komandirim?" - deyə nalə çəkirdi. Heç kəs Çovğun ata baxa bilmirdi. Hamı qulağını tutub içəriyə qaçırdı. Bir həftəyə yaxın heç nə yeməyib, nalə çəkən Çovğun çərləyib öldü.

Bax, bu hadisə oldu, məni sizin verilişdən sonra zülm-zülm ağladan...

KOMİSSAR HEYDƏR VƏZİROV

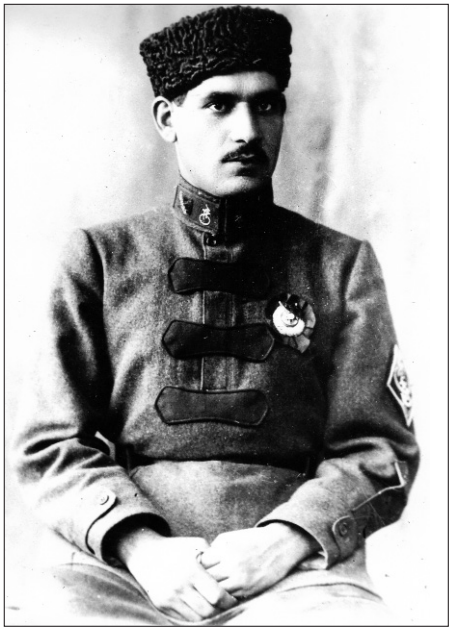

Komissar Heydər Vəzirov

Zülmət gecələrin birində "Çornı voron" maşını komissar Heydər Sadıq oğlu Vəzirovun həyətində dayandı. Maşından düşən üç kölgənin biri çöldə - qapı ağzında dayanıb, ikisi sürətlə ikinci mərtəbəyə qalxdı. Evi ələk-vələk elədilər, qorxudan titrəşən körpələrə məhəl qoymadılar. Şəkilləri, əlyazma və sənədləri yığışdırıb kəndirlə bağladılar. Gicgahları yenicə ağarmış kişi meşin qovluğu açıb həbs orderini stolun üstünə qoydu, naqanın lüləsini onun son səhifəsinə dirəyib "burdan qol çək" - dedi. Komissar Heydər Vəzirov bir kəlmə danışmadan qol çəkdi. Bilirdi ki, danışmağın, müdafiə olunmağın xeyri yoxdur. "Əmioğlu Qambayı apardılar, ailəsini həbs etdilər. Naxçıvandakı uzaq-yaxın Kəngərli qohumları da apardılar... İndi də növbə mənimdir". O, şinelini geyindi. Əvvəlcə dörd yaşlı qızı Elmiranı öpdü. Uşaq tir-tir titrəyirdi, boynuna sarılıb boğula-boğula ağladı. Onu zorla özündən qoparıb, anası Leylaya verdi. Öz adını qoyduğu böyük oğlu Heydərin alnından öpüb astadan "anandan, bacından muğayat ol. Yaxşı, ayıbdır, sən, axı, kişisən", - deyib özü də doluxsundu.

Qambayın əmisi oğlu komissar Heydəri beləcə sorğu-sualsız apardılar.

Köpək leşə dadanan kimi onlar da harda xalqımızın yaxşı oğulları, adlı-sanlı nəsilləri vardısa, onlara hücuma keçib "təmizləmə" aparırdılar. Beləcə, 37-ci illərin ağır zərbəsi xalqımızın milli tarixinə, bütün sahələrdə - ədəbiyyat, incəsənət, kənd təsərrüfatı, sənaye və ən başlıcası hərb tariximizə çox dəhşətli zərbələr vurdu. Hər gecə bir komissar, hər gecə yüksək rütbəli zabit, hərbi komissar gedər-gəlməzə göndərilirdi. Əgər o illərin haqsız qırğınları olmasaydı, indi neçə-neçə general, admiral oğullarımızın şan-şöhrəti ilə fəxr edərdik. Stalin, Beriya və Bağırov vəhşiliklərinin ehtirasının qurbanı olan zabitlərimiz günahsız olaraq həbs edilib Sibirin, Qazaxıstanın həyat nişanəsi olmayan qarlı çöllərində, dar və havasız, bir nəfərlik kameralarda üstünə min cür yalan, şər atılmaqla məhkəməsiz və qanunsuz güllələndilər.

XX əsrin 20-ci illərində respublikamızda ilk hərbi məktəblərin yaradıcılarından biri və Əliheydər Qarayevdən sonra ikinci respublika hərbi komissarı (1924-26-cı illərdə) olan Heydər Vəzirovu 1937-ci ildə respublika torpaq komissarı işləyəndə "pantürkist" adı ilə həbs etdilər.

Görkəmli şairimiz, mərhum Qasım Qasımzadənin yaddaşından:

«Onda mənim on üç-on dörd yaşım vardı. O ilin tələtümlü günlərini indiki kimi xatırlayıram. Kənddə çox nüfuzlu sayılan, sözükeçən şəxsiyyətlər bir-bir dənlənirdi. Bir hadisə gözümün qabağından getmir. Gərək ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ildönümü idi. Kənddə təntənəli yığıncaq keçirilirdi. Klub ağzına kimi dolmuşdu. Biz məktəblilər yerimizi yaşlılara verib ayaq üstə dayanmışdıq. O zaman hər məruzədən, çıxışdan sonra yerdən rəhbərliyin, xalq komissarlarının şəninə "yaşasın"la başlayan şüar demək dəbdə idi. Məruzə qurtaran kimi alqışlar başlandı. Bir nəfər kolxozçu - suçu Hüseyn ayağa qalxıb dedi: "Yaşasın Azərbaycanın torpaq komissarı yoldaş Vəzirov!" Onun alqışı təkəmseyrək çəpiklə qarşılandı. Sən demə, bir gün əvvəl Vəzirov "xalq düşməni" kimi "ifşa" edilibmiş. Bir-iki əl çalan da bundan xəbərsizmiş. Rəyasət heyəti bir-birinə dəydi.

Sədr ayağa qalxdı:

- Vətəndaş, səhvini geri götür!

Suçu Hüseyn çaşbaş qaldı:

- Vəzirov yoldaşa nə olub ki, səhvimi geri götürüm?

- Demək, bilmirsən nə olub?

- Bilmirəm...

- Başa salarlar bilərsən...

İclas yekunlaşdı. Dağılışdılar. Suçu Hüseyn də belini götürüb, pambıq sulamağa getdi. Aradan iki saat keçməmiş klubun qarşısında iki maşın dayandı. Taxta qoburlu, onatılan tapançalı zəhmli adamlar tökülüşdülər. Az sonra şalvarı dizinəcən çərməkli, ayaqları palçıqlı suçu Hüseyni milisioner qabağına qatıb gətirdi. Əl-ayağını yudurtdular. Evindən ayaqqabısını və bir həftəlik azuqəsini götürtdürüb maşına mindirdilər. Kişi çaşıb qalmışdı. Elə hey soruşurdu:

- Axı, yoldaş Vəzirova nə olub ki?!

- Gedərsən yanına, özündən soruşarsan ki, sənə nə olub?

Suçu Hüseyn o gedəndir ki, gedib, xəbərsiz-ətərsiz...

* * *

37-nin acı burulğanlarında belə mürvətsiz, qansız hadisələr, həbslər çox olub. Çox ailələr başsız qalıb, evi talan olunub. Axşam ailəsi ilə birgə şam eləyib yatan ata, səhər "xalq düşməni" çıxıb. Sumbatovların, borşovların, markaryanların, qriqoryanların murdar əlləri suçu Hüseynlərin günahsız qanını axıdıb. Haqqında söhbət açdığımız nə Qambay, nə də Heydər Vəzirovların ailəsindən bir nəfər belə sağ qalmayıb. Sürgünlər, həbsxanalar onları sağalmaz xəstəliyə yoluxdurub, vaxtsız məhv etdi.

1913-cü ildən başlayaraq ömrünün sonunadək xalqına sidq ürəklə xidmət edən Heydər Vəzirov bu günə qədər unudulmuş, yaddan çıxmışdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında onun adı, heç olmasa, bir cümlə ilə də xatırlanmır, xidmətləri nədənsə danılır. Onun unudulmağının ilkin səbəblərindən birini biz rusdilli sənədlərdə görürük. Çox vaxt Qambay Vəzirovla onu qarışıq salırlar. Rusdilli sənədlərdə Heydər adı da "Q" hərfilə yazılır, Qambay da. Hər ikisi də hərbçi olub. Ona görə də bir çox tədqiqatçılar Heydərin xidmətlərini bəzən Qambay Vəzirovun adına yazıblar.

Heydər Sadıq oğlu Vəzirov 1893-cü ildə Naxçıvanın qədim Nehrəm kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. İlk ibtidai təhsilini o vaxtın qabaqcıl maarif ocağı olan "Tərbiyə" adlı üsuli-cədid məktəbində alıb. Heydər Vəzirov həmin məktəbdə məşhur ədəbiyyatşünas Əziz Şəriflə, teatr xadimi Rza Təhmasiblə birgə oxuyub. Məktəbin hamisi məşhur maarif xadimi Məmməd Tağı Sidqi idi.

Naxçıvanda üsuli-cədid məktəbini bitirdikdən sonra atası Sadıq, Məmməd Tağı Sidqinin məsləhəti ilə balaca Heydəri İrəvan seminariyasına qoyur. Seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirən Heydər 1913-cü ildə gimna-

ziyanın səkkizinci sinfinə imtahan verir. Birinci Dünya müharibəsi başlandığına görə az müddət gimnaziyada oxuyan Heydər Vəzirov səfərbərliyə alınaraq qısamüddətli hərbi məktəbdə təhsil alır. 1915-ci ilin iyun ayında kiçik zabit rütbəsi ilə Qalitsiya uğrunda döyüşlərdə əsir düşür.

Üç il alman əsirliyində qalan Heydər Vəzirov 1918-ci ildə Rusiya ilə Almaniya hərbi əsirləri dəyişəndə yaralılar sırasında Türkiyədən keçərək Qafqaza qayıdır.

1918-ci ilin noyabrından Azərbaycan Demokratik Respublikasının Milli Ordusunda kiçik komandirlər hazırlayan məktəbdə müəllim işləyir. 1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra Heydər Vəzirov və hərbi məktəbin kollektivi bolşeviklərin tərəfinə keçir. Həmin ilin iyun ayında o, partiya sıralarına qəbul edilir.

Komissar Heydər Vəzirov bundan sonrakı bütün şüurlu həyatını milli hərbi kadrların hazırlanmasına sərf edir. Onu "Hərbiyyə məktəbi"nin rəisi təyin edirlər.

Hələ iyirminci illərin sənədləri göstərir ki, komissar Heydər Vəzirov komandir şərəfini yüksək tutmuş və bu adı hörmətlə daşımışdır. Onun böyük bacarıqla rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Birləşmiş Hərbi Məktəbinin müdavimləri Gürcüstanda menşeviklərə, Ermənistanda daşnaklara qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun, Xalq Hərbi və Dəniz komissarı Əliheydər Qarayevin verdiyi əmr və sənədlərdə bunu aydın görmək olur.

Əliheydər Qarayevin Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə göndərdiyi 29 iyun 1920-ci il tarixli raportda deyilir: "Mənim adımı daşıyan *(həmin illərdə hərbi məktəb korpus komandiri Əliheydər Qarayevin adına idi - Ş.N.)* hərbi məktəbin rəisi yoldaş Vəzirov Heydər Sadıq oğlu məktəbin təşkil olunmasından bu vaxtadək öz vəzifəsini müstəsna fədakarlıqla yerinə yetirir. İşinin öhdəsindən bacarıqla gələn bir komandir kimi Heydər Vəzirovun təltif olunmasını xahiş edirəm.

Vəzirov yoldaş başda olmaqla, məktəb tam tərkibdə Quba, Gəncə və Qazax qəzalarında, habelə Qarabağda daşnaklara qarşı döyüşlərdə bir neçə kursantını və bir Qırmızı komandirini itirib. Məktəbin sonuncu yürüşü Gürcüstana, qızıl ordunun Tiflisə irəliləyişi zamanı olmuşdur. Buna görə də hərbi məktəb "Qırmızı bayraq"la təltif olunmuşdur. Məktəbin komandiri Heydər Sadıq oğlu Vəzirovun "Qırmızı Bayraq" ordeni ilə təltif olunmasını layiq bilirəm".

Heydər Vəzirov 1923-cü ildə "Qırmızı Bayraq" ordeni ilə və 6197 nömrəli Fəxri fərmanla təltif olunmuşdur. Komissar Heydər Vəzirov

hərbi sahədə göstərdiyi fəallığa və qəzalarda banditizmə qarşı mübarizəyə görə dəfələrlə qiymətli silahla mükafatlandırılmışdır. Respublikamız üçün ağır illər olanda Heydər Vəzirov mərd, mübariz dövlət xadimləri və məşhur generallarımız Əli ağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov, mayor Hacı ağa İbrahimbəyli ilə birgə işləmişdir. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda işləyən general-leytenant Aleksandr Todorski sonralar "Bakinski raboçi" qəzetində (22 fevral 1958-ci il) bir sıra görkəmli Azərbaycan oğullarının əvəzsiz xidmətini xatırlayaraq yazırdı: "İllər keçsə də, mən hərtərəfli hərbi biliyə malik olan, yaraşıqlı, vüqarlı Azərbaycanın ovaxtkı hərbi komissarı Heydər Vəzirovu yaxşı xatırlayıram. Qəlbən təmiz, xalqını ürəkdən sevən Heydər yorulmaq bilmədən çalışqan adam idi".

İstedadlı sərkərdə, SSRİ Hərbi Təhsil Müəssisələri Baş İdarəsinin rəisi, komkor İ.E.Yakir 1925-ci ilin martında hərbi məktəblərin və Azərbaycan diviziyasının taktiki hazırlığını yoxlamağa gələndə hərbi milli kadrların hazırlığında Heydər Vəzirovun xidmətini xüsusilə qeyd etmişdir.

Xatırladaq ki, həmin illərdə Heydər Vəzirov bir neçə mühüm vəzifədə işləmişdir: Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin hərbi komissarı idi. O, həm də mətbuatda hərbi mövzularda maraqlı yazılarla müntəzəm olaraq çıxış edirdi. "Qızıl əsgər" qəzetində hərbi təlimin keçirilməsi, hərbi dərslərin keyfiyyəti, döyüş taktikası, hərbi nizamnamələrin hazırlanması və çapı barədə maraqlı yazıların müəllifi idi.

Cəmi 44 il ömür sürmüş komissar Heydər Vəzirovun bir hərbçi kimi xalqımız qarşısında əvəzsiz xidmətləri var. O, 1925-ci ildə Göyçay Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1927-ci ildə Zaqafqaziya Sosialist Federativ Şura Cümhuriyyəti xalq torpaq komissarı, 1933-cü ildə isə Azərbaycan SSR torpaq komissarı təyin edilir.

1930-cu illərdə ölkədə Stalinin cəza tədbirləri sənayeni, kənd təsərrüfatını, elm və maarifi gücdən saldı. Sovet Ordusu da, Azərbaycan milli diviziyası da özünün ən yaxşı komandirlərini itirdi. Diviziya komandirləri Cəmşid Naxçıvanski, Qambay Vəzirov, komissar Şəmistan Əyyubov (Sarı Şəmistan - Ş.N), polkovnik Seyfulla Mehdiyev, Murtuz Talıbzadə, Abdulla Məlikov kimi oğullar repressiyanın qurbanı oldular.

1937-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığının ünvanına "Əks-inqilabçı burjua, millətçi-üsyankar, terrorçu-ziyankar təşkilatın işi" adlı saxta bir ittiham yaradıldı. Bu azmış kimi, şəxsən komissar Heydər Vəzirovun işinə bir söz də əlavə elədilər: "Pantürkist". DİN ayrı, NKVD işçiləri bu sözü ona görə əlavə elədilər ki, bu barədə, komis-

sarla “dopros” aparmağa əldə tutarlı “əsas” olsun. Axı, Vəzirov Birinci Dünya müharibəsindən qayıdanda Türkiyədən keçib gəlmişdi. 1918-ci ildə “Müsavat”ın hərbi məktəbində işləmişdi, üstəlik də onun Müsavat ordusunda birgə işlədiyi zabitlərin çoxu Türkiyədə özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Bu saxta ittihamlarla komissarlığın bir neçə əməkdaşı və komissar Heydər Vəzirov ailəsi ilə birgə məhv edildi.

1937-ci il oktyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə general Qambay Vəzirovla birgə 26 nəfər yüksək rütbəli azərbaycanlı hərbçi güllələndi.

1938-ci ildə Mircəfər Bağırovun Moskvaya göndərdiyi bir hesabatı oxuyanda adamın inanmağı gəlmir. Təəssüf ki, bu faktdır və ən başlıcası sənəddir. Ona inanmamağa haqqımız yoxdur. Orada yazılır ki, 32 rayon partiya komitəsinin katibi, 28 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 18 xalq komissarı və müavinləri, milli diviziyanın 88 komandiri və hərbi-siyasi işçilər həbs edilərək “xalq düşməni” kimi məhv edilmişlər.

SAHİBƏ XANIMLA SÖHBƏT

Bakı, Ələsgər Ələkbərov küçəsi, Dadaşovların mənzili. Bura komissar Soltanhəmid Paşayevin kürəkəni Xeyrullanın evidir. Eşidəndə ki, “37”nin haqsız qurbanı olan komissar Soltanhəmid Paşayevin həyat yoldaşı Sahibə ana qızı Rəfiqə xanımgildədir, nəvə-nəticələrini görməyə gəlib, fikirləşdim ki, həyat yoldaşının ömür yolunu ondan yaxşı bilən ikinci bir adam tapmaq hələlik qeyri-mümkündür. Hələlik ona görə deyirik ki, bizim yazımızdan sonra, bəlkə, onunla birgə işləyən keçmiş hərbiçilərdən kimsə Soltanhəmidin fəaliyyətindən daha ətraflı məktub yazıb, məlumat verəcək.

Onu da xatırladım ki, Sahibə ana 1932-ci ildən partiyanın üzvü olub. Əri tutulandan iyirmi üç il sonra yenidən onu partiya sıralarına bərpa ediblər.

- Sahibə ana, həyat yoldaşınız Soltanhəmid günahsız olaraq həbs ediləndə uşaqların neçə yaşı vardı?

- Oğlum Rəfiqin 10 yaşı vardı. Onu çox tez itirdim, Rozanın 8, Elmiranın 5, Rəfiqənin isə cəmi 1 yaşı vardı. Bir sözlə, bir oğul, üç qız anası idim. Soltanhəmid tutulandan sonra özümü itirmədim. Dəyanətimi saxladım. Onları min bir əziyyətlə də olsa böyütdüm. Oxutdum, ali təhsilli elədim. Təkcə ciyərparam Rəfiqi itirdim. İndi yeddi nəvəm, dörd nəticəm var. Sağ olsunlar, ağıllı balalardır. Hamısı ali təhsil alıblar. Tahir ali təhsilli həkimdir, Gülnarə elmlər namizədidir.

- O vaxtın qara günlərindən yaddaşınızda ən çox hansı məqamlar qalıb?

- 1926-cı ildə Soltanhəmidlə ailə qurduq. Xoşbəxt də yaşayırdıq. O, komissarlıqda işləyirdi. El-obada yaxşı hörməti vardı. Çox keçmədi, onu Şamaxıya hərbi komissar təyin etdilər. 1937-ci il gəlib çatdı, gündə bir xəbər çıxdı: "Filankəsi apardılar, filankəs xalq düşməni çıxdı". Bu filankəs deyilənlərin də hamısı hörmətli, partiyaya sadiq, xalqını sevən adamlar idi. Hamı qorxu içində, səksəkədə yaşayırdı. Axşam olub, qaranlıq düşəndə, bir şaqqıltı, bir səs eşidəndə deyirdilər ki, filankəsi aparmağa gəliblər. O "çornı voron" deyilən maşın nə qədər yaxşı oğulları aparıb məhv elədi. Eh, uzun dərddir, bala... Nə qədər günahsız adamlarımız "xalq düşməni" ləkəsi ilə güllələndi.

- Soltanhəmid həbs edilən gün, il, yəqin ki, yadınızdadır. Bu müdhiş hadisə nə vaxt olub?

- 1937-ci ilin avqust ayı idi. Daha dəqiq, avqustun 17-si idi. Mən balalarımla Sulut kəndinə getmişdim. Soltanhəmid də axşama qayıtmalı idi. Şamaxıda yığıncaqları vardı, ləngidi, gəlmədi. Səhərisi Rozanın ad günü idi. Tezdən gəlməyə söz vermişdi. Kənddə, tanış müəllimgilə gedib patefonu istədim, şənlənməyə. Min cür bəhanə gətirib vermədi. Mənə çox müəmmalı, ikibaşlı cavab verdi. Kor-peşman geri qayıtdım. Yolda milis işçisi Ələşrəfə rast gəldim. Şamaxıdan gəlirdi. Hal-əhval tutmaq istədim. Başını aşağı salıb xəcalətlə bircə bunları dedi: "Dadaşım Soltanhəmidi tutub apardılar". Daha sonrası yadımda deyil...

Səhərisi yığışıb Şamaxıya qayıtdıq. Öyrəndim ki, onu yığıncaq vaxtı aparıblar. Onunla birgə Şamaxı Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Xəlfə Hüseynovu, ikinci katibi Avalovu, torpaq şöbəsinin müdiri Yuxanovu, altı nömrəli şərabçılıq sovxozunun direktoru Əlisahib Məmmədovu, rayon prokuroru Əhməd Əmirovu, Padar Kənd Sovetinin sədri Babalı Bəkirovu da həbs etmişdilər.

Bir sözlə, Şamaxı ziyalılarına süpürgə çəkirdilər. Kimin evində ərəb əlifbası ilə kitab, əlyazması tapılırdısa, pantürkist, panislamist damğası ilə cəzalandırılıb həbs edilirdi.

NKVD-nin sədri Şabanbəyovdan evimizin açarını istədim. Qapımıza qıfıl vurmuşdular. Sumbatov-Topuridze də orada idi. Mənə tərs-tərs baxıb: "Deyəsən, öz ayağınla gəlmisən, rədd ol burdan, bu saat səni də həbs edərəm", - deyib özündən çıxdı.

O gündən həyatımın faciəsi başladı...

- Sahibə xanım, Soltanhəmidin "günahı" nə oldu?

- Sonralar öyrəndim ki, bir anbardarı döyməklə Soltanhəmidin üzünə şahid ediblər. Guya o deyib ki, biz komissarın kabinetində, evində tez-tez yığıncaq keçirirdik. Komissar Paşayevin rəhbərliyi ilə silahlı üsyana hazırlaşırdıq. O, bizə güllə atmağı öyrədirdi. Komissar Paşayev məni əsgərliyə ona görə göndərmədi ki, təşkilatın işində yaxından iştirak edirdim. Təşkilata silahı mən tapıb alırdım.

- Görüşməyə necə, icazə verirdilərmi?

- Yox. Ayda iki dəfə "yemək" götürürdülər. Yemək, ərzaq aparmaq qadağan idi. Ancaq dəyişmək üçün paltara icazə vardı. Bir dəfə bir nəfər nə yollasa ondan barmaq boyda kağız gətirdi. Yazmışdı ki, Sahibə, mən "xalq düşməni" deyiləm. Mənim vicdanım təmiz və ləkəsizdir. Bunları balalarımıza da başa sal ki, gözükölgəli böyüməsinlər. Üçüncü dəfə dalınca gedəndə dedilər ki, 20 il həbs cəzası kəsilib. Dalınca da əlavə elədilər ki, əriniz güllələnib, daha gəlməyə bilərsiniz....

"Güllələnmək" sözünü eşidəndə ağlım başımdan çıxdı. Handan-hana özümü ələ aldım. Düşmənlərin əhatəsində olduğumu xatırladım. Körpələrimi fikirləşdim. Sağ olsun, yaxın-uzaq qohumlar, o çətin illərdə gizli də olsa "xalq düşməni"nin ailəsinə arxa oldular.

Soltanhəmid Paşayevin ömür yoldaşı Sahibə xanım o ağrılı-acılı illərə qeyrətlə, kişi dəyanəti ilə dözmüş, övladları Rozanı, Elmiranı, Rəfiqəni böyüdüb ərsəyə çatdırmış, komissar ərinin, nüfuzlu ziyalı nəslinin adına layiq vəfalı ömür yaşamışdır.

İllərin əzabından saçı qar kimi ağarmış nurani Sahibə ana ilə söhbət edəndə elimizin müdrik sənətkarı Abbasqulu ağa Bakıxanovun sözlərini xatırladım "Namuslu qadın kişi üçün elə bir sərvətdir ki, onun misli yoxdur".

Onu da xatırladaq ki, Soltanhəmid Cəbrayıl oğlu Paşayev 1898-ci ildə Şamaxıda ziyalı ailəsində dünyaya gəlib. İlk təhsilini Şamaxıdakı realnı məktəbində alan Soltanhəmid sonralar Bakıdakı Azərbaycan hərbiyyə məktəbini bitirib. Zabit kimi ordu sıralarında sidq-ürəklə xidmət edən Soltanhəmid Basqal Qəsəbə İcraiyyə Komitəsinin sədri, Göyçay hərbi komissarlığında komissar köməkçisi (1925-30-cu illərdə) işləmişdir. Yaxşı hərbi fəaliyyətinə görə dəfələrlə mükafatlandırılan Soltanhəmid məşhur şairimiz Məhəmməd Hadinin doğmaca xalası oğludur.

Komissar Soltanhəmid Paşayev 1938-ci il yanvarın 3-dən 4-nə keçən gecə güllələnmişdir.

1991-ci il.

GENERAL CƏMŞİD XAN NAXÇIVANSKİ
(Sonuncu Kəngərli generalı)

"Azərbaycan öz suverenliyi, tam azadlığı barədə fikirləşirsə, o ilk növbədə, öz milli ordusu, milli zabitləri barədə fikirləşməlidir. Mən bunların hamısını düşünürdüm.

İyirmi beş il öncə mən Azərbaycanda əvvəllər heç vaxt oxşarı, analoqu olmayan ixtisaslaşdırılmış hərbi orta məktəb yaratmaq haqqında fikir irəli sürdüm. Bu məktəbi yaratdıq. Doğrudan da, mənim həyatımda gördüyüm işlər içərisində bu addımı, bu işi, bu təşəbbüsü o dövrdən artıq iyirmi beş il keçəndən sonra özüm də yüksək qiymətləndirirəm."

Heydər ƏLİYEV

Cəmşid Naxçıvanski, 1930

Hər şeyin ilki gözəl və yaddaqalan olur. İlk müəllim, ilk general, ilk kosmonavt, ilk məhəbbət... Bunlar ilk övlad qədər şirin və əzizdir. Bu gün hərbi qüdrət tariximizin zabit heyətindən söz düşəndə istər-istəməz general Cəmşid xan Naxçıvanski adına hərbi liseyin məzunlarını yada salırıq.

Fəxr etməliyik ki, Cəmşid xanın "şinelindən çıxmış" bu zabitlər suveren Azərbaycan Milli Ordusunun sıralarında torpaqlarımızın qəsbkarlardan təmizlənməsi uğrunda şərəflə vuruşmuşlar.

1918-ci ilin iyun ayında məşhur sərkərdəmiz Əli ağa Şıxlinski Gəncədə Milli yunkerlər məktəbinin banisi olmuşdur. Totalitar rejimin məngənəsində ikinci dəfə belə bir məktəbin 1971-ci ildə yaradılması Heydər Əliyevə qismət oldu. Əlbəttə, o dövrün acı ab-havasını udanlar yaxşı bilirlər ki, həmin illərdə milli zabit heyətinin yetişdirilməsi üçün nəinki məktəb açmaq, hətta bu barədə fikirləşmək belə böyük cəsarət və risk tələb edirdi. Bütün zamanlarda xalqını düşünən

Heydər Əliyev haqlı olaraq millətimizin sonsuz məhəbbətinə layiq şəxsiyyətdir.

Cəmşid xan Naxçıvanski Kəngərli nəslindən olan axırıncı generaldır. Onun general babaları Ehsan xan, Kəlbalı xan, Hüseyn xan və İsmayıl xan qoca yaşlarında öz əcəlləri ilə vəfat ediblər. Tale Cəmşid xana cəmi qırx üç il ömür qismət elədi. Onun da 26 ilini hərbi fəaliyyətdə keçirdi. Ömrünün ən qaynar çağında 30-cu illərin haqsız qurbanlarından biri oldu. Günahı da bu idi ki, qardaşı Davud xan və Kəlbalı xan İranda şah qvardiyasında xidmət edirdi. Guya Cəmşid xanın da başçılıq etdiyi "casus təxribatçı dəstəsi" də onlarla sıx əlaqə saxlayırdı. Azərbaycanda Şura hökuməti qurulanda hər iki qardaş rəsmi şəkildə icazə alıb İrana getmişdilər. Tezliklə İran ordusunda ad-san qazanıb yüksək rütbə almışdılar. Lakin 30-cu illərdə şahənşah onlara inamını itirdi. Səbəbi qardaşları Cəmşid xan Naxçıvanskinin qırmızı orduda briqada komandiri olması idi. Vaxtilə onların ata-babaları rus qoşunlarının tərkibində İran ordusuna qarşı vuruşmuşdular. Görünür, şahənşaha bu məlumatda da çatdırılıbmış... Ona görə də şah onları güllələtdirdi. Bu tayda, 1938-ci ilin mayında Cəmşid xan həbs edildi. Həmin ilin avqustun 26-da güllələnəndə artıq dörd il əvvəl qardaşları İranda qətlə yetirilmişdi. Onda C. Naxçıvanski Moskvada M. Frunze adına Ali Hərbi-Siyasi Akademiyanın ümumi taktika kafedrasının rəisi kimi yüksək vəzifədə işləyirdi.

1938-ci il avqustun 12-də "Sovet Hökumətinin qatı düşməni, müqəssir" Cəmşid xan Naxçıvanskiyə olunan ittihamnamədən:

Birinci: - Azərbaycan Milli Mərkəzi adlanan Azərbaycan antisovet millətçi təşkilatın fəal iştirakçısıdır. O, təşkilata Qarayev tərəfindən cəlb olunmuşdur.

İkinci: - Azərbaycanda Sovet hökumətinin devrilməsi planının hazırlanmasında və Azərbaycanın Sovet İttifaqından ayrılmasında fəal iş aparmış, Azərbaycanda hərbi üsyan planını şəxsən özü hazırlamışdır.

Üçüncü: - İran ordusunda xidmət edən qardaşı, mühacir Kəlbalı xanla əlaqə saxlamışdır. Azərbaycanda üsyan başlarkən mühacirlərdən ibarət kömək məqsədilə qardaşına hərbi dəstələr göndərmək tapşırığını vermişdir.

Dördüncü: - 1931-ci ildə həbsdən azad olunduqdan[1] sonra Moskvaya gələrək Qarayevlə yenidən əlaqə yaratmışdır. Azərbaycan Milli

---

[1] Cəmşid xanı antisovet millətçi təşkilatın fəal üzvü kimi birinci dəfə 1931-ci il fevralın 22-də Zaqafqaziya Baş Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsi Tiflisdə həbs etmişdir - Ş.N.

Mərkəzində antisovet fəaliyyətini daha da gücləndirmiş və mərkəzin işlərində yaxından iştirak etmişdir.

Beşinci: - Antisovet hərbi qəsdlə bilavasitə əlaqə saxlamış və onlara Azərbaycan Milli Mərkəzinə konkret kömək göstərəcəyi barədə razılıq vermişdir.

Altıncı: - 1921-ci ildən 1926-cı ilə kimi casusluqla məşğul olmuş, Az. Pambığının keçmiş sədri Məmməd Hacıyev vasitəsilə qardaşı Kəlbalı xana ordu barəsində (RKKA) tam məxfi məlumatlar vermişdir.

Bu ittihamnamələrdən on dörd gün sonra SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası bağlı məhkəmə iclası keçirdi. Hərbi Kollegiyanın sədri V.V. Ulrixin və üç nəfərin şahidliyi ilə cəmi 15 dəqiqə çəkən məhkəmə iclası saat 12:50-də general Cəmşid xan Naxçıvanskiyə ölüm hökmü oxudu. Hökm oxunandan sonra ona son sözünü deməyi təklif etdilər. Döyülüb ağır yaralar almış Cəmşid xan kəkələyə-kəkələyə danışmağa utandı. Bir də ki şər və iftira dolu ölüm hökmü kəsiləndən sonra vida sözünü deməyi xan kimi qüruruna sığışdırmadı. Həmin gecə onu Moskvada güllələdilər...

* * *

"Onun dalınca gecə gəldilər. Axtarış aparmaq üçün şahid gərək idi. Dalandar şahidlik etməkdən boyun qaçırdı: "Kim olsaydı gedərdim, bircə Naxçıvanskidən başqa. Mən onun gözünə necə baxaram?" Həbs barədə orderlə qara "Emkada" gələnlərdən biri pillələri tələsik qalxdı. Qapını açan ev sahibəsinə hövlnak dedi: "Qiymətli nəyiniz varsa, gizləyin". Qızıl ordunun xan nəsilli briqada komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski pula, mala qətiyyən tamah salmayan bir insan idi.

Vidalaşarkən o, qızı Aliyənin yuxulu gözlərindən öpdü, arvadını bağrına basdı: "Özündən və uşaqlardan muğayat ol. Mənim heç bir günahım yoxdur. Tezliklə qayıdacağam" - dedi.

O, uzun illər keçəndən sonra qayıtdı. Qayıtdı ki, xalqın yaddaşında əbədi qalsın" (Qreqori Akselrod, "Xan nəsilli briqada komandiri", "Nedelya" qəzeti, № 17, 1988-ci il).

Repressiya illərində haqsız güllələnən briqada komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski, diviziya komandiri Qambay Vəzirov, komissar Heydər Vəzirov, Cabir Əliyev, polkovnik Cəlil Əliyev, Seyfulla Mehdiyev, Qalib bəy Vəkilov və Soltanhəmid Paşayevin sənədləri ilə tanış olanda, sağ qalan müasirlərdən general-mayor Akim Abbasovun, professor Əyyub Əsgərovun və onların ailə üzvlərinin xatirələrini dinləyəndə yanıb-

yaxılırsan. Adamı yandıran odur ki, bu igid komandirlərin fəaliyyətində yeni quruluşa qarşı hardasa zərrəcə inamsızlıq, səhv və büdrəmələr tapa bilmirsən. Bəs, haqsız qan niyə axıdılıb, onların ailələri sürgünlərdə niyə min bir əziyyət çəkib? Stalinin əshabələri - Beriya, Bağırov belə görkəmli hərbi xadimlərimizi qanlı "təmizləmə" maşınında niyə məhv ediblər?

Suallar, suallar... Onlara cavab tapmaq çətindir.

1930-cu illərdə bağları doğradılar ki, bəylər salıb, bəhrəsini yemək olmaz. Mülkləri uçurdular ki, ağalardan, xanlardan qalıb. Məscidləri bağlayıb Allahsızlar ittifaqı yaratdılar. Oğulları həbs edib öldürdülər ki, nəsli bəy olub, xan olub. Müsavat hökumətinə qulluq edib.

Bu gün tarix bu səhvləri etiraf edərək otuz-qırxıncı illər dövründə və əllinci illərin əvvəllərində repressiya qurbanlarına bəraət verir. Onların şərəfinə abidələr ucaldır, küçələrə, meydanlara adları verilir. Nəhayət, gənc nəsil gec də olsa görkəmli ata-babalarının xatirəsi önündə mənəvi borcunu yerinə yetirir.

Heç bir "casus-təxribatçı dəstəsi" olmayan (əslində belə bir dəstə yox idi), İrandakı qardaşları ilə heç vaxt məktublaşmayan Cəmşid xan da o vaxt çox adi bir hala çevrilən müdhiş cəzanın qurbanı oldu.

Amma döyməklə, saatlarla ayaqüstə ac-susuz saxlamaqla Cəmşid xanı əydilər. Məcbur elədilər ki, yalançı-iftiraçı faktlara qol çəksin.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cəmşid xanın verdiyi dindirilmə "Protokol"unda söhbət 1921-1930-cu illərə aiddir. O illərdə "Protokol"da adı çəkilən adamlar Sovet hakimiyyəti əleyhinə əks-fəaliyyət göstərə bilməzdilər. Əliheydər Qarayev, Çingiz İldırım, Qəzənfər Musabəyov, Həmid Sultanov və başqaları bolşevik hökumətinə sidq ürəklə xidmət edir və bu yeni hökumətə ürəkdən inanırdılar.

Bu yalan iftiraları 1938-ci ildə Cəmşid xanın boynuna qoymaqda məqsəd Azərbaycanın bir qrup yüksək rütbəli zabitlərini və ziyalılarını onun əli ilə məhv etmək idi.

Həbs olunmuş Cəmşid xan Cəfərqulu xan oğlu Naxçıvanskinin dindirilmə

P R O T O K O L U

1938-ci il 12 avqust tarixindən Cəmşid xan Cəfər xan oğlu Naxçıvanski, 1895-ci il təvəllüdlü, Naxçıvan şəhərində doğulub, milliyyətcə azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşıdır, bitərəfdir, xan ailə-

sində doğulub, çar ordusunda podpolkovnik rütbəsində olub, Müsavat ordusunda alaya komandanlıq edib. 1931-ci il fevralın 22-də XDSİ (Xüsusi Dövlət Siyasi İdarəsi) orqanları tərəfindən həbs olunub. Həbsə qədər Frunze adına Akademiyanın «Taktika» kafedrasının müəllimi - FK-nın briqada komandiri olub.

Sual: 1931-ci ildə siz XDSİ orqanları tərəfindən həbs olunmuşdunuz. Danışın, siz nəyə görə həbs olunmuşdunuz?

Cavab: 1931-ci ildə Azərbaycan diviziyasının komandiri olarkən XDSİ orqanları tərəfindən həbs edilmişdim, bir neçə ay istintaq altında saxlanılmış, sonra isə azad edilmişdim.

Mənim guya antisovet Azərbaycan milliyyətçi təşkilatının iştirakçısı olduğum haqda mənə qarşı ittihamlar irəli sürülmüşdü.

Sual: Siz o zaman özünüzün antisovet işinizi etiraf etdiniz?

Cavab: Xeyr, çünki mən heç bir antisovet Azərbaycan milliyyətçi təşkilatının iştirakçısı olmamışam.

Sual: Siz Müsavat ordusunda hansı vəzifədə xidmət etmisiniz?

Cavab: Mən Müsavat ordusunda onun təşkilinin başlanğıcından 1920-ci ilədək süvari alayının komandiri vəzifəsində xidmət etmişəm. 1920-ci ildə mən sovet hakimiyyətinin tərəfinə keçdim.

Sual: İstintaq sizi antisovet Azərbaycan milliyyətçi təşkilatının fəal iştirakçısı kimi ifşa edən kifayət qədər yoxlanılmış materiallara malikdir.

İnadkarlığı buraxmanızı və özünüzün cinayətkar fəaliyyətiniz haqqında danışmağınızı tələb edirik.

Cavab: Bundan sonra da inadkarlıq etməyi mənasız sayıram, çünki istintaqın məni ifşa edən kifayət qədər materiallara malik olduğunu görürəm: Mən, həqiqətən də, Azərbaycan Milli Mərkəzi adlı antisovet Azərbaycan milliyyətçi təşkilatının (AMM) iştirakçısıyam.

Sual: Azərbaycan Milli Mərkəzinə kim tərəfindən, nə vaxt və hansı şəraitdə cəlb olunmusunuz?

Cavab: Azərbaycan Milli Mərkəzinə mən 1924-cü ildə Azərbaycan (B) KFMK-nin keçmiş katibi - Qarayev tərəfindən cəlb olunmuşam. Düzəliş edərək deməliyəm ki, Qarayev tərəfindən mənə təsir edilməsi xeyli əvvəl başlanmışdı. O, təqribən 1921-ci ildə, mənim onunla ilk dəfə tanış olduğum vaxta aiddir.

1921-ci ilin sentyabrında Qarayev Azərbaycanın hərbi işlər xalq komissarı təyin edildikdən sonra məni öz yanına çağırdı və Azərbaycan diviziyasına komandanlığı qəbul etməyi təklif etdi (buna qədər mən

Azərbaycan hərbi məktəbinin təsərrüfat müdiri vəzifəsində işləyirdim). Mən imtina etməyə çalışdım, Qarayev məni hədələdi və mən diviziyanı qəbul etdim.

Bu vəzifəyə qədəm qoyduqda mən Qarayev tərəfindən böyük dəstəklə qarşılandım və onun mənə qarşı münasibəti çox diqqətli idi. Bu cür yaxşı münasibətlə o, məni ələ aldı və mən ona sadiq adam oldum.

Söhbətlərdə Qarayev həmişə keçmiş xan və müsavatçı kimi mənim FK sıralarındakı vəziyyətimin möhkəm olmadığını təlqin etməyə çalışırdı. 1924-cü ilə qədər bunlar bu cür davam edirdi.

1924-cü ildə söhbətlərin birində o, mənə xəbər verdi ki, Azərbaycanda Azərbaycan Milli Mərkəzi (AMM) adını daşıyan antisovet milliyyətçi təşkilatı mövcuddur, ona daxil olmağı təklif etdi ki, buna da mən öz razılığımı verdim.

Sual: Azərbaycan Milli Mərkəzinin məqsədləri konkret olaraq nədə ifadə olunurdu?

Cavab: Azərbaycan Milli Mərkəzi sovet hakimiyyətinin devrilməsi, Azərbaycanın Sovet İttifaqından ayrılması və Azərbaycanda, başda milli burjua hökuməti olmaqla kapitalist ictimai quruluşunun bərpa olunmasını qarşısına əsas məqsəd kimi qoyurdu.

Sual: Bu düşmən, antisovet məqsədin hansı üsulla həyata keçirilməsi düşünülürdü?

Cavab: Silahlı üsyan yolu ilə.

Sual: Bunun üçün nə edilmişdi?

Cavab: Silahlı üsyanın hazırlanması üçün Azərbaycan Milli Mərkəzi tərəfindən böyük iş görülmüşdü; üsyana hazırlıq işinə başçılıq edən və üsyan zamanı ona rəhbərlik edəcək Hərbi Mərkəz yaradılmışdı.

Sual: Bu Hərbi Mərkəzə kim daxil idi?

Cavab: Hərbi Mərkəzin heyətinə bu şəxslər daxil idi: Çingiz İldırım, Mən - Naxçivanski və Qalib bəy Vəkilov.

Sual: Silahlı üsyanın hazırlanması üçün Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Hərbi Mərkəzin gördüyü iş haqqında ifadə verməyinizə davam edin.

Cavab: Hərbi Mərkəz silahlı üsyanın öz iclaslarından birində müzakirə edilən və təsdiqlənən əsaslı planını işləyib hazırladı. Bu iclas Çingiz İldırımın, Ordubadskinin, mənim - Naxçıvanskinin, Q.Vəkilovun da orada olduğu, Çingiz İldırımın mənzilində baş verirdi. Silahlı üsyanın hazırlanması planı haqqında məlumatı mən, Naxçıvanski, hazırlayırdım. Silahlı üsyanın planı aşağıdakılardan ibarət idi.

Silahlı üsyan SSRİ-nin qərbdə və ya şərqdə aparacağı müharibənin başlanğıcı ilə eyni vaxtda başlamalı idi. Məlum idi ki, müharibənin başlanması ilə ikinci Stepin diviziyası Azərbaycandan gedirdi. Azərbaycanda Azərbaycan atıcı diviziyasından başqa Azneftin mədənlərini və Xəzər donanmasını qoruyan DSİ-nin iyirmi dördüncü alayı da qalırdı.

Şəhərin tutulması planına əsasən, ilk növbədə, AzDSİ-nin 24-cü alayını tərk-silah etmək və dövlət idarələrini, poçtu və teleqrafı ələ keçirmək nəzərdə tutulurdu, şəhər sektorlara bölünürdü.

Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün Hərbi Mərkəzin sərəncamında Azdiviziyanın iki atıcı alayı, Azdiviziyanın artilleriya alayı, istehkamçı bölüyü, rabitə batalyonu və Azdiviziyanın süvari eskadronu var idi. Əgər say tərkibi mənasında hər şey, az və ya çox dərəcədə, yaxşı idisə sosial və milli tərkib mənasında heç də hər şey yaxşı deyildi. Demək lazımdır ki, Azdiviziyanın 3-cü Bakı alayının 50 %-dən çoxu ruslardan və 60-70 %-dən də çoxu fəhlələrdən ibarət idi. Diviziyanın başqa hissələrində də, həmçinin fəhlələrin və qeyri-türk milliyyətli əsgərlərin faizi çox idi. Buna görə də rus əsilli qırmızı ordu əsgərlərinin azaldılması hesabına diviziyanın türk heyətini artırmaq ən vacib məsələ hesab olunurdu.

Azərbaycan diviziyasının əsgər heyətinin hazırlanması üçün xüsusi işin aparılması tələb olunmurdu. Çünki əsas istinad qırmızı ordu əsgəri - türkün təbiətinə, onun böyük rəisə sonsuz etibarına edilirdi.

Buna görə də, mənə tapşırılmış olan, komandir kadrlarının seçilməsi məsələsi əsas kimi qarşıda dururdu. Bu məsələni həll etmək mümkün oldu.

Artilleriya alayının başında keçmiş Müsavat və çar orduları zabiti Novruzov dururdu; alayın qərargahının rəisi də həmçinin «Müsavat» və çar ordularının keçmiş zabiti olan Şahtaxtinski və nəhayət, alay komandirinin köməkçi, keçmiş zabit Dagirov idi.

Digər alaylarda da dördüncü Azərbaycan alayının komandiri keçmiş Müsavat zabiti İsmayılov, birinci atıcı alayın qərargah rəisi Mirzəyev, süvari eskadronunun komandiri Abdullabəyov kimi etibarlı şəxslər var idi.

Bu məsələdən başqa əhalidə silahın toplanması və əhalinin özünün üsyana hazırlaşdırılması məsələsi də qaldırılırdı.

Sual: Hərbi Mərkəz bu məsələni həll etməyi necə bacardı?

Cavab: Hərbi Mərkəz bu məsələnin öhdəsindən belə bir şəkildə gəldi.

Demək lazımdır ki, Azərbaycanda silahın olmadığı ev yox idi. Bu silahlar 1917-1920-ci illər dövründən qalmışdı və bu silah əhaliyə öz mülkiyyətini quldurlardan qorumaq üçün lazımdır bəhanəsi ilə 1930-cu ilə qədər əhalidən yığılmamışdı. Ondan başqa Osoaviaxim təşkilatının hesabına silahın yeni toplanması həyata keçirilirdi. Bu iş Qarayevin Osoaviaxim təşkilatının sədri olması səbəbi ilə asanlaşmışdı.

Osoaviaxim xətti ilə və Qarayevin təşəbbüsüylə tək Bakının deyil, həm də Azərbaycan rayonlarının əhalisinin üsyana hazırlanması üzrə böyük iş aparılmışdı. Bu məqsədlə Bakı şəhərində «fəhlə təşkilatları» pərdəsi altında «fəhlə batalyonları» təşkil olunmuşdu. Bu batalyonların sayını mən dəqiq xatırlamıram, ancaq hər halda bu rəqəm kifayət qədər böyük idi. Silahlar bu batalyonların döyüşçülərinin əlində idi. Silahın qeydiyyatı pis idi və onun böyük miqdarda oğurlanması baş verirdi.

Azərbaycanın rayonlarında silahlı dəstələrin yaradılması işi, başlıca olaraq, kütlələrin sovet hakimiyyəti əleyhinə təşviq edilməsi xətti ilə gedirdi. Türk əhalisinin aşağı mədəni səviyyəsi, həmçinin, Azərbaycan Mərkəzinin işçilərinin kolxoz quruculuğunda yaratdığı bəzi ifratçılıqlar da nəzərə alınırdı. Əhalinin silahla təmin olunması da, həmçinin başlıca olaraq, Osoaviaxim hesabına aparılırdı. Hərbi əmlakı daşıyan əsgəri nəqliyyata hücum edilərək silah və sursatın aparıldığı hallar olurdu. Bu dəstələrin yerlərdəki say vəziyyəti haqqında mənə heç nə məlum deyil, hər halda onların da sayı, həmçinin Bakının özündəki qədər çox idi.

Sual: Sovet hakimiyyətinin devrilməsində siz əks-inqilabın ancaq daxili qüvvələrinə ümid edirdiniz?

Cavab: Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin devrilməsinin təşkilində Azərbaycan Milli Mərkəzi, öz qüvvələrindən əlavə, İran tərəfindən ediləcək köməyə də ümid edirdi.

Bu kömək, ilk növbədə, İran ərazisində Azərbaycan mühacirlərindən təşkil olunmuş dəstələrdən ibarət olmalı idi.

Bu dəstələrin formalaşdırılması İran hökuməti tərəfindən Kəlbalı xan Naxçıvanskiyə - mənim qardaşıma həvalə edilmişdi. Demək lazımdır ki, bütün mühacirət İran hökuməti tərəfindən sərhədyanı zolaqda məskunlaşdırılırdı. Silah onlardan nəinki alınmırdı, həm də əksinə, əhalinin tam silahlandırılması üçün tədbirlər görülürdü.

Beləliklə, sərhəddə istənilən dəqiqə onu keçməyə hazır olan, daimi döyüş hazırlıqlı, olduqca böyük döyüş bacarığına malik dəstələr yerləşirdi.

Bu dəstələrin məqsədi sərhədi keçdikdən sonra müəyyən məntəqələrə yönələrək üsyançıların onların ətrafında birləşəcəyi özək rolunu oynamaq idi. Buna görə də bu mühacir dəstələr ərazi əlamətinə görə formalaşdırılırdı.

Bu köməkdən əlavə Azərbaycan Milli Mərkəzi İran hökuməti ilə lazım gəldikdə nizami qoşunlarla da yardımın edilməsi barədə danışıqlar aparırdı. Ancaq bu danışıqlar mənim xəbərim olmadan aparılırdı.

Sual: İranla konkret olaraq kimin vasitəsilə əlaqə saxlanılırdı?

Cavab: İran hökumətinə meyillənmənin mövcudluğu mənə Firuz bəy Ordubadskidən məlum idi. Danışıqları konkret olaraq kimin apardığı mənə məlum deyil. Mən şəxsən ancaq Kəlbalı xanla əlaqə saxlayırdım. Bu əlaqə xidməti işlərinə görə tez-tez İrana gedən Azərpambığın keçmiş sədri Hacıyev vasitəsilə saxlanılırdı. Əlaqə hücum olacağı halda birgə fəaliyyətin işlənib hazırlanması üçün lazım idi. Kəlbalı xan, mən yuxarıda göstərdiyim kimi, Azərbaycan mühacirləri arasında çox tanınmışdı və onlardan müharibə vaxtı Azərbaycan ərazisinə ötürülməli olacaq dəstələr formalaşdırmalı idi. Bu dəstələr ətrafında üsyançıların qruplaşa biləcəkləri özək olmalı idilər.

Sual: İstintaqa məlumdur ki, Azərbaycan Milli Mərkəzi Azərbaycanın bir sıra rayonlarında silahlı antisovet çıxışları hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bu məsələ haqqında sizə məlum olanların hamısını danışmağınızı tələb edirik.

Cavab: Mən yuxarıda göstərdiyim kimi, AMM Azərbaycanın rayonlarında üsyanların hazırlanması üzrə olduqca böyük iş aparırdı. Hazırlıq əhalidə olan gizlədilmiş silahın onlardan alınmaması, rayonların Osoaviaxim silahları ilə təmin edilməsindən ibarət idi. Həmçinin, quldurların geniş şəkildə amnistiya edilməsi (leqal vəziyyətə keçirilməsi) işi də aparılırdı, hərçənd, bu tədbir özünü doğrultmadı. Bir qayda olaraq, fürsət düşən kimi amnistiya olunmuş quldurlar yenidən silaha əl atırdılar. Silahlı üsyanın, mən göstərdiyim kimi, qərbdə və ya şərqdə aparılacaq müharibə dövründə başlanması düşünülürdü. Ancaq müharibənin başlanması uzadıldığından AMM 1930-cu ilin əvvəlində silahlı üsyana başlamağı qərara aldı.

Üsyanın yatırdılması üçün rus qoşunlarının Bakıdan çıxarıldığı halda Bakının özündə də üsyana başlamaq üçün üsyana daha ucqar rayonlardan başlamaq qərara alınmışdı.

Bu üsyanlar kifayət qədər nizamlı şəkildə deyil, böyük fasilələrlə başlamışdı ki, buna görə də tez bir zamanda yatırdıldı. Silahlı üsyanlar

Naxçıvanda, Qarabağda, Zaqatalada, Nuxada və Ağdaşda baş verirdi. Şəxsən mən bu üsyanlara rəhbərlikdə iştirak etmirdim.

Sual: Azərbaycan Milli Mərkəzinin iştirakçısı kimi özünüzün sonrakı cinayətkar fəaliyyətiniz haqqında danışın.

Cavab: Azərbaycanın yuxarıda göstərilən rayonlarındakı uğursuz silahlı çıxışlardan sonra bizim fəaliyyətimiz XDSİ orqanları tərəfindən aşkar edildi və AMM-nin iştirakçılarının çoxu, mən də həmçinin həbs olunduq. Bir neçə aylıq həbsdən sonra mən azad edildim, orduya bərpa olundum və 1931-ci ildə Moskvaya Frunze adına Akademiyaya təhsil almaq üçün yola düşdüm. Bu andan başlayaraq mənim bütün antisovet fəaliyyətim dayandı. Çünki mən Moskvada yaşayırdım və Azərbaycan Milli Mərkəzinin iştirakçıları ilə heç bir əlaqə saxlamırdım.

Sual: Yalandır! Siz bütün dövr ərzində Qarayevlə əlaqə saxlayır və antisovet fəaliyyəti aparmaqda davam edirdiniz.

Cavab: Bəli, həqiqətən, mən Qarayevlə əlaqə saxlayırdım. Mənim onunla tamamilə təsadüfi xarakterli bir neçə görüşüm olub. Ancaq hər hansı bir antisovet fəaliyyəti aparmamışam. Bunu mən qətiyyətlə inkar edirəm.

Sual: Naxçıvanski, sizə təklif edirik ki, öz fəlsəfi mühakimələrinizi qurtarasınız. 1931-ci ildən həbs gününə qədər sizin Moskvadakı fəaliyyətiniz bizə yaxşı məlumdur. Özünüzün 1931-ci ildən indiyədək olan dövrdə antisovet fəaliyyətinizə dair ifadələrinizə başlayın.

Cavab: Həbsdən azad edildikdən və Moskvaya gəldikdən sonra mən 1931-ci ildə yenidən öz əks-inqilabi fəaliyyətimə başladım. Məni bu işə 1930-cu ildən Moskvada işləyən AK(b)PMK-nin keçmiş katibi Əliheydər Qarayev cəlb etmişdi.

Əliheydər Qarayevlə mənim görüşüm 1931-ci ilin qışında, biz Azdiviziyanın siyasi bölməsinin keçmiş rəisi Ələkbərovun dəfnində görüşdükdə onun məni dəvət etdiyi mənzilində baş verdi.

Söhbətin təfərrüatları yadımda deyil, ancaq onlar onun məni öz əks-inqilabi fəaliyyətimi davam etdirməyim üçün dilə tutmağından ibarət idi. Qarayev göstərirdi ki, hal-hazırda mövcud olan Azərbaycan Milli Mərkəzi, 1930-cu ildə dağıdılmışla müqayisə edilməyəcək dərəcədə, güclü təşkilatdır və bu təşkilatın nəzərdə tutduğu iş etibarlıdır. Bu haqda təşkilata daxil olan şəxslərə əsasən fikir yürütmək olar.

Sual: Azərbaycan milliyyətçi təşkilatının iştirakçıları olan şəxslərdən kimin adını Qarayev sizə dedi?

Cavab: Qarayev mənə bu soyadları dedi: Ruhulla Axundov, Mirzə Davud Hüseynov, Qəzənfər Musabəyov, Hüseyn Rəhmanov, Dadaş Bünyadzadə, Həmid Sultanov, Həbib Cəbiyev, Axundzadə, Əfəndiyev, Talıblı və d.

Mən ona öz razılığımı verdim və bununla da, bizim söhbətimiz sona yetdi. Demək lazımdır ki, o, soyadlarının çoxunu mən onunla işləməyə öz razılığımı verdikdən sona mənə dedi.

Sual: Sizin milliyyətçi təşkilatınız hansı əks-inqilabi qruplarla blok yaratmışdı?

Cavab: 1931-ci ildə Qarayevdən mənə məlum oldu ki, Azərbaycan Milli Mərkəzi sağtrotskiçi mərkəzlə əlaqədədir.

Sual: Azərbaycan Milli Mərkəzinin sağtrotskiçi mərkəzlə əlaqəsi nədən ibarət idi?

Cavab: Azərbaycan Milli Mərkəzinin sağtrotskiçi mərkəzlə əlaqəsi haqqında məni məlumatlandırdıqda Qarayev göstərdi ki, danışıqlar sağtrotskiçi mərkəzin nümayəndələri Buxarin və Rıkovla o - Qarayev, Ruhulla Axundov və Mirzə Davud Hüseynov tərəfindən aparılırdı. Bu danışıqlar zamanı birgə iş haqqında razılaşmaya nail olundu. Bu birgə iş partiya və hökumətlə birgə mübarizədən, həmçinin Azərbaycan Sovet İttifaqından ayrılmasına razılıq verilməsindən ibarət olmalı idi. AMM-in partiya və hökumətlə birgə mübarizə üzrə işdəki rolu, başlıca olaraq, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində (başlıca olaraq, neft təsərrüfatında) ziyankarlığın təşkilindən və Azərbaycanda üsyanın hazırlanmasından ibarət olmalı idi.

Bu mərkəzlər arasında daimi əlaqəni 1930-cu ildən daimi olaraq Moskvada yaşayan Qarayev həyat keçirirdi.

Sual: Onunla görüşdükdə Qarayev sizi daha nə haqqında məlumatlandırdı?

Cavab: Elə bu söhbət əsnasında Qarayev məni Azərbaycan Milli Mərkəzinin Azərbaycandakı sovet hakimiyyətinin devrilməsindən, burjua-demokratik quruluşun bərqərar edilməsindən və Azərbaycanın Sovet İttifaqından ayrılmasından ibarət olan proqramı haqqında məlumatlandırdı. Bu məqsədin, həmsərhəd dövlətlərdən biri ilə aparılacaq müharibə ilə eyni vaxtda başlayacaq silahlı üsyanın köməyi ilə həyata keçirilməsi düşünülürdü. Həm də təkcə Azərbaycanda təcrid edilmiş halda deyil, Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə, çıxışların olması düşünülürdü. Demək lazımdır ki, o dövrdə (1931-ci il) bu razılığa tam şəkildə gəlinməmişdi.

Sual: Azərbaycan Milli Mərkəzinin Gürcüstan və Ermənistanın milliyyətçi təşkilatları ilə razılaşması nə vaxt və məhz kimin vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir?

Cavab: Bu danışıqların başlanması 1931-ci ilə təsadüf edir.

Silahlı üsyanın təşkili üçün AMM Azərbaycan diviziyasının, həmçinin, arasında müvafiq iş aparılan yerli əhalinin qüvvələrinə malik idi. Qarayevin sözlərinə görə Ermənistan və Gürcüstanda da, həmçinin orduda böyük iş aparılırdı və Qarayev deyirdi ki, bu respublikalardakı milli diviziyalar silahlı üsyanın təşkili zamanı əsas aparıcı qüvvə olacaqlar.

Bu respublikalarda tam istinad yerli əhalinin silahlı çıxışlarına edilirdi. Gürcüstan və Ermənistanda milli mərkəzlərə Eliava, Oraxelaşvili, Ter-Qabrielyan rəhbərlik edirdilər.

Yerli əhali arasında aparılan iş sovet hakimiyyəti əleyhinə müvafiq təşviqatdan, kəndin ən nüfuzlu şəxslərinin, rayon komitələri katiblərinin və rayon icra komitələri sədrlərinin cəlb edilməmələrindən ibarət idi. Əhalinin əllərində çoxlu sayda silahın saxlanılması və orduya çağırılmamalı olan şəxslərin (qolçomaq uşaqlarının və s.) böyük faizinin ordu Osoaviaxim vasitəsilə hərbi təlim almasını da bu işə aid etmək lazımdır.

Sual: Azərbaycan Milli Mərkəzindəki rolunuz barədə danışın.

Cavab: Ya 1932-ci ilin sonunda, ya da 1933-cü ilin əvvəlində, Qarayevin mənzilində, Azərbaycan Milli Mərkəzində mənim işimin konkret olaraq nə ilə ifadə olunduğu izah etdiyi söhbətimiz oldu.

Bu söhbətdə Qarayev göstərdi ki, AMM Buxarin vasitəsi ilə Hərbi Mərkəzlə əlaqə yaratdı və Azərbaycan Milli Mərkəzinin nümayəndələri (Qarayev, Axundov, Hüseynov) o mərkəzin nümayəndələri ilə (marşal Mixail Tuxaçevski və ordu komandanı Avqust Korkla) danışıqlar aparırdılar.

AMM-in Hərbi Mərkəzlə razılaşması Hərbi Mərkəzin Azərbaycandakı silahlı üsyana hər vəchlə kömək etməsindən ibarət olmalı idi. Bu konkret olaraq silahlı üsyanın yatırdılması üçün göndəriləcək qoşunların gecikdirilməsi və rus hərbi hissələrinin Azərbaycandan çıxardılması ilə ifadə olunmalı idi.

Qarayev buradaca göstərdi ki, mən Azərbaycan Milli Mərkəzinin nümayəndəsi kimi onların və Hərbi Mərkəzin nümayəndəsi kimi, Korkun arasında əlaqə saxlamalı olacağam.

Korkla saxlanılan bu əlaqə Azərbaycanda üsyanın hazırlanmasının gedişi haqqında məlumatlandırmaqdan, üsyanın hazırlanmasının gedişi-

nə və əgər bu həyata keçirilə bilərsə, üsyanın özünə Hərbi Mərkəz tərəfindən rəhbərlik edilməsindən ibarət olmalı idi. Bu məlumatları mən Qarayevdən almalı və Korkun vasitəsi ilə Tuxaçevskini məlumatlandırmalı idim.

Sual: Siz Korkla əlaqəyə girdiniz?

Cavab: Bəli, əlaqəyə girdim. Qarayevlə olan söhbətdən iki həftə sonra mən Korkun yanına getdim. Bu söhbət onun Moskva hərbi dairəsinin qərargahındakı kabinetində baş vermişdi. Kork məni olduqca lütfkarlıqla qarşıladı və dedi ki, ona mənim gəlişimin məqsədi Qarayevdən məlumdur.

Sual: Korkla olan söhbətinizdən daha ətraflı danışın və o, sizin qarşınızda hansı məqsədlər qoydu?

Cavab: Kork söhbət zamanı göstərdi ki, mənim rolum əsasən Azərbaycanda silahlı üsyana hazırlığın gedişi haqda onu məlumatlandırmaqdan və Hərbi Mərkəz tərəfindən üsyana hazırlığın gedişinə rəhbərliyinin həyata keçirilməsindən ibarət olmalıdır.

Bu əlaqənin hansı yolla həyata keçirilməli olduğunu mən yuxarıda göstərdim.

Sonra Kork Tuxaçevski ilə onun, AMM-lə nə barədə razılaşdıqlarını, yəni üsyanın həmsərhəd dövlətlərdən biri ilə başlanacaq müharibə ilə eyni vaxtda, əgər lazım gələrsə Hərbi Mərkəzin göstərəcəyi tarixdə başlamalı olduğunu mənə təkrar etdi.

O, həmçinin Hərbi Mərkəzin silahlı üsyanın ayrı-ayrı rayonlarda deyil, hər yerdə və eyni zamanda başlaya bilməsi üçün müvafiq şəkildə hazırlanmalı olduğu haqda direktivi də xəbər verdi.

Sual: Sağtrotskiçi mərkəzin və Tuxaçevskinin direktivlərinin icrasında Azərbaycan Milli Mərkəzi hansı işi yerinə yetirmişdi?

Cavab: 1935-ci ildə elə onun öz mənzilində növbəti görüş zamanı Qarayev Azərbaycandakı vəziyyət barəsində məni ətraflı məlumatlandırdı. Qarayev göstərdi ki, işlər çox gözəl gedir, Azərbaycan Milli Mərkəzinə Musabəyov, Rəhmanov, Ruhulla Axundov, Əfəndiyev kimi nüfuzlu şəxslərin və digərlərinin daxil olması hesabına cəlbetmə olduqca uğurla keçir. O, göstərdi ki, rayonların rəhbərliyinin (rayon komitələrinin katibləri və rayon icra komitələrinin sədrləri) əksəriyyəti cəlb ediliblər.

Elə bu söhbətdəcə o göstərdi ki, orduda böyük iş görülməsinə nail olunmuşdur. Azərbaycan Milli Mərkəzinə Azdiviziyanın təkcə yüksək və orta rəis heyəti deyil, həm də bu çox vacibdir, siyasi rəhbər heyətinin böyük faizi də cəlb edilmişdir.

Diviziya üzrə cəlb edilmiş şəxslərdən o, diviziya komandiri Qambay Vəzirovu, diviziya qərargahı rəisi İbrahimovu, diviziyanın hərbi komissarı Cabir Əliyevi, Azdiviziyanın tribunalının sədri Tağıyevi göstərdi. O, soyadlarına görə hamını tanımırdı.

Qarayevin məlumatlarına görə cəlb edilmə davam edir və diviziyanın ali və baş rəis heyətini deyil, həm də orta rəis heyətini də əhatə etməyə ümid var. Mənim Qarayevə verdiyim - diviziyanın rəhbərliyi ilə əlaqə yaratmalı və işə nəzarət etməliyəmmi sualıma Qarayev cavab verdi ki, bunu etmək lazım deyil. Çünki bu diviziya komandiri Vəzirov tərəfindən narazılıqla qarşılanacaq.

Sual: Siz Korku Əliheydər Qarayevlə olan söhbətləriniz barədə məlumatlandırdınız?

Cavab: Bəli, həmin vaxt Akademiyanın rəisi olan Korkun kabinetində görüşdükdə mən bütün bu məlumatları ona ötürdüm. Kork dedi ki, bütün bunlar düzdürsə onda hesab etmək olar ki, böyük iş görülmüşdür. Ancaq rəis heyətinin böyük faizlə cəlb edilməsinin iflasa gətirib çıxaracağından ehtiyatlandığını bildirdi. Buna görə də rəis heyətindən olan şəxslərin dar çərçivəsini əhatə etmək və qalanların da arasında bacarıqlı iş aparılması (təşviqat, rəisi heyətinin və qırmızı ordu əsgərlərinin müvafiq seçimi) təklif olundu.

Sual: Silahlı üsyan planı haqqında sizə nə məlum olduğunu ətraflı danışın.

Cavab: Azərbaycandakı üsyanın planı mənə Qarayevin sözlərindən məlum olmuşdu.

Artıq göstərdiyim kimi üsyan zamanı Azərbaycan Milli Mərkəzinin arxalanmalı olduğu qüvvə Azdiviziya, qismən də Azərbaycanın bütün rayonları üzrə hazırlaşdırılması üçün gücləndirilmiş iş gedən - milis və yerli əhali olmalı idi.

Rayon üsyançı dəstələrinə təşkilatın iştirakçıları - rayon icra komitələrinin sədrləri və rayon komitələrinin katibləri başçılıq etməli idilər. Dəstə qərargahlarının rəisləri rayon hərbi komissarları və ya rayon hərbi komissarlıqlarının olmalı idilər. Tərxis olmuş qırmızı ordu əsgərləri, milis və bu rayonlarda yaşayan tərxis olunmuş rəis heyəti bu dəstələrin özəyi və komandir heyəti olmalı idilər.

Üsyan bütün rayonlarda eyni zamanda başlamalı idi.

Rayon dəstələri rayonlarda öz işlərini tezliklə bitirərək sonrakı təyinatlarını olacaqları yerlərdə - yaxınlıqdakı dəmiryol stansiyalarında toplanmalı idilər. Bu sonrakı təyinat, şəraitdən asılı olaraq, ya Bakı (əgər

hakimiyyətin tutulmasında gecikmə baş versəydi), ya da RSFSR-dən qırmızı ordu hissələrinin hücuma keçəcəyi halda müqavimətin təşkili üçün RSFSR-in sərhədi olmalı idi. Dəstələrin bir hissəsi isə sərhədçi dəstələri ilə mübarizəyə yollanırdı. Bakıda ətraf rayonlarda hakimiyyətin Azdiviziyanın, milisin və yerli əhalinin köməyi ilə ələ keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azdiviziyanın Bakıdan kənarda yerləşdirilmiş olan hissələri gecikmədən Bakıya yola düşməli idilər.

Bakıda hakimiyyətin ələ keçirilməsi planı və Azərbaycan üzrə ümumi plan Azdiviziyanın komandiri Qambay Vəzirov tərəfindən tərtib olunmuşdu.

Sual: Siz Korku Azərbaycandakı silahlı üsyanın bu planı barədə məlumatlandırdınız?

Cavab: Bəli, məlumatlandırdım. Mənim bu planın Korka, sonuncunun isə Tuxaçevskiyə etdiyi məruzəsindən sonra aşağıdakı düzəlişlər daxil edilmişdi:

1) üsyançı dəstələri və Azdiviziya təkcə sərhəddə toplanmalı deyil, həm də Dağıstan üsyançılarına kömək etməyə hazır olmalıdırlar;

2) Azdiviziyanın Bakıdan kənarda yerləşmiş hissələri Bakıda hakimiyyətin ələ keçirilməsini etibarlı şəkildə və tez bir zamanda həyata keçirmək üçün üsyandan qabaq istənilən bəhanələrlə Bakıya yaxınlaşdırılmalı idilər.

Hərbi Mərkəzin bu göstərişlərini mən Qarayevə ötürdüm. Bu cür planlar isə Ermənistan və Gürcüstanda da var idi. Bu respublikaların hərbi təşkilatlarına müvafiq diviziyaların komandirləri - təşkilatın iştirakçıları başçılıq edirdilər.

Bu respublikaların silahlı üsyan planlarının Qarayevə məlum olub - olmadığını bilmirəm. Hər halda o mənə bu haqda danışmırdı.

Sual: 1930-cu ildə Azərbaycan Milli Mərkəzinin darmadağın edilməsindən sonra yenidən yaradılmış mərkəz tərəfindən kapitalist ölkələri ilə əlaqə yaradılmışdımı?

Cavab: 1937-ci ildə Qarayevlə olan söhbətim zamanı öyrəndim ki, Bakıda Azərbaycan Milli Mərkəzi tərəfindən müvafiq konsulların vasitəsilə Türkiyə və İran hökumətləri ilə müvafiq danışıqlar aparılır. Kömək, müvafiq kompensasiya hesabına silahlı yardımdan ibarət olmalı idi. Azərbaycan Milli Mərkəzindən bu danışıqları aparmaq üçün konkret olaraq kimə səlahiyyət verildiyini Qarayev mənə deməmişdi və mən bu haqda ondan heç nə soruşmadım.

Türkiyə və İran hökumətlərinə veriləcək kompensasiya ərazi güzəştindən (Naxçıvan Respublikasını - Türkiyəyə və Lənkəran qəzasının İrana), material kompensasiyadan - başlıca olaraq neftlə və sonralar ticarət razılaşmalarının bağlanması zamanı müvafiq imtiyazlardan ibarət olmalı idi. Qarayev buradaca bu söhbətin böyük məxfiliyi barədə məni xəbərdar etdi və Korku bu barədə məlumatlandırmamağı xahiş etdi.

Sual: Moskvada olduğunuz zaman ərzində siz Azərbaycan mərkəzinin iştirakçılarından daha kimlə görüşmüsünüz?

Cavab: Azərbaycan Milli Mərkəzinin Azərbaycandan gələn iştirakçılarından Xəzər donanmasının (mülki) rəisi işləyən Azdiviziyanın keçmiş hərbi komissarı Həsən Rəhmanovla və Bakı şəhərinin komendantı Məhərrəmovla Azərbaycandakı vəziyyət haqqında söhbətlərim olmuşdu.

Mən Həsən Rəhmanovla Azərbaycan Milli Mərkəzi tərəfindən aparılan cəlbetmədən və silahlı üsyanın hazırlanması haqqında danışırdım. Rəhmanov mənə Azərbaycan Milli Mərkəzinə daxil olan şəxslərin adlarını çəkdi, soyadları Qarayevin mənə dedikləri ilə uyğun gəlir. Bütün soyadlarını mən xatırlamıram; yadımda qalan soyadlarını mən artıq ifadəmdə sadalamışam. Rəhmanov məni, həmçinin silahlı üsyana hazırlığın gedişi haqqında da məlumatlandırdı. O, göstərdi ki, Azərbaycan Milli Mərkəzinin olduqca nüfuzlu heyəti hesabına cəlbetmə olduqca uğurla gedir. Rayonlarda iş xüsusilə uğurla gedir. Rəhmanov, həmçinin göstərdi ki, hazırlanan üsyanla Azərbaycanda əvvəllər baş vermiş üsyanlar arasında əsas fərq ondan ibarət olacaqdır ki, gələcək üsyana rayonların məsul şəxsləri başçılıq edəcəklər.

Rəhmanov tam əminliklə bildirdi ki, üsyan tam uğurla nəticələnəcək. Mən Məhərrəmovla başlıca olaraq cəlbetmə ilə bağlı vəziyyət və Azdiviziyada aparılan iş haqqında danışmışdım.

Məhərrəmov göstərdi ki, diviziya komandiri Vəzirovla diviziyanın hərbi komissarı Cabir Əliyev arasında baş tutan barışıqdan sonra iş uğurla getməyə başladı.

Məhərrəmov cəlb edilməsinə müyəssər olunmuş şəxslərin adını sadaladı. Məhərrəmov diviziya komandiri Vəzirovun hərbi komissar Cabir Əliyevin, Azdiviziyanın siyasi şöbəsinin rəis müavini Yusifovun, diviziyanın qərargah rəisi Sursal İbrahimovun (onun diviziya qərargahı rəisi və ya qərargahın 1-ci hissəsinin rəisi olub - olmadığını xatırlaya bilmirəm), Azdiviziyanın tribunalının sədri Tağıyevin, diviziya qərarga-

hı rəisinin köməkçisinin (soyadını yaxşı xatırlamıram, deyəsən, Məmmədovdur) adlarını çəkdi.

O, həmçinin baş və orta rəis heyətindən olan şəxslərin də soyadlarını dedi. Bütün soyadlarını xatırlamıram. Mənim yadımda bu şəxslərin soyadları qalıb: Bakı alayının komandiri Seyfulla Mehdiyevin, alay komandiri Murtuz Talıbzadənin, artilleriya alayının komandirinin (soyadını unutmuşam). O, həmçinin bir sıra alay qərargahları rəislərinin və alay komandirləri köməkçilərinin də soyadlarını dedi, ancaq mən indi o soyadlarını xatırlamıram.

Məhərrəmov göstərdi ki, cəlbetmə davam edir və güman etmək olar ki, diviziyanın rəis heyətinin çox böyük faizini əhatə edəcək.

Mən Məhərrəmova məlumat verdim ki, bu cür kütləvi cəlbetmə moskvalı işçiləri (mən Hərbi Mərkəzi nəzərdə tuturdum) ehtiyatlandırır, bu konspirasiya prinsiplərini pozur və bütün işin iflasına gətirib çıxara bilər. Məhərrəmov göstərdi ki, bu məsələ Azərbaycanda heç kəsdə qorxu yaratmır, çünki etibarlı adamlar cəlb edilirlər. Ancaq o cəlbetməni ən etibarlı və lazımlı adamların əhatə edilməsi və ağırlıq mərkəzinin rəis heyətinin və əsgərlərin müvafiq seçiminə keçirilməsi, həmçinin, diviziyanın şəxsi heyətinin şovinist ruhunda tərbiyələndirilməsi göstərişi haqqında xəbərdar idi.

Sual: Siz göstərdiniz ki, İranda yaşayan mühacir qardaşınız Kəlbalı xanla əlaqəniz olub. Deyin, siz Kəlbalı xanla ancaq antisovet işi ilə bağlı olaraq əlaqədə idiniz?

Cavab: Xeyr, antisovet işi üzrə əlaqədən başqa, mən Kəlbalı xanla həm də casus fəaliyyəti ilə bağlı olaraq əlaqədə idim. Mənim casus fəaliyyətim 1921-ci ilin sonundan başlandı.

1921-ci ilin sonunda soyadını xatırlamadığım Naxçıvanın bir sakini yanıma gəldi və xəbər verdi ki, o tez-tez qeyri-leqal şəkildə İranda olur. Həmçinin mənim valideynlərim haqqında bəzi məlumatları da xəbər verdi və qardaşım Kəlbalı xandan məktub çatdırdı. Qardaşım özü və yaxınlarımız haqqında xəbər verir və məktubu çatdıran şəxs vasitəsilə Azərbaycandakı vəziyyət, həmçinin qoşunların yerləşməsi haqqında ona məlumat verməyi xahiş edirdi.

Mən məktubu çatdıran şəxsin vasitəsilə qardaşım üçün Qafqaz ordusu hissələrinin dislokasiyası və sayı haqqında məlumatı ötürdüm.

1924-cü ildə mən casusluq işi ilə bağlı olaraq Azərpambığın rəisi Məmməd Hacıyevlə əlaqə yaratdım.

Məmməd Hacıyev xidməti işləri ilə əlaqədar tez-tez İranda olur və orada mənim qardaşım Kəlbalı xanla görüşürdü.

Hacıyev bir dəfə mənim yanıma gəldi və qardaşımdan salam çatdırdı və danışdı ki, İranda mənim qardaşımı görüb və qardaşım xahiş etmişdi ki, İrana növbəti səfəri zamanı mən onun vasitəsilə qırmızı ordu hissələrinin Azərbaycandakı dislokasiyası və say tərkibi haqqında məlumatları qardaşıma ötürüm.

Müəyyən müddətdən sonra Hacıyev mənimlə görüşdüyü zaman yaxın günlərdə İrana yola düşəcəyi haqda məni xəbərdar etdi və qardaşımın dilədiyi məlumatları tərtib edərək ona ötürməyi xahiş etdi ki, mən də bunu yerinə yetirdim.

Analoji məlumatları mən Kəlbalı xan üçün elə həmin Hacıyevin vasitəsilə 1926-cı ilə qədər ötürürdüm.

1926-cı ildə Məmməd Hacıyev İrana getdi və qayıtmaz oldu.

Həmin vaxtdan həbs gününə qədər casus işi ilə əlaqədar heç kəs mənimlə əlaqə yaratmamışdı və mən öz casus fəaliyyətimi bərpa etmədim.

Protokol mənim tərəfimdən oxunub və mənim sözlərimdən düzgün qeydə alınıb.

İmza
(Naxçıvanski)

İĞTİŞAŞLI İLLƏRİN HƏYƏCANI

...«Naxçıvanda mütərəqqi ziyalılar az deyildi. Kəngərli nəslindən olanları da mən ehtiramla yada salıram. Bu nəsildən bir sıra məşhur ziyalılar yetişmişdir. Böyük xan, general İsmayıl xan, Hüseyn xan, Cəfərqulu xan, Məmmədqulu bəy, Məmməd ağa Şahtaxtinski, rəssam Bəhruz Kəngərli buna misal ola bilər. Naxçıvanlılar bu adamlara inanır, onlara müşkül bir işdə müraciət etməkdən çəkinmirdilər. Onu da qeyd edim ki, məşhur general Cəmşid xan Naxçıvanski də bu nəslin layiqli nümayəndəsidir.»

Əli SƏBRİ (1892 - 1983)
nasir, tərcüməçi

Haqqında söhbət açdığımız Kəngərlilərin xan nəsli Azərbaycan hərb tarixinə qızıl səhifələr yazmış Cəmşid xanı 1895-ci il avqustun 15-də dünyaya bəxş etdi. O, yeddi yaşına çatanda anası Fərəntac xanımdan Azərbaycan dilində yazmağı, dayəsi Anna İvanova Nikolayevadan isə

rus və fransız dillərində danışmağı öyrənmişdi. Rus ordusunun zabiti olan atası Cəfərqulu xan səkkiz yaşlı Cəmşidi Tiflisdəki yunkerlər məktəbinə qoydu. 1914-cü il noyabrın 8-də onu Qərbi Ukraynadakı Yelizavetqrad (indiki Kirovqrad - Ş.N.) qvardiya məktəbinə göndərdilər. 1914-cü ildə praporşik rütbəsi ilə həmin məktəbi bitirdi. Birinci Dünya müharibəsi başlananda imperiyanın müsəlman əhalisindən təşkil olunmuş tatar süvari eskadronunun komandiri təyin olundu. Cəmşid xan Naxçıvanski öz hərbi məharəti ilə ilk dəfə Birinci Dünya müharibəsində ad-san qazanmışdı. "Brusilov cəbhəsi"nin yarılmasında iştirak etmiş, "Müqəddəs Georgi" ordeninin dördüncü dərəcəsi ilə təltif olunmuşdur. Avstriya və Rumıniyanın cəbhələrində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igid bir süvari zabit kimi 1916-cı ilin fevralından 1917-ci ilin yanvarınadək xidməti müddətində gümüş silahla təltif edilmiş və ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", ikinci, üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordenləri ilə mükafatlandırılmışdır.

Cənub-qərb cəbhəsi dağıdıldı. Ştab-rotmistri Naxçıvanski başçılıq etdiyi süvari alayı ilə birgə doğma Azərbaycana qayıtdı.

1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunları Azərbaycan Əlahiddə Korpusu ilə birgə Bakını düşmənlərdən təmizlədi. Əlahiddə Korpusun sıralarında Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Cəmşid xan da inamla vuruşurdu. Füsunkar Qarabağın Şuşa şəhərində yerləşən Cəmşid xan Naxçıvanskinin alayı 1920-ci ilin martında daşnak tör-töküntülərinə və daxili düşmənlərə qarşı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan bir neçə gün sonra Respublika Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov Şuşaya təcili teleqram göndərdi. Milli Ordu hissələrinin təşkilinə başlansın. Cəmşid Naxçıvanskinin komandirlik etdiyi ikinci Qarabağ süvari polku könüllü olaraq sovet ordusu tərəfinə keçdikdən sonra birinci fəhləkəndli polku adı ilə XI ordunun tərkibinə daxil edildi. Podpolkovnik Cəmşid xan Naxçıvanskinin özü isə ilk Azərbaycan Birləşmiş Komanda məktəbinin rəis müavini, az sonra isə rəisi təyin olundu. İgid komandir kimi ilk günlərdən ləyaqətlə xidmət edən C. Naxçıvanskiyə həmişə müsbət xasiyyətnamələr verilmişdir.

İstedadlı sərkərdənin xalqına, Vətəninə sədaqəti, yüksək hərbi biliyi XI ordunun komandanı M.İ.Levandovski, Hərbi İnqilab Şurasının üzvü S.Orconikidze, Azərbaycan Hərbi Dəniz Xalq Komissarı Əliheydər Qarayev tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

1921-ci il martın 14-də ordu komandanı M.İ.Levandovskinin Cəmşid Naxçıvanskiyə verdiyi xasiyyətnamədə oxuyuruq:

"Korpus da daxil olmaqla bütün hissələrə operativ, taktiki cəhətdən komandanlıq etməyə tam layiqdir. Sakit, təmkinli, fəal və təşəbbüskardır. Azərbaycan MİK-in və Zaqafqaziya MİK-in tərkibinə seçilmişdir. Diviziya komandirliyi vəzifəsinə tam uyğundur". İllər keçdi. Qızıl ordunun məşhur komandirlərindən biri olmasına baxmayaraq, 1937-ci ilin qara tufanlarında M.İ.Levandovskiyə də inam, etibar azalıb yox dərəcəsinə endi. 1938-ci ilin martında onu da həbs etdilər. Martın 23-də çekistlər ondan zor gücünə Cəmşid xanın əleyhinə belə bir ifadə aldılar:

"Mənim Cəmşid xan Naxçıvanski ilə 1927-ci ildən yaxın dostluq əlaqəm vardır. Elə o zaman - 1927-ci ildə Naxçıvanski Azərbaycan MK-nın keçmiş katibi Qarayev (Əliheydər Qarayev - Ş.N.) tərəfindən burjua-millətçi əks-inqilabi təşkilata cəlb olunmuşdu. Bu barədə mənə şəxsən Qarayev özü demişdi. Eyni zamanda o, mənə bildirmişdi ki, Naxçıvanskinin nüfuzunu orduda artırmaq üçün onu Sov. İKP sıralarına keçirmək lazımdır.

Qarayev öz kabinetində mənə kollektivin zəmanətini öz imzası ilə hazırlamışdı. Xatırlaya bilmirəm, deyəsən, Bakı şəhər partiya komitəsinin keçmiş katibi Levon Mirzoyan da ona imza atmışdı. AK(b)PMK-nın Naxçıvanskiyə həsr olunmuş iclasında qərar qəbul olunmuşdu ki, mən "şəxsən" açıq şəkildə onunla söhbət aparmalıyam.

Mən Cəmşid Naxçıvanskini "Avropa" mehmanxanasına öz yanıma çağırdım. Ona aid olan ittihamların hamısını dedim. Yəni ki, onun İranda qubernator işləyən əmisi ilə əlaqələri və casusluq işləri barəsində danışaraq ittiham etdim. Naxçıvanskini qorxutduqdan sonra mən ona mənimlə birgə keçmiş zabitlərin əks-inqilabi təşkilatın üzvü kimi işləməyi təklif etdim. Naxçıvanski razılıq verdi. Mən ona məsləhət gördüm ki, şübhələri öz üzərindən götürmək üçün yığıncaqlarda çıxış etmək, riyakarlıq edərək sözdə Sovet hökumətini müdafiə etmək mövqeyində durmalıdır. Bundan sonra Naxçıvanski mənə bildirdi ki, onun tərəfindən təşkilata Azərbaycan alayının keçmiş komandiri Veysov[1] və digərləri də cəlb olunmuşlar".

Milli diviziya yaratmaq işindəki fəallığına görə Cəmşid xan Naxçıvanskiyə 1921-ci il dekabrın 19-da Azərbaycan Hərbi-Dəniz Xalq Ko-

[1] Polkovnik Məmməd Kərim oğlu Veysov (1900-1972) M.V. Frunze və V.İ. Lenin adına Ali Hərbi Akademiyanı bitirmişdir. 1937-ci ildə həbs olunmuş, günahsız olaraq doqquz il Sibir sürgünü çəkmişdir - Ş.N.

missarlığı təşəkkür elan etmiş və mükafat olaraq ona gümüş dəstəkli qılınc hədiyyə vermişdi. O, yeni yaradılan Azərbaycan Dağ-atıcı diviziyasına komandir təyin olundu.

1923-cü ildə Moskvadakı qısamüddətli Ali Hərbi Akademiya kursuna göndərilən Cəmşid xan Naxçıvanski 1924-cü ilə qədər orada hərbi təhsil almışdı. Azərbaycana qayıdandan sonra yenidən diviziya komandiri təyin edilmişdi. Üç il sonra o, ikinci dəfə Hərbi Akademiyaya oxumağa göndərilmiş və 1928-ci ildən 1929-cu ilədək məşhur generalımız Əli ağa Şıxlinskinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan "Hərbi bilik" jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur.

Mərhum general Akim Abbasov vaxtilə Naxçıvanskinin komandir olduğu diviziyada xidmət edib. Onun dediklərindən:

- Cəmşid xan Naxçıvanski qətiyyətli komandir idi. Onun gözəl cizgili siması, səliqəylə yana ayrılıb daranmış qara saçları və qalın qaşları altında açıq, aydın baxışları indi də gözümün önündədir. O, yaraşıqlı qaməti, hərbçilərə məxsus dəyanəti ilə müasirlərindən seçilirdi. Biz - Cəmşid xan Naxçıvanskinin diviziyasında xidmət edənlər, bu istedadlı sərkərdədən hərbi peşənin sirlərini öyrənmiş komandirlər onu iftixarla xatırlayırıq. Biz bu gün də keçmiş ənənələrə görə onu "Xan Naxçıvanski", döyüş təxəllüsünə görə "Şamo" deyə yad edirik. Xanlar rayon ərazisindəki iki kilometr cənub-şərqdə yerləşən dağı biz komandirlər və qızıl əsgərlər, həmçinin yerli sakinlər komandirimizə ehtiram əlaməti olaraq "Xan Naxçıvanski dağı" adlandırırdıq."

Cəmşid xan komanda məntəqəsini bu dağda qurmuşdu. Buranın relyefi elədir ki, həmin dağdan ətrafda Azərbaycan diviziyasının təlim meydançaları aydın görünürdü.

Cəmşid xan Naxçıvanski hərtərəfli mütəxəssis, siyasi cəhətdən hazırlıqlı, hərb işinə sədaqətli zabit idi. Məhz bu yüksək keyfiyyətlərinə görə 1923-cü ildə Hərbi İnqilab Şurasının əmri ilə Cəmşid xan qırmızı ordunun Ali Komanda Heyəti kursuna dinləyici qəbul olundu. Bu kursu müvəffəqiyyətlə bitirən Naxçıvanski 1931-ci ildən M.V.Frunze adına Ali Hərbi Siyasi Akademiyanın xüsusi qrupunda təhsilini davam etdirdi. Buranı da fərqlənmə diplomu ilə başa vuran Cəmşid Naxçıvanski Xalq Müdafiə Komissarının əmri ilə akademiyada müəllim saxlanıldı.

Həmin dövrdə C. Naxçıvanskiyə verilmiş attestasiya sənədində oxuyuruq:

"C. Naxçıvanskiyə əvvəllər verilən müsbət rəylər öz qüvvəsində saxlanılsın. O, hər cəhətdən inkişaf etmişdir. Cəmşid xan Naxçıvanski hər-

bi təlimlərdə, operativ taktiki təlimatlarda özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərmişdir. C. Naxçıvanskidən korpus komandiri kimi də istifadə etmək olar. O, təmkinli, sakit təbiətlidir, tükənməz enerjiyə malikdir, təşəbbüskardır, gözəl inzibatçıdır, yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti vardır..."

Bu da Hərbi Akademiyanın kurs rəisi və komissarı, sonralar Sovet İttifaqı marşalı Boris Şaposnikovun həmin attestasiyasının təsdiqi barədə rəyi:

"Cəmşid Naxçıvanskinin attestasiyası ilə razıyam, atıcı diviziyasının komandiri vəzifəsinə münasibdir".

Vaxtilə süvari qoşunun qızğın pərəstişkarı olan Cəmşid xan orduda bir qoşun növünə vətəndaş müharibəsinin təəssüratı ilə həddən artıq aludə olanlarla razılaşmır. Akademiyanın dinləyicilərini köhnəlmiş şablonlardan tezliklə yaxa qurtarmağa çağırırdı. Sübut edirdi ki, gələcək müharibədə cinahların dövrələnməsi üstünlük təşkil edəcək: döyüş meydanlarında o kəs qalib gələcək ki, müxtəlif qoşun növlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edə bilsin, döyüşün idarə olunmasına yaradıcı şəkildə yanaşmağı öyrənsin. Toxum münbit zəminə düşmüşdü. Lakin bu toxumun cücərməsi...

Bəli, nadanlar, şər və iftira düşkünləri bu toxumun cücərməsinə imkan vermədilər. Onun tərbiyə edib yetirdiyi müdavimləri - S.Biryuzov, A.A.Qreçko, P.F.Batistki marşal rütbəsinə çatdılar. Özü isə günahsız məhv edildi. Onun fəaliyyətinə verilən xasiyyətnamələrlə, rəylərlə tanış olandan sonra Cəmşid Naxçıvanskinin "xalq düşməni" olmasına inanmaq çox çətindir. Bu ağa qara demək kimi bir şeydir. Ona görə də polad kimi əyilməyən Cəmşidi sındırdılar. Lakin o, istintaqda heç bir iftiranı boynuna almayıb, özünün günahsız dostlarını satmayıb, xalqının, nüfuzlu nəslinin adını ləkələməyib.

İllər keçdi. Başqaları kimi sonralar ona da bəraət verildi. Vaxtilə haqqında ürəkdolusu ilə danışa bilmədiyimiz bu görkəmli komandir haqqında gənc nəslə məlumat vermək imkanı yarandı. İndi onun adına Bakıda hərbi lisey var. Boya-başa çatdığı Naxçıvanda isə ev muzeyi açılmışdır.

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, hüquq elmlər doktoru, professor Əyyub Əsgərov vaxtilə yetmiş yeddinci Azərbaycan atıcı diviziyasının sıralarında zabit kimi xidmət edib. O, istedadlı sərkərdə Cəmşid xan Naxçıvanskinin son günlərinin şahidi olub:

- 1937-ci ilin payızında Sankt-Peterburqda keçirdiyim məzuniyyətdən geri qayıdırdım. Moskvada hərbi kursda oxuyan yoldaşlarımla gö-

rüşmək üçün Frunze adına Hərbi Akademiyaya getdim. Yaxın dostum və akademiyanın müdavimi Hacıbaba Zeynalovun qonağı oldum, həmyerlilərimiz Cəlil Əliyev, Əhmədəli Əliyev, Bayram Şıxıyev, Fərhad Şahbazov və başqaları ilə də burada görüşdüm.

Bir gün Hacıbaba Zeynalovun otağında şam yeməyinə toplaşmışdıq. Bu vaxt C. Naxçıvanski otağa girdi. Biz hamımız ayağa qalxdıq, ehtiramla, rəsmi təzim edərək onu salamladıq. Görkəmli sərkərdə hər birimizlə ayrı-ayrılıqda görüşdü. Üz-gözündə xoş təbəssüm cilvələnirdi... O, 77-ci Azərbaycan atıcı diviziyasında xidmət etdiyimi biləndə məni söhbətə tutdu. Azərbaycan xalqının həyatı ilə yaxından maraqlanırdı, diviziyanın siyasi döyüş hazırlığı sahəsində əldə etdiyi uğurlar barədə məlumatları çox diqqətlə dinlədi və ürəkdən sevindi. O, Vətənin müdafiə qüdrətini daim möhkəmləndirməyin, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, yüksək bilikli kadrlar hazırlanmasının, xüsusilə yeni texnikaya yiyələnməyin vacib olduğunu bildirdi. Sonra: "Oğul, bizim xalqımıza yaxşı hazırlıqlı kadrlar lazımdır", - dedi. Gedərkən hamıya müraciət etdi: "Bu ali hərbi məktəb-akademiya əsl siz gənclərin yeridir, sizin üçündür, əfsus ki, bizim nümayəndələrimiz burada çox azdır". Üzünü mənə döndərdi: "Çalışın, qoçaq olun, mən elə sizi də burada görmək istərdim".

DÖRD QARDAŞIN FACİƏSİ

Xan nəsilli generalın Naxçıvandakı ev muzeyində 1898-ci ildə çəkilmiş köhnə bir şəkli var. Tən ortada oturmuş ana - Fərəntac xanım körpə qızını Nəzakət xanımı bağrına basıb. Yanında şux qamətli üç oğlu - Ehsan xan, Kəlbalı xan və Cəmşid xan əyləşib. Çərkəzi geyimdə olan üç qardaşın duruşunda yaşlarına uyuşmayan ciddilik, mərdanəlik və vüqar oxunur. Həyatın hələ dinclik və rahatlıq dövrüdür. Yastığın üstündə oturan üç yaşlı Cəmşid uşaqlara məxsus heyranlıqla obyektivə baxır. Dünyaya uşaq marağı ilə baxan, iki ildən sonra başlanacaq yeni əsrdə onu nələr gözlədiyindən hələ bixəbərdir. Dünyanın inqilab tufanı, həyat qasırğası və müharibənin alovları balaca Cəmşidi on altı il sonra polad kimi bərkitdi... Hələ qarşıdakı həyat faciəsinə bir qərinədən çox qalırdı. Elə bir faciə ki, orada Cəmşid xan yox, onun qardaşları Ehsan xan, Kəlbalı xan və hansı təsadüfdənsə bu fotoşəklə düşməyən Davud xan da məkr və böhtanın qurbanı olacaq.

1920-ci ilin iyununda Cəmşid xanın xidmət etdiyi ikinci Qarabağ süvari alayı Şuşada yerləşirdi. Podpolkovnik Naxçıvanski nizami hissə üz-

rə müavin idi. Bir dəfə gecədən xeyli keçmiş qaldığı evin qapısı döyüldü. Qardaşı Ehsan xan onun qonağı idi. Ondan iki yaş böyük olan Ehsan xan da peşəkar hərbçi idi.

O, Moskvada zadəgan balalarına məxsus kadet korpusu məktəbini bitirmişdi. Ehsan xanın da, çox saylı gənc Naxçıvanski zabitlərinin də tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski kimi örnək əmiləri vardı. Hüseyn xanın şöhrəti bütün Rusiyaya yayılmışdı. Onlar belə igid əmiləri ilə fəxr edir, onun hərb sənətinin davamçısı kimi orduda şərəflə xidmət edirdilər.

Elə əlahəzrət imperator adına şöhrətli on yeddinci Nijeqorodsk Draqun alayında ştabs-rotmistr Murad xan, qvardiya rotmistri Kəlbalı xan (nəvə), poruçik İsgəndər xan Naxçıvanskilər göstərdikləri şücaətlərə görə cəbhədə ad-san qazanmışdılar.

1914-cü ildə bölüyü ilə düşmən qüvvələrini pərən-pərən salan Murad xanın döyüş xidmətləri "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsinə, 1915-ci ildə "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılınc və bantla birgə), "Müqəddəs Anna" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılınc və bantla birgə), "Müqəddəs Stanislav" ordeninin ikinci dərəcəsinə (qılıncla birgə) və 1916-cı ildə "Müqəddəs Anna" ordeninin ikinci dərəcəsinə (qılıncla birgə) layiq görülmüşdür.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Vətənə qayıdan rotmistr Murad xan Naxçıvanski Milli Ordunun üçüncü Şəki alayında birinci bölüyün komandiri oldu.

Döyüşlərdə igidliklə vuruşan poruçik İsgəndər xan Naxçıvanskinin xidmətləri isə "Müqəddəs Anna" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılınc və bantla birgə), "Müqəddəs Anna" ordeninin dördüncü dərəcəsinə ("İgidliyə görə" yazısı ilə) və "Müqəddəs Stanislav" ordeninin üçüncü dərəcəsinə (qılınc və bantla birgə) layiq görülmüşdür.

1916-cı il aprelin 1-də "Kaspi" qəzeti yazırdı: "Ulan Leyb - qvardiya alayının rotmistri Kəlbalı xan Naxçıvanski 1914-cü il avqustun 15-də Sokokov kəndini düşməndən geri aldığına görə "Georgi silahı" ilə təltif olunmuşdur. Onun komandir olduğu vzvod heyəti alayın sol cinahında döyüşlər apararkən qəflətən avstraliyalıların bir eskadronunun basqısına məruz qalmışlar. Özünü itirməyən rotmistr Kəlbalı xan azsaylı qüvvə ilə hücuma keçərək düşməni qaçmağa məcbur etmiş, qaranlıq düşənə qədər onları təqib edərək döyüş ərazisindən çıxartmışlar. Ötən döyüşlərdə də uğurlu qələbələr qazanan rotmistr Kəlbalı xanın xidmətləri üçüncü də-

rəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə) və ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordenləri ilə (qılıncla birgə) qiymətləndirilmişdir".

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunda xidmətini davam etdirən Kəlbalı xan Naxçıvanski və Kərim xan İrəvanski haqqında Respublika Nazirlər Soveti sədrinin adına 1919-cu ilin mart ayında yazılmış raport saxlanılır. Həmin sənədi hərbiyyə naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov və Baş Qərargah rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimov imzalamışlar. Sənəddə oxuyuruq: "Qvardiya ştab-rotmistrləri Kəlbalı xan Naxçıvanskinin və Kərim xan İrəvanskinin keçmiş Rusiya hərbi nizamnaməsinə görə rütbələri ştab-rotmistr idi. Bugünkü orduya dəyişdirildikdə isə həmin rütbə podpolkovnik olmalıdır. Şərur və Naxçıvan qəzalarının erməni daşnaklarından azad olunmasında fərqləndiklərinə görə onlar polkovnik rütbəsi almağa tam mənada layiqdirlər".

Naxçıvan və Şərur qəza qoşunlarının komandanı olan Kəlbalı xanın polkovnik rütbəsi alması barədə fakta təəssüf ki, sonrakı arxiv sənədlərində rast gəlmədik. Dörd qardaşdan ikisi - Ehsan xanın və Cəmşid xanın doğma qardaşı Davud xan və Kəlbalı xan 1920-ci ildə bolşevik istilasından sonra İrana mühacirətə getməyə məcbur oldular. Hətta anası Fərəntac xanım, atası Cəfərqulu xan və bacısı Nəzakət xanım Bakıya gəlib Nəriman Nərimanovun və daxili işlər naziri Həmid Sultanovun rəsmi icazəsi ilə İrana gediblər. Çar rotmistri Cəfərqulu xanın altı övladı vardı. 1920-ci ilin aprel çevrilişindən sonra Cəmşid xandan başqa hamısı İrana gedib. İran ordusunda hərbi xidmətdə olan Kəlbalı xan haqqında dəqiq olmayan üç versiya var: birincisi, Rza şah biləndə ki, Kəlbalı xan Kəngərli nəslindəndir güllələdib. Deyib ki, vaxtilə babalarınız İrana qarşı vuruşub. İkincisi hələlik dəqiq olmayan fakt ondan ibarətdir ki, 1931-ci ildə İranda qalxan kürdlərin üsyanının yatırılmasında döyüşdə həlak olub. Üçüncüsü isə, guya Kəlbalı xan İran ordusunda diviziya komandiri olub, general rütbəsində.

Lakin bütün bunlar barədə nə arxiv sənədi var, nə də fotoşəkil...

Birinci Dünya müharibəsi illərində ştab-rotmistr Ehsan xan da leyb-qvardiya Varşava Ulan alayında şöhrətli döyüş yolu keçmişdir. 1914-1916-cı illərdə üstü "İgidliyə görə" yazılı dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna", yenə həmin ili üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə), 1915-ci ildə "Müqəddəs Anna" (qılınc və bantla birgə), 1916-cı ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Anna" (qılınc birgə) ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Polkovnik Tuqanov 1918-ci il avqustun 20-də Tiflisdə Ehsan xana verdiyi xasiyyətnamədə yazırdı ki, alayın bütün yürüş və döyüşlərində, xüsusilə 1916-cı il aprelin 3-də apardığı kəşfiyyat işlərində bacarıqlı komandir kimi fərqlənmişdir.

İmperiya ordusu dağılandan sonra Vətənə qayıdan ştab-rotmistr Ehsan xan 1919-cu il mayın 6-dək dördüncü Borçalı süvari alayında bölük komandiri kimi Lori nahiyəsində və Qarayazı ərazisində daşnak ermənilərə qarşı döyüşlər aparmışdır. Həmin ildən üçüncü süvari alayında, üçüncü bölüyün komandiri olan Ehsan xanın Qarabağda göstərdiyi qəhrəmanlığa görə rütbəsi də polkovnikə çatmışdı.

Cəmşid xan kiçik qardaş kimi onun şücaətinə, döyüşlərdə aldığı ordenə və rütbədə sürətlə irəliləməsinə çox sevinirdi. Podpolkovnik Ehsan xan yenə Qarabağı daşnaklardan qorumağa gəlmişdi. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycana soxulan silahlı bolşeviklər hər şeyi tar-mar eləmişdi. Azərbaycan hökuməti buraxılmış, ordusu dağıdılmışdı. Bolşeviklər Bakıda və Gəncədə talan həftəsini yenicə qurtarmışdılar. Amma "Müsavat" əsgər və zabitlərinin sorğu-sualsız güllələnməyi hələ də davam edirdi. Gecəyarısı qapı döyüləndə Ehsan xan hamıdan tez ayıldı. Qardaşı Cəmşidin oyanmasına qıymayıb durub qapını açdı. Bolşevik-daşnak əsgərlərinin tüfənglərindəki süngülər ay işığında parıldadı. Taxta qoburlu mauzeri olan daşnak zabiti soruşdu: "Cəmşid xan Naxçıvanski sizsiniz?" Ehsan xan dərhal məsələni anladı. Bir anlığa ləngidi, kandarı o tərəfə adlayıb qapını bağladı. "Bəli, Cəmşid xan mənəm" - dedi.

Onu şəhərin kənarına aparıb Müsavat zabiti olduğuna görə sorğusuz-sualsız güllələdilər...

1920-ci il iyunun 11-də isə Fövqəladə Komissiya 1108 saylı "Həbs sənədi" tərtib etdi.

Nəyə görə həbs olunub güllələnmişdir sualının qarşısında : on birinci orduda xidmət etmək istəmədiyinə görə Müsavat zabiti kimi güllələnmişdir. - Cavabını yazdılar. İyirmi yeddi yaşı yenicə tamam olan Ehsan xan Naxçıvanskinin ömrünə namərdlər nöqtə qoydular.

30-cu illərin axırlarında isə İran ordusunda xidmət edib yüksək rütbələrə çatan Davud xanı və Kəlbalı xanı şah 1934-cü ildə qvardiyaçılarına güllələtdi. Çünki bu taydan gedən bolşevik-daşnak donoslarına əsaslanan şah, igid Kəngərli qardaşlarına inamını itirmişdi.

Dörd qardaşdan heç biri 30-cu illərin tufanlarından salamat çıxmadı...

ŞAHZADƏ XOSROV MİRZƏ QACAR

«Qriboyedovun Tehranda qurbani-cəhalət olması münasibətilə bərayi üzrxahi Peterburqa qədər getmiş şahzadə Xosrov Mirzədir ki, bu hərəkəti ilə Fətəli şahı ruslarla bir üçüncü hərb bəlasından xilas etmişdir.»

Əli bəy HÜSEYNZADƏ (1864-1941),
görkəmli türkoloq, professor

"Qacar sülaləsinin sərkərdələri" adlı yazımı yenicə bitirmişdim. Amma nədənsə, onu dərc etdirməyə tələsmirdim. Hər axşam işdən qayıdanda yazını yenidən vərəqləyir, elə-belə oxuyurdum. Daxili bir hiss mənə deyirdi ki, yazı bitməyib. Belə köklü-budaqlı nəslin hələ tədqiq olunmamış çox oğulları var. Günlərin birində yolumu yenə Əlyazmalar İnstitutunun Arxivindən saldım. Əslində, bu ümidsiz bir gəliş idi. Harada, nəyi axtarmaq haqqında xeyli düşünüb-daşındım. Belə qərara gəldim ki, fotoarxivdən başlayım. Fotoşəkillərin mühafizə olunduğu kartotekaları bir gün ələk-vələk elədim. Lap sonuncuların arasında şahzadə Xosrov Mirzəyə məxsus fotoşəkil olduğu göstərildi. Şəkli sifariş verib evə qayıtdım. Səhərisi onu sənətkar dostum Seyfəddindən aldım. Yaraşıqlı cavanın təsvir olunduğu şəklin altında fars və ingilis dilində yazı vardı: "Şahzadə Xosrov Mirzə Qacar". Akvarellə çəkilmiş bu nadir şəkil çox yaxşı saxlanmışdı. Yaraşıqlı cavan gözəl geyimdə o qədər məharətlə təsvir olunmuşdu ki, adam baxdıqca baxırdı.

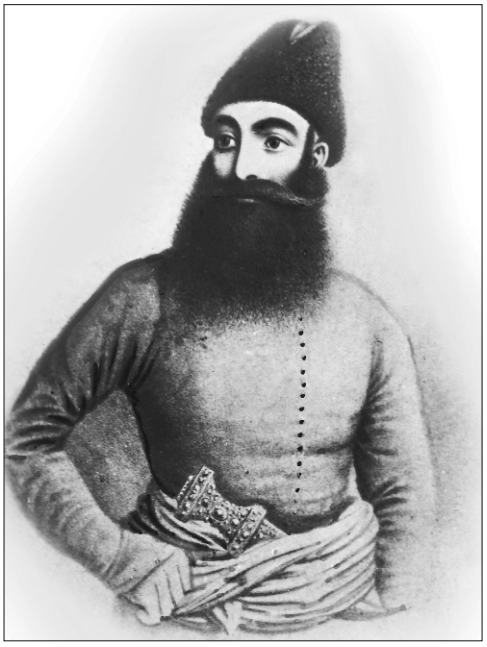

Şahzadə
Abbas Mirzə Qacar

Uzun axtarışlardan sonra öyrənib bildim ki, akvarel-şəkli 1829-cu il avqustun 12-də məşhur rus rəssamı Pyotr Karatıgin Peterburqda çəkib. Şahzadə Xosrov Mirzə bunun üçün rəssama qızıl tütün qutusu bağışla-

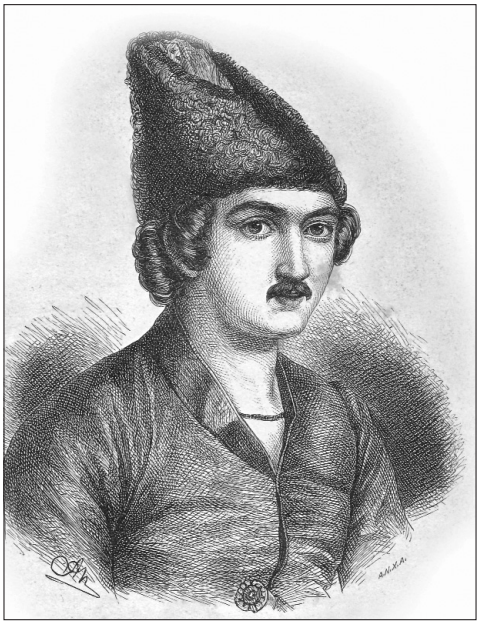

Şahzadə
Xosrov Mirzə Qacar

yıb. Bu barədə rəssam İvan Kramskoyun məşhur mesenat Pavel Tretyakova məktubunda məlumat var.

Vəliəhd Abbas Mirzənin yeddinci oğlu şahzadə Xosrov Mirzə Bəhmən Mirzənin böyük qardaşıdır.

Peterburqun kübar cəmiyyətinin zadəgan qadınları və qrafların xatirələrində qeyd edirlər ki, çar I Nikolay dövründə belə hörmətlə qarşılanan ikinci Şərq qonağı olmayıb. A.S.Puşkinin müasirləri, yaxın dostu qrafinya Anna Olenina 1829-cu ildə gündəliyində yazır: "Avqustun 10-da Şahzadə Abbas Mirzənin oğlu, İran şahzadəsi Xosrov Mirzə Peterburqa gəldi. Mən sarayda onun təntənəli qəbulunda oldum. Şahzadə çox cavan və hədsiz dərəcədə gözəl bir igid idi".

On altı yaşlı şahzadənin gözəlliyinə valeh olan A.Olenina həmin il avqustun 17-də gündəliyində yazır ki, qraf Potoskinin sarayında şahzadənin şərəfinə böyük bal-ziyafət təşkil olundu. Mən qeyri-adi, rəngbərəng geyimimlə şahzadəni və onun heyətini valeh etmişdim...Şərq kişilərinə məxsus hədsiz gözəlliyi olan şahzadə Xosrov Mirzə rus qrafinyasının varlığını ovlamışdır. Gündəlikdəki tərif dolu sətirləri oxuyanda istər-istəməz A.S.Puşkinin anası Nadejda Osipovnanın 1834-cü ildə Abbasqulu ağa Bakıxanov haqqında yazdığı məktublar yada düşür. Bakıxanov da Peterburqun zadəgan cəmiyyətinin qraf və qrafinyalarını özünün yüksək savadı, gözəl davranışı, yaraşıqlı qaməti ilə heyran qoymuşdu.

Nadejda Osipovna Varşavada yaşayan qızı Olqaya yazırdı: "Abbasqulu ağa sənin məktubunu almağımızdan bir neçə saat sonra gəlib özünü bizə təqdim etdi; nə qədər gözəl adamdır, elə yaxşı müsahibdir ki... Onun davranış ədalarını çox sevirəm, ondan son dərəcə xoşum gəlir. Onu bizə göndərdiyin üçün sənə təşəkkür edirəm...

...Abbasqulu ağa bizdə nahar edir. O, elə mehriban, gülərüz və xeyirxah adamdır ki, sanki biz onunla köhnə dostlarıq.

...Abbasqulu ağa çox nəzakətlə bizimlə vidalaşdı. O, məni bir neçə dəfə qucaqladı... Mən onu səmimi qəlbdən sevirəm. O, həqiqətən, çox yaraşıqlı və şübhəsiz, sənin bizə təsvir etdiyin kimidir. Mən onunla birlikdə olanda özümü çox sərbəst hiss edirdim". Milliyyətcə azərbaycanlı olan İran şahzadəsi Xosrov Mirzə Qacar 1829-cu ildə Peterburqa nə üçün getmişdi?

VAXTSIZ GƏLƏN GECƏ QONAĞI

"Onun istedadı və təcrübəsi ilə tanış olduqdan sonra mən əmin oldum ki, Qriboyedov elə bir hərəkət etməz ki, hökumətlərimiz arasında yaradılmış xoş əlaqələrə xələl gətirə bilsin. Lakin məndə Qriboyedovu müşayiət edən adamlara qarşı bu inam yoxdur. Bu adamların dini və əhvali-ruhiyyələrində düşmənçilik görürəm və bu məni çox qorxudur. Qriboyedovu başa salın ki, bu adamları tabeçiliyində möhkəm saxlasın. Qriboyedovun yaqin xatirində qalıb ki, mən bir neçə il bundan qabaq ondan xahiş etmişdim ki, Dadaş bəyi (Vasili Dadaşyan- Ş.N.) geri çağırsın. O, Təbrizdə camaatı çox incidir. Rüstəm bəy (Rüstəm Becanyan - Ş.N.) də çox əzazil adamdır. Mən çox qorxuram ki, bu və bunlar kimi başqa adamlar cənab Qriboyedovu acınacaqlı çəkişmələrə və çaxnaşmalara cəlb edərlər.

Şahzadə Abbas MİRZƏ"

1829-cu il yanvarın 30-da gecə saat ikidə Tehrandakı rus səfarətxanasına bir kişi və iki çarşablı qadın gəlir. Bivaxt "qonaqlar", "şəxsən vəziri-muxtara aid sözümüz var", deyib durdular. Çarəsiz qalan baş mühafiz səfiri oyatdı. Gələnləri onun hüzuruna ötürüb, özü nigarançılıqla qapının ağzında dayandı.

Bikef vəziri-muxtar gələnin Xacə Yaqub Mirzə olduğunu görüncə daha da dilxor oldu.

- Aleksandr Sergeyeviç, mən sizə yenə pənah gətirdim. Əlac bircə sizə...

- Axı, mən sizə dünən dedim ki, bu barədə gündüz müraciət edin. Əlahəzrət imperatorun bu barədə - müqavilənaməyə əsasən bütün əsirlər üçün himayəçiliyi var. Siz isə...

- Cənab vəziri-muxtar, mənim sizin yanınıza gündüz, günortaçağı təşrif gətirməyim qətiyyən mümkün deyil. İcazənizlə, başıma gələn qəzavü-qədəri qısaca da olsa izah edim.

Gələn kişi yalvara-yalvara bildirdi ki, mən irəvanlı Yakov Markaryanam. 1804-cü ilin iyun ayında general Sisianovun hərbi qüvvələri şahzadə Abbas Mirzə qoşunlarının hücumuna tab gətirmədi. Ona görə ki, irəvanlı Məmmədhəsən xan və naxçıvanlı Kəlbalı xan ona kömək etmədilər. Abbas Mirzənin qoşunları general Sisianovu sıxışdırıb Tiflisə tərəf qovanda erməni tacirləri də rus qoşunlarına və gürcü dəstələrinə qoşulub Tiflisə tərəf qaçırdılar. Mənim onda on səkkiz yaşım vardı. Üçkilsədə (Eçmiadzin) monastırda təhsil alırdım. Ermənilərin karvanı monastırın yanından keçəndə mən müəllimimdən gizlincə onlara qoşulub yola düşdüm. Yolda tacirlərdən biri məndən soruşdu ki, sən kimsən, hara gedirsən? Mən onu aldadıb dedim ki, bu yaxınlarda məşhur alim Serap Patkanyan Tiflisə gəlib, erməni uşaqlarına pulsuz dərs keçir, gedirəm, ondan dərs almağa. Onda erməni tacirinin məndən xoşu gəldi, özünün pendir-çörəyini belə mənimlə yarı böldü. İki gün yol getdik.

Babakər dağının yanına çatanda bərkdən fit səsləri eşitdik. Qəfildən hücum edən İran dəstəsinin sərbazları bizi əsir aldılar. Yaxınlıqdakı gürcü süvari dəstəsi xeyli vuruşub aradan çıxdı. İranlılar ermənilərin müqavimət göstərənlərini qırdılar, sağlarını isə əsir aldılar. Bizi qoyun kimi qabaqlarına qatıb Təbrizə kimi gətirdilər. Məni və bir neçə ermənini axtaladılar. Zorla müsəlmanlığı qəbul elətdirib adımı da Mirzə Yaqub qoydular. Sonra xacə kimi Tehrana, Fətəli şaha peşkəş göndərdilər. İki il mənə ərəb və fars dillərini öyrətdilər. Hərəm ağasının təlimi ilə bütün elmləri mənimsədim. Sonra mənə xacəbaşı titulu verdilər. Sarayda isə mənə güclü biliyə malik hesab müəllimi təyin edib mühasibat işini tam incəliyinə qədər öyrətdilər. Şahın xüsusi sərəncamı ilə iki dəfə Şiraza və üç dəfə Xorasana, qubernatorun mühasibat işlərinə müfəttişliyə göndərdilər. Məni şahın xəzinədarı təyin etdilər. Oradan İrəvana, ata-anama gizlincə pul-para da göndərə bildim. İyirmi beş ildir ki, şaha xacəbaşı kimi qulluq edirəm, daha bəsdir. Bu sandıqçada gətirdiyim qızıllar, 40 min tümən, daş-qaş öz əməyimin bəhrəsidir. Təvəqqe edirəm, mənə kömək edin, doğmalarımın yanına qayıdım. Göydə Allahı, yerdə sizi deyib gəlmişəm.

- Bəs, bu qadınlar kimdir? - deyə yuxudan kal oyanan xəstəhal səfir Qriboyedov soruşdu.

- Bunlar şahın kürəkəni Allahyar xanın hərəmxanasında əzab çəkən iki bədbəxt erməni qadınıdır. Onlar da mənə qoşulub sizə pənah gətiriblər. Kömək edin... - deyib ağlamsınan Yakov Markaryan ovcunun içi-

lə gözlərini ovxaladı. Daş-qaşla dolu sandıqçanı ayaqları arasında bərk-bərk sıxıb daha da büzüşdü, yazıq görkəm aldı.

Yarıyuxulu səfir isə Yakov Markaryanın gah yöndəmsiz uzun çənəsinə, gah da bulanıq göy gözlərinə baxırdı. Bilmirdi, nə cavab versin. Yakovun üz-gözündə xeyirxahlıqdan əsər-əlamət tapmayan səfir canının ağrısından gözlərini yumub fikrə getdi. Vaxtsız gələn "qonaq" isə hey yalvarırdı. Dözə bilməyən səfir paltosuna bərk-bərk bürünüb qabağa əyildi:

- Axı, sizin arzunuzu yerinə yetirməyə mənim səlahiyyətim çatmır, - dedi. - Bunun üçün iki dövlət arasında rəsmi danışıq olmalıdır, müəyyən razılıq alınmalıdır. Zənnimcə, siz nahaq belə hərəkət etmisiniz. - Xəta gətirəcək bu işi özündən rədd eləmək naminə onu inandırmağa çalışdı. - Yəqin, siz məndən yaxşı bilirsiniz ki, Şərq adəti üzrə şahın hərəmxanasında, sarayında on ildən çox xidmətdə olan bir şəxs onun ailə üzvü sayılır. Qulluq edən hər bir qadın onun kənizi, arvadı hesab olunur. Şərqlilərdə isə arvad kişinin namusu, qeyrətidir. Bunu siz məndən yaxşı bilməlisiniz. Əgər kişinin arvadı bəd əməllərə düşürsə, ordan qan qoxusu gələr...

- Aleksandr Sergeyeviç, bəs, Türkmənçay müqaviləsi... Onun on üçüncü bəndi buna əsas vermirmi ki... Axı, siz bu ölkədə Rusiyanın səlahiyyətli vəziri-muxtarısınız. Siz həmişə biz yazıq ermənilərin pənahkarı olmusunuz. Səhv etmirəmsə, on üçüncü bəndi biz yazıq ermənilərin xatirinə məhz siz əlavə etmisiniz: "Axırıncı və ya bundan qabaqkı müharibənin gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər, hər iki hökumətin nə vaxtsa əsir düşmüş təbəələri qarşılıqlı azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarılmalıdır".

Yakov Markaryan on üçüncü bəndi sətirbəsətir əzbərdən dedi. Səfir duruxdu. Handan-hana:

- Sən, - dedi, - təkcə şah sarayının içalatından yox, iki dövlət arasındakı incə siyasətdən də xəbərdarsan. Bu barədə şaha müraciət etmisənmi?

- Yox, heç vaxt! - deyə Yakov cavab verdi.

- Siz ki ona belə yaxınsınız, şah sizə bu boyda varidatını etibar edib, şübhəsiz ki, sözünüzü də yerə salmaz, arzunuza əməl edər. Axı, siz şahın xəzinədarısınız, brilyantlarının və qiymətli daş-qaşlarının baş mühafizəsisiniz.

- Aleksandr Sergeyeviç, bu qaranlıq müsəlman dünyasında üç bədbəxt xristianın yeganə pənahı sizsiniz. Bizi buradaca qanımıza qəltan edin, amma o vəhşi müsəlmanların yanına bir daha qaytarmayın.

- Yakov səfiri yumşaltmaq üçün dedi:

- Sizin biz ermənilərə çox yaxşılıqlarınız olub. Mənə məlumdur ki, hələ 1825-ci ildə Tiflisdə Lazaryanla, katalikos Nerseslə birgə sərgərdan ermənilərin Azərbaycana, Qarabağa köçürülmək planını hazırlayıbsınız. Bu saat bizim saraya qayıtmağımız ölümə getmək kimidir.

- Yaxşı, gecə keçir, indi tapşıraram, sizə gecələmək üçün şərait yaradarlar. Səhər isə özüm bu barədə Fətəli şahla danışaram, - deyib, səfir yataq otağına getdi.

* * *

Açılan səhər nə Qriboyedova, nə də üç erməni qaçqınına xeyir gətirmədi. Səfir nə qədər on üçüncü bəndə əsaslanıb sitatlar gətirdisə, Fətəli şahı yumşalda bilmədi.

Şah iki ayağını bir başmağa qoyub haqlı tələbini etdi:

- Milliyyətcə erməni olan Xacə Yaqub Mirzə xəzinəmdən varidatımın yarısını oğurlayıb aparıb, - dedi. Siz isə 50 min tümən oğurlayan caniyə, oğruya sığınacaq vermisiniz. O qaytarılmalıdır və haqlı cəzasını almalıdır. Vəssalam! Cənab vəziri-muxtar, sabah dan ağarana qədər sizə və sizin yanınızda qeyri-qanuni sığınacaq tapmış üç qaçqına vaxt veririk, qayıtmasalar başqa tədbirə əl atmalı olacağıq. Xüsusilə, Allahyar xanın hərəmxanasından olan iki qadına verdiyiniz sığınacağa görə xalqın narazılığı son dərəcə gərginləşib.

Verdiyi vaxtı həyəcanla gözləyən Fətəli şah rus səfarətxanasından heç bir xəbər-ətər çıxmadığını görüb Tehranı təntənəsiz tərk etdi. O, şəhərin yaxınlığındakı gözəl ab-havası ilə məşhur olan Nəva qəsəbəsinə "istirahətə" getdi. Hər şeyi sarayda böyük nüfuza malik olan kürəkəni, ruslara qatı nifrətilə ad-san qazanmış sədr-əzəm Allahyar xana tapşırdı. Allahyar xan Tehranın din xadimlərini qəzavata çağırdı. Məscidlərə, bazarlara və əhalinin yaşadığı gur yerlərə carçılar göndərdi. Atlı carçılar haray salıb elan elədilər ki, rus səfarətxanasında bir dəstə müsəlman qadını əsir alınıb gizlədilmişdir. Onları Rusiyaya aparıb zorla xristian dinini qəbul etdirəcəklər. Hətta rus xəfiyyəsinin fitvası ilə Xacə Yaqub Mirzə, Fətəli şahın xəzinəsindən 40 min dəyərində qızıl və daş-qaş da oğurlayıb aparıb.

Gavurlardan yanıqlı olan tehranlılar rus səfarətxanasına tərəf axışmağa başladılar. Adamlar əllərinə keçən nə vardısa, özlərinə yaraq eləmişdilər: kimi tüfəng, kimi xəncər, kimi də daş və ağacla silahlanmışdı.

Seyidlər, üləmalar şəhər müctəhidi Hacı Mirzə Məsihin tapşırığı ilə Tehranın Cami məscidinə yığışdılar. Allahyar xanın əmri ilə bazar və

dükanlar bağlanmışdı. Buraya ətraf kəndlərdən də gələnlər vardı. Getdikcə artan izdiham dəstə-dəstə səfarətxanaya tərəf axışırdı. Arasıkəsilməz "Allah! Allah!" səsləri şəhəri bürümüşdü. Onları süvari sərbaz dəstələri dayandıra bilmədi.

Sarayın baş eşikağası Manuçar xan[1] bacısı oğlu Solomon Melikovu bir dəstə şah süvarisi ilə izdihamı dağıtmağa göndərdi. O, bacısı oğluna tapşırmışdı ki, rus səfirliyindən Xacə Yakov Markaryanı nəyin bahasına olursa-olsun xilas edib gətirsin. Onda iğtişaş yatırılar və Qriboyedov xətadan xilas olar.

Lakin artıq gec idi. Kükrəyən izdiham erməni Solomon Melikovu tanıyan kimi ona hücum edib atdan saldılar.

Döyə-döyə sürüməyə başladılar. Aldığı ağır zərbələrdən Solomonun meyiti küçədə ayaqlar altında qaldı. Camaat tələb edirdi ki, saraydan qaçan Yakob Markaryan onlara verilsin. Hirslənən Qriboyedovun şəxsi nökəri Aleksandr Qribov onlara bəla gətirən Markaryanı itələyib bayıra atdı. İrəli çıxan iki-üç nəfər dərhal Markaryanı yaxaladılar. Onu səfirliyin həyətindəki ağacın altına aparıb asdılar. Bu səfirin də ürəyindən oldu. Dərindən nəfəs alıb:

- Hə, yəqin ki, indi çıxıb gedərlər - dedi.

Amma camaatın daha da hay-küy salıb qızışdığını görəndə bərk təlaşa düşdü. Onu titrətmə tutdu. Ötən həftə Fətəli şahın hüzurunda rus-İran müharibələrində əsir düşmüş erməni və rus təbəələrinin geri qaytarılmasından, öz imperiyasının əzəmətindən təkəbbürlə danışan səfir "vəhşi asiyalılar"ın fitvası ilə öləcəyini yəqin etdi. Bu dar macalda Türkmənçay müqaviləsi (10 fevral 1828-ci il) ərəfəsində Tehranda danışıqlar zamanı saray əyanlarının ona kin və ədavətlə baxdığını, şahın kürəkəni Allahyar xanın: "Bu ipə-sapa yatmayan səfirə həddini bildirmək lazımdır" - sözlərini yadına saldı. Tehran məscidində Müctəhid Mirzə Məsihin onu lənətləməsini xatırlayanda canına qorxu düş-

---

[1] Manuçar Yenikolopyan Tiflis ermənisi idi. 1804-cü ildə general Sisianov İrəvana hücum edəndə gürcü süvari dəstəsində döyüşərkən iranlılara əsir düşmüşdü. O da Yakov Markaryan kimi Təbrizə gətirilib axtalanmışdı. Saray hərəmxanasında qulluq edən Manuçar tezliklə əyanların hörmətini qazanıb, yüksək vəzifələr tutmuşdu. 1815-ci ildə isə Fətəli şahın xüsusi hörmət və etimadını qazanan erməni Manuçar Yenikolopyan sarayın birinci naziri olmuşdu. 1820-ci ildə şahın ən sadiq adamı Manuçar zənginliyi ilə məşhur olan Gilan vilayətinə canişin təyin edilir. İran dövlətinin ən etibarlı adamı (şah ona Mötəmədiddövlə-inanılmış, etimad edilmiş rütbəsi vermişdi) kimi Manuçar Yenikolopyan Türkmənçay sülh müqaviləsini imzalayanlardan biri olmuşdur. - Ş.N.

dü. O, bir daha başa düşdü ki, Dekabristlər üsyanındakı günahına görə çar onu Sibir sürgününə yox, cənuba vəzifəyə göndərmişdi. Özünün də hələ Peterburqda duyduğu kimi ölümünü İranda tapmalı idi. Hadisənin fəlakətlə nəticələnəcəyindən qorxuya düşən nökər Aleksandr qayğıkeşliklə:

- Aleksandr Sergeyeviç, - dedi, - qaragüruhçuların qarşısına çıxmaqdansa, erməni kilsəsinə çəkilib sığınmaq lazımdır. Gələnlərin əksəriyyəti din xadimləri və onların əshabələridir. Biz oraya sığınsaq yaxın düşməzlər, ona görə ki, kilsə gavur yuvasıdır, müsəlman adətincə murdardır. İkincisi də, kilsənin toxunulmaz olduğunu bizdən də yaxşı bilirlər. Qriboyedov isə qəti etirazını bildirdi:

- Bu sığınacaq mənə ömürlük ləkə olar, - dedi. - Cənablar, mən böyük rus imperiyasının səlahiyyətli vəziri-muxtarıyam, mənə kilsədə gizlənmək ar olar. -Sonra da kinayə ilə: - Kimə canı əzizdirsə, erməni kilsəsinə pənah apara bilər. Hər halda, gələnlərin bir başçısı var ki... Ona başa salarıq, o da kütləyə ərzi-halını bildirər, - dedi.

Səfirin bu qısa, alovlu nitqindən sonra erməni kilsəsinə sığınmağa heç kəsin cəsarəti çatmadı.

Getdikcə artan uğultu artıq qonşu həyətlərdən eşidilirdi. Qızışmış kütlə "ya Allah, kömək ol!", "Cihad", "Yahu, yahu, gavur itlərinə ölüm!" harayı ilə səfarətxana binasını daşa basırdılar. Hay-həşirlə həyətə soxulan xalq indi səfiri və Allahyar xanın hərəmxanasından qaçan qadınları tələb edirdi. Camaat bir az da irəli yeriyib əli silahlı kazaklarla üzbəüz durdular. Kazakların atəşindən bir neçə adamın meydi yerdə qaldı. Kütlə daha da qızışdı. Başı əmmaməli şeyxlər, mollalar irəli yeriyərək həyətə tüpürüb lənətlədilər. Bir səslə:

- Yahu, vurun bu gavurları! - deyib qışqırdılar. Kütlə kazakları tərksilah edib ayaqladılar. Səfirliyin qapı-pəncərəsini sındırıb içəri doldular. Səfirliyin əlli üç nəfərini daş-qalaq edib öldürdülər. Yalnız birinci katib İvan Maltsev arxadan pəncərəni sındırıb qonşuluqda yaşayan azərbaycanlının ot tayasında gizlənə bildi. İxtişaşçılardan isə 26 nəfər basa-basda və kazakların gülləsindən həlak oldu.

Üç gün sonra şahın əmrilə Qriboyedovun doğranmış, ayaqlar altında əzilmiş meyidini tapmaq çox çətin oldu. Onu yalnız sağ əlində çeçələ barmağının olmamasından tanıdılar. 1818-ci ildə dekabrist A.İ.Yakuboviç dueldə Qriboyedovun çeçələ barmağını güllə ilə vurub qopartmışdı.

SƏFİRİN ERMƏNİ HİMAYƏÇİLİYİ

«Bu cəsarətli şahzadənin xeyirxah və mərd xasiyyəti vardır. Abbas Mirzənin nişan atmaqda, at çapmaqda tayı yoxdur. At qova-qova o, tüfəng, yaxud oxla ov vurur, hətta havadakı vəhşi quşları sayırdı. Doğrudan da, etiraf etmək lazımdır ki, iranlılar haqqında Kesenofontun dediyi xasiyyətlər hamısı bu igid şahzadə də toplanmışdır.»

Jak MORİS,
İngiltərənin Tehrandakı səfirinin müavini

Rus və İran tədqiqatçılarının yazdığına görə Fətəli şahın tədbiri tamamilə tərsinə alınmışdı. Onun da günahını Allahyar xanın ruslara nifrətində görürlər. Səfarətxanaya basqını təşkil edən şah belə qərar veribmiş ki, camaat vəziri-muxtar Qriboyedova toxunmasın. Onlar ancaq Xacə Yakov Markaryanı, onun apardığı qızılları, ləl-cəvahiratı və iki erməni qadınını tələb edib geri alsınlar. Bundan sonra şah onları özü cəzalandıracaqdı. Şahın fikrincə, rus imperatoru I Nikolay isə Qriboyedovu bu səhv hərəkətinə görə geri çağırıb cəzalandırmalı idi.

Beləliklə, vəziyyət gözlənilməyən bir şəkil almışdı. "Yahu" - deyib hücum edən camaat səfirliyin əlli üç nəfər işçisini daş-qalaq edib öldürmüşdü. Yalnız üç nəfər salamat qalmışdı: Qriboyedovun birinci katibi İvan Maltsev, kuryerlər Arutyun Qazaratov və Ambarsum.

Yerli əhali ilə kobudcasına rəftar edən Qriboyedova xalq nifrət edirdi. Bunun da əsas səbəbi Türkmənçay müqaviləsinin müstəmləkəçi layihəsinin onun tərəfindən hazırlanması idi. Məhz onun səyi ilə Ərdəbilin Şeyx Səfiəddin məscidində saxlanılan nadir əlyazmaları Peterburqa daşınmışdı. Yerli əhalinin Qriboyedova ən kəskin nifrəti bir də ermənilərə göstərdiyi himayədarlığa görə idi. Onun canfəşanlığı ilə 50 minə yaxın erməni İranın Şimal-Qərb ərazisindən Azərbaycana köçürüldü. Qriboyedov isə 1828-ci ilin avqustunda gündəliyində iftixarla yazırdı: "Burada əsirlər məni dəli eləyiblər. Bəzilərini geri vermirlər. Bədbəxt həmvətənlərimin (ermənilərin - Ş.N.) yolunda başımı qoymağa hazıram".

Səfir Aleksandr Qriboyedovun İrandakı rəftarı barədə görkəmli İran tarixçisi Nasir Nəcimi "Abbas Mirzə" (yaxud "Qacar sülaləsinin qəhrəman vətənpərvər oğlu və onun başçılıq etdiyi İran-Rusiya müharibələri") kitabında faktiki sənədlər əsasında daha dəqiq məlumat verir. O yazır ki, Qriboyedov təkəbbürlü, özünü bəyənən adam olduğuna görə sarayda şahın yanına qəbul olunan zaman saray adət-ənənələrinə, saray qaydalarına riayət etməmiş, Rusiya kimi böyük bir dövlətin nümayəndələrinin şəninə uyğun olmayan kobud bir şəkildə şahla danışmışdır.

Fətəli şah Rusiya səfirinin rəftarına məhəl qoymadan, danışıq tonunu və əhvali-ruhiyyəsini heç dəyişmədən Qriboyedovu axıra qədər dinləmişdir. Lakin rus səfiri öz kobud rəftarını dəyişməyib əhaliyə təzyiq etməyə başlamışdır. O, bir çox ermənilərı Qafqaza köçürmək üçün hamıdan çox israr edirdi. Təsadüfən Rusiya səfiri ermənilərı Zaqafqaziyaya köçürmək üçün fəaliyyət göstərdiyi zaman başqa bir hadisə də baş vermişdir. Bu isə əhalinin şübhələnməsinə və böyük acınacaqlı bir faciənin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ona görə də İslam adət-ənənəsinə xor baxan Qriboyedovun və iki nəfərin meyitini Tehran camaatı küçələrdə üç gün sürüdü. Yalnız Fətəli şah "istirahətdən" qayıdıb gələndən sonra meyitləri erməni kilsəsinin həyətinə atdılar.

Fətəli şah İran dövlətini ağır vəziyyətə saldığını yaxşı dərk edirdi. Vəziri-muxtar Qriboyedovun ölümü ölkəni yenidən Rusiya ilə müharibə təhlükəsinə sala bilərdi. 1828-ci ilin mayında başlanan Rusiya-Türkiyə müharibəsi İranın beynəlxalq aləmdə mövqeyini onsuz da mürəkkəbləşdirmişdi. Bir tərəfdən də Türkiyə çalışırdı ki, İranı Rusiyaya qarşı müharibəyə cəlb etsin. Digər tərəfdən Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, İran verəcəyi müharibə xərcini - altı yüz min tümənlik təzminatı ödəməyi yubadırdı.

Şahın məsləhətə, məşvərətə çağırdığı saray əyanları yalnız bir qərara gəldilər: Qriboyedovun qan bahası üçün rus imperatoruna 190 karatlıq Kuhi-Nur almazını bəxşeyiş vermək və üzr istəmək. Əslində, bu şah taxt-tacının ən nüfuzlu vəliəhdi şahzadə Abbas Mirzənin təklifi idi. Təkcə saray əyanları yox, şah özü belə bütün məsələlərdə onunla hesablaşırdı. Ata Fətəli şaha elə gəlirdi ki, oğul şahzadə Abbas Mirzə dərin ağlı, uzaqgörənliyi ilə verdiyi məsləhətlərdə heç vaxt səhv etmir. Ona görə də cəsur Nadir şah Əfşarın yadigarı olan "Şah Nizam" almazını rus imperatoruna hədiyyə göndərmək qərarına gəldilər. Dünyanın ən böyük və nadir incisi olan bu almaz 1591-ci ildə Hindistanda tapılmışdı. Almaz bir müddət Bürhan Nizam şah (Almaz ilk dəfə Nizam şaha məxsus olduğuna görə üzərinə bir rəqəmi həkk olunmuşdu.) sarayında saxlanılmış və 1595-ci ildə böyük Monqol şahlarının əlinə keçmişdir. Nadir şah 1739-cu ildə Hindistanı işğal edəndə onu İrana gətirmişdi. Fətəli şah Qacar 1827-ci ildə öz adını bu qiymətli almaza həkk etdirmişdi[1].

[1.] Hazırda Moskvanın Almaz fondunda saxlanılır. - Ş.N.

Bu məsələnin bir tərəfi idi. Ortaya çıxan müşkül bir sual qalırdı ki, onun həlli daha çətin idi. Peterburqa "üzrxahlıq" üçün hədiyyəni kiminlə göndərməli? Fətəli şah əvvəlcə Abbas Mirzəni məsləhət bildi. Lakin saray əyanlarının əksəriyyəti onun getməsinə razı olmadılar. Əsaslı dəlillər gətirib şahı bu fikirdən daşındırdılar. Əvvəla, ona görə ki, Qafqazda yaşayan ermənilər Abbas Mirzənin əlindən yanıqlı idilər. O, İrəvan yaxınlığında, Lori və Dilican nahiyələrində yaşayan ermənilərə divan tutmuşdu. Onların dəstələrini darmadağın etmişdi. İkincisi də, səfarətxanaya basqın zamanı öldürülmüş ştabs-kapitan Məlik Şahnazarovun qohumları Tiflisdə yaşayırdılar. Onlar terrorçuluqda ad çıxarmışdılar. Taxt-tacın varisi Abbas Mirzə kimi sərkərdəni itirmək İranı başsız qoymağa bərabər idi. İranın böyük siyasi xadimi, Abbas Mirzənin saray müəllimi Mirzə Əbdülqasım Fərahani-Qaimməqam iftixarla deyəndə ki, avropalılar Qacar vəliəhdi Abbas Mirzəni ləyaqətli, cəsarətli, vətənpərvər, zülmün düşməni olan pak ürəkli bir sərkərdə kimi tanıyırlar, onda atası Fətəli şahın fərəhi yerə-göyə sığışmırdı.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də burda demək vacibdir. A.S.Qriboyedovun səfarətxanadakı fəaliyyəti dövründə ətrafına yığdığı işçilərin əksəriyyəti ermənilər olmuşdur. Çoxluq təşkil edən bu ermənilər müsəlman adı ilə işləyirdilər. Məsələn, Dadaş bəy əslində Vasili Dadaşyan, Mirzə Salman əslində Soqomon Melikyants, Mirzə Nəriman əslində Məlik Şahnazaryan, İbrahim bəy - əslində Ambarsum, Rüstəm bəy isə əslində Rostom Becanyan idi. İshaq Sarkisovu, Xacatur Şahnazarovu, Abram Dadaşyanı, Şermazyanı, Arutyun Qazaratovu, Ambarsumu və başqalarını Qriboyedov yüksək, məsul vəzifələrə təyin etdirmişdi. Heç şübhəsiz ki, ermənilər müsəlman adı daşımaqla nə bizə, nə də farslara məhəbbət bəsləyirdilər. Onlar sadəcə olaraq, öz çirkin təxribatçılıq əməllərini müsəlman adı altında Təbrizdə və Tehranda daha asan həyata keçirirdilər. Cildə girmək, kərtənkələ kimi mühitə uyğun rəngə düşmək onlar üçün əlverişli idi.

Yerli əhaliyə qarşı ermənilər özlərini hədsiz kobud aparırdılar. Arxiv sənədlərdə göstərilir ki, Rüstəm Becanyan özünü məğlub olmuş ölkədə qalib rus ordusunun sərkərdəsi kimi aparırdı. O, obalara gedir, əlində siyahı kəndlilərdən rus ordusu üçün pul toplayırdı. Pul verə bilməyənləri şallaqla kazaklara döydürürdü. Sərxoş Rüstəm Becanyan bazarda davadalaş salır, Tehranın küçələrində sıyrılmış qılıncla gəzir, İran əhlini söyüb təhqir edir.

Aleksandr Qriboyedovun süd qardaşı kimi özünü qələmə verən Aleksandr Qribov isə küçələrdə çarşablı qadınlara sataşır, onları saxlayıb deyir: «Fars gözəlini görmək olar?» Özünü rus məmuru kimi aparan Qribov həmişə lül-qəmbər olur.

Bir möcüzədən sağ qalan səfarətxananın birinci katibi İvan Sergeyeviç Maltsev (1807-1880) sonralar Rusiyaya qayıdanda hadisələrin yeganə şahidi kimi xatirələrini qələmə almışdı. O, yazırdı ki, Məlik Şahnazaryan Mirzə Yaquba (Yakov Markaryan- Ş.N.) satılmışdı. Mirzə Yaqubdan bəzi zinət əşyaları və beş yüz çervon pul alan Şahnazaryan ona söz veribmiş ki, vəziri-muxtarın vasitəsilə sənin İrəvana qayıtmağına kömək edəcəm. Yanvarın 30-da, gecə saat 02:00-da Mirzə Yaqubun səfarətxanaya gəlməsinə də Şahnazaryan kömək etmişdi. Üstəlik də on üçüncü maddəni xatırlamağı və hansı incə mətləblərə toxunmağı, necə yalvarmağı məhz o başa salmışdı.

Qəribədir ki, rus tədqiqatçılarının bəziləri, dolayısı ilə olsa da, Qriboyedovun faciəli ölümündə ermənilərin günahkar olduğunu yazırlar. Xüsusilə Q.A. adlı müəllifin (indiyədək familiyası məlum deyil) bu hadisədən çox sonralar - 1901-ci ildə ermənicə "Mşak" qəzetində dərc etdirdiyi "Ambarsumun hekayəti" yazısı Qriboyedovun ünvanına böhtandan başqa bir şey deyildi. Ambarsum nəql edir ki, guya gecələr Qriboyedovun yanına, həqiqətən, çarşablı bir qadın gələrmiş. O, səfirlə eyş-işrətdə olub gecə də qayıdarmış. Fətəli şaha çatdırırlar ki, rus səfiri müsəlman qadını ilə əxlaqsızlıq edir. Şah qəzəblənir və Qriboyedova bildirir ki, belə şeylər eləməsin, yoxsa müsəlman şəriətinin qanunu ilə din xadimləri onu daş-qalaq edərlər. Ambarsum "hekayətində" həm də yazır ki, guya eyş-işrətə gələn həmin qadın gürcü idi, o, Tiflisə qayıtmaq üçün vəziri-muxtardan icazə almağa gəlirdi.

Ermənilərin günahını və çirkin əməllərini ört-basdır etmək üçün Ambarsum "gürcü qadını" məsələsini uydurmuşdu. Bütün rus tədqiqatçıları Ambarsumun "hekayətini" inkar edirlər və onun büsbütün uydurma olduğunu yazırlar. Vəziri-muxtar Aleksandr Qriboyedov isə ölümünü İranda tapacağını bu vəzifəyə təyin olunan gün hələ Peterburqda ikən hiss eləmişdi. O, bu vəzifədən yaxa qurtarmağa çalışırdısa da, mümkün olmurdu. "Çarın bütün iltifatlarından sonra təzə bir bəhanə ilə boyun qaçırmaq mənim tərəfimdən nankorluq olardı. Mənim rütbəmdə məni səlahiyyətli səfir təyin etməyin özünü də mən iltifat hesab etməliyəm. Lakin hiss edirəm ki, İrandan sağ qayıtmayacağam".

Qriboyedovun məktub və yol qeydlərini oxuyanda məlum olur ki, ölümün qara fikirləri ondan əl çəkməmişdir. İranda müstəmləkəçilik siyasəti yeridən, Azərbaycan torpağını parçalayan səfir Qriboyedovun özü yaxşı dərk edirdi ki, az vaxtda siyasətin qurbanı olacaq. O, ikinci dəfə İrana qayıtmaqla özünü odun və təhlükənin içinə atırdı. Aprelin 25-də - imperator fərman verən gün, axşam dostu Andrey Jandrın yanına gələn Qriboyedov söhbət zamanı demişdi: "Salamat qal, dostum Andrey. Mən İrana vəziri-muxtar təyin olunmuşam. Bu təyinata görə məni təbrik etməyə dəyməz. Baxarsan, bizim hamımızı orada doğrayacaqlar. Allahyar xan mənim şəxsi düşmənimdir. O, mənə Türkmənçay müqaviləsini bağışlamayacaq. Biz bir daha görüşməyəcəyik".

Yolüstü Moskvada dayanan Qriboyedov dostu Stepan Beqiçevlə görüşüb. Beqiçev yazır ki, mənim yanımda olanda çox qaşqabaqlı idi. - Niyə kefsizsən? - dedim. O isə mənim əlimdən tutub dərin bir kədərlə dedi: "Salamat qal, qardaşım Stepan, sənlə bir daha çətin görüşək. ...Görərsən, mən salamat yaxa qurtara bilməyəcəm, mənim başımın üstündə Küxelbeker mühitinin ağır dumanları gəzir..."

Hətta böyük şair Aleksandr Puşkinlə Qriboyedov arasında da belə xoşagəlməz bir söhbət olub: "Mən Qriboyedovla keçən il Peterburqda, İrana getməzdən qabaq görüşmüşdüm. O, mükəddər idi, ürəyinə nəsə dammışdı. Mən ona təsəlli vermək istədim, o, mənə dedi ki, siz hələ bu adamları (iranlıları - Ş.N.) tanımırsınız, görərsiniz, axırı qanla qurtaracaq. Orda məni ölüm gözləyir. Hiss edirəm ki, bir daha Rusiyanı görməyəcəm. Əlbəttə, hissiyyat Qriboyedovu aldatmadı".

Ölümünü sövq-təbii duyan Qriboyedov Ksenofont Polevoyla söhbətində demişdir: "Yenidən İrana getmək məni həddindən artıq kədərləndirir. Mən oradakı köhnə tanışları, xüsusilə şahın kürəkəni, sədr-əzəm Allahyar xanı görmək istəməzdim".

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Allahyar xanın ruslara, xüsusilə Qriboyedova ölçüyəgəlməz nifrəti vardı. O, İrana yola düşəndə Təbrizdəki Britaniya səfirliyinin katibi, kapitan Con Kempbellə də görüşmüşdü. Kempbel Qriboyedova çox dəqiq xəbərdarlıq edərək demişdi: "Özünüzü qoruyun, müsəlmanlar Türkmənçay müqaviləsinə görə sizi bağışlamayacaqlar".

Qriboyedovun müasiri, məşhur şərqşünas Adolf Berje açıq-aydın yazır ki, vəziri-muxtar erməni Yakov Markaryanı və bəzi ermənilər himayəsi altına almaqla şahı və bütün saray əyanlarını öz əleyhinə qaldırdı. Özünün də faciəli ölümünə səbəbkar oldu.

Bu hadisədən sonra Qriboyedov faciəsindən onlarla elmi, publisistik və bədii əsərlər yazılıb. Birtərəfli yazılan bu əsərlərdə həmişə İranın saray əyanları, Azərbaycan əhalisi, xüsusilə Qacar nəsli günahlandırılıb. Yüz iyirmi altı il keçəndən sonra Lüdmila Nazarova da "Qriboyedov" kitabında bu ənənəyə sadiq qalıb. O, şəxsiyyəti məlum olmayan knyaz Süleyman xan Melikovun şifahi söhbətinə əsaslanaraq yazır:

"...Rus səfirliyinin bütün heyətindən yalnız bir nəfər - birinci katib Maltsev sağ qalmışdı.

Qriboyedovun faciəli ölümünün səbəbləri haqqında məlumat, baş vermiş hadisələrdə Qriboyedovun özünü günahkar kimi qələmə verməyə çalışan Maltsevin yalan ifadələrinə əsasən hazırlanmışdı. Bu təkcə təhlükə anlarında səfiri satqıncasına tərk etmiş səfirliyin birinci katibini deyil, həm də "xalqlararası münasibətlər tarixində tam siyasi və görünməmiş terror aktı"nın üstünü örtməyə çalışan fars kübarlarını qane edirdi. Hadisələrin əsl mənasını təhrif edən Maltsevin ifadələri əsasən çar hökuməti tərəfindən də qəbul edilmişdi. Türkiyə ilə gedən ağır müharibənin davam etdiyi bir vaxtda imperator I Nikolay İran ilə yeni müharibə başlamağa qorxdu, cəsarət etmədi".

Sual olunur, Lüdmila Nazarova hansı mənbəyə əsaslanıb hadisənin şahidi olan Maltsevi yalançı və fərari adlandırırdı? Əlbəttə, səfirlikdə işləməyən öz dindaşı - milliyyətcə erməni olan S.Melikova.

Erməni Ambarsum yazır ki, mən Qriboyedova dedim ki, peçin bacasına girib dama çıxsın. Səfir dama çıxıb yığışanlara güllə atdı. Bir neçəsini öldürüb yaraladı. Mən isə qapıda durub vuruşdum. Başımdan zərbə alıb yıxıldım.

Maltsev isə Ambarsumun fikirlərini tamam inkar edib yazır: "Əslində Ambarsum səfirlikdə hansı vəzifəni daşıyırdı, bilən yox idi. Bu bivec adam hər yerə burnunu soxur, hər işə qarışırdı. İxtişaş yatandan sonra məlum oldu ki, erməni Ambarsum hadisə vaxtı meyitlərin arasına girib özünü ölülüyə qoyub. Sağ qalan Ambarsum dərhal Təbrizə gəlib özünə yalançı sənəd düzəldib, rus hökumətindən 120 Hollandiya çervonu həcmində pensiya alırdı".

Qriboyedovun erməni tədqiqatçısı Boris Balayan isə "Şah" almazı üstündə qan" monoqrafiyasında bu işlə əlaqədar Qacarlar sülaləsini günahlandırır. Onun fikrincə, Qriboyedovu Qacarlar sülaləsi ona görə qətlə yetirdilər ki, o, Şərqi Ermənistanı Rusiyaya birləşdirməyə çalışırdı.

Bu da "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddiasının qara bir səhifəsi...

ŞAHZADƏNİN PETERBURQ SƏFƏRİ

Oğlu şahzadə Abbas Mirzəyə Tiflisdə ermənilərin sui-qəsd edəcəklərindən ehtiyatlanan Fətəli şah rus imperatoruna hədiyyəni aparmağı nəvəsi şahzadə Xosrov Mirzəyə tapşırdı. Kişilərə məxsus məftunedici gözəlliyə malik olan şahzadə Xosrov Mirzə vəliəhd Abbas Mirzənin kəniz arvadı Xırda xanımdan idi. On altı yaşlı Xosrov Mirzəni şah qeyri-qanuni övlad hesab edirdi. Şahın fikrincə, Tehrandan Peterburqa kimi bu uzun məsafədə onun başına fəlakət gəlsə də, Qacarlar nəsli heç nə itirməyəcəkdi. Ona görə ki, Xosrov Mirzənin qanında rəiyyət qatışığı vardı.

1829-cu il aprelin sonunda Tehrandan yola düşərkən şahzadə Xosrov Mirzənin yüz qırx nəfərlik heyəti mayın 15-də Tiflisə çatdı. Heyətin tərkibi sarayın say-seçmə adamlarından ibarət idi: Xosrov Mirzənin müəllimi şair Fazil xan Şeyda, tarixçi Mirzə Mustafa xan Əfşar, mülki müşavir, tərcüməçi Mirzə Məsud Əmire-Nizam, şahzadənin şəxsi müşayiətçisi Ehtəşəm, sarayda yüksək mənsəb sahibi olan Mirzə Məhəmmədtağı Fərahani, həkimbaşı, gizli fərraş, xəzinədar, aşpaz və süvarilərdən ibarət mühafizə dəstəsi Xosrov Mirzəni müşayiət edirdi.

Şahzadənin yol təəssüratını yazmaq katib Mustafa xan Əfşara tapşırılmışdı. Tərəqqipərvər ziyalı kimi tanınan Mustafa xanın sarayda xüsusi hörməti vardı. O, rus dilini səlis bilirdi, rus və Avropa mədəniyyətinin İranda yayılmasının güclü tərəfdarlarından idi. Tiflisdə dayanan nümayəndə heyəti şəhərin görkəmli yerlərini gəzdi, bir neçə müəssisədə oldu. Bu gəzintilərdə hər şeyə tərəqqipərvər və islahatçı gözü ilə baxan Mustafa xan Əfşar rəsmi qəbul və ziyarətlərdən çox maarif, mədəniyyət və iqtisadi yüksəlişlər barədə maraqlanırdı. O, "Səfərnameyi-Xosrov Mirzə" əsərində Tiflisin sənət məktəbində təhsil alan dindaşlarının balaları haqqında ürəkağrısı ilə yazır: "Burada - Tiflisdə uşaqlar pulsuz təhsil almaqdan əlavə pulsuz yeməklə, geyimlə, rahat mənzillə də təmindirlər. Dövlət bunları öz doğma balaları kimi bəslədir və oxudur. İnsan çətin inana bilir ki, bu şən və xoşbəxt uşaqlar Arazdan o tərəfdə yeməli bir şey tapmaq üçün səhərdən axşama qədər zibilliklərdə eşələnən, bazarlarda, məscidlərin qapısında əl açıb dilənən müsəlman balalarının qardaşlarıdır. Qızmar günəş, amansız şaxta altında sifətləri kül rəngi almış bu ac və xəstə uşaqların məktəb, dərs və kitab yuxularına da girməz. Belə isə hansı iranlını inandırmaq olar ki, Tiflisdə müsəlman balalarına məxsus bu cür məktəb vardır?"

Şahzadə Tiflisdə görkəmli ziyalı Mirzə Sadıqla və Qarabağ xanının nəvəsi Əzət Bəyim xanımla görüşüb çox məmnun oldu.

Qafqazın baş komandanı canişin İ.F.Paskeviç (1782-1856) heyəti səkkiz gün Tiflisdə qonaq saxlandıqdan sonra mayın 23-də təntənəli surətdə yola saldı. Şahzadə Xosrov Mirzə ona ərəb atı, arvadı Yelizaveta Alekseyevnaya *(Qriboyedovun əmisi qızıdır - Ş.N.)* iki bahalı şal, oğluna isə Sədi Şirazinin seçilmiş əsərlərini hədiyyə elədi.

Hərbi-Gürcüstan yolunda baş verə biləcək hər hansı bir hadisəni dəf etmək məqsədilə Paskeviç kazaklardan ibarət on iki nəfərlik dəstəni də Xosrov Mirzənin sərəncamına verdi. Kazak dəstəsinə komandir general-mayor P.Y.Rennekampfı təyin etdi. Daryal və Lars dərələrinin sərt keçidlərini adlayanda dağlıların hücumuna məruz qalan heyət bir neçə dəfə vuruşmalı oldu. Tarixçi Mirzə Mustafa xan Əfşar yazır ki, dağlıların ilk atəşi başlayan kimi şahzadə ekipajdan düşüb ata mindi, cəsur bir igid kimi döyüşməyə başladı. Çoxları, xüsusilə kazaklar onun hünərlə vuruşduğuna heyran qaldılar.

Təkcə iran tarixçisi yox, Qriboyedovun həyatından "Vəziri-muxtarın ölümü" adlı tarixi roman yazan Yuri Tınyanov da şahzadəni ağıllı, igid bir şəxsiyyət kimi təsvir edir.1829-cu ildə Ərzuruma səfərində böyük şair A.S.Puşkin də onunla görüşmüşdü.

"Paysanurda atları dəyişmək üçün durdum: burada mən İran şahzadəsini ötürən rus zabitinə rast gəldim... Ananurun yarım verstliyində, yolun döşündə Xosrov Mirzəyə rast gəldim: arabalar durmuşdu. O, öz arabasından baxırdı və başı ilə mənə işarə etdi. Bizim görüşümüzdən bir neçə saat sonra dağlılar şahzadəyə hücum etmişdilər. Xosrov güllələrin vıyıltısını eşidib, öz arabasından sıçramış, ata minib çapmışdı: onun yanında olan ruslar şahzadənin qoçaqlığına heyran qalmışdılar. İş burasındadır ki, arabaya alışmamış gənc asiyalıya, araba sığınacaqdan çox bir tələ kimi görünürdü" *(A.S.Puşkin, əsərləri, IV c., səh. 429, Bakı, 1949-cu il).*

Rus şairinin bu səfərdə daha bir eloğlumuzla görüşü də çox maraqlıdır. Şahın saray şairi Fazil xan Şeyda ilhamlı nəğməkar Puşkini özünün yüksək mədəniyyəti, ali davranışı ilə utandırmışdır. Aleksandr Puşkinin "Ərzuruma səyahət" əsərində yazdığı bu parça tam aydınlığı ilə göstərir:

"İran şahzadəsini gözləyirdilər. Kazbekdən bir qədər məsafədə bir neçə araba rast gəlib, dar yolu bağladı. Bu arabalar gəlib keçənə qədər qoruyucu dəstənin zabiti İran saray şairini ötürdüyünü bizə bildirdi və arzuma görə məni Fazil xana təqdim etdi. Mən tərcüməçi vasitəsilə

dəbdəbəli Şərq salamıma başlamaq üzrəydim. Lakin Fazil xan mənim bu yersiz zəhmətimə abırlı bir adamın qayğıkeşliyi ilə sadəcə cavab verdiyi zaman, bu hal mənə ar gəldi!.. O, məni Peterburqda görəcəyinə ümid edir və təəssüflənirdi ki, bizim tanışlığımız uzun sürməyəcək. Mən utanaraq dəbdəbəli-gülünc ədanı tərk edərək adi Avropa cümlələrinə müraciət etməyə məcbur oldum. Bundan sonra adamların qoyun dərisindən papağına və xınalı dırnaqlarına baxaraq, haqlarında əvvəlcədən fikir söyləmərəm".

1829-cu il mayın 24-də Kobi poçt stansiyasındakı xoş təəssüratdan Aleksandr Puşkin tanış olub sevdiyi Azərbaycan şairi Fazil xan Şeydaya elə oradaca üç bəndlik şeir yazmışdır:

Nə xoşdur haman gün, o məsud dəmlər-
Ki, bizi Qafqazın dik dağlarında
Yaxın tanış etdi qəzavü-qədər...
Xoş olsun qədəmin yeni yollarda!

Bizim sərt Şimala olarkən rəvan,
Baharın ömrü çox qısadır orda.
Ancaq Hafiz ilə Sədini inan,
Tanıyan adamlar var o diyarda.

Sən bizim günəşli yurda gedirsən,
Qoy, qalsın şeirində ordan bir əsər.
O Şərq xəyalının çiçəklərindən
Şimal qarlarına səp sən bir qədər.

(Tərc. M.Rzaquluzadənindir)

Təəssüf ki, A.S.Puşkinin əsərlərində və şahzadə Xosrov Mirzə Qacar haqqında yazılan rus mənbələrində belə Azərbaycan şairi Fazil xan Şeyda "persidskiy poet" - yəni "fars saray şairi" kimi təqdim olunur. 1784-cü ildə Təbrizdə azərbaycanlı Məmmədhüseynin ailəsində dünyaya gələn Fazil xan Şərq elmlərinin dərin bilicisi idi.

«Təbriz şəhərində anadan olmuş, Azərbaycan şairi Fazil xan o zaman vəliəhdi Abbas Mirzənin uşaqlarının müəllimi idi. O, Məhəmmədhüseynin oğlu, Axund Molla Fətulla idi. Fazil xan ləqəbini isə ona şairliyinə və Şərq elmlərini dərindən bildiyinə görə vermişdilər.

1827-ci ildə, knyaz Eristov Təbriz şəhərini tutduqdan sonra İranın xarici işlər nazirinə qarşı satirik şeir yazmışdı. Digər şairlər incidilmiş

nazirin tərəfini tutaraq Fazil xana nalayiq şeirlərlə cavab verdilər. Cavab şeirini yazanların sırasında Gəncədə anadan olmuş Mirzə Şəfi də var idi. Peterburqdan Təbrizə qayıtdıqdan sonra Fazil xan Abbas Mirzənin uşaqlarına və yaxınlarına dərs deməkdə davam edirdi. Lakin bir müddət keçdikdən sonra gözəlliyə uyması onu məhv etdi. Abbas Mirzə Fazil xanın qulaqlarının aşağı hissəsinin kəsilməsi və onun İranı həmişəlik tərk etməsi haqqında əmr verdi.

1844-cü ildə Fazil xan Şirvandan keçərək Tiflisə gəldi. Burada o, məşhur şərqşünas N.V.Xanıkov ilə tanış olur ki, o da Fazil xana 1847-ci ildə açılmış «Əli nəzəriyyəsi məktəbi»ndə müəllim vəzifəsinə işə düzəlməkdə kömək edir. Sonrakı il o şiə təriqətinin bütün əsas doqmatlarını xalqın başa düşə biləcəyi sadə dildə şərh etdiyi kitabı çap etdirir. Onun şeirlər toplusu isə əlyazma şəklində qalır ki, sonralar itirilir. Fazil xan 1852-ci ildə, 60 yaşında vəfat etmiş və Tiflis şəhərindəki müsəlman qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Təbrizdə etdiyi nalayiq hərəkətləri ört-basdır etmək üçün o, uzun saç saxlayırdı ki, qulaqları görünməsin. Fazil xanın Tiflisdə olan şagirdlərinin birinin M.M.Axundovun kollec müşavirəsinin mənə verdiyi bu məlumatlarda bəzi dəyişikliklər etmək vacibdir. Hələ səfirlik ilə birlikdə Peterburqda olduğu zaman Fazil xan həmişəlik Rusiyada qalmaq arzusunu bildirmişdi. İmperator Nikolay Pavloviçə həsr etdiyi mədhiyyə üçün ona qızıl saat, brilyant üzük və 250 qızıl pul (çervon) verilmişdi. Məşhur metroman (metromaniya - "şeir yazma azarı" deməkdir - Ş.N.) R.İ.Xvostov özünün Parnas üzrə fars sənət yoldaşının şeirlərini alqışlayırdı. Bütün bunlar Fazil xanın başını elə gicəlləndirmişdi ki, səfirliyin Peterburqdan keçməsindən bir müddət əvvəl Rusiyada həmişəlik qalmaq xatirinə o, xristian dinini qəbul etmək arzusunu bildirdi.

Qraf Nesselrode bu arzunun səbəbini Fazil xanın yazdığı mədhiyyədə görürdü, çünki həmin mədhiyyədə şair Rusiyanın ləyaqətini artırmış və onun qarşısında bütün dövlətləri, o cümlədən İranı alçaltmışdı. İran səfirliyi ilə xoşagəlməz söhbətlərdən qurtarmaq üçün Fazil xana Xosrov Mirzəni Gürcüstana qədər müşayiət etmək təklif olundu və ona bildirildi ki, orada o arzusunu qraf Paskeviçə məlum edə bilər.

Fazil xanın elə o zaman Gürcüstanda qaldığı və ya İrana qayıtdığı məlum deyil. Əgər Mirzə Mustafa Axundovun (M.F.Axundovun qayını (1835-1903)), şairin Abbas Mirzənin əmri ilə qulaqları kəsilib. Təbrizdən qovulduğu məlumatı doğrudursa, onda bu hadisə 1844-cü ildən çox-çox qabaq baş vermişdi, çünki Abbas Mirzə 1833-cü il, oktyabr ayının

10-da Məşhəd şəhərində vəfat etmişdir. Bundan başqa rəsmi məlumat var ki, Fazil xan 1838-ci ilin sentyabr ayında Tiflisdə olmuşdur. 1842-ci ildə isə orada rus vətəndaşlığının qəbul etmə andını içmişdir. Həmin dövrdə o rus dövlətindən ayda 15 manat pensiya alırdı.

Fazil xan haqqındakı nekroloqda N.B.Xanıkov Şeydanın kitabını: «Burdakı şiə məktəblərində təlimat kimi qəbul edilmiş Azərbaycan, türk ləhcələrində müsəlman katezisini» adlandırır. O, 1848-ci ildə Tiflis şəhərində metoqrafiya kimi «Cinan-il-səadət» («Səadət qanadları») adı ilə çap edilmişdir». ***(Ə.Seyidzadə «Mirzə Şəfi Vazeh» kitabı, 1969-cu il).***

İranda şah rejiminə dözməyən şair 1844-cü ildə qaçıb Tiflisə gəlir, "Əli nəzəriyyəsi məktəbində" müəllim işləyir. O, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, məşhur şərqşünas N.Xanıkovla yaradıcılıq əlaqələri saxlayır. Fazil xan Şeyda 1852-ci il martın 1-də Tiflisdə vəfat edir.

* * *

Pyatiqorsk şəhərində istirahət üçün bir neçə günlüyə dayanan şahzadə Xosrov Mirzə mineral bulaqların möcüzəsi ilə tanış olur. Onun gəlişi münasibətilə Maşuk dağının zirvəsində abidə ucaldılır. Şahzadənin təklifi ilə abidənin önündə dahi şair ***Sədi Şirazinin: "Dünyada qızıldan saray qoyub getməkdənsə, yaxşı ad qoyub getmək daha vacibdir"*** - sözləri yazılır.

Pyatiqorskdan sonra Stavropol, Novoçerkassk, Voronej və Ryazan şəhərlərində şahzadəni daha böyük təntənə ilə qarşılayırlar. İmperator əmr veribmiş ki, qoy, farslar görsünlər ki, ruslar incikliyi necə də tez unudurlar. Onlar qonşuya qarşı kin-küdurətli deyillər.

Novqorodda şahın xüsusi xidmətçisi onlara çatır və Fətəli şahın imperator I Nikolaya başıbağlı şəxsi məktubunu təqdim edir. Altı həftədən sonra Kolomna şəhərinə çatan heyəti imperatorun göndərdiyi əlahiddə süvari alayı və jandarm dəstəsi müşayiət edir. Serpuxov darvazasında, Tver bulvarında əsgəri hissələr fəxri qonağı musiqi sədaları altında və hərbi yaylım atəşi ilə qarşılayırlar. Təntənə qraf Razumovskinin malikanəsinə kimi davam edir. Şahzadənin düşərgəsi qrafın geniş və işıqlı salonları olur. Həmin günü Moskvanın adlı-sanlı ziyalıları, məşhur tacirlər, şəhərin general-qubernatoru knyaz Qolitsinin başçılığı ilə şahzadənin görüşünə gəlirlər. Qubernator qısa nitqlə "xoş gəldin" - deyib qiymətli hədiyyə təqdim edir. Qısa istirahətdən sonra şahzadə Qriboyedovun anası ilə görüşmək arzusunu bildirir. Mərhum səfirin anası Nastasya Feodorovnaya başsağlığı verən şahzadə onunla birlikdə oğlunun

vaxtsız vəfatı üçün göz yaşı tökür. Şahzadə Xosrov Mirzənin mədəni davranışı, gözəlliyi, kövrəkliyi Moskvanın bütün zadəgan ailələrini heyran qoyur. Şərq cəngavərinə qarşı qraf və qrafinyaların mənfi fikirləri alt-üst olur.

Bir neçə gün şəhərin tarixi yerləri ilə tanış olandan sonra şahzadə 1829-cu il avqustun 4-də Peterburqa çatır.

* * *

Aradan yüz səksən ildən çox keçsə də Gürcüstan Dövlət Arxivində və inqilabdan əvvəlki tarixi əsərlərdə Şahzadə Xosrov Mirzənin səfəri haqqında maraqlı sənədlər, məlumatlar qalır. Həmin səfərin iştirakçısı, tarixçi Mirzə Mustafa xan Əfşarın xatirələrində şahzadənin rus imperatoru I Nikolayla görüşü daha real verilmişdir. O yazır:

"Peterburqda bizim heyət Tavriçeski sarayına düşmüşdü. İmperatorla rəsmi görüşə bir gün qalmış general-adyutant qraf Suxotelin şahzadənin qəbuluna gəldi. Ondan xahiş elədi ki, imperatorla görüşü üçün çıxışın mətnini yazsın. Şahzadənin xüsusi müşayiətçisi Ehtəşəm və mülki katib, tərcüməçi Mirzə Məsudla birgə çıxış hazırladılar və fransız dilinə tərcümə edib general Suxotelinə verdilər. General dedi ki, bu təntənəli çıxış ruslar qarşısında günahı olan İranın vəziyyətini xeyli yüngülləşdirər".

Avqustun 12-də general Suxotelin şahzadəni imperatorun adından salamladı və onu Qış sarayına dəvət etdi. Təntənəli mərasimi nümayiş formasında olan süvari-qvardiya divizionu musiqi ilə açdı. Sonra saray əhlindən ibarət heyətlərin uzun cərgəsi tərpəndi. Onların ardınca çarın süvari dəstəsi ilə mühafizə olunmuş Xosrov Mirzənin karetası gedirdi. Təntənəli gəzintini dəmir geyimli qvardiya süvari alayı müşayiət edirdi.

Şahzadənin keçdiyi küçələr şəhər əhli ilə dolu idi. Pəncərə və eyvanlar xalı və rəngli bayraqlarla bəzədilmişdi.

İmperator I Nikolay şahzadəni Georgi salonunda, taxt-tacının yanında ayaq üstə qarşıladı. Onun sağ və solunda ailəsi, yaxın qohumları, xarici işlər naziri qraf Nesselrod, senatlar, Baş Qərargah rəisi, generallar və qvardiya zabitləri dayanmışdı. Hərbi geyimdə olan I Nikolay yaxasına çox sevdiyi Andreyev ordenini taxmışdı.

Şahzadə Xosrov Mirzə yavaş-yavaş taxt-taca yaxınlaşdı. Bir neçə addımlıqda dayanıb Fətəli şahın imperatora göndərdiyi etimadnaməni sinəsi bərabəri qaldırdı. Hörmət və ehtiramla baş əyib fars dilində general Suxotelinlə *(uzun müddət İranda hərbi xidmətdə olan Suxotelin farsca bilirdi - Ş.N.)* birgə tərtib etdiyi üzrxahlıq nitqini oxudu:

“Qüdrətli imperator həzrətləri!

İranın sakitliyi naminə siz böyük imperatorla mənim hökmdarım və babam İranın əzəmətli sahibi arasındakı müqəddəs birlik düşmənçilik ruhuna həmişə zidd olmuşdur. Bədbəxt hadisə bizim ailəni və onun bütün məiyyətlərini məyus etdi.

Qüdrətli İranın şahənşah hökuməti təxribat və çəkişmələr məqsədinə qulluq edən bir yığın ziyankarların son zamanlarda qüdrətli rus hökuməti ilə bərpa olunmuş dostluq və ittifaqını poza biləcəyi fikrindən qəzəblənmişdir.

Şahənşah mənə, öz nəvəsinə Sizin dövlətin paytaxtına tələsməyi tapşırmışdı. O inanır ki, mənim Sizə həqiqəti çatdıracaq sözlərim böyük imperator həzrətlərinin diqqətini cəlb edəcək, iki böyük və qüdrətli dövlətin dostluğunu əbədi edəcəkdir.

Rusiya və İran sarayını eyni dərəcədə təhqir etmiş hadisəni yaddaşımızdan əbədi siləkˮ. Şahzadə üzrxahlıq məktubuna Şeyx Sədidən bir bənd şeir də əlavə eləmişdi:

Vaxt çatıb, biz yenə bir məhəbbətlə,
Ünsiyyət bağlayaq, dost olaq gərək.
Olub-keçənləri mehri-ülfətlə,
İndi unutmağa çalışaq gərək.

Xarici işlər naziri qraf Karl Nesselrod iki ölkə arasındakı səmimi dostluqdan danışdı. Vəziri-muxtar A.S.Qriboyedovun səhvlərini də etiraf etdi. Çıxışlardan sonra şahzadə Xosrov Mirzə ilə əl tutub görüşən imperator I Nikolay dedi: “Mən başıbəlalı Tehran hadisəsini əbədi olaraq yaddan çıxardıram”.

İmperator həm də elan etdi ki, dostluq naminə İranın verəcəyi müharibə borcunun doqquzuncu kururundan imtina edir və onuncu kururun ödəmə müddətini beş ilədək uzadır.

Bununla da, Rusiya - İran arasında alovlanacaq müharibənin odu söndürüldü. Sonra hər iki ölkənin şairlərinə söz verildi. Saray şairi qraf Dmitri Xvostov (1757-1835) İran şahzadəsinə baş əyib onun şəninə yazdığı “Şərq hakiminin nəvəsinəˮ şeirini oxudu.

Hər nəslin haqq səsi susdurulmasın,
Əlahəzrət ruhlar küsdürülməsin,
Hamı tanış olsun bir bəla ilə.
Bilinsin ki, şahın Şərqdən nəvəsi,

Çatdı Moskvaya güc-bəla ilə,
Yeddi dənə şəhri qara boyandı.
Hüznlü anaya, məhzun gəlinə
Təzə bir matəmin çatdı boyatı.
Qiymət də qoyuldu daş-qaşla ona,
Qamaşdıqca gözlər, hər şey bilindi,
Almazla göz yaşı-inci silindi.

12 avqust 1829-cu il

Fazil xan Şeyda isə "Şərq təxəyyülünün çiçəklərini Şimal qarına səpələdi" adlı rus dövlətini vəsf edən qəsidəsi ilə çıxış etdi.

* * *

"Sankt-Peterburq jurnalı" şahzadə Xosrov Mirzəni belə təsvir edirdi: "Şahzadə orta boylu idi, qədd-qamətli, heyranedici gözləri və xoşa gələn qeyri-adi təbəssümü vardı: özünü çox ləyaqətli aparırdı. Canlı danışığı, gözəl siması və nəzakətli rəftarı adamı heyran edirdi".

... - Oho, şahzadə necə də qürurludur, daha doğrusu, özünü çox dartır, - deyə qraf Aleksey Çeçurin kinayə ilə deyindi.

- Əzizim, görünür, siz Şərq adamlarını yaxşı tanımırsınız. Axı, o, şahzadədir, sizə özündən müştəbeh kimi görünsə də, çox nəzakətli və ağıllı adamdır. Bir də ki niyə təəccüb edirsiniz? Hazırda İranın sahibi Qacarlardır. Bu da o nüfuzlu nəslin oğludur. Zənnimcə, bizim heç bir qrafımız, knyazımız alicənablıqda onunla ayaqlaşa bilməz.

- Lütfən, deyin, şahzadəyə olan belə ali hüsni-rəğbətiniz hardandır, xanım?

- Mənə onunla balda görüşmək, rəqs etmək nəsib oldu, qraf Polotskinin sarayında... Xüsusilə, onun alicənablığı, Şərq istiqanlılığı məni valeh etdi.

- Oho, xanım, siz ona valeh olmusunuz. Daha doğrusu, şahzadəyə vurulmusunuz. Bu mənim yəqinimdir...

Qrafinya Olqa Lixarayeva zərif yelpiyini oynada-oynada, nazla:

- Düz tapmısınız, - dedi, - qraf, onu görəndən mənim yuxum ərşə çəkilib, ruhum göylərdə mələklərlə uçur. Yuxumda əsrarəngiz Şərq mənzərələri görürəm. Görürəm ki, nağılabənzər dəbdəbəli saray, qullar, qaravaşlar, bir də onların hakimi-mütləqi şahzadə Xosrov Mirzə mənimdir. Ah, mənə əzab verən həsrət kaş çin olaydı...

Kədərlə boynunu əyib bədbəxt adamlara məxsus yazıq bir görkəmə düşdü.

- Özünüzü üzməyin, xanım, bu baş tutan sevda deyil. Unutmayın ki, şahzadənin əlində, ayağında bizim sevimli şairimiz Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun qanı var...

- Qraf, şahzadə ara vuran erməni deyil ki, əlini nahaq qana bulaya. Bütün saray əyanları, bütün Rusiya bilir ki, nahaq qanın baiskarı, daha doğrusu, Qriboyedovun faciəli ölümünün səbəbkarı şah sarayının xəzinədarı Yakov Markaryan və ştabs-kapitan Məlik Şahnazaryandır. Allah eşqinə, yalvarıram sizə, qraf, mənim yanımda şahzadə haqqında pis fikirlər söyləməyin. Özünüz şahidsiniz ki, əlahəzrət imperator onu necə lütfkarlıqla qəbul etdi. İranın bütün günahlarını ona bağışladı.

- Şahzadə isə əvəzində dünyanın ən qiymətli almazlarından birini Rusiyaya hədiyyə etdi.

- Siz muzey eksponatı olacaq soyuq almazı görürsünüz. Siz necə də daş qəlblisiniz, İlahi, amma şahzadənin gözəlliyini yox,- deyib qrafinya Olqa Lixarayeva sakit addımlarla müsahibindən uzaqlaşdı...

* * *

Tarixi sənədlərdən, xatirələrdən məlum olur ki, şahzadə Xosrov Mirzə Qacarın on altı yaşı olmasına baxmayaraq, ədəbiyyat, tarix və musiqi sahəsində kifayət qədər bilikli, istedadlı imiş.

Böyük rus bəstəkarı Mixail Qlinka (1804-1857) şahzadənin dilindən eşitdiyi «Qalanın dibində» adlı xalq mahnısı əsasında «Ruslan və Lüdmila» operasındakı «İran xoru»nu yazmışdır.

Mixail Qlinka qeydlərində yazır: «Həmin ilin payızında (1829-cu il oktyabrın 10-da) bəstəkar Yevgeni İvanoviç Şterçinin (1809-1833) yanında Xosrov Mirzənin oxuduğu mahnını eşitdim. Bu motivdən sonralar «Ruslan və Lüdmila» operasındakı «Çölə gecənin alatoranı çökürdü» xoru üçün istifadə etdim *(M.İ.Qlinka «Literaturnoye naslediye» ədəbi memuarı, Moskva, 1952-ci il, 1-ci cild, səh.112 və 416-da).*

Qalanın dibində bir daş olaydım,
Gələnə-gedənə yoldaş olaydım.
Ay Dadaş, atma daş, mən yaralıyam,
Şəkinin, Şirvanın mən maralıyam.

1829-cu il aprelin 22-də İrandan yola düşən Xosrov Mirzə Qacar 1830-cu il fevralın 27-dək (10 ay 15 gün) Rusiyada səfərdə oldu.

İRANA QAYIDIŞ

İrana qayıdan şahzadə yolunu Qarabağdan saldı. Qafqaz canişininin əmri ilə Şəkinin, Şirvanın və Qarabağın adlı-sanlı bəyləri, ağaları onun pişvazına çıxmışdılar. O vaxt Tərtərdə yerləşən Azərbaycan alayının süvariləri Gəncə xanlığının sərhədinə qədər şahzadəni təntənə ilə yola saldılar.

Görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikova xatirələrində yazır:

"Həsən bəyin əmisi Rəhim bəy başqa Şirvan əsilzadələri ilə birlikdə Peterburqdan qayıdan İran şahzadəsi Xosrov Mirzəni qarşılamağa göndərilmişdi. Rəhim bəy bahalı atlas paltarlar və qiymətli daş-qaşla bəzənmiş cavan şahzadəyə baxaraq yanında duran adama demişdi: "Məndən olsa, bu şahzadənin əyninə gödək və rahat arxalıq geyindirərdim, onu yəhərlənməmiş atın belinə mindirib idarə edəcəyi ölkəni öyrənməyə göndərərdim. Bax, onda əsl padşah olardı. Xosrov Mirzə hiss edir ki, Rəhim bəy onun barəsində danışır, tələb edir ki, nə söylədiyini desin. Rəhim bəy qorxub-çəkinmədən hər şeyi olduğu kimi təkrar edir. Şahzadəyə Rəhim bəyin rəyi çox xoş gəlir və razılığını bildirir".

1830-cu il martın 30-da Tehrana qayıdan şahzadəni babası Fətəli şah səmimiyyətlə qəbul etdi. Xosrov Mirzə rus imperatoru I Nikolayın təşəkkür məktubunu şaha təqdim etdi. Məktubun məzmunu ilə tanış olan Fətəli şah dərhal əmr verdi ki, saray əyanları toplansın, əlahəzrət imperatorun məktubu hamı üçün ucadan oxunsun. İmperator qısa məktubunda yazırdı:

"Mənə çox xoş oldu ki, siz - əlahəzrət İran və Rusiya əlaqələrinin möhkəmlənməsi üçün məhz şahzadə Xosrov Mirzəni seçmisiniz. Rusiyada qısamüddətli qalmasına baxmayaraq, şahzadə tərifəlayiq xasiyyətləri ilə yalnız mənim yox, ümumən onu tanıyanların hamısının məhəbbətini qazandı. Mən sizi çox böyük ümidlər verən nəvənizə görə təbrik edirəm. O, burada özünü sizin sevimli övladınız vəliəhd Abbas Mirzənin layiqli oğlu kimi göstərmişdir. Sonda Xosrov Mirzəni sizin xüsusi diqqət və mərhəmətinizə tapşırmağı özümə borc bilirəm".

Səfərini uğurla başa vuran, İranı Rusiya ilə üçüncü müharibədən xilas edən şahzadə Xosrov Mirzənin şan-şöhrəti nəinki sarayda, bütün

İranda artdı. Şah baba ona rəiyyət qıçının övladı kimi yox, indi əsl Qacar nəslinin layiqli oğlu kimi münasibət bəsləyirdi. Şahzadənin uğurları atası vəliəhd Abbas Mirzəni daha çox sevindirirdi.

Bu uğurlu fəaliyyətinə görə Fətəli şah ona əvvəlcə Kirman əyalətinin idarəçiliyini tapşırdı. Az sonra Ağ-Dərbənd şəhərinin rəisi təyin etdi.

1833-cü il oktyabrın 25-də vəliəhd atası Abbas Mirzə, bir il sonra - oktyabrın 24-də babası Fətəli şah vəfat etdi. Hakimiyyətə nəvə Mirzə Məhəmməd Qacar keçdi.

Ta qədimdən Şərqdə günahı olanlara qarşı şah və xaqanların çox ağır cəza tədbirləri olub: günahkarı kisəyə salıb suda boğmaq, gözlərinə mil çəkmək, dilini dartıb qopartmaq, hər ayağının birini xam ata bağlayıb parçalamaq kimi dəhşətli cəzalar dəbdə idi. Bunların hamısı saraylarda hakimiyyət uğrunda çəkişmələrdə baş verirdi.

Belə ağır cəzalardan biri də «günahkar» şahzadə Xosrov Mirzə Qacara «qismət» oldu.

Yeni hakimiyyətə gəlmiş təcrübəsiz, cavan şah Məhəmməd Mirzə Qacarı yaltaq saray əyanları inandırdılar ki, qardaşınız Xosrov Mirzə, Cahangir Mirzə ilə birləşib ona qarşı hakimiyyətə gəlmək üçün suiqəsd hazırlayırlar.

1834-cü ildə Məhəmməd Mirzə şahın əmri ilə hər iki qardaşın gözləri çıxarılıb Həmədana sürgün olundular.

Şahzadə Xosrov Mirzə 1875-ci il ramazan ayının 21-də Həmədanda altmış iki yaşında vəfat etdi. O, ədalətsiz şah qardaşı Məhəmməd Mirzədən 27 il çox yaşadı. Onu hörmət və ehtiramla Kərbəlada dəfn etdilər. Şahzadə 1813-cü ildə anadan olmuşdu. Özündən sonra onun Məmmədəli Mirzə adlı oğlu və Şükriyyə Afaq adlı dünya gözəli kimi tanınan qızı qaldı.

Vəliəhd Abbas Mirzənin gənc arvadı Xırda xanımdan olan şahzadə Xosrov Mirzə Qacar rus-İran əlaqələri tarixində həmişə məhəbbətlə xatırlanır və yenə də xatırlanacaqdır.

Qırx il sonra (1869-cu ildə) şahzadə ilə görüşlərini qələmə alan rus qrafı A.D.Buludov yazırdı:

"Şahzadə Xosrov Mirzə, doğrudan da, gözəl bir gənc idi. Onun ağlı və xarici görünüşü adamı heyran edirdi. O vaxtdan qırx il keçsə də şahzadənin qara nüfuzedici gözlərini mən indi də unuda bilmirəm".

10 mart 1992-ci il.

ŞƏKİ ÜSYANININ BALAKƏN SƏHİFƏSİ

«Silahlı üsyan lazım deyil. Çünki inqilabın fütuhatlarından istifadə etməyə layiq olanlar döyüşlərdə qırılacaq, qələbənin nemətlərindən isə ona layiq olmayanlar bəhrələnəcəklər.»

Mahatma QANDİ (1869-1948)
Hindistanın Milli Azadlıq
Hərəkatının rəhbəri

***Sovet çekistlərinin dili ilə desək, 1930-cu ildə aprelin 13-də başlanan "Nuxa - Zaqatala banditizm üsyanı" məni çoxdan düşündürürdü. Düşünürdüm ki, necə ola bilər ki, səkkiz rayonun əhalisi ayağa qalxıb hakimiyyətə qarşı üsyan etsin, sonra da onlar "bandit" adlandırılsınlar. Qəribədir ki, 1920-ci il aprel çevrilişindən əvvəl həmin ərazilərdə çar hökumətinə qarşı olmuş üsyanlara görə sovet hökuməti özünün tarix kitablarında xalqa haqq qazandırır və çar üsul-idarəsini tənqid edir. Bu mənada 1806-cı ildə Aşağı Göynük kəndində, 1830-cu ildə Car-Balakəndə, 1837-ci il sentyabrın 5-də Qubada, 1844-cü il sentyabrın 4-də Qaxın İlisu kəndində, 1838-ci ilin avqustunda Şəkidə Məşədi Məmmədin başçılığı ilə, 1863-cü ildə Hacı Murtuzun başçılığı ilə Zaqatalada olan üsyanlarda xalqa bəraət qazandırılır. Amma yüz il sonra sovetlər quruluşunda ac-yalavac saxlanan xalq üsyana qalxıb haqqını tələb etdiyinə görə səkkiz rayonun əhalisinə "bandit" damğası vurulur?*

Mən bir neçə ildir ki, Şəki üsyanını arxiv sənədləri əsasında öyrənirəm. Respublika Mərkəzi Dövlət və Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxiv sənədləri ilə "silahlanıb", Zaqatala, Balakən, Şəki bölgəsinə yerli ağsaqqal və ağbirçəklərlə görüşə getmişəm. Balakən, Qax, Şəki, Zaqatalanın kəndlərini gəzib çox qiymətli fotoşəkillər, sənədlər və xatirələr toplamışam.

Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxiv sənədlərinə əsasən "Nuxa - Zaqatala banditizm üsyanı"nın başçısı dörd nəfər olmuşdur: Qarxunlu Əşrəf bəy, baş şabalıdlı Molla Mustafa Şeyxzadə, Şəki rayon hərbi komissarı polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov və qaxlı Sadıq bəy Balacayev.

"Şəki üsyanının Balakən səhifəsi"ni 2001-ci il sentyabrın 26-da görüşdüyüm ağsaqqal Abdulla Əli oğlu Ramazanovun xatirələri əsasında qələmə almışam.

Üsyanın şahidi Abdulla Ramazanov və Şəmistan Nəzirli,
Qabaqçöl kəndi, 26 sentyabr 2011-ci il

Yaxın bir dostumla neçə ay idi görüşmürdük. İsti sentyabr günündə təsadüfən üzbəüz gəldik. O, maşında mən isə payi-piyada şəhərin ucqarında yaşayan bir general nəvəsinin görüşünə gedirdim.

- Xoş gördük.

- Xoş günün olsun, niyə görünmürsən, haralarda itib-batmısan?

Ərklə bir-birimizdən xeyli gileyləndik. Haqlı iradını bildirən Rəşad Rəşid oğlu:

- Səni göydə axtarırdım, yerdə əlimə keçmisən, - dedi. - Bilirsən niyə axtarıram?

- Yox, - dedim - söyləsən bilərəm.

- Oxudum, qəzetdə Şəki üsyanı haqqında yazını. İki ay əvvəl Balakən rayonuna getmişdim. Oradakı ümumi tanışımız Rəsul müəllimin köməkliyi ilə Qabaqçöl kəndində yaşayan üsyanın canlı iştirakçısı ilə görüşdük. Ağsaqqal səni arzulayır, deyir ki, televiziyada çıxışına da baxdım. Görüşmək istəyir sənlə...

- Rəşad, o üsyan şahidinin neçə yaşı var? Axı, o vaxtdan yetmiş iki il keçir, demək olar ki, iştirakçılar, şahidlər qalmayıb. Çoxusunu Sovet hökuməti güllələyib, sürgün edib...

- İnanmırsan? Qalıb deyirəm, özüm kişini görüb bir az söhbət də elədim. Atalar deyib ki, dəmiri isti-isti döyərlər. Vaxtın varsa gedək, mənim "köhlənim" sənin qulluğunda hazırdır, - deyib şəxsi maşınını göstərdi.

- Elə indi?

- Bəli, elə indi otur, yola düşək, birbaşa Qabaqçölə. Belə işi yubatmazlar, şər deməsən, xeyir gəlməz, birdən sonra gec olar...

* * *

...Adını mərhum professor Ramazan Xəlilovdan dönə-dönə eşitdiyim Qabaqçöl kəndi Balakənin on altı kilometrliyində yerləşir. Kəndin mərkəzində, tikintisi sovet dövründən yarımçıq qalmış mədəniyyət evinə çatıb sola döndük. Heç kimdən heç nə soruşmayan Rəşad maşını birbaşa bağlı-bağatlı bir həyətə sürdü. Məhəccərin yanında başında qırmızı türk fəsi olan ağsaqqal suyuşirin bir oğlan uşağı ilə yanaşı oturmuşdu. Tanış olduq. Ləhcəsiz-filansız təmiz Azərbaycan dilində Abdulla Əli oğlu Ramazanov bizə xoş gəldin dedi. Bu gümrah qoca zəndlə üzümə baxıb:

- Üzü qara olsun qocalığın - dedi, bir az qulağım, bir az da gözüm mənə vəfasızlıq edir. Amma ay oğul, hafizəm, yaddaşım günəş nuru kimi aydın və yerindədir. Keçək, evdə oturaq...

- Qoca birbaşa mətləbə keçir. Üzrxahlıq edib elə bəri başdan məndə olan qabaqçöllü üsyançıların adını çəkirəm. Onları tanıyıb-tanımadığını soruşuram. Abdulla əmi sakit və təmkinlə onların atasının adını, hətta ayamalarını belə deyir.

- Tanımaq nədir, adamların çoxunu mənim bu gözlərim qarşısında güllələyiblər. Onda mən beşinci sinifdə oxuyurdum. Mən 1913-cü ildə anadan olmuşam. Məktəbə bir xeyli gec getmişəm. Qabaqçöldə üsyan 1930-cu il aprelin 15-də başladı. Şəkidən iki gün sonra. Biz onda dərsdə idik. Üsyançılar qəfildən məktəbə doldular. Onlar sovetin bizə verdiyi kitab və dəftərləri yığıb məktəbin həyətində yandırdılar. Direktorumuz Abbasqulu Əsədovun üstünə qışqırıb söydülər ki, niyə bu kitablar ərəb əlifbasında deyil. Müəllimimiz İsmayıl Atayevi divara dirəyib güllələmək istədilər. Bu vaxt hardansa Məhəmməd Malaxov gəlib çıxdı. O, bu mahalda çox hörmətli şəxs idi, sözünü qoca da, cavan da eşidirdi. O da silahlı idi.

- Atayevi buraxmasanız, hamınızı qanınıza qəltan edəcəm, - deyib müəllimi onların əlindən zorla aldı.

Üsyançılar bizi məktəbdən qovdular. Çıxın, gedin - dedilər, gavur dərsini oxumayın. Mən yolun o tayındakı ana nənəmgilə qaçdım. Qoynumda gizlətdiyim dəftərimi və boş çantamı orda qoyub geri qayıtdım. Mərkəzi yola çıxanda gördüm ki, kənd sovetinin katibi və komsomol

özək katibi Məhəmməd Ramazan oğlu Bejilovu, məktəbimizin direktoru Abbasqulu Əsədovu və Məmmədrəsul Mahmudovu öldürüb yolun ortasına atıblar. Direktorumuzu balta ilə parçalamışdılar. Onları Xalatala kənd üsyançılarının başçısı Heydər Hacı Qurbanın dəstəsi öldürmüşdü. Üsyançılar dəstə-dəstə kəndin içində qışqırışırdılar ki, biz Hacı Qurban hökuməti qururuq.

Həmin gün üsyançılar kəndin dörd tərəfinə mühafizəçilər qoydular. Rayondan gələn mərkəzi yola nəhəng qoz ağacını kəsib gediş-gəlişi dayandırmışdılar. Səngər qazdılar ki, Laqodexi və Bakıdan gələn rus qoşunu keçə bilməsin. Şərif, Xalatala, Qaysa, Şambul kəndlərinə atlı carçılar camaatı Qabaqçöl cümə məscidinin həyətinə yığdılar. Üçrəngli Müsavat bayrağını qoca palıddan asıb yanında da iri hərflərlə yazmışdılar: ***"Yaşasın İslam hökuməti!", "Yaşasın Müsavat partiyası!"*** - nitqlər söylədilər.

- Abdulla əmi, kimlər çıxış elədi, çıxışların məzmunu yadınızdadırmı?

- Yadımdadır, çox yaxşı yadımdadır. Əvvəlcə kəndin mollası müsəlman qaydası ilə əzan verib, bu işdə üsyançılara xeyir-dua verdi. İlk çıxış edən Heydər Hacı Qurban oldu. O dedi:

- Camaat, beş para kəndi dinsiz kommunist və komsomolçulardan təmizlədik. Sizi gavur zəncirindən xilas etdik. İndi öz hökumətimiz olacaq. Kolxozu da ləğv etdik. Daha qul kimi rus gavurlara yox, özünüzə işləyəcəksiniz. Hər kəs öz torpağını, öz qapı-bacasını əkib becərsin... - Hacı Qurban çıxışını bu sözlərlə qurtardı:

- Yaşasın İslam hökuməti, yaşasın türk qardaşlarımızın bizə göndərdiyi "İttihad" partiyası!

Sonra Ömülya Mürsəlli kürsüyə qalxdı. O, bircə bunları dedi:

- Biz rus bolşevik gavurlarının altmış metrlik yorğanı altında başayaq yatmaq istəmirik. Bizim bir hökumətimiz olub. O da böyük öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Müsavat hökumətidir. Bizim bu gün üsyan etməyimizdə məqsəd Müsavat hökumətini yenidən bərpa etmək və firavan yaşamaqdır. Biz sarı gavurlar üçün havayı işləmək istəmirik. Onu da bilin ki, tezliklə bizə Türkiyədən silahlı dəstə göndərəcəklər.

Üçüncü çıxış edən ziyalı geyimli bir cavan idi. Bizim tərəflərdən deyildi, ona görə də adı yadımda qalmayıb. Bu səliqəli geyimli gənc əvvəlcə Şəki üsyanının başçısı polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun məktubunu oxudu. Məktubun məzmunu yadımdadır. Bəhram bəy yazırdı ki, artıq Şəki və Qaxda Sovet hökuməti yoxdur.

- Biz öz hakimiyyətimizi qururuq. Camaat həvəslə bizə qoşulur. Göynük ərazisi, Oxud, Kiş, Zəyzid və ətraf kəndlərin əhalisi silahlı üsyanda yaxından iştirak edir. Sizin yaxşı tanıdığınız türk İsmayıl Həqqi əfəndi ordu komandanı, mən isə komissar təyin olunmuşam. Az sayda itkimiz var. Raykomu və həbsxananı almışıq. Kommunist və komsomolçulardan bizim döyüşdə otuz nəfərdən çox adam öldürüldü. Milislər rayondan qaçıblar. Bolşeviklərin ən sadiq nökəri, Şəki Siyasi İdarəsinin rəisi Qasımovu Molla Mustafa Şeyxzadə məhv etdirib. Siz çalışın Laqodexidən gələn bolşevik rus qoşununu bu tərəflərə buraxmayın. Biz isə Yevlaxdan gələn rus qoşununa qarşı fəal döyüşlər aparırıq. Təəssüf ki, Avanesyanla, Nurməmməd Quliyev aradan çıxıblar. Deyilənə görə, onlar sizin meşələrində gizlənibələr. Çalışın onları ya həbs edin, ya da güllələyin. Bizə xəbər gəlib ki, Yevlaxa əlavə qüvvə gətirirlər. Bu günlərdə Mircəfər Bağırovun özü də gəlməlidir. Yerli əhalini incitməyin, bizdə silah tuta bilməyənlər Yevlax yolunda və Qışlaq ayağında səngər qazmaqla məşğuldurlar.

Qaçaqlarla birləşib onların gücündən istifadə edin. Samuxlu qaçaq Məmmədqasım siyasi idarənin müvəkkili Süleymanovu öldürüb bizə köməyə gəlib.

Həmin ziyalı oğlan dedi ki, biz Türkiyədən də məktub almışıq. Məktubun Nuru Paşa və Qarabəkir Paşa tərəfindən imzalandığını biləndə izdiham bir xeyli "Urra" deyə qışqırdı. Bu xəbərlər camaatın inamını qatqat artırdı. Onun deməyindən məlum oldu ki, yaxın günlərdə, təxminən, yeddi min türk əsgəri bizə köməyə gələcək.

Yığıncağa ətraf kəndlərin əhalisi də gəlmişdi. Hamı da inanırdı ki, daha bolşevik hökuməti yıxıldı, öz hökumətimizi qurduq. Ona görə də kənd camaatı xüsusiləşmiş torpaqda həvəslə işləyib, bir-birinə gözaydınlığı verirdi.

- Abdulla əmi, üsyanda ancaq öz rayonunuzun adamları iştirak edirdi, yoxsa kənardan da kömək vardı? Deyilənə görə, qaçaq dəstələri də üsyana kömək ediblər.

- Kömək demə, oğul, xalq onlara arxalanıb üsyana başlamışdı. O vaxt Zaqatalanın Tala kəndindən olan məşhur qaçaq Şuay, İlyas İbrahim, samuxlu Məmmədqasım qardaşları Ələs və Əsədlə, Şəmkirin Qara Cəmilli kəndindən olan Rüstəm Ramazanov, Həsən Osman oğlu, Əbdül Məcid Bakkayev öz dəstələri ilə köməyə gəlmişdi.

* * *

Üsyanın başlanmasından dörd gün keçirdi. Nə Bakıdan, nə də Laqodexi tərəfindən bolşevik qoşununun gəlməsi barədə xəbər yox idi. Ona görə də Məşədinin dəstəsi yeni hökumətin adından çıxışlar edir, xoşuna gəlməyən adamlara cəza, istədiyinə isə səlahiyyət verir, vəzifəyə təyin edirdi. Bütün el-oba Türkiyədən gələcək əsgəri qüvvəni səbirsizliklə gözləyirdi. Arada şayiə buraxdılar ki, Türkiyədən yeddi min nəfər əsgəri qüvvə artıq gəlib, Balakən meşəsində bolşeviklərlə döyüşə hazırlaşır.

Həmin günü Məşədinin zərbəçi dəstəsi qaçıb gizlənmiş Qabaqçöl kənd kooperativinin sədri İbrahim Əliyevi və pinəçi Abdulla Abdullayevi güllələdi. Üç nəfər silahlı ilə köməkçisini göndərib Həmzət bəy Xəlilovu qərargahına çağırdı. Gedənlər əliboş qayıdanda bərk əsəbiləşdi. Dərhal yerindən durub:

- Dalımca gəlin! - dedi.

Həmzət bəy həyətdə kiçik qızı İzzətlə deyib-gülür, ata qayğısı ilə uşağı atıb-tuturdu.

Taxta darvazanın zərblə vurulub açıldığını görən Həmzət bəyin üzündə sevinc dondu. O, gələnlərin üsyançılar olduğuna və onun darvazasını təpiklə açdıqlarına bərk hirsləndi. Uşaq yad və üzü qorxunc tüklü adamları görüb atasının balaqlarından yapışdı. Silahı əlində hazır tutan Məşədi ona çatmamış yekəxanalıqla qışqırdı:

- Niyə bizə qoşulub kömək etmirsən, Həmzət bəy?

Həmzət bəy bərk hirsli olsa da özünə toxtaqlıq verdi:

- Əvvəla, de, görüm, sən hansı cəsarətlə mənim qapımı təpiklə açırsan?! Sənə kim verib bu hüququ?! Deyəsən, kimin həyətinə gəldiyini unutmusan? İkincisi də sizə qoşulub-qoşulmamaq mənim öz şəxsi işimdir.

Azacıq səsinin ahəngini dəyişən Məşədi yumşaq tərzdə:

- Həmzət bəy, - dedi, - 1918-ci ildə sizin mahalımız üçün elədiyiniz yaxşılıqları bu millət heç vaxt unutmaz. O vaxt siz Tiflisdə süvari alayı təşkil edib Balakənə gətirməklə xalqı erməni təhlükəsindən xilas etdiniz. Bəs, bu gün niyə belə? Olmaya bolşeviklərə sənin də hüsnü-rəğbətin var? Nə oldu camaat sizi el atası deyib hörmətinizi saxladı, indi xalqa dönük çıxırsınız? Yox biz buna ...

- Axı, siz kimsiniz, sizin nəyiniz var? Topunuz, topxananız, yoxsa qoşununuz, alayınız var? Mən sizin bayaq gələn adamlarınıza da dedim. Siz səhv edirsiniz, hökumət adamlarını nahaq yerə güllələyirsiniz. Canım, gün çıxandan, gün batana kimi ərazisi olan, sel kimi qoşun saxla-

yan hökumətlə bacarmaq olmaz... Mən sizə qoşulmuram, sizin müvəqqəti hökumətinizi də tanıyan deyiləm.

Məşədi gözləmədiyi cavabdan yerində qurcalandı. Hirslə iki-üç addım geriyə çəkilib:

- Sən müvəqqəti sayırsan xalqın on ildən çox arzusunda olduğu, indi min bir əziyyətlə qurduğu hökuməti?! Sən səhv edirsən, Həmzət bəy, biz əliqabarlı xalqın mübarizləriyik. Biz camaatı bolşevik boyunduruğundan xilas edərik. - Əlini havada oynadıb kinayə ilə əlavə etdi: - Bəlkə, könlündən başçı olmaq keçir?! Bağışla ki, əvvəlcədən səni dəvət edib başçı qoymamışıq, keç günahımızdan...

Məşədinin kinayəli danışığına daha da əsəbləşən Həmzət bəy sərtliklə dedi:

- Mənə heç bir vəzifə lazım deyil. Mən iğtişaş sahibi olmaq istəmirəm.

- Deməli, məni iğtişaş törədən hesab edirsən? Mən müqəddəs Həcc ziyarətinə gedəndə sən Tiflisdə, Vladiqafqazda gavur dostlarınla şampan şərabı içirdin. İndi mən ağzı "Quran"lı Allah adamı sənin fikrincə ziyankar oldum?! Onu bil ki, çəkməçi Abdulla da bu havada danışırdı. Onun da şura hökumətinə hüsnü-rəğbəti vardı. Elə bu gün bircə güllə ilə cəhənnəmə vasil etdim. Biz sovet hakimiyyətinə qarşı ideya mübarizəsi aparırıq...

Abdulla bolşevik partiyasının üzvü idi, bunu hamı bilir. Sən sərçə ilə tərlanı bir yuvada görə bilməzsən. Mən heç bir cəmiyyətin, heç bir partiyanın üzvü deyiləm. Sizə də qoşulmuram. Çıx mənim həyətimdən, sən nə karəsən mənimlə belə danışırsan. Bunun hökumətinə bax bir - deyib Məşədiyə tərəf yeridi. - Sənə yenə deyirəm adamları nahaq yerə öldürüb xalqı qırğına sürükləyirsiniz buna da şura hökuməti....

Tüfəngi qurşağı bərabəri saymazyana saxlayan Məşədi tətiyi çəkdi. Güllə Həmzət bəyin sol qabırğasını çilik-çilik edib kürəyindən çıxdı. Qucağındakı uşaq qiyyə çəkib bərkdən ağladı. Ağzından qara qan süzülən atasını var gücü ilə qucaqladı. Qan Həmzət bəyin yarıaçıq ağzından süzülüb çənəsinə yayıldı. Sağ əlini qaldırıb nəsə demək istədi. Vahimələnmiş uşaq qucağından düşüb evə qaçanda var qüvvəsini toplayıb yaxasını cırdı. Ağır yaralanmış şir kimi yerində yırğalandı. Gövdəsini saxlaya bilməyib dal-dala bir neçə addım atdı. Yenicə çiçəklənmiş armud ağacına dəyib üzüqoylu yerə yıxıldı.

Abdulla əmi bu kədərli əhvalatı danışıb bir xeyli susdu. Handan-hana:

- Bax, heç nədən belə öldürdülər bizim kəndin yaraşığı Həmzət bəyi. Sizin dostunuz, mərhum Ramazan Xəlilovun atasını. Nahaq qanlar çox töküldü oğul, çox... - Kədərqarışıq təbəssümlə gülümsünən qoca asta-asta:

- Bir de, görüm, İmamı tanıyırdınmı, - deyə xəbər aldı. Mərhum akademik İmam Mustafayevi deyirəm.

- Bəli, - dedim, - tanıyırdım, rəhmətliklə dəfələrlə görüşüb söhbət etmişəm. Səməd Vurğun, ilisulu general, Şeyx Şamilin naibi Daniyal bəy və görkəmli maarifçi İsa bəy Abakarov haqqında mənə qiymətli faktlarla kömək edib.

- Bax, o İsa bəy Abakarov Zaqatala sənaye və kənd təsərrüfatı texnikumunda İmamın da, mənim də müəllimim olmuşdu. 1927-ci ildə İmam Mustafayev Balakən rayon aqronom məntəqəsinə müdir gəldi. Onda daha yaxın dost olduq. Sizə danışdığım Həmzət bəyin öldürülməsi əhvalatını təfsilatı ilə mənə İmam danışıb. Eh, - dedi-kədərdən yaxa qurtara bilməyən qoca neçə-neçə qiymətli oğullar gəldi-getdi bu gidi dünyadan...

Məhsulun yetişən vaxtı idi. Torpağa, dirriklərə can verən günəş həmişəkindən daha bərk şaxıyır, çölləri qızdırırdı. Sahələrdə taxıl dizə çıxırdı. Adamlar yığıncaqdan xəlvətcə uzaqlaşır, çöldə, qapı-bacada dirrik becərməklə məşğul olurdu. Kəndin həndəvərində əkin-biçin yeri olanların bəziləri gecəni də çöldə qalırdı. Evlərinə getməyə ehtiyat edirdilər. "Zərbəçi dəstə" gecələr evlərə soxulur, adamlara hədə-qorxu gəlirdi. Üsyançılar isə qaranlıq düşəndə meşələrdən enib kəndə girir, evlərin qapısına, doqqazlara: "Kişisən çıx, bizə qoşul, qoşulmasan sabah səni evində öldürəcəyik" - şüarını yazıb yapışdırırdılar. Bahar libasını çoxdan geyinmiş talalarda otun biçilməsinə lap az qalırdı. Yetişən ot kərənti həsrətilə gün-gündən boy atırdı. Dağların, dərələrin ətəyində ərimiş qardan çaylarda qıjov artmışdı. Türklərin köməyə gəlməməsini yəqinləşdirənlər daha mübarizənin faydasız olduğunu duyub bir bəhanə ilə zərbəçi dəstədən uzaqlaşırdılar. "Mən yeni hökumət qururam", - deyənlərin də danışığında, davranışında bir ümidsizlik vardı. Başçının ətrafına topladığı dəstə isə zalımlığından qalmırdı. Yeni hökumətə, mübarizəyə inam gətirməyənləri məhkəməsiz, məsləhətsiz güllələyirdilər. Qonşu rayonlardan gələn xəbərlər də ürəkaçan deyildi. Şəkidə, Zaqatalada və Qaxda üsyan silah gücünə yatırılmışdı. Bu tərəfdən də Sovet hökuməti cavanı, qocanı həbs edir və güllələyirdi. Şəkidə üsyanın

başçısı - polkovnik Bəhram bəy dəstəsilə Bideyiz dağlarına çəkilib çekistlərlə vuruşurdu.

Üsyanın və İslam hökumətinin Qabaqçöl kəndində yeddi günü tamam olanda Bakı tərəfdən xeyli silahlı əsgərin və zirehli avtomobillərin gəldiyini xəbər verdilər. Əsgərlər yolu kəsən nəhəng qoz ağacını kənara çəkib keçmək istəyəndə üsyançılar onlara atəş açdılar. Bolşevik süvariləri azacıq geriyə çəkilib doqquz zirehli avtomobili, on iki poluturka maşınını qabağa buraxdılar. Üsyançılar zirehli avtomobili nə qədər gülləyə tutdularsa, o dayanmadan qaban kimi irəlilədi. Xeyli atışmadan sonra itki verən üsyançılar meşəyə qaçdılar.

Abdulla Əli oğlu:

- Soldatlar heç kəsi tutmadan, öldürmədən kəndə girdilər. Yadımdadır, Zakfederasiyadan Qəzənfər Musabəyov, Bakıdan isə Həmid Sultanov, Sumbatov-Topuridze, Zəkəriyyə Balaxanski və başqaları gəlmişdilər. Bunlar da camaatı Cümə məscidinin həyətinə yığıb iclas elədilər. Həmid Sultanov çıxış edib dedi ki, ay camaat, sizin kişilər, cavanlar böyük səhv ediblər. Məhkəməsiz-filansız adamları güllələyiblər, kefləri istədiyini həbs etməklə incidiblər. Sovet hökuməti humanist və ədalətli hökumətdir, səhvlərinizi bağışlayır. İndi təsərrüfatda çalışmaq vaxtıdır, çörək qazanmalı, qışa azuqə yığılmalıdır. Bir qrup quldur sizi aldadıb, işdən-gücdən edib. Onlara inanmayın. İşləyin, bundan sonra hökumət sizə daha yaxşı qayğı göstərəcək. Sizin kolxozu traktor və maşınla təmin edəcəyik. Bütün bunlar sizin əl əməyinizi yüngülləşdirəcək...

Çıxış edən rəhbərlər beləcə sakit, yumşaq və hədə-qorxu gəlmədən danışdılar. Heç kəsə toxunmadılar, heç kəsin də adını nə pisliyə, nə də yaxşılığa çəkmədilər. İclas dağılan kimi rəhbərlər Bakıya qayıtdılar. Yalnız Sumbatov-Topuridze gündüzlər əsgərlərin mühafizəsilə kənddə olur, gecələri Balakənə qayıdırdı. Kənddə kişi qalmamışdı, hamısı meşələrə çəkilmişdi. Hətta bir çox arvadlar, gənclər də üsyançılara qoşulub Xalatala, Qabaqçöl, Şambul meşələrində gizlənmişdilər.

- Bəs, Sumbatov-Topuridze niyə qaldı? Bu müddətdə o camaatla necə rəftar edirdi?

- O deyirdi ki, bu əraziyə təhkim olunub, camaata kömək etmək üçün qalıb. Bir xeyli sonra məlum oldu ki, o kəşfiyyat üçün, meşələrə qaçan camaatın yerini, fikrini öyrənmək üçün qalıbmış.

Çar Nikolayın zamanında bizim bir kəndli Sibirə sürgün olunmuşdu. Təxminən, 1925-1926-cı illərdə həmin kişinin iki oğlu gəlib çıxdı.

Ataları İrkutskda vəfat edəndə Ramazan və İsmayıla vəsiyyət edir ki, ikiniz də mənim vətənim Qabaqçölə qayıdın, orda yaşayın. Onlar Sibirdə anadan olduqlarından Azərbaycan dilini pis bilirdilər. Camaat hər ikisinə də "tovariş İsmayıl", "tovariş Ramazan" deyirdi. Hər iki qardaş da savadlı və yaxşı ziyalı idilər, üsyanda iştirak eləmişdilər. Ramazan daha qoçaq və dilli-dilavər olduğuna görə Sumbatov-Topuridze onu özünə tərcüməçi götürdü. Gündüzlər Xalatala, Şərif, Qaysa, Şambul və bizim Qabaqçöl kəndini gəzən Sumbatov-Topuridze bir gün camaatı yığıb sərt çıxış elədi:

- Biz yaxşı bilirik ki, bu antisovet kampaniya fitnəkarlar yuvası Türkiyədən idarə olunur. Onu da bilin ki, İstanbulda yaradılan müsavatçıların və ittihadçıların əks-inqilabçılar mərkəzi - "Milli Azərbaycan Komitəsi" sizi ağ günə çıxarmayacaq. Qoy Sovet hökumətinə qarşı silahlı çıxış edən keçmiş müsavatçılar bilsin ki, öz həmyerlilərinin balalarını yetim qoyacaqlar. Bizə məlumdur ki, fədakarlıq edib xaricə qaçan sizin keçmiş liderləriniz Sovet Azərbaycanı haqqında murdar böhtanlar, ağlagəlməz uydurmalar yayırlar. Yadınızdadırmı, 1927-ci ildə elədiyiniz antisovet qiyamlar elə ilk gündən məhv edildi. Müsavat zabitləri ağqvardiyaçılarla birləşib "Bakı monarxistləri" adlı antisovet təşkilat yaratmışdılar, onu da bələkdəcə boğduq. Bu gün Şəki dağlarında silahlı dəstəsilə bizə qarşı vuruşan polkovnik Bəhram bəyi, İsmayıl Həqqi əfəndini, Molla Mustafa Şeyxzadəni, Məşədi Məcidi və başqalarını da bu aqibət gözləyir. Vay o kəslərin halına ki, bizim quruluşumuza silah qaldırmağa cəsarət edələr. Ona görə də sizə vaxt veririk, arvadlar ərini, bacılar qardaşını, analar oğlunu evə qaytarsın.

Hamı evində, kəndində olsun. Təsərrüfatı becərsin. Yaxın vaxtlarda sizdə də kolxoz quracağıq. Xəncəri, tüfəngi, evdə olan bütün silahları hökumətə təhvil verin. Qaçaqlıq eləməyin. Qayıdın, evinizə heç kəs sizə toxunmayacaq.

Sumbatov-Topuridze on beş-iyirmi gün bunları dedi. O, da Bakıya qayıtdı. May ayı gəldi. Yenə xüsusiyyətçilikdi, camaat öz təsərrüfatını əkib-becərir. Qaçaq düşüb meşələrdə gizlənən üsyançılar da gündüzlər kənddə, əkin yerində görünür və işləyirlər. Gecələr yenə meşələrə qayıdıb orda qalırlar. Nə Bakıdan, nə də rayon mərkəzindən gedib-gələn yoxdur. Direktor və müəllimlərimiz öldürülüb, məktəb də bağlanıb. Sentyabr, oktyabr ayları da sakit keçdi. Dekabrın əvvəllərində kəndə bir silahlı süvari dəstəsi yenə gəldi. Bizim məktəbi qərargah elədilər. Bunların da heç kəslə işi yox idi...

Bizim camaat çox dindardı. Cümə günü məsciddə namaza qaçaqlar da, üsyançılar da gəlirdi. Heç kimə dəyib-dolaşan yox idi. Üçüncü həftə cümə namazı vaxtı məscidin qapı-pəncərəsini əsgərlər çöldən qəfil bağladılar, yanına da gözətçilər qoydular. Həmin gecə heç kəsi çölə buraxmadılar. Səhərisi yetmiş-səksən nəfəri həbs edib keçmiş divanxana binasına apardılar. Orada yoxlanış aparılıb, bəzilərini buraxdılar.

Zaqatala Dairə Siyasi İdarəsinin rəisi Üzeyir Şabanbəyov dəstəsilə gəldi. Onun haqqında deyirdilər ki, Şabanbəyov adam öldürər, sonra protokol yazar. Bu zalım, qaniçən adama hökumət belə böyük səlahiyyət vermişdi. O, həmin günü üç nəfər üsyançının hökmünü oxuyub, camaatın gözü qabağında güllələdi. Hər gün günortaya yaxın belə hökm oxuyardı. Şabanbəyov doqquz gündə iyirmi yeddi adamı güllələdi. Onun yanında milliyyətcə erməni olan bir çekist də vardı. O da Şabanbəyov kimi murdar, əzazil və qəddar olduğundan camaat "İlan" ləqəbi qoymuşdu ona. Nə adı, nə də soyadı yadımda deyil.

- Abdulla əmi, - dedim Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxiv sənədlərində araşdırmalar aparanda mən o namərdin soyadına rast gəldim: Sarkisyan bəzən də Sarkisov yazılır. O daşnak ermənisi Şəkidə də çox qanlar töküb, qapıları bağlı qoyub...

- Elədir oğul, cəllad elə hər yerdə cəlladdır. - Sonra yarımçıq qalmış hekayəsini davam etdirdi:

- Başladılar camaata divan tutmağa, əvvəlcə üsyançıların ailələrini soldatların mühafizəsilə arabalarda Yevlaxa daşıyıb sürgünə göndərdilər. Arvad-uşaq, qohum-əqrəba sürgünə gedənlərlə görüşməyə gəlirdi. Soldatlar isə yaxma buraxmır, "nelzya, dolşe" deyə camaatı süngü ilə qovurdu. Qohumu ilə görüşmək, halallaşmaq istəyən İsmayıl Terçiyevi soldatlar süngü ilə vurub öldürdülər. Qardaşım Ramazan Əli oğlunu da həbs edib Zaqatala qalasına apardılar. Orda da güllələdilər. "Banditizmə qarşı mübarizə" idarəsi yaratdılar. Ona rəis həmkəndlimiz Bağman İsanı qoydular.

Qoca söhbətinə ara verib üzümə zəndlə baxdı. Hiss edirəm ki, gözü məndə olsa da xəyalı uzaqlardadı. Cavankən güllələnən qardaşını yada saldığına görə, yəqin ki, yaraları qövr elədi. Doğru deyiblər ki, yaş artdıqca insan daha kövrək olur. O vaxtdan altmış ildən çox keçsə də təkcə Abdulla əminin yox, neçə-neçə üsyançı ailəsinin zaman, dövr yaralarına məlhəm olmamışdır. Yarım əsrdən çoxdur Balakəndən ta Oğuza qədər onlarla ailənin, oğlunun, ananın gözləri əzizinin həsrətilə

yolda qalıb, qulağı səsdədi. Bu yerlərdən otuzuncu il üsyanına görə dəstə-dəstə sürgün olunanların qayıdacaqlarına əzizlərinin hələ də ümidi var. Görüşüb həmsöhbət olduğum bu adamlara təsəlli verib demək də olmur ki, günəşi olmayan Solovetsk adalarından, Sibirin qarlı-buzlu çöllərindən bu vaxta qədər salamat qayıdan olmaz. Şübhəsiz ki, uzaq diyarda onların qəbirlərini ot basıb itirir, o da əgər dəfn olunublarsa... Bir insan ömrü qədər vaxt keçməsinə baxmayaraq, üsyançıların əziz xatirəsini və ruhunu bu dünyanın beş günlük qonağı olan əzizləri hələ də yaşadır.

Abdulla əmi:

- Vaxtınız varmı? - deyə soruşur.

- Var, - deyirəm. Əlbəttə...

- Durun, gedək, bizim qabaqçöllüləri bolşeviklər harada güllələyiblər, oranı sizə göstərim.

Bizdən qabaq sürətlə pilləkənləri aşağı düşən Rəşad Rəşid oğlu maşını işə saldı. O, qapını açıb:

- Otur, baba, maşınla aparım sizi.

- Qoca isə inad edib: Yox, çox sağ ol, sənin təki qocalmamışam ki...

Abdulla əmi, Rəşad və mən üçümüz də əvvəl Həmzət bəy Xəlilovun öz xərcilə tikdirdiyi kənd məktəbinə baş çəkirik. O, bizə 1930-cu ildə oxuduğu sinfi və əziz müəllimlərinin güllələndiyi yeri göstərir. Məscid yolunu gedəndə Rəşad ahəstə səslə deyir ki, maşallah, səksən doqquz yaşlı qoca kişi bizdən cəld addımlayır. Abdulla əmi əlini Rəşadın çiyninə qoyub ərklə:

- Oğul bala, - deyir mən sizin şəhərlilər kimi bir soyuducudan o birisinə ötürülən əti, yağı, pendiri yeməmişəm. Yemərəm də. Nə də o gur şəhərlərin kəsif qoxulu havasını udmamışam. Sizlər cavan yaşında şəhərdə yaşamaqla ömrünüz gündən-günə özünüz də hiss etmədən azalır. Bizim yerin məhsulu da havası kimi təzə və təmizdir. Atalar necə deyib? "İnsan yemək üstə, dam dirək üstə". Bu müdrik kəlamın mənasını bəziləri çox yeyən insan, çox yaşayan kimi izah edirlər. Düz deyil. İnsan az və yararlı qida qəbul edəndə və saf havada yaşayanda uzun ömürlü olur.

* * *

- Bayaq dedim ki, bolşeviklər Banditizmə qarşı mübarizə idarəsinə rəis həmkəndlimiz Bağman İsanı təyin etdilər. O, çox qoçaq adam idi.

Üsyanın şahidi Abdulla Ramazanovun ailəsi ilə,
Qabaqçöl kəndi, 26 sentyabr 2011-ci il

Hətta məşhur qaçaq Şuay belə ondan çəkinirdi. Onun bir kəlamı vardı: "Xəncər harada açılar, orada da bağlanar" - deyirdi.

- Abdulla əmi, arxiv sənədlərindən məlum olur ki, onu da həmin ili üsyançı kimi güllələyiblər.

- Bilirsən necə oldu? Məhz Bağman İsanın nüfuzundan istifadə edib üsyançıların əksəriyyətini ələ keçirib güllələdilər. Üsyançıları bir-bir, beş-beş tutub gətirib bax, burda məscidin yanında hökm oxuyub edam edirdilər. Bu hal, demək olar ki, iki aya yaxın davam etdi. Bizim camaatın "İlan" dediyi Sarkisov qabaqçöllü Heydər Hacı Qurbanı güllələyəndən sonra elə orada, edam yerində Bağman İsadan soruşur ki, Qabaqçöldə üsyançı kişilərdən daha kim qaldı? Sarkisovun ikibaşlı sualından nəyisə hiss edən Bağman İsa:

- Bircə mən qalmışam, - deyib, tüfəngi çiynindən çıxarıb Sarkisova verir.

"İlan" Sarkisov tüfəngi alıb əsgərlərə ötürür və Bağman İsanı həbs edir. Onu gecə harada güllələdilər yeri məlum deyil. Həmin günü göz-

ləyiblər Sumbatov-Topuridze Zaqataladan Qabaqçölə gəlsin, onunla məsləhətdən sonra Bağman İsanı güllələyiblər.

İndi tez-tez yazır və deyirlər ki, 1937-ci ildə camaatı günahsız qırdılar, sürgün etdilər. Onun hamısı olub ayrı kənddə və rayonlarda. Amma bizdə 1937-ci il 1930-31-ci illərdə başa çatdı. Qabaqçöldə elə qırğın törətdilər, o qədər adamları sürgün etdilər ki, kənddə daha kişi qalmadı.

- Abdulla əmi, üsyan ilk dəfə Şəkinin Baş Göynük kəndindən başlayıb. Orada başçı din xadimi Molla Mustafa Şeyxzadə olub. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxiv sənədlərində göstərilir ki, üsyan yatırılanda o çekistlərdən gizlənmək üçün Balakənə gəlib. Şeyx, atasının dostu qabaqçöllü Omarxan Ramazan oğluna pənah gətirib. Omarxan Şeyxzadəni və onunla birgə gələn İsmayıl Məmməd oğlunu gah evində, gah da Katex kəndinin binələrində 1931-ci il sentyabrın 6-na kimi gizli saxlayıb. Sonra onları öz arabasında gecə ilə aparıb Gürcüstanın Gürciani rayonunun Qaraçay kəndində yaşayan dostu Molla Xəlilə tapşırıb.

Şeyxzadə 1932-ci il sentyabrın 16-da istintaq dindirilməsində bildirir ki, mənim yerimi qabaqçöllü dostum deyib. Sizcə bu...

- Omarxan Xalayev hər il dini bayramlarda nəzir yığıb baş şabalıdlı Molla Mustafa Şeyxzadəyə çatdırardı. Din xadimi kimi onlar yaxın dost idilər. O vaxtlar Balakən rayon Siyasi İdarəsinin müvəkkili Hacı Məmməd Padarov idi. Axtarışda olan Molla Mustafa Şeyxzadəni tapıb hökumətə vermək üçün Padarov, Omarxan Xalayevdən istifadə elədi. Daha doğrusu, Omarxana hədə-qorxu gəlib Şeyxzadənin gizləndiyi yeri öyrəndi. Onu Tiflisdə Ortacalada həbs edib Balakənə gətirdi, ordan da Bakıya apardılar.

Buna görə Hacı Məmməd İbrahim oğlu Padarovu deputat seçdilər. Az sonra respublika istintaq şöbəsinin rəisi və dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini vəzifəsinə qədər yüksəltdilər. Rütbəsi də polkovnik oldu.

* * *

Balakən rayonunda üsyanı yatırmaq üçün respublika daxili işlər nazirinin müavini Sumbatov-Topuridze xüsusi "Cəza dəstəsi"lə Qabaqçöl kəndinə gedib üsyançıların evlərini yandırır, əhalini amansızlıqla qırırdı. Onun əmrilə bir dəstə cavanı, qocanı silah gücünə yığıb kənd sovetinin idarəsinə gətirirlər. Sumbatov-Topuridze bir-bir onlardan soruşur:

- Üsyan vaxtı harada olmusan?

- Kənddə olmuşam, - cavabını alan kimi həyasızcasına qışqıraraq:

- Güllələnsin! - deyə əmr verir. - Biz burada qayda-qanun yaratmağa gəlmişik, baş sığallamağa yox!

"Cəza dəstəsi" ilə meydan sulayan Sumbatov-Topuridze bir neçə kənddə cavanları rəhmsizcəsinə güllələtmişdir. Gecəylə meşələrdən enib gələn mərd üsyançılar onun "Cəza dəstəsi"nə hücum edib sıxışdıranda Bakıya belə bir həyəcanlı teleqram vurmuşdur:

"Milis işçiləri tərk-silah edilib, təcili əlavə qoşun hissələri göndərin, əks-inqilabçılar azğınlıq edirlər".

Dərhal, hələ XIX əsrin sonlarında dağlılardan qorunmaq üçün Gürcüstanın Laqodexi rayonunda yerləşdirilən 24-cü rus alayını zirehli maşınlarla Qabaqçöl və Katex ərazisinə göndərirlər.

Bu alayın əsgərləri silah gücünə üsyançıların ailələrini - qocaları, qadınları və uşaqları arabalara mindirib Yevlax stansiyasına aparırdılar. Oradan da sürgünə göndərirdilər. Kolxoza nifrət edən camaatı zorla kolxozlaşdırırdılar.

- Abdulla əmi, sizin bu qovluqda bir sənəd gördüm. Böyük Vətən müharibəsindən qayıdandan sonra sizi həbs ediblər. Niyə görə?

- Müharibədən əvvəl Zaqatala texnikumunda, 1933-cü ildən Gəncə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda təhsil aldım. Şəkidə və Balakəndə baş mexanik işlədim. 1941-ci ildə müharibəyə getdim. 1943-cü ilin dekabr ayında ağır yaralandım. Məni Tiflisə göndərdilər. Zakfederasiyanın hərbi-tibbi komissiyası məni tərxis etdi.

Rayonumuzda əzazil bir kolxoz sədri vardı. O namərd yetim qızlara, əsgər arvadlarına sataşırdı. Gün verib, işıq vermirdi. İki dəfə ona xəbər göndərdim ki, farağat dursun. Xeyri olmadı. Bir dostuma dedim ki, mənə kömək elə bu əclafı öldürək. Axı, mən yaralı idim. Qorxma, dedim, tutulsaq hamısını öz boynuma alacam. Öldürdük o əclafı. Məhkəmədə nə qədər and-aman elədim ki, bu murdarı mən təkcə öldürmüşəm, inanmadılar. Hər ikimizə terrorçu damğası vurub iyirmi beş il həbs cəzası verdilər. Səkkiz il İrkutskda dustaq oldum. Stalin ölən kimi bizi buraxdılar.

ƏŞRƏF BƏY QARXUNLU

«Knyazlar az, kəndlilər çox. Bir kəndli üstündə knyazları cəzalandırmaq olmaz. Kəndli nədir? Budur. Bu? - deyə, - Şakro bir ovuc torpaq göstərdi... - Amma knyaz ulduz kimidir!»

Maksim QORKİNİN
«Mənim yol yoldaşım» hekayəsindən

Qarxunlu Əşrəf bəy Tağıyev (1863-1930)

İndi keçmiş bəyin, ağanın yaxşı keyfiyyətindən söz düşəndə öyünürük. Fəxrlə deyirik ki, balam, kişi bəy olub, başqa cür ola da bilməzdi. Hətta iftixarla şəhadət veririk ki, filan görkəmli ziyalımızı filan bəy oxudub. Ancaq yetmiş illik sovet rejimində bəyin, ağanın yaxşı keyfiyyətini açıq, yüksək kürsüdən nə deyə, nə də yaza bilmişik. Bu gün saralıb solmuş tarixi sənədlər sübut edir ki, çox az bəydə mənfi keyfiyyət olub. «Dəli Kür» romanındakı Cahandar ağa və "Komsomol poeması"ndakı Gəray bəy obrazlarından başqa ədəbiyyatımızda bütün bəy, ağa sürətləri mənfi olub. Bədii əsərlərimizin əksəriyyətində bəy kasıb qızını zorlayıb, tamahkar olub, xalqı istismar edib, xalq malını oğurlayıb. Bir sözlə, bəyi insanlıq simasını itirmiş bir naxələf, nadan kimi oxucuya təqdim etmişik. Totalitar sovet dövründə keçmiş bəy ailələri, onların qohumları yetmiş ildən çox gözükölgəli yaşayıblar. Bəzilərini isə yaşamağa da qoymamışlar. Sürgün, güllələnmə, həbslər onların "qismәti" olub.

Otuz beş il əvvəl Marksizm-Leninizm İnstitutunun Azərbaycan filialının arxivində 1830 saylı bir sənədə təsadüf etdim. Onu oxudum. Bir müddət özümə gələ bilmədim. Bircə cümləsini köçürənə kimi əlim on dəfə titrədi. Sənəddə yazılırdı: «1930-cu ilin yanvar - mart və aprel aylarında antisovet Şəki-Zaqatala üsyanının iştirakçılarını, əks-inqilabçı ünsür 1642 nəfər qolçomaq və bəy adı ilə həbsə alındı».

Oxucu yəqin bilir ki, o illərdə keçmiş ağa və bəylərin hamısına qolçomaq kimi kobud bir ayama yapışdırmışdılar. Bu yolla xalqın düşünənini, ziyalısını məhv etdilər. Əslində ulu babalarımız dövründə bəy və ağa titulları həm də ziyalı kimi qəbul olunmuşdu. Xalq yox yerdən demirdi ki, sən lap bəy kimi oturursan, bəy kimi danışırsan, bəy kimi geyinirsən. Bəy və ağa xalq arasında sayılan-seçilən, nümunəvi bir şəxs, nüfuzlu el başçısı olmuşdu.

30-cu illərdə bəy və ağaların bir sinif kimi məhvi, onların başına gətirilən faciə xalqın, millətin faciəsi və cırlaşdırılması idi. Bu fəlakəti o vaxt da dərk edən və üsyankar səsini qaldıran oğul və qızlarımız olub. Bu üsyankarlar da elə bəylərin dalınca Sibirə, Karaqandaya və Solovetsk adalarına gedər-gəlməzə sürgün olunub, ya da dəniz qırağındakı zirzəmilərdə güllələnib.

Belə faciəli ölüm 1930-cu il martın 3-də 63 yaşlı Əşrəf bəy Həsən bəy oğlu Qarxunluya da «qismət» olub.

* * *

Əşrəf bəylə bağlı Baş Siyasi İdarənin arxiv sənədlərilə tanış olanda dahi yunan alimi Sokratın bir müdrikliyi yadıma düşdü.

Filosofun dostu və tələbəsi Hermogen həbsdə olan ustadının ölümqabağı tamam başqa şeylər fikirləşdiyini görüb təəccüblə soruşur:

- Sokrat, sən öz məhkəmənə hazırlaş.
- Sənə elə gəlmir ki, mən bütün ömrüm boyu ona hazırlaşmışam.
- Nədən ibarətdir sənin hazırlığın?
- O şey ki, məndən asılıdır, onu həmişə qoruyub saxlamışam.
- Hansı yolla?
- Nə şəxsi, nə də ictimai həyatımda heç zaman ədalətsiz iş tutmamışam.

Müsavat dövründə Ərəş mahalının bəylərbəyi olan Əşrəf bəyi 1924-cü ilə qədər heç nədə günahlandıra bilməyiblər. Şura hökuməti çalışıb ki, xaricə mühacirətə gedən cümhuriyyət liderlərini təxribatla öldürməkdə, onlar haqqında donoslar toplamaqla Əşrəf bəyin nüfuzundan istifadə etsin. Lakin bunun heç biri alınmamışdır. Görünür, bəylik nüfuzuna, qürur və şəxsiyyətinə belə alçaq hərəkətləri sığışdırmayan Əşrəf bəy şəninə ləkə gətirə biləcək bütün təkliflərdən min bir bəhanə ilə imtina edib.

«Şəki banditizm üsyanı»ndan (Sovetlər tarixinə üsyanın adı belə düşüb - Ş.N.) bir az əvvəl Əşrəf bəyi həbs etdilər: yenə də bütün dindi-

rilmələrdə, sorğu-suallarda «1918-ci ildə türklərlə birləşib dinc erməni əhalisini qırmısınız» - deyiblər. Buna bənzər hadisə, doğrudan da, olmuşdu. Özü də bir dəfə yox, bir neçə dəfə Əsgəranda, Göyçay, Müsüslü və Bərgüşad stansiyalarında o, dostu Nuru Paşa ilə birgə daşnak dəstələrini darmadağın etmişdi. Əşrəf bəy də dindirilmələrdə bu «günahını» boynuna alır və üstəlik də əlavə edir ki, mən öz torpağımı yağılardan qorumuşam. Bəs bu «günahlarını» bilə-bilə yeni gələn Şura hökuməti onu niyə belə gec - 1929-cu ilin oktyabrında həbs etdi? Səbəbi var. Əsas səbəb budur ki, hökumət orqanları əvvəlcə onun İrana, sonra isə Türkiyəyə getməsinə və beləliklə «əsaslı» ittihamına şərait yaratdılar.

Dindirilmə sənədlərini oxuyanda bütün suallara cavab tapmaq olur. Hər iki ölkəyə o, şəxsən Baş Siyasi İdarənin rəisi Mircəfər Bağırovun dolayısı sərəncamı ilə göndərilmişdir.

Mircəfər Bağırovun Markaryana, Laptinova, Aqrobaya tapşırığından aydın olur ki, bu ölkələrdən qayıdan Əşrəf bəy onların tapşırığını yerinə yetirməmişdir. Tapşırıq isə aydın idi: Əşrəf bəy Qarxunlu İran və Türkiyədəki Müsavat liderlərindən Gepoya donos gətirməli, ya da onlara sui-qəsd etməlidir. Lakin İrandan qayıdan Əşrəf bəy məlumat verir ki, xəstələndim, heç bir fəaliyyət göstərə bilmədim. Türkiyədən qayıdanda isə bəhanə gətirir ki, qorxdum ki, məni tanıyıb öldürərlər.

Gepoçular və şəxsən Bağırov istəyirmiş ki, Əşrəf bəy onlara işləsin, daha doğrusu, casusluq etsin. Lakin Əşrəf bəy Qarxunlunun bəy qüruru, kişi vüqarı, milli təəssübkeşliyi belə satqınlığı qəbul etmir. Onda gepoçular köhnə sandığı açıb pambığı tökməklə məşğul olurlar. Əlbəttə, onun ən böyük «günahını» - 1918-ci ildə guya dinc erməni əhalisini qırması faktı ilə yanaşı, əlavə köməkçi materiallar da toplayırlar. Guya 63 yaşlı ağsaqqal Əşrəf bəy Qarxunlu Yevlaxdan qatarla keçən Azneftin kassirini və gözətçisini öldürüb, pulları da mənimsəmişdir. Müsavat dövründə bəylərbəyi vəzifəsindən sui-istifadə edərək rəiyyəti döymüş, onların haqqını vaxtında verməmişdir...

1929-cu il noyabrın 20-də Ağdamdan məxfi şöbənin rəis müavini Markaryan və idarə rəisinin köməkçisi K.Laptinov Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin Şərq şöbəsinin rəisinə göndərdikləri, tamamilə məxfi və təcili məktubundan açıq-aydın hiss olunur ki, onlar Əşrəf bəyin xalq arasındakı nüfuzundan bərk qorxuya düşüblər. Məktubda yazılır:

«Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin Qarabağ Dairə şöbəsi məlumat verir ki, Şirvan dairəsinin Qarxun kənd sakini Əşrəf bəy Tağıyev Müsavat vaxtı Yevlaxda böyük nüfuza malik idi. O, Müsavat parlamentinin üzvü olmasından istifadə edərək adamlara hədə-qorxu gəlmiş, onlardan pul qoparmışdır.

1920-ci ildə Azərbaycan sovetləşəndən sonra Qarabağ üsyanının iştirakçısı kimi İrana mühacirətə getmiş, oradan 1922-ci ildə qayıdıb açıq-aşkar gəzmişdir. Nəticədə, Əşrəf bəy Tağıyev Şura hökuməti əleyhinə təbliğat apardığına görə 1924-cü ildə yenidən həbs edilmişdir.

Əşrəf bəy Tağıyevin əks-inqilabi fəaliyyəti Şirvan dairəsi ərazisində olduğuna görə faktiki məlumatları da ala bilərsiniz».

Həmin il, həmin tarixdə Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin sədr müavini Aqrobanın və şərq şöbəsinin rəis müavini Borşovun imzası ilə təcili və tamamilə məxfi məktub Şəki-Zaqatala Baş Siyasi İdarənin dairə rəisi Müzəffərovun ünvanına göndərilmişdir:

«Sizin göndərdiyiniz Əşrəf bəy Tağıyev bizim tərəfimizdən həbs olunmuşdur. Sizin şəxsi cavabdehliyinizlə onun haqqında təcili köməkçi materiallar toplamağa başlayın. Bu şərtlə materiallar elə əsaslandırılmalıdır ki, Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsi onu respublikadan kənara sürgün edə bilsin. Onun antisovet ünsürlərlə və cinayətkarlarla əlaqələrinə daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Çalışın Əşrəf bəyin Şəki-Zaqatala üsyanın başçısı olması təsdiq olunsun.

Bizim tələb etdiyimiz material ən geci üç həftə ərzində çatdırılmalıdır».

BİRİNCİ İSTİNTAQ

«İnsanı öz millətinə məhəbbət bəsləmək üstündə günahlandırmaq olmaz.»

MƏHƏMMƏD Peyğəmbər (s.a.s.),
(530-632) - İslamın banisi və siyasi xadim

Qabaqda gedən əsgər ayaq saxladı. Geri qanrılıb arxadakına şəhadət barmağı ilə qapının üstündə yazılmış 58 rəqəmini göstərdi. Dayanıb nəzarətçini gözlədilər. Yaxındakı kameradan deyinə-deyinə çıxan sərt sifətli, caydaq nəzarətçi topa açarları cingiltilədib arasından asanlıqla birini tapıb qapıya saldı. Tükürpərdici səslə cırıldayan dəmir qapını geri

itələdi. Əşrəf bəyin qabağındakı bolşevik əsgəri bir addım sağa çəkilib kinayə ilə rusca dedi:

- Bəy, buyur sarayına...

Nəzarətçi iri sümüklü əllərini açdı:

- Elə bu? Mən də elə bildim, üç nəfər olacaq, - dedi.

Dilli-dilavər əsgər onu cavabsız qoymadı:

- Bu sənin üçün adi «quşcuğaz» deyil, ha... Bu, bir orduya bərabər Əşrəf bəy Qarxunludur. İndi Şəki üsyanının qarşısı alınacaq...

Nəm qoxuyan kamerada üç dəmir stul vardı. Əşrəf bəyə elə gəldi ki, onlar divara söykədilib. Əl atıb birini divardan aralayıb oturmaq istədi. Buz kimi armatur stul əlini ağrıtdı, divara elə bərkidilmişdi ki, tərpətmək mümkün deyildi. Qapının arxasında əsgər nəzarətçiyə nəsə deyirdi. Nəfəsliyə qəfil vurulan yumruq onu səksəndirdi. Nəzarətçi ətli sifətini deşiyə soxub kobud səslə:

- Bəy, təcili nə sözün olsa üç dəfə qapını taqqıldadarsan, qulluğunda hazır olarıq. Çalışarıq darıxmayasan, - deyib, nəfəsliyi bağladı.

Ayaq səsləri uzaqlaşıb eşidilməz oldu. Səs-səmir tamam kəsildi. «Qu» desən qulaq tutulardı. Kameranın tar qaranlığında Əşrəf bəy əllərini övkələdi. Divarların nəmi onu təpədən dırnağa kimi üşütdü. Nazik köynəkdə kürəyi soyuqdan göynəyirdi. Dərindən nəfəs alıb oturdu, armatur stul buz kimi idi. İndi hiss elədi ki, ağır havadan nəmdən çox miz iyi gəlir. Könül bulandıran pis qoxudan onu öyümək tutdu. Sağ əlilə sinəsini övkələdi. Alatoranda qarşıdakı divarı zorla görə bilirdi.

O, bəxtinin gətirəcəyinə həmişə inanmışdı. İlk gəncliyindən bütün işləri uğurlu olmuşdu. Xüsusilə bolşeviklər gələnə qədər uğursuzluğun nə olduğunu bilməmişdi. Qırmızılar onu beş ildə iki dəfə həbs edib, bir dəlil-sübut olmadığına görə buraxmışdılar. Özü demişkən, Şura vaxtı tale iki dəfə üzünə gülmüşdü.

Bu da üçüncüsü... Bayaqkı dindirilmələrdən hiss edirdi ki, bu xına daha o xınadan deyil. İndi nədən qaçsa da, «qolçomaq» adından qaça bilməyəcəkdi. Keçmiş bəylərin, ağaların hamısı həbsxanalarda və Sibirdədir. «Şura hökuməti var - dövlətimizi aldı bəs olmadı, indi də canımızı alır» - deyə, düşündü.

Uzanıb dincəlməyin həsrətində idi. Dünəndən başlayan sorğu suallarda ayaq üstə durmaq və əyləşmək onu əldən salmışdı. Beli ağrıyırdı, canında qocalara xas küt sızıltı və üzücü ağrılar vardı. Əllərini dizinə

qoydu, başını aşağı salıb fikrə getdi. Bağırovun müavini Aqrobanın gözünü bic-bic qıyıb verdiyi ikibaşlı sorğu-sualını unuda bilmirdi...

Baş Siyasi İdarənin sədr müavini Aqroba:

- Haqq-hesaba çəksək, bu üçüncü dəfədir, Əşrəf bəy, - dedi. - Kişi kimi bizim yolun yolçusu olmaq istəmirsən ki?

- Nə olar. Ət yeyən quş dimdiyindən bəllidir. Axır ki, sənin də ideyan əməllərində özünü bürüzə verdi. O birilərini keçdik, fikirləşdi ki, bəlkə kollektivləşmədə bizə kömək elədin. Sən isə əksinə, bütün Şəki-Şirvanı bir şüarla ayağa qaldırdın: «Kim kolxoza yazılsa, deməli, Azərbaycanın düşmənidir!». Bu da bəs eləmədi. Quldur və banditləri yığıb Şura hakimiyyətinə qarşı açıq çıxışlara və Şəkidə silahlı üsyana hazırladın.

Əşrəf bəy:

- Sizin xəbəriniz varmı şuraların vəzifəli adamları yerlərdə camaatı necə incidirlər? Qapı-qapı düşüb deyirlər ki, kolxozda arvadlar ictimailəşdiriləcək. Kolxozçuların hamısı 60 metrlik yorğan altında yatacaq...

Aqroba:

- Bəs, sən nə bilirdin, bəy? Ağzında kollektivləşmə deyirsən. Getdi o günlər ki, tək yeyib, tək də gəzirdin. Bu sənin üçün oyuncaq Müsavat hökuməti deyil. Bu hökumətdə, bu quruluşda hamı bir qabdan yeyəcək, bir yorğan-döşəkdə də yatacaq.

Əşrəf bəy:

- Sizin yuxarı dairədə, yəni hökumət işçilərində də belə olacaq?

Aqroba:

- Qanun aliliyi, icrası yuxarıdan yox, həmişə aşağıdan başlayır. Əvvəl o qara camaatın üstündə tətbiq olunur. Nəticəsi yaxşı olarsa, rəhbər yoldaşlar da öz ailəsində onu həyata keçirirlər. Sən, axı, bunları bilməlisən. Nikolay vaxtı, Müsavatda da bəylərbəyi olmusan.

Əşrəf bəy:

- Düzü, mən yaxşı başa düşürəm ki, ixtiyarım da yoxdur ki, sizə sual verməyə. Məhkəmə dililə desək, müttəhim mənəm bu saat. İcazənizlə yoldaş Aqroba, bir məsələni də soruşmaq istərdim.

Aqroba:

- Buyur, Əşrəf bəy, bilirsən ki, kimə görə sənlə belə yumşaq davranırıq (O, başının üstündə divara vurulmuş iki portretdən birini göstərdi - Dzerjinski yox, Mircəfər Bağırovu).

Əşrəf bəy:

- Bəs, din xadimlərinin, molla və axundların günahı nədir, hamısını ucdantutma sürgün edirlər. Kimin evindən ərəb, fars əlifbasında kitab çıxırsa yandırırlar. Allahsız, axundsuz da ölkə olar? Yaxşı, var-dövlət dediniz hamısını hökumətə könüllü verdik. İndi bəyləri, ağaları qolçomaq ləkəsilə dəstə-dəstə Solovetsk adalarına, Sibirə niyə göndərirsiniz? Axı, bu günahdır - ağzı Quranlı adamı dörd divar arasında çürütmək.

Baş Şabalıd kəndinin ən nüfuzlu Şeyxzadə nəslinin din xadimləri Molla Sadəddin və Molla Məhəmməd nə vaxtdandır Şəki türməsində niyə çürüyürlər? Soruşmaq olarmı?

Aqroba:

- Ona görə ki, o din xadimləri də Sovet hökumətinin düşmənidirlər. Bunu Stalin yoldaş əmr edib. Sənin və qolçomaq dostlarının başqa cür düşünməyə haqqı yoxdur. Stalin yoldaş deyib ki, düşmənlərin, yəni bəylərin və din xadimlərinin hamısı ucdantutma məhv edilməli, ortabablar isə Sibirə sürgün olunmalıdır. Məsələn, sənin kimi nüfuzlu adamı ən azı belə cəza gözləyir.

1922-ci ildə və 1924-cü illərdə səni göndərsəydik, bu gün belə fikirləşməzdin. Amma yoldaş Bağırov vaxtilə kəsdiyi duz-çörəyə görə sənə etibar edirdi. Daha doğrusu, qıymırdı. Sən isə neylədin? Şura hökuməti sənə tərəf getdikcə, sən də ondan qaçdın. İndi bizdə məlumat var ki, təkcə «Şəki banditizm üsyanı» yox, sənin həm də Şəmkirdəki Bitdili antisovet fitnəkarlıq pirində də fəaliyyətin var.

Əşrəf bəy:

- Doqquz ildən çoxdur Şəkidə yaşayıram. Həyat yoldaşım Maral xanım da oralıdır. Amma 1917-ci ildən sonra bir dəfə də Şəmkirə yolum düşməyib. Sizə yalan məlumat veriblər.

Aqroba:

- Sənin şəxsən orada olmamağına inanıram. Amma qolçomaq ideyanız ki, gedib çıxıb, Şəmkirə, Bitdiliyə... Mən çox yaxşı bilirəm ki, sənin başındakı ideya, əlindəki silahdan güclüdür. Mən onu da bilirəm ki, havayı yerdən 1918-ci ildə səni Azərbaycan parlamentinə üzv seçməyiblər. Azərbaycanda yüzlərlə bəy, ağa vardı, amma türk generalı Nuru Paşa kimin qonağı oldu? Ərəş mahalının bəylərbəyisi Əşrəf bəy Qarxunlunun. Nə isə... Əşrəf bəy onu da bil ki, ellər atası Stalin yoldaş deyib ki, sosializm ellikcə olmalıdır. Olacaq da. Sosializm SSRİ-də bütün cəbhə boyu hücuma keçməlidir. Keçir də...

Əşrəf bəy:

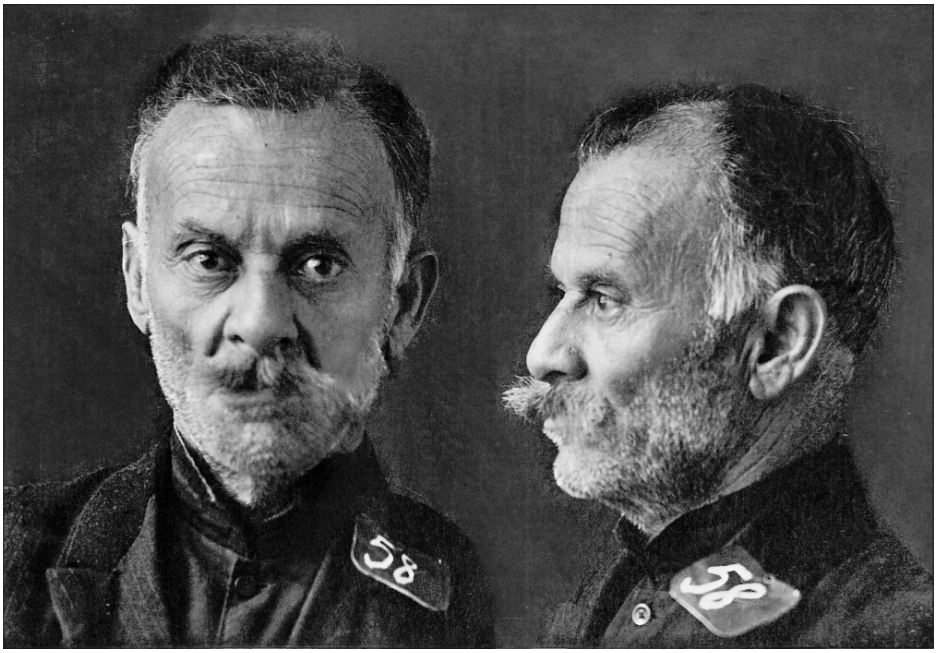

Qarxunlu Əşrəf bəy Tağıyev həbsxanada,
1930-cu ilin mart ayı

- Baxır necə hücumdur. Ev quşlarına, qab-qacağa və yataq ləvazimatına vergi qoyulur. Qapısında üç qoyunu, iki inəyi olanlar qolçomaq adlanıb səsdən və seçki hüququndan məhrum olunur. Antisovet ünsür ləkəsilə işsiz-gücsüz qalır. Günlərlə tarlada işləyən rəiyyət ilin sonuna kimi ac-yalavacdır, kor qəpik də ala bilmir. Bütün cəbhə boyu hücuma keçən sosializm xalqın qarşısında ədalətsiz tələblər qoymur ki?

Aqroba:

- Narahat olma, Əşrəf bəy, sənin kimi qolçomaq ünsürlərinin axırına çıxandan sonra hər şeyi düzəldəcəyik. Onda biz nəinki sosializmdə, hətta kommunizmdə də yaşayacağıq. Yaxşı yadıma düşdü. Bayaq deyirdiniz ki, 1917-ci ildən sonra Şəmkirdə olmamışam. Xeyir ola, o vaxt Şəmkirə getməkdə?

- Mənim bircə qız balam Ceyhun xanım şəmkirli Ağalar bəy Zülfüqarovun həyat yoldaşıdır. Tiflisdən qayıdanda onlara qonaq düşdük.

Aqroba:

- Görürsən, burada da yalan deyirsən. Sən o vaxt Ərəş mahalından süvari dəstə yığıb Şəmkirə getmisən. Türk cəbhəsindən qayıdan bolşevik əhvali-ruhiyyəli rus əsgərlərini Dəllər stansiyası ilə Şəmkir arasında tərk-silah etmisiniz. Nə az, nə çox iki mindən artıq bolşevik rus əs-

gər və zabitini qırmısınız. Dostların Xəlil bəy Xasməmmədov, Aslan bəy Səfikurdski, Adil xan Ziyadxanov və başqaları ilə. Yalandır, doğru? Hə, indi xatırladım. Bu hadisə 1917-ci ildə yox, 1918-ci ilin yanvarında olub.

Əşrəf bəy:

- O vaxt bizim bircə məqsədimiz vardı: Azərbaycanı istilaçılardan xilas edib, təmizləmək! Vəssalam!

Aqroba:

- Kim idi sənin dediyin istilaçılar?

Əşrəf bəy:

- Erməni-daşnak qoşunları, sentrokaspi oyuncaq hökuməti, esserlər, bolşeviklər və nə bilim daha kimlər... Amma elə olmadı. Biz bu saydıqlarımızdan xilas olduq. 1920-ci ilin aprelində isə bir damla suda batdıq. O da çoxusu öz günahımızdan oldu.

Aqroba:

- O günah hansıdır, Əşrəf bəy?

Əşrəf bəy:

- Günah odur ki, bizim bəzi nadanlar, qoy, elə satqın da deyim, Dərbəndə və Vladiqafqaza gedib kiminsə qabağına düşdülər.

Aqroba:

- Yəni bolşevikləri Azərbaycana gətirdilər, eləmi?

Əşrəf bəy:

- Bəli, bu bir tarixi həqiqətdir.

Aqroba:

- Demək hələ 20-ci ildə sən bolşeviklərin gəlməsindən narazı qalmısan, yəni istəməmisən ki, onlar Azərbaycana gəlsinlər.

Əşrəf bəy:

- Söhbət tək mənim istəyimcə deyildi. Xalq, millət onların gəlişini istəmirdi. Yaxşı, bolşeviklər gəldi. Xalqı, daha doğrusu, ziyalıları, başbilənləri niyə qırdı, ordumuzu niyə məhv etdi? Mülklərimizi niyə dağıtdı? Bağlarımızda bar ağacını kəsirlər ki, bəy əkib, onun barı, bəhəri lazım deyil. Acığınız gəlməsin, inciməyin bu nə məntiqə sığır, nə də Allah bunu qəbul etməz. Camaatın məscidlərə hədiyyə elədiyi minlərlə xalı-xalça müsadirə edilir. Onları kimlərsə yığışdırıb öz malı eləyir. Allahın müqəddəs evi, xalqın inam yeri məscidlər bağlanır. İstanbulda, Bağdadda, Qahirədə təhsil alan üləmalar, oruc tutanlar, namaz qılanlar «Sovet hakimiyyətinin düşməni» kimi həbs edilir. Bunların hamısı xalq arasında güclü narazılıq yaradır. Xalqın partiyaya, Şura hökumətinə

inamını öldürür. Ona görə də nə rəiyyət, nə də kəndli kolxoza girmək istəmir.

Aqroba:

- Yaxşı, sən şəxsən kolxozu, kollektivləşməni niyə istəmirsən?

Əşrəf bəy:

- Unutmuşam, deyəsən, haradasa oxumuşam, yoxsa eşitmişəm. Deyir, "vay o gündən ki, çəkməçi şəkərçörəyi bişirə, şəkərçörəyi bişirən də çəkmə tikə". Sözümün canı budur ki, kolxozlara təyin etdiyiniz rəhbərlərin əksəriyyəti çəkmətikəndir. Gözünü yumub qılıncını hərləyir, babam mənə kor deyib, gələnə-gedənə vur deyib, misalı ilə işləyirlər. Nə söz qandırmaq olur, nə də ağsaqqalı eşidirlər. Elə durub-oturub deyir: «Stalin yoldaş belə əmr edib, kitabında belə yazıb». «Axı, bu kolxoz başçısının heç oxumaq, yazmaq qabiliyyəti yoxdur, qolunu da çəkə bilmir. Sual olunur harada, necə oxudu o Stalin yoldaşın məqaləsini, ya da kitabını. Bax, budur, yoldaş Aqroba, bəlanın böyüyü. Belə olan vaxt siz istərdinizmi?

Bizim Şirvanda deyirlər ki, bağ var tumana salarlar, bağ da var meyvəsini yeyərlər. Bu mənada sizin bolşevik bağını nə tumana salmaq olur, nə də meyvəsi yeyilir.

Aqroba:

- Burda, yerli təşkilatlardan bizə göndərilən bəzi sənədlərdə göstərilir ki, sən bəylərbəyi olanda rəiyyəti döymüsən, incitmisən. Olub elə bir şey?

Əşrəf bəy:

- İcazənizlə, sizə qısaca bir əhvalat danışım: Söyüd kölgəsində qəlyanını tüstülədən müdrik bir Hacı at üstündə yoldan ötən çobanın salamını aldıqdan sonra:

- Oğlum, atını bir əylə görüm, - dedi.

Çoban:

- Buyur, Hacı əmi! - dedi, - eşidirəm.

- Oğlum, deynən Hacı əmi, əgər mən erkəyi yemişəmsə, bu söyüd məscid olub, mənə qənim olsun!

Hazırcavab çoban:

- And içmərəm, Hacı əmi.

Hacı xoş təbəssümlə:

- Get oğlum, dedi, - halal xoşun olsun.

İndi açıq deməliyəm, siz deyən söymək, döymək olub. Ancaq kimi? Əsgərlikdən qaçanı, oğurluq eləyəni, müxənnətlik edib başqasının arva-

dına sataşanları, yəqin ki, döymüşəm də, söymüşəm də. Bəylərbəyi olanda, heç kəsə qul, ya da vəziyyət gözü ilə baxmamışam. Hirslənəndə balalarım gözümün önündə durub. Fikirləşmişəm ki, nə pislik eləsəm, o da övladımın qabağına çıxar.

Aqroba:

- Yaxşı, 1918-ci ilin yayında türklər Azərbaycana gələndə, sən Ərəş alayı təşkil edib general Nuru Paşaya qoşulmusan və «dinc erməni» əhalisini qırmısınız. Bu, doğrudurmu?

Əşrəf bəy:

- Bəli, mən daşnak qurğusuna düşmüşləri zərərsizləşdirməyə bilməzdim.

Aqroba:

- Niyə?

Əşrəf bəy:

- Sizdən soruşuram, əgər Volqaboyunda yaşayan almanlar silahlanıb Rusiyadakı rusları qırarlarsa, siz ruslar onda neylərdiniz?

Aqroba:

- Şübhəsiz ki, almanlara qarşı vuruşar və onları Rusiyadan qovub çıxarardıq.

Əşrəf bəy:

- Mən də 1918-ci ildə türk-azərbaycanlı kimi torpağımıza sahib çıxmaq istəyən daşnak ermənilərə qarşı vuruşmuşam. Əgər Göyçayda, İsmayıllıda və Qarabağda yaşayan ermənilər xalqıma silah qaldırırsa, əlimi əlimin üstünə qoyub oturmayacaqdım ki?

Onlar - daşnaklar bizə öz içimizdən, daha doğrusu, arxadan zərbə vurdular. Biz də geriyə dönüb, onlarla üzbəüz vuruşduq. Unutmaq lazım deyil ki, ölkəmizdə erməni-müsəlman davası gedirdi. Əgər Azərbaycanda müharibə gedirsə, onun oğlu nə etməlidir? Vuruşmalıdır, vəssalam! Mən də vuruşmuşam...

Aqroba qabağa əyilib özünü Əşrəf bəyə canıyanan adam kimi göstərdi. Açıq bildirmək istəyirdi ki, sən Mircəfərlə vaxtilə çörək kəsdiyinə görə bunların hələlik üstünü çox vurmuruq. Yoxsa dəyənəklə boynuna qoyardıq.

Sonra kresloya yayxanıb yorğun-yorğun əsnədi:

- Gəl, söhbəti uzatmayaq, yoxsa çox sirlər çözələnib açılar. - Mühafizəçi, apar bu kişini, - deyib əlilə qapını göstərdi.

HƏBSXANA, İKİNCİ İSTİNTAQ

Möhnətindən daim halım pərişandır, fələk!
Dəmbədəm aləm ləbindən içdiyim qandır, fələk!
Bu nə sevdadır edirsən, ona kim razı olub?
Verdiyin dərdü-bəladır, aldığın candır, fələk!

Kazım ağa Salik ŞIXLİNSKİ
(1781-1842)

Əşrəf bəy bütün gecəni oturduğu yerdə mürgülədi. Bu dar kamerada başqa cür mümkün də deyildi. Nəm divarlar ilk anlarda onun canına bərk titrətmə saldı. Bir saatdan çox özünə gələ bilmədi. Özünə toxtaqlıq verdi. Ayağa durdu, başı hərləndi. Suyu daman divarları, qarşısındakı iki armatur stulu, hətta tez-tez deşiklərdən çıxan siçovulları bomboz duman içində görürdü. Onlar bir tindən o birinə qaçır, yaxınlaşıb ayağına sürtünür, tərpəniş hiss edən kimi qaçıb yenidən deşiklərə doluşur, tükürpərdici səslə təzədən civildəşirdilər. Əşrəf bəy onlara baxa-baxa düşünürdü: «Hələ dirikən adamın ayağına dolaşıb, qıçlarına dırmaşan bu siçovullar qorxmurlar. İnsanı ölmüş görsələr, yəqin ki, kef edərlər. Dünyanın işi belədir: hər bir canlı yemək, tox olmaq istəyir. Guya ki, biz insanlar belə deyilik. Dilsiz-ağızsız qoyunun gözü qabağında quzusunu kəsib yeyirik, bir axşam tox olmaq naminə. Görəsən, onda bu düşüncəsiz vəhşiləri niyə qınayırıq?»

Əlini üzünə, boynunun ardına çəkdi. Hər yeri qaşınırdı. Havasızlıqdan, üşərgələndiyi siçovullardan canına vic-vicə düşmüşdü.

İri ala gözlərini geniş açıb əlini qapı tərəfdən sızan dumana bürünmüş nazik işıq selinə tutdu. Heç nə görə bilmədi. Dümağ uzun bığlarını tumarlayıb qaşlarını çatdı. Dişlərini qıcayıb ovcunun içiylə uzanmış, sıx saqqalını övkələdi. Evini, ailəsini fikrindən çıxara bilmirdi: Məmmədəli, görəsən, Türkmənistandan qayıtdımı? Çox güman ki, onu da həbs ediblər. Evi, yəqin ki, axtardılar. Azneftin kassirini və onun mühafizəçisini öldürüb, pulları qarət eləmişəmsə, əlbəttə, evimi axtararlar. Heç soruşmadım kassir arvad olub, ya kişi. Görəsən, bunu kim uydurub çıxartdı? Yəqin ki, Müzəffərovun (Şəkidəki xüsusi şöbənin rəisi - Ş.N.) quramasıdır. O, neyləsin ki, yuxarıdan əmr var, əsaslandırmalıdır, yoxsa yox? Güllələsələr də, assalar da, bu iyrənc iftiranı boynuma almaram. Şura hökumətinin mənə elədiyi zülmlər bəs deyilmiş kimi, indi də üstümə şər atırlar ki, oğurluq eləmişəm. Bir o qalmışdı 63 yaşında Əşrəf bəy oğurluq, quldurluq da eləsin. Bu gülünc böhtanla gora ayaq basmaram...

Uzaqdan kobud tappıltı səsi eşidildi. Başını qapı tərəfdəki divara söykəyib dinlədi. Addım səsləri getdikcə yaxınlaşırdı. Düz qapı bərabərində dayandılar. «Yəqin yeni dustaq gətirirlər», - deyə fikirləşdi. Nəzarətçi dəhrə boyda açarı qapıya salıb güclü qolları ilə onu özünə tərəf çəkdi. Dəhlizdən düşən işıq Əşrəf bəyin gözünü qamaşdırdı. Əlini qaşının üstünə qoyub, yerə baxdı.

- Hə, necəsən Ərəş bülbülü? - deyə nəzarətçi yalançı canıyananlıqla soruşdu. - Dünəndən başımız elə qarışıb ki, səni də unutmuşuq. Günah sənin qolçomaq həmsiniflərindədir. Ay maşallah, bu Azərbaycanda nə qədər qolçomaq, ağa və bəy varmış... Biz yığdıqca elə hey artır, elə bil, analar hər gecə bir qolçomaq doğur. Nə isə... Bu cavan oğlan sənin lə məşğul olacaq. Əşrəf bəy, sənin taleyin bu stul oğlanın əlindədir. Bax, ha, ona hər şeyi olduğu kimi doğru danışmaq lazımdır.

Əşrəf bəy mütənasib qamətini dikəldib şax dayandı. İri mavi gözlərini nəzarətçiyə dikib:

- Narahat olmayın, - dedi, - hələ mənim nəsli-nəcabətimdə yalan danışan olmayıb.

Müstəntiq gülümsünüb:

- Hər halda ağsaqqalla söhbət eləməyə dil taparıq, - deyib, əlindəki qaytansız qovluğu açdı. - Tağıyev Əşrəf bəysiniz, eləmi?

Nəzarətçi Əşrəf bəyi qabaqladı:

- Bəli, bəli, - dedi, - buyurun, qol çəkib məhbusu təhvil alın. Şahidlər də nə vaxt desəniz hazır olacaq.

Uzun dəhliz boyu iki silahlı əsgərin və müstəntiqini müşayiətilə onu apardılar. Yarı yolda müstəntiq ayrılıb harasa getdi. Dəhliz yavaş-yavaş işıqlaşırdı. Burada ara-sıra gedib-gələn də görünürdü. Üçüncü kəsişmənin tinində, yuxarı mərtəbəyə qalxan pilləkənin yanında cavan bir adam papiros çəkə-çəkə üzü bəri baxırdı. Gözünü Əşrəf bəydən çəkməyən qaraşın oğlan yekəxanalıqla çiynini divara söykəmişdi. O, təkəbbürlə:

- Salam, Əşrəf bəy, - dedi.

Əşrəf bəy ayaq saxlayıb diqqətlə ona baxdı, amma tanıya bilmədi. Əsgərlər oğlana heç nə demədilər. Onlardan biri Əşrəf bəyin kürəyinə astadan toxunub:

- Olmaz dayanmaq, marş! - dedi.

Oğlan arxadan uca səslə:

- Mən Vanoyam, - dedi, - qarabağlı Mıkırtıçın oğlu Vanoyam, görüşəcəyik...

Əşrəf bəy öz-özünə:

- Tanıdım, - fikirləşdi. - Atan da bir köpəkoğlu deyildi. Qarabağda yaxşı adam qalmadı, hamısını keçi qiymətinə satdı. Qaçaqlar yaxşı gəbərtdilər, gorbagoru. Bu niyə dayanıb məni gözləyirdi, çox maraqlıdır? Özünü mənə göstərir ki, belə nüfuzlu yerdə işləyirəm.

Əşrəf bəy çiynini qaşımaq bəhanəsilə dönüb geriyə baxdı. Vano görünmürdü.

Onu dəmir qapısına kobud hərflərlə, rus dilində «Yeməkxana» yazılmış otağa gətirdilər. Uzunburun, yorğa yerişli arvad taytaya-taytaya stollardan qabları yığışdırırdı. Əsgərləri görən kimi yaltaq-yaltaq salam verib onlara başdakı stolu göstərdi.

- Tıy izdes, i tıy izdes sadis, - dedi.

Əsgərlər gülümsünüb:

- Siz narahat olmayın, - deyib, qapının yanındakı tənha stola yaxınlaşdılar.

- Mı zdes, a on tam - yəni orda tək dustaq Əşrəf bəy oturacaq, deyib əyləşdilər.

İfritəyə oxşayan mırıx qadının gətirdiyi bir cam sulu xörək və iki nazik dilim çörək qapqara idi. Yuyulmamış ağac qaşığı Əşrəf bəy ətəyiylə silib bir neçə dəfə xörəyin içində gəzdirdi. Tikə-tikə nazik kələm və bir-iki yerkökü qırığından başqa heç nə yox idi. Daxılın dalından ona diqqət kəsilən qadın:

- Qorxma, quşat elə, man özü bişirdi. Vah, - deyib, baş barmağını dikəltdi.

Əşrəf bəy başını qaldırıb, əlini üzünə dayayan qadına ötəri baxdı. Onun əlinin üstündəki eybəcər tüklər Əşrəf bəyi iyrəndirdi. Kameradakı siçovulların bığı, gözünün önündə durdu. İki gündən çox idi dilinə sudan başqa heç nə dəymirdi. Canını dişinə tutub əlini çörəyə uzatdı. İstədi doğramac eləsin. Nəm çörək barmaqlarına yapışdı. Dişləyib şorbadan dalbadal yeməyə başladı: «Bu ifritə də ermənidir, qırılmışın arvadı, kişisi evində ölmür, bu orqanlara daraşıblar».

Yan otaqdan bərk bağırtı səsi gəldi. Döyülən dustaq yalvara-yalvara elə qışqırırdı ki, sanki ətini kəsirdilər. O, var səsilə bağıraraq deyirdi:

- Yox, yox, and olsun ata-babamın ərvahına, o getdikləri müqəddəs Həccə mən onu həmin günü nə görmüşəm, nə də elə söz demişəm. Nə olsun ki, şəkiliyəm, 30 ildir Ağdaşda yaşayıram.

- Demisən əclaf, budur, öz əmin oğludur. Sən də onun üzünə dur, bəlkə, bu da kolxozu dağıdır, keçmiş müsavatçıdır... Hə, nə fikirləşirsən?

Qaşıq da, rütubətli qara çörək də Əşrəf bəyin əlində qalmışdı. Elə bil, boğazı quruyub, nitqi tutuldu. Bir tikə də daha yeyə bilmədi. O biri otaqda isə şallaq, təpik səsləri bir-birinə qarışmışdı.

- Əl çək məndən, öldüm, ay dinsiz oğlu dinsiz...

- Onda bura qol çək...

Tappıltı ilə döşəməyə nəsə dəydi. Elə bil, meşədə nəhəng bir ağac kəsildi. Bayaq «qol çək» deyən səs bağırdı:

- Üstünə su töküb, qaldırın, qələt eləyir, bicin biridir. - Manya, - deyə, daha bərkdən bağırdı. - Bir vedrə su... bu tülkünü oyadaq...

- Hazırdır, gəldim, - deyib tosqun Manya yanındakı dolu vedrəni götürdü. Putluq əndamını titrədə-titrədə, balağına dağılan suyu vecinə almadan yan otağa keçdi. Qayıdıb yerinə oturdu, gözünü qırpmadan başıaşağı dayanan Əşrəf bəyə tamaşa etdi.

Əsgərlərdən biri irişə-irişə soruşdu:

- Çto smotriş, nravitsa starik tebe?

Manya ayağı sürüşkən qadınlar sayağı yaşına yaraşmayan naz-qəmzə ilə:

- Da, xoroş starik, belıy-belıy, çistıy starik, - deyib, şorgözlüklə çiyinlərini qısıb, əllərini övkəldi. Bic-bic gülüb, əndamını yırğaladı.

Əsgər tüfəngin lüləsilə stolu taqqıldadı. Əşrəf bəy ona tərəf baxanda, əlilə işarə elədi ki, ye, çıxaq gedək.

Manya gödək boynunu irəli uzadıb:

San obraşat elama, - dedi, - qoca, quşat elə, gunda bela, burda gunda bela... ola...

Əşrəf bəy «yedim» deyib ayağa durdu.

* * *

Əşrəf bəyi gətirən əsgərlərdən biri ehtiyatla qapını açdı. Müstəntiq əli ilə «gətirin» işarəsi verdi. Əşrəf bəy içəri keçdi. Çox da böyük olmayan masanın sağ və solunda iki stul qoyulmuşdu. O, göstərilən yerdə əyləşdi. Dikəlib stulu bir az qabağa çəkmək istədi. Ciddi görkəm almış müstəntiq:

- Zəhmət çəkməyin, - dedi, - mıxlanıbdır.

Sonra şax-şax kağızda çap olunmuş anketi götürüb, əvvəlcə 22 oktyabr 1929-cu il tarixini qoydu. Nömrə işarəsinin qabağında 58 rəqəmini yazdı. Onunla yanakı ağ yerdə isə «49 saylı kamera» yazıb üzünü Əşrəf bəyə tutdu:

- Hə, ağsaqqal, tanışlığımız var, - dedi, - görüşmüşük. Bir daha xatırladıram ki, mən Baş Siyasi İdarənin Şərq şöbəsinin xüsusi işlər üzrə müvəkkiliyəm. Yəqin, sizə məlumdur ki, dindirilmə vaxtı yalan məlumat verən məhbus və ya saxlanılan şəxs qanunla ciddi cəzalandırılır.

- Bəli, məlumdur, - Əşrəf bəy bikef cavab verdi.

Yeməkxanadakı bağırtı, yalvarış səsləri hələ də beynində, başında uğuldayırdı. O, yaxşı başa düşürdü ki, Bağırova görə ona hörmət edib əl qaldırmırlar. «Yeməkxanadakı teatrı da mənə görə qurmuşdular. Demək istəyirlər ki, bizim dediyimizi eləməsən aqibətin bundan pis olar. Xeyri yoxdur. Öldürsələr də özümə qara yaxan deyiləm».

- İndi keçək əsas məsələyə: adınız, soyadınız və doğulduğunuz yer məlumdur. Danışın, sizi dinləyirəm.

Əşrəf bəy başını qaldırmadan, stolun üstündə şəhadət barmağını gəzdirə-gəzdirə dedi:

- Mənim əhvalatım çox uzundur, 63 ildə başıma o qədər qəzavü-nədər gəlib ki, hansı birini danışım?

- Başlayaq ailə vəziyyətindən.

- Həyat yoldaşım Maral xanımdır, 40 yaşı var, evdar qadındır. Bir oğlum Məhəmmədəli 17 yaşındadır, kənar yerdə işləmir.

- Niyə?

- Ehtiyac olmayıb.

- Necə yəni ehtiyac olmayıb?

- Mənim var-dövlətim vardı, onları idarə edirdi. Birinci arvadımdan isə Knyaz adlı 35 yaşlı oğlum var. O da kənar yerdə işləməyib, təsərrüfatla məşğul olub. Milliyyətimi də ki bilirsiniz, türkəm.

- 1919-cu ildə harada, nə iş görübsünüz?

- Həmin ili Ərəş mahalının bəylərbəyi olmuşam. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətində parlament üzvü və «Əhrar» kəndli partiyasının təşkilatçılarından biri idim. 1920-ci ildə isə Türkiyənin Konstantinopol şəhərinə getmişəm. 1923-cü ildə oradan qayıtmışam. Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası bir neçə gün həbsdə saxlayıb, ömrüm boyu məhkum olunmamışam. Hazırda heç bir partiyanın üzvü deyiləm. Ağdaşda və Şəkidə yaşayıram. Doğma kəndim Yuxarı Qarxunda da mülküm var. Onu Şura hökuməti alıb.

- Əşrəf bəy, sizi Azneftin kassirini və mühafizəçisini öldürməkdə və pulu oğurlamaqda da günahlandırırlar. Bunun üçün də cinayət işi açılıb.

- Əvvəla, mən quldur deyiləm. İkincisi də, 63 yaşında ağsaqqal, sizcə, belə bir işin öhdəsindən gələ bilərdimi? Əlbəttə, yox. Sizə bəri baş-

dan deyim ki, mənə aid edilən bu iftiranı tamamilə inkar edirəm. Şəxsən mən belə bir cinayəti eləməmişəm, nə də belə məsələ haqqında eşitməmişəm. Dünən yoldaş Aqroba da bu barədə mənimlə sorğu-sual apardı. Düzü, o qədər əsəbi idim ki, unutdum, soruşam, kassir arvad idi, yoxsa kişi...

- Sizin üçün maraqlıdırsa, deyim, kişi imişlər. Onlar Tiflisdən qayıdırmışlar. Tiflis-Bakı qatarında onları Yevlaxda öldürüb, pulları da aparıblar.

- Onların dediyi vaxtda, sentyabrın 25-də mən Yevlaxda yox, Şəkidə olmuşam, xəstə yatırdım. Ədilxan İlisuyskinin evində müalicə olunurdum. Şəkidəki xüsusi şöbənin rəisi Müzəffərov təcili məni yanına çağırdı. O, məndən Şəki və Ərəşdəki antisovet ünsürlər barədə məlumat istədi. Mən heç bir cinayətkar və antisovet ünsür tanımadığımı ona bildirdim. Oktyabrın 5-də Ağdaşdakı evimə gəldim. İki gündən sonra - ayın 7-də Müzəffərov məni yenidən çağırdı və bildirdi ki, həbs olunub Bakıya göndərilirəm.

Müstəntiq iki-üç cümlə də yazıb, diqqətlə Əşrəf bəyin üzünə baxdı.

- Bu dediklərinin hamısını yazdım. Oxumaq və qol çəkmək lazımdır.

Əşrəf bəy arxayınçılıqla:

- Ehtiyac yoxdur, - dedi, - oğul, mən sizə inanıram. Verin, qol çəkim. Onsuz da hiss edirəm ki, bu dəfə torba çox iri tikilib. Mən nə desəm də, neyləsəm də oradan çıxa bilməyəcəm. Görünür, qismət belə imiş...

- Onda axırıncı cümlələri oxuyum, tanış olun və altından qol çəkin. «Azneftin kassirinin, onun mühafizəçisinin öldürülməsi və pulların qarət olunması cinayətindən qətiyyən xəbərim yoxdur. Mən belə cinayəti eləməmişəm. Bu barədə daha heç nə deyə bilmərəm. Mənim dediklərim burada sözbəsöz yazıldığına görə qol çəkirəm».

- Buyurun, - deyib, anketi Əşrəf bəyə verdi. O isə qol çəkmək əvəzinə rus dilində: «Əşrəf Tağıyev» yazdı.

- Bəs, niyə «bəy» sözünü yazmadınız? - müstəntiq ona diqqətlə baxıb, səmimiyyətlə soruşdu.

Əşrəf bəy insanın varlığını titrədən hüznlü bir səslə cavab verdi:

- Qoydunuz ki... Bəylik də, kişilik də getdi, bir də qayıtmaz.

Əşrəf bəyin kədərli danışığı gənc müstəntiqə ağır təsir etmişdi. O, matı-mutu qurumuş halda müsahibinə baxdı. Dərindən köks ötürüb elə bil yuxudan ayıldı. Stolun üstündəki kağız və sənədləri qovluğa yığışdırıb, üzünü qapıya tutub:

-Konvoy, - deyə çağırdı.

Hər iki əsgər eyni vaxtda qapıda göründü. Əşrəf bəy ayağa durub onlarla getdi.

* * *

Aradan düz 2 ay keçdi. Onu heç kəs dindirib, sorğu-suala tutmadı. Dekabrın 9-da həmin cavan müstəntiq tamam ayrı siyasi suallarla gəldi. Müstəntiq bu dəfə sərt və zəhmli davranmaq istəyirdi. Ancaq onun nə xarici görkəminə, nə də davranışına qəddarlıq, qansızlıq yaraşmırdı. Əşrəf bəy də bunu hiss eləmişdi. Onun bu humanistliyini duyduqca düşünürdü, necə olub ki, belə bir pak cavan nadürüst təşkilatda işləyir.

Bu dəfə iri çap şrifti ilə yazılmış protokol sözünün altına tarix qoydu: «9 dekabr 1929-cu il». Altındakı sətirdə isə «A.Ələkbərov», sonra boynunu azca sol çiyni üstə əyib, səhifənin yarısına iri hərflərlə: «Ə.Tağıyevlə sorğu-sualın davamı» sözlərini yazdı.

Əşrəf bəy rus dilində kifayət qədər bildiyinə görə aralıdan da olsa bunların hamısını oxuya bilirdi. Müstəntiq bunları hiss edir, amma heç nə demirdi. Görünür, dili bir, dini bir dindaşına, kim bilir, bəlkə də, nurani ağsaqqala rəhmi gəlirdi, hörməti vardı.

Sual: Sən Gəncə dairəsinin antisovet ünsürü olan keçmiş müsavatçılardan kimi tanıyırsan? Şəxsən sənin onlarla əlaqən varmı? Onların adını, soyadını bir-bir deyin.

Cavab: Mənim tanındığım bunlardır: Səfikürdski qardaşları. Onlardan Aslan bəy Müsavat Parlamentinin üzvü idi. Gəncədə yaşayırdı. Quşbaz oğlu Hacı Goranboy-Əhmədli kəndinin dövlətlisi, hazırda Şamaxıya sürgün olunub. Aslan bəy Mustafayev Gəncə bankının direktoru idi, indi bilmirəm haradadır. Müsavatçı Məşədi Əli Rəfiyevi tanıyırdım, o, Gəncədə yaşayırdı. Hazırda Türkiyənin Konstantinopol şəhərində yaşayır. Müsavat vaxtı Sərkər Səməd «Əhrar» partiyasının üzvü idi. İndi Gəncədə yaşayır. Lal Hacı Müsavat vaxtı dükanları vardı, o da indi Gəncədə yaşayır. Hacı Əli Müsavat vaxtı «Əhrar» partiyasında idi, hazırda öz evindədir. Aslan Qarasuçlinski tanıyırdım. Çar Nikolayın zamanında igidliyi və vurub-tutmağı ilə ad-san qazanmışdı. Müsavat vaxtı öz qohumlarını başına toplayıb çalıb-çapmaqla məşğul idi. Ona görə də «Qoçu» ləqəbi ilə tanınırdı. Səhv etmirəmsə, heç bir partiyanın üzvü deyildi. Hazırda öz kəndində yaşayır. Sərxoş Məşədi Məmməd Ələkbərovu tanıyırdım. Onun Müsavat vaxtı Bakıda və Gəncədə parça mağazaları vardı. Hansı partiyaya məxsus olması barədə mənə heç nə məlum deyil. Mühəndis Abuzər bəy Gəncəli Müsavat Parlamentinin

üzvü idi, səhv etmirəmsə, 1920-ci ildə vəfat etdi. Daxili işlər naziri və Müsavat Parlamentinin üzvü Xəlil bəy Xasməmmədov hazırda Konstantinopoldadır. Gəncədə podratla ev işi görən Böyük bəy Ağabəyov - 1920-ci ildə Konstantinopola getdi. Müsavat Parlamentinin üzvü Ələkbər (Bağmanlı) keçmişdə pristav olub. Səhv etmirəmsə, onun da Müsavat vaxtı yüksək vəzifəsi vardı. Adını saydıqlarımın hamısı ilə tanışlığım vardı. Türkiyəyə gedəndən sonra onlarla heç bir əlaqəm olmayıb.

Ağdaş qəzasından isə «İttihad-İslam» partiyasına rəğbəti olanları tanıyıram: Abuzər bəy Məlikov, Yusif bəy Məlikov, amma İbad Əbdüləziz oğlunun hansı partiyaya mənsub olduğunu bilmirəm. Mənim qardaşlarım Bəxşəli Tağıyev və Cavad Tağıyev heç bir partiyaya mənsub olmayıblar. İndi də heç bir partiyanın üzvü deyillər.

Qarabağ qəzasının Qaraqoyunlu kəndindən Qurbanəli Hacıyev və Cavanşir qəzasının Alpout kəndindən İsfəndiyar Hacıyevlə yaxın dostluğum vardı, onları çoxdan tanıyırdım. Söhbətlərimizdə onlar həmişə deyirdilər ki, «İttihad» partiyasına hüsnü-rəğbətimiz var. Amma onları sənədlə bu partiyanın üzvü olub-olmadıqları mənə məlum deyil. 3-4 il əvvəl İsfəndiyar Hacıyev qaçıb İrana getdi. Deyəsən, yenə də orada yaşayır.

Sual: Azərbaycan Sovet Hökuməti qurulduqdan sonra sən Qarabağda nəylə məşğul idin? Sizi kim məcbur elədi, oraya getdiniz, oradakı müsavatçılardan kimləri tanıyırsınız? Niyə məhz Qarabağdan İrana getdiniz?

Cavab: 1923-cü ildə yoldaş Mircəfər Bağırov məni Qarabağa göndərdi ki, oradakı antisovet ünsürlər barədə material toplayım. Mən cəmisi 3 gün orada qaldım, heç bir şey araşdıra bilmədim. 1920-ci il Qarabağ üsyanından 4 ay sonra Türkiyəyə getdim. Şəfi Əfəndiyevlə aramızda yaranmış güclü intriqadan və şəxsi haqq-hesabdan ehtiyat eləmişəm. Qorxdum ki, məni şərə salıb həbs etsinlər. Bu barədə bütün Ağdaş camaatı bilir.

Qarabağda mən «İttihad»çılardan və müsavatçılardan bunları tanıyıram: Məlikyeganov, mühəndis Sultanov da müsavatçı idi, Behbudxan Cavanşirov «İttihad»çı, Vəzirov «İttihad»çı və parlament üzvü, müsavatçı və parlament üzvü Axundov və «İttihad»çı Qarabəy Ağdamski, Parlamentin üzvü və Qarabağ üsyanının iştirakçısı Qurbanəli Hacıyev, İsfəndiyar Hacıyev. Qalanlarını tanımıram və özüm də heç bir silahlı üsyanda iştirak eləməmişəm.

1924-cü ildə İrandan qayıdanda məni yenidən həbs etdilər. Guya ki, mən İranda mühacirətdə olanlarla məktublaşıram. 3 aydan sonra Zaqafqaziya Fövqəladə Komissiyası məni həbsdən azad etdi.

1923-cü ildə Qarabağın Qaraqoyunlu kəndindəki Suvurulan adlı yerdə İsfəndiyar Hacıyevlə görüşdüm. Ordakı söhbətdə Məmməd Həsənxanov, müsavatçı Məşədi İsgəndər və Türkiyədən yenicə qayıtmış Axundov da iştirak edirdi. Axundov nəql elədi ki, Türkiyədə Xosrov bəy Sultanovla görüşdüm, bizim işimiz yaxşı olacaq. Hansı tərəfdən, nə mənada, bunu heç kəs soruşmadı. Mən bu barədə 1924-cü ildə həbs olunanda Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasında yoldaş Volkova demişəm.

Sual: Siz vətəndaş Molla İsmayıl Mir Həsən oğlu Əfəndiyevi tanıyırsınızmı? Onun şəxsiyyəti barədə nə deyə bilərsiniz? Hazırda nə işlə məşğul olur, haradadır? Sizin onunla əlaqəniz varmı və bundan başqa Qarxun kəndindən hansı şəxsləri tanıyırsınız?

Cavab: Mən Molla İsmayıl Əfəndiyev adlı qarxunlu şəxsi tanımıram. Kimliyi barədə məlumatım yoxdur. Adi və sadə kəndlilərdən başqa Qarxundan elə bir görkəmli adam tanımıram.

Sual: Bəs, siz Molla Mirini, Molla Mahmud Molla Çələbi oğlunu, Musa Hacı İsmayıl oğlunu, Molla Mustafa Şeyxzadəni, polkovnik Bəhram bəyi və Məmmədtağını tanıyırsınızmı?

Cavab: Sizin dediklərinizdən yalnız - Musa Hacı İsmayıl oğlunu, polkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovu tanıyıram. Musa tacirdir, onun atası ilə çoxdan tanışam. Bir neçə dəfə onun dəvəti ilə çayxanada oturub çay içmişik. Amma, onun siyasi baxışları haqqında heç nə bilmirəm. Bu barədə söhbət etməmişik. Müsavat vaxtı mən onun haradasa işləməyini görmədim - nə partiyada, nə də ki xidməti işdə. Qalanlarına gəldikdə isə heç birini tanımıram.

Sual: 1927-ci ildə Qarxundakı evinizdə xaricdən gələn Molla Mirinin iştirakı ilə yığıncaq olub. O, sizə xaricdən hansı xəbərləri gətirmişdi?

Cavab: Qarxundakı evimdə heç bir yığıncaq olmayıb. Mən o kənddə artıq 12 ildir ki, yaşamıram. Amma doğma kəndimə gedib-gələrdim. 1918-ci ildən sonra Qarxuna tək-tək hallarda gələrdim. Çox vaxt mən Şəkidə yaşayırdım. Orda mülküm və fabrikim vardı.

ŞƏR AYAQ TUTAR, AMMA YERİMƏZ

«Budur əvvəlcədən verdiyim qərar,
Vətəndaş deyildir söz uyduranlar!»
Səməd VURĞUN

1920-ci ildə rusca dərc olunan "Kommunist" qəzeti 30 iyun tarixli sayında yazır: "Gəncə. İyunun 28-də Tiflisdən gələn yoldaşlar xəbər verirlər ki, Azərbaycan əks-inqilabçılarının hamısı Tiflisin küçələrində veyillənirlər. Hazırda Rəfiyevlər ailəsinin hamısı, general Cavad bəy Şıxlinski, Teymur bəy Novruzov və bütün Şamxor (indiki Şəmkir - Ş.N.) bəyləri də oradadırlar.

Nəsib bəy Usubbəyov Konstantinopola (İstanbula - Ş.N.) gedib. Tiflisdə belə bir şayiə də gəzir ki, Gəncə üsyanındakı uğursuz təşkilatçılığa görə Fətəli xan Xoyski müsavatçılar tərəfindən qətlə yetirilib. Həm də xəbər verilir ki, Gürcüstanda sovet qoşunları ilə toqquşmada Zaqatala dairəsindəki gürcü əsgərləri onlara güllə atmaqdan imtina ediblər. Ona görə ki, güllələnən zabitlərin yeddi nəfəri gürcü olub".

Qəzetin verdiyi bu qısa xəbər başdan-başa yalan və iftiralarla doludur. Əvvəla, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskini müsavatçılar yox, bolşeviklərin muzdla tutduğu erməni qatili Aram Yevkanyan 1920-ci il iyunun 19-da Tiflisdə arxadan atdığı güllə ilə öldürmüşdü.

Bəs, Nəsib bəy Yusifbəylinin Konstantinopola getməyinə necə, inanaqmı? Əlbəttə, yox! Əgər Xoyskini özləri muzdlu qatil vasitəsilə qətlə yetirib, sonra da müsavatçıların üstünə yıxırlarsa, demək, Nəsib bəyin də öldürülməsi bolşevik-daşnak terrorçularının əlilə olmuşdur. 20-ci ildə polkovnik Vasili Vodopyanovun komandirlik etdiyi ikinci korpusun əsgərləri Şəki-Şirvan ərazisində yerləşirdi. Arxiv sənədləri şahidlik verir ki, qırmızı ordunun əsgərləri zərrəcə şübhələndikləri azərbaycanlıları yerindəcə güllələmişlər.

Aşıq Molla Cümə üç yoldaşı ilə çiynində sazı Dağıstan tərəfdən toydan kəndi Aşağı Layisqiyə qayıdırmış. Şin çayının kənarındakı Kilsə burnu deyilən təpədə dayanıb durbinlə o taya baxan bolşevik-daşnak əsgərləri eniş aşağı gələn aşığın çiynindəki sazı tüfəng biliblər.

Aşıq anasıyam, şairlər kökü,
Gəzirəm dünyada divanə təki,
Mahalım Göynükdür, şəhərim Şəki,
Layisqi kəndinin binasıyam mən.

1920-ci ilin may ayında toydan qayıdan el nəğməkarı Molla Cüməni və dostlarını dalbadal atılan atəşlə qətlə yetiriblər.

Bəs, niyə yetmiş ildən sonra Nəsib bəy Yusifbəylinin ölümünü Qarxunlu Əşrəf bəyin adına yazıblar? Özgələr yox, özümüz yazdıq, faktsız, şahidsiz və sübutsuz. Müsavat dövründə Ərəş mahalının bəylərbəyi, parlament üzvü olan Əşrəf bəyə qara yaxdılar.

Allah insaf versin, bəzi ziyalılarımıza, yaxşı xəbəri yox, pisi, ləkəni yaymaqda məharətlidirlər. Mövsüm Əliyev "Odlar yurdu" qəzetində (№ 22, noyabr 1989-cu il) yazdı ki, Nəsib bəy Yusifbəyli 1920-ci il mayın əvvəllərində Azərbaycanın Kürdəmir qəzasında (heç vaxt Kürdəmir qəza mərkəzi olmayıb - Ş.N.) Yevlaxın Qarxunlu kəndindən olan guya "quldur Əşrəfin" (bərəkallah, yüz para kəndin bəylərbəyinə quldur adı verən ziyalıya!) yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Bundan sonra həmin səhvin bir-birinin dalınca uydurulmuş təkrarı, təhrifi başlandı. Kimlər təkrar etmədilər. M.Əliyevin bu uydurmasını? Ağsaqqal yazıçı Manaf Süleymanov, Hafiz Sadıq, Nəsib bəy Yusifbəylidən yazan və televiziya verilişində çıxış edən akademik Çingiz Cuvarlı və daha bir neçə digər müəllif.

Haqlı deyiblər ki, tədqiqat aparmaq, salnamə yaratmaq iynə ilə gor qazmaq kimi bir şeydir. Bunun üçün gərək günlərini, aylarını və illərini tozlu arxiv sənədlərini oxumaqda keçirəsən. Yalnız kimdənsə, haradansa eşitdiyinə əsaslanıb, tarixi şəxsiyyətlər haqqında fikir söyləyib, əsər yazmaq və bu yolla tarixi təhrif etmək ən azı saxtakarlıq, riyakarlıqdır. Məlum məsələdir ki, tarixi əsər nə bir nəfər üçün, nə də bir tayfa üçün yazılmır. Belə əsər millətin, xalqın əsrdən-əsrə keçən xatirə salnaməsidir.

Budur, Nəsib bəy Usubbəylinin öldürülməsi haqqında fakt, özü də əsaslı fakt və sübut. Onu vətənpərvər qələm dostumuz, filologiya elmləri doktoru Asif Rüstəmli üzə çıxardıb.

Asif Rüstəmli: - Tədqiqatsızlıq ucbatından yersiz ləkə ayaq açıb yeriyir. Üç il əvvəl Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində araşdırmalar apararkən mən Gürcüstan hökumətinin Azərbaycana göndərdiyi rəsmi sənədə rast gəldim. Sənədin üzünü köçürdüm. Orada yazılır: "Tiflisdə şənbə günü 1920-ci il, iyun ayının 19-da, saat doqquza yaxın Olqinski küçəsinin başlanğıcında mauzerdən açılan atəşlə Fətəli xan Xoyski və Nəsib bəy Usubbəyov öldürülmüşdür. Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov isə yaralanmışdır. Qətldə günahlandırılan səkkiz nəfər şübhəli şəxs Gürcüstan hökuməti tərəfindən saxlanılmışdır".

Bunlardan bixəbər olan hörmətli yazıçımız Manaf Süleymanov jurnalist M.Əliyevin əsassız faktını bir az da dərinləşdirib, qısa macəralı bir əhvalat yazıb. M.Əliyev kimi heç bir fakta əsaslanmayan Manaf Süleymanov "Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim" kitabında yazır: "Qatar Ucar stansiyasına çatanda Müsavat Partiyasının iki nömrəli lider və hökumət başçısı Nəsib bəy Yusifbəyov vaqondan düşür. Köhnə dostlarından Qarxunlu Əşrəfə pənah aparır. Tələsdiyindən Bakıdan çıxanda pul götürə bilmir, istəyir Əşrəfdən bir qədər borc pul alsın... Nəsib bəyin əlində çox təmtəraqlı gözəl bir sakvoyaj olur, diqqəti uzaqdan cəlb edir.

Əşrəf dostu Nəsib bəyi aparır Kür qırağına, öz kəndləri Qarxuna. Və güman edir ki, sakvoyaj qızılla doludur. Gecə vaxtı Qarxunlu Əşrəf dostu Nəsib bəyi boğub boynuna daş bağlayıb tullayır Kür çayına. Sakvoyajı açanda içində bir kostyumdan başqa heç nə olmur, kostyumun cibində isə iki dənə on manatlıq qızıl tapılır.

1930-cu ildə bu cinayətin üstü açılır və Qarxunlu Əşrəfi mühakimə edirlər".

Əvvəla nə haqla nəsli-nəcabəti ilə bəy olan Əşrəf bəy Həsən bəy oğluna müəllif hər yerdə «Əşrəf» deyə yazır. Burdan görünür ki, müəllif heç bir sənəd oxumayıb.

* * *

Məşhur ingilis şairi Corc Bayron yazır ki, heç bir zaman öz gözlərimlə görmədiyim bir ölkəni təsvir etməyə girişmərəm.

Mən də öz gözlərimlə Əşrəf bəy Qarxunluya məxsus Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxiv sənədlərini oxumuşam. Onların surətini də çıxartdırmışam, indi məndədir. Amma heç bir arxiv sənədində Nəsib bəylə Əşrəf bəyin dost olmasına rast gəlməmişəm. 1920-1930-cu illərdə üç dəfə həbs olunan Əşrəf bəy dönə-dönə çekistlər və müstəntiqlər tərəfindən dindirilib, sorğu-suala tutulub. Suallardan biri belədir:

- Müsavat vaxtı, parlament üzvü olanda kimlərlə oturb-durmusunuz, onlarla əlaqəniz?

Əşrəf bəy cavabında Aslan bəy Səfikürdiskinin, Məşədi Əli Rəfiyevin, Abuzər bəy Gəncəlinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun, Cavad bəy Məlikyeganovun, Behbudxan Cavanşirovun, Zeynal bəy Vəzirovun və başqa tanınmış şəxsiyyətlərin adını söyləyir. Onların arasında, dediyimiz kimi, Nəsib bəyin adı yoxdur.

Heç bir sənəddə göstərilmir ki, Əşrəf bəyi 1930-cu il martın 3-də Nəsib bəy Usubbəylini öldürdüyünə görə güllələyiblər. İkincisi, əgər elədirsə, niyə bu cinayəti bolşeviklər on il sonra açdılar? Axı, o vaxtlar heç cinayət etməyən ağanı, bəyi, müsavatçını həbs edir, güllələyirdilər. Bir halda ki, Əşrəf bəy Ərəş mahalının bəylərbəyi olmuşdu, üstəlik də, Nəsib bəy kimi hökumət başçısını, dövlət xadimini öldürmüşdüsə, məhkəmə sənədlərində bu barədə niyə bir kəlmə də yazılmayıb. İnandırıcı deyil ki, Bakıda, Peterburqda və Moskvada qızıl və başqa mağazaları olan, sürü-sürü mal-qarası, qoyunu, Azərbaycanın dörd şəhərində mülk sahibi Əşrəf bəy Qarxunlunun Nəsib bəyin "əlindəki balaca sakvoyaj çamadana" gözü düşsün və onu öldürsün. Manaf müəllim yazır ki, "Nəsib bəy Ucar stansiyasında düşür. Köhnə dostlarından Qarxunlu Əşrəfə pənah aparır".

Məgər, köhnə dost bilmir ki, Əşrəf bəy Ucarda yox, Yevlaxda yaşayır. Yevlax stansiyası ilə Yuxarı Qarxun kəndinin arası bir kilometrdir. Amma Ucardan Yevlaxa əlli kilometrdir.

Dar gündə adını tutub, ona pənah gətirən adamı Əşrəf bəy belə qansızlıqla öldürə bilərdimi? Əsilzadə olan Əşrəf bəy köhnə dostuna xəyanət edərdimi? Sənədlər də, xatirələr də göstərir ki, yox! Müasirlərinin və qohumlarının Əşrəf bəy haqqındakı söylədikləri insani keyfiyyətlər də bunu sübut edir.

Yüz doqquz yaşlı Molla Sofu: Əşrəf bəyi çox yaxşı xatırlayıram. Qəbri nurla dolsun, insani keyfiyyətlərə məxsus igid adam idi. Bizim Yevlax o dövrün iki böyük şəxsiyyətilə tarix boyu fəxr etməlidir: Əşrəf bəy Qarxunlu və Qamboy ağa Qaramanlı.

Yadımdadır, 1916-cı ildə Xankəndinin əzazil erməni pristavı haqqında hər yerdə danışılırdı. Erməni pristavı azərbaycanlılara divan tutur, namussuzluq edir, müsəlman rəiyyətinə əzab-əziyyət verirdi. O qədər qudurmuşdu ki, İsa bulağına kefə gedən azərbaycanlıları döydürüb qovdururdu.

Əşrəf bəy Aran Qarabağın bəylərini yığıb buna bir əncam çəkmək üçün tədbir tökür. Bəylərdən biri deyir ki, kim erməni pristavını öldürsə, beş yüz qızıl pul verirəm. İgid bir oğul bu işi boynuna götürür. Pristavı qarabaqara izləyir. Nəhayət, onu Tiflisdə qətlə yetirir. Həmin qoçaq gəlir Qarabağa, beş yüz qızılını istəyir. Bəy isə qızılları verməkdən imtina edir. Üstəlik də, oğlana hədə-qorxu gəlir: "Get, - deyir, - pristavı öldürməklə sən cinayət eləmisən, bir də istəsən, səni hökumətə verərəm".

Oğlan Əşrəf bəyin yanına gəlib əhvalatı ona danışır. Əşrəf bəy dostu Qazanpapaq oğlunu çağırıb deyir:

- Gedərsən həmin "bəy"in yanına, deyərsən ki, Əşrəf bəy dedi ki, bu oğlanın haqqını versin, birdən namərdlik eləyib hökumətə desən, onda yaşamağa haqqın olmayacaq.

Əşrəf bəyin ismarıcını eşidən "bəy" oğlanın beş yüz qızılını verir.

Bizim tərəflərdə Əşrəf bəy Qarxunlunun bir sözünü iki eləyən olmayıb. Çünki əsilzadə bəy idi. Əşrəf bəy gədə bəylərdən deyildi.

Raqif Xəlil oğlu:

- Əşrəf bəyin Murad adlı tərtərli bir dostu varmış. Bir gün oğlundan soruşur ki, a bala, on gündür səni birtəhər görürəm, yaman fikirli gəzirsən, nə olub? Oğlan cavab verir ki, ata, Əşrəf bəyin Alapaça atını görəndən dincliyim yoxdur.

- Ay oğul, onu bil ki, Əşrəf bəy evini, eşiyini, var-dövlətini verər, amma Alapaça atını verməz. Ağlını başına yığ, bu fikri başından çıxart.

- Onda gedib atı oğurlayacağam, çöllərdə qaçaqlıq eləyəcəm.

Ata görür oğlunu bu fikirdən döndərə bilməyəcək. Uzun nəsihətdən sonra belə bir məsləhət verir:

- Oğul, - deyir, - bir az pul da götür, get Qarxuna, Əşrəf bəygilə, deynən qonaq gəlmişəm. Birdən çaşıb pul təklif eləyərsən ki, atı mənə sat, aramızda haqqı salamımız var, neçə ilin dostuyuq, onu kəsmə. İmkan düşsə deyərsən ki, Alapaçanın törəməsindən birini də bizə versin.

Qarxunda iki-üç gün qalan oğlan məsələni açıb Əşrəf bəyə deyir. Səxavətli və arif Əşrəf bəy:

- Oğul, - deyir, - Alapaçanın törəməsi böyüyüyənə kimi gec olar, götür min get, atanla bir batman duz-çörək kəsmişik, peşkəşdi atım sənə.

* * *

Oxucu elə düşünməsin ki, Əşrəf bəy Qarxunluya yaxılan ləkə göstərilənlərlə bitdi. Xeyr! Cümhuriyyətin görkəmli xadimlərindən biri Adil xan Ziyadxanovun "Azərbaycan" (1993-cü ildə) kitabının nəşri bizi sevindirdi.

Lakin kitabın "Qeydlər" bölməsinə tərtibçi Xanlar Bayramovun Nəsib bəy Usubbəyli haqqında yazdığı dörd cümlənin sonucusunun nə qədər iftira olduğu göz qabağındadır. Kitabın 166-cı səhifəsində oxuyuruq: "İstefaya çıxan (?) N.Yusifbəyli Əşrəf adlı bir qatil tərəfindən xaincəsinə öldürülmüşdü". Hansı istefa, kim çıxartdı Nəsib bəyi istefaya? İş-

ğalçı da zorla zəbt etdiyi ölkənin baş nazirini istefaya çıxardardımı? Yox! Axı, bolşeviklər bizim dövlət başçılarını, generalları güllələyiblər.

Budur, bizim müasirimizin gələcək nəslə elədiyi tədqiqatsız "ərməğanın" nəticəsi. 1918-20-ci illərdə min bir əzabla Şərqdə ilk Azərbaycan Demokratik hökuməti quranlardan birinə - Əşrəf bəy Qarxunluya bolşevik prizması ilə "quldur", "qatil", "xain" deməkdə, görəsən, məqsədi nədir, bu tərtibçinin!? Müdrik M.Ə.Sabir demişkən: "Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!"

* * *

Dədə-babalarımızın bizə yadigar qoyduğu nağıllar yalan olmur. Onlarda vətən məhəbbəti, ülvi sevgi, qorxu hissi, göydən düşən üç almanın insana xoşbəxtlik gətirməsi, uzaq mənzilin xalça üstündə gözünü yumub açana kimi qət olunması uşaqlıqdan yaddaşımıza hopub. İnsan ahıl yaşında belə ağlına gətirə bilmir ki, bu nağıllar uydurmadır, yalandır.

Lakin real əhvalatdan və tarixi şəxsiyyətlərdən uydurulan "nağıl"ı isə nə uşaq, nə də böyüklər həzm edə bilmir.

Hafiz Sadıq adlı müəllifin Nəsib bəy Yusifbəyli və Əşrəf bəy Qarxunlu haqqında uydurduğu macəra nə nağıla, nə əfsanəyə, nə də təxəyülə sığışmır. Onun "Odlar yurdu" qəzetində dərc etdirdiyi "Baş nazir necə qətlə yetirildi" yazısında deyilir: Əşrəf bəy, Nəsib bəy, Yusif İbrahimli və Nəsib bəyin sürücüsü qatarla Yevlaxa kimi gəlirlər.

Guya yolda Nəsib bəyin təkidilə Əşrəf bəy Qarxunda qalır, İbrahimli Zaqatala yolu ilə Gürcüstana gedir. Bundan istifadə edən quldurlar Nəsib bəyin kupesinə girib, onun sürücüsünü də qatardan salırlar. Nəsib bəyi isə Tiflis-Bakı qatarına mindirib geri - Kürdəmirə gətirirlər. Quru çay dərəsində onu qətlə yetirirlər.

Hafiz Sadıq "Müsavat" jurnalının 1994-cü il, ikinci sayında dərc etdirdiyi "Rəisül-vəkəla necə qətlə yetirildi" yazısında nağılını bir az da şişirdir və ona bir az da ayrı cür don geydirir. O yazır:

"Həmin gün Nəsib bəy özünün hökumət avtomobilində Gürcüstana yola düşür. Onlar avtomobildə dörd nəfər idilər. Nəsib bəydən başqa avtomobildə Qarxunlu Əşrəf, Müsavat firqəsinin Bakı Komitəsinin üzvü Yusif İbrahimli və onun rus millətindən olan sadiq sürücüsü vardı".

Başa düşmək olmur ki, Nəsib bəy Yusifbəyli dostları ilə son səfərə qatarla gedib, yoxsa avtomobillə. Hafiz Sadıq dörd adamı qəzet məqa-

ləsində qatarla, jurnal məqaləsində isə avtomobillə yola saldı. Oxucu bunun hansına inansın? Şübhəsiz ki, heç birinə.

Bir az əvvəldə isə yazır: "Nağı bəy Xasməmmədov 1930-cu ildə Gəncədə NKVD-nin kamerasında Qarxunlu Əşrəf bəy Tağıyevlə bir yerdə olmuşdur. Əşrəf bəy Nəsib bəyi necə qətlə yetirdiyini (?) "təsadüfən orada söyləmişdir". ("Müsavat" jurnalı, № 2, 1994-cü il, səh.12).

Belə çıxır ki, Nəsib bəyi Əşrəf bəy öldürüb. Hafiz Sadıq "Odlar yurdu" qəzetində və jurnaldakı həmin yazısında göstərir ki, "Nəsib bəy Yusifbəyli Kürdəmir qəzasında, Quruçay dərəsində bolşevik xəfiyyələri və soyğunçu-quldur tör-töküntüləri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilir, oradaca tələm-tələsik torpağa tapşırılır".

Arxivdəki sənədlərdən məlum olur ki, Əşrəf bəy heç vaxt Gəncədə məhbus kimi saxlanılmayıb. O, Şəkidə həbs olunub, dərhal Bakıya gətirilib, orda da güllələnib. Bu barədə Hafiz Sadığın "Vətən ocağı" qəzetində (15.XII-94-cü il) yazdığı cümləni özünə xatırladıq. O, yazır: "Yevlaxa xəbər çatır ki, Əşrəf bəyi gətiriblər, qatarla Bakıya göndərəcəklər". Sonra H.Sadıq "əfsanəvi" yazılarının üçündə də təkidlə qeyd edir ki, Nəsib bəyi Kürdəmirin Quruçay dərəsində öldürüblər.

Bu sətirlərin müəllifi Kürdəmirdə oldu, ağsaqqaldan, qarasaqqaldan da Quruçay dərəsini soruşduq. Kürdəmirlilər dedilər ki, bizim rayon ərazisində Quruçay adlı yer yoxdur.

Yazıçı Manaf Süleymanova görə, Əşrəf bəy Nəsib bəyi Qarxunda öldürüb və sakvoyaj - çamadanından Nəsib bəyin kostyumundan başqa heç nə çıxmayıb. Nəsib bəyi Quruçay dərəsində "öldürtdürən" Hafiz Sadıq isə yazır:

"Çantanı açan zaman onun içindən nə çıxsa yaxşıdır? Bir ədəd diş fırçası, diş pastası, əl-üz yuyan sabun, paltar təmizləyən fırça, bir dəst alt tuman-köynəyi, corab, məhrəba və s... Bu idi baş nazirin dövləti!"

Hafiz Sadıq jurnalda dərc etdirdiyi məqaləsində isə Nağı bəy Şeyxzamanlıya istinad edərək yazır: "Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirə yazılarında Nəsib bəy Yusifbəylinin Azərbaycanın Ərəş qəzasında naməlum şəxslər tərəfindən öldürüldüyünü qeyd edir".

Nağı bəy Şeyxzamanlı "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" kitabının (Bakı - 1997-ci il) 114-cü səhifəsində "Nəsib bəy barədə başqalarından eşitdiklərim" fəslində onun ölümü ilə bağlı bircə cümlə yazıb: "Nəsib bəy Tiflisə gələrkən yolda naməlum şəxslər tərəfindən öldürülmüşdü". Vəssalam! Burda nə Ərəş kəlməsi var, nə də Azərbaycan sözü.

Qəribə burasıdır ki, Hafiz Sadıq Nəsib bəy haqqında olan yazılarında nala-mıxa vurur. Gah Əşrəf bəyi qeyrətli oğul, qəhrəman və igid kimi təsvir edir, gah da "Əşrəf bəy Nəsib bəyi necə qətlə yetirdiyini təsadüfən orada söyləmişdir" - cümləsini işlədir. Bunların hansına inanaq? Atalar yaxşı deyir ki, içdiyin anda inanardım, amma əməlin göz qabağındadır.

Hafiz Sadığın "Vətən ocağı" qəzetində dərc etdirdiyi "Qarxunlu Əşrəf bəy" yazısında səhvlər, təhriflər sayagəlməz dərəcədə çoxdur. Müəllif çalışır, dəridən-qabıqdan çıxır ki, Əşrəf bəyi xalqın igid oğlu kimi oxucuya tanıtsın. Amma təəssüf ki, burda Əşrəf bəyin doğuluşundan, ta ölüm ilinə qədər göstərilən faktlar səhvdir. Heç bir arxiv sənədi oxumayan, haqqında tədqiqat aparmayan Hafiz Sadıq Əşrəf bəyin silah dostu Qamboy ağanı hər yerdə Qaşboy ağa kimi göstərir, 1930-cu il aprelin 13-də olan Şəki üsyanının tarixini 1933-cü ilə çəkir, Əşrəf bəyin səkkiz qardaşı olduğunu bilməyib, guya onun on bir qardaşı olduğunu, Nəsib bəylə yaxın dostluğunu iddia edib.

Dahi rus yazıçısı Fyodor Dostoyevski belə uydurmaçılar haqqında yazır ki, mənim vəsiyyətimi yadınızda saxlayın. Heç vaxt özünüzdən nə fabula uydurun, nə də intriqa. Həyat özü nə verirsə, onu da götürün. Həyat bizim bütün uydurmalarımızdan qat-qat zəngindir! Bəzən ən adi, gözə çarpmayan hadisənin verdiyi şeyi sizin üçün heç bir təxəyyül uydura bilməz. Həyata hörmət edin!

Jurnal məqaləsinin sonunda Hafiz Sadıq saxta fəryadla bildirir ki, nahaq qan yerdə qalmır. Qatil dəstəsinin bir neçə üzvü Əşrəf bəy tərəfindən qətlə yetirilir. Kim idi bu qatillər, Əşrəf bəy kimi qətlə yetirdi?!

Nağıllar nə qədər uzun olsa da, onun hər birinin sonu var. Göydən üç alma düşür, qəhrəmanlar bir-birinə qovuşur və xoşbəxt olurlar. Bununla da nağıl bitir. Amma üç nəfərin toxuduğu macəralı nağıl tamamlanmamış qalmışdı: Mövsüm Əliyev, Manaf Süleymanov, Hafiz Sadıq böhtanları təkzib edilməmişdi.

Sual olunur: Əgər erməni terrorçusu Aram Yevkanyan 1920-ci il, iyunun 19-da Nəsib bəy Yusifbəylini Tiflisdə öldürübsə, Əşrəf bəy Qarxunlunun adını niyə oynatdınız bu faciədə?! Bu ədalətsiz və əsassız fakt sizin nəyinizə gərək idi? Belə mərd, səxavətli bəy olan Əşrəf bəy Qarxunluya iftira yaxmaqda məqsədiniz nə idi?

Qəribə mənzərə alınır: Sovet hökuməti Əşrəf bəyi 1918-ci ildə "dinc erməni əhalisini" qırdığına, əslində isə öz xalqını daşnak quldurlarından müdafiə etdiyinə görə 1930-cu ildə qətlə yetirdi. Başa bəla yazarlar isə

erməni terrorçusu Aram Yevkanyanın qatil olduğunu xalqa bildirmək, həqiqəti nişan vermək əvəzinə, onun cinayətini Əşrəf bəy Qarxunlunun üstünə yıxırlar.

Yaxşı ki, xeyirxah qələm dostumuz Asif Rüstəmli real fakt ilə sizin nağılınıza son qoyub, onun nə dərəcədə əsassız bir iftira olduğunu sübuta yetirdi.

Bir daha sənədlərə müraciət etməli olacayıq. Azərbaycan SSR DİXK üçlüyünün 1930-cu il 3 mart tarixli qərarı:

"Tağıyev Əşrəf Həsən oğlu, 63 yaşında Şirvan dairəsinin Yevlax şəhərində anadan olmuş, ailəli, iki uşağı var, işsiz, türk, qolçomaq, Müsavat hökumətində sabiq parlament üzvü, kəndli partiyası "Əhrar" partiyasına mənsub olmuş, az savadlı, sərhədi gizli keçdiyinə görə mühakimə olunan, 1930-cu il yanvarın 27-də on illiyə həbs düşərgəsində məhkum edilən, Azərbaycan SSR CM-nin 72-ci bəndi ilə təqsirkar bilinmiş və güllələnməyə məhkum edilmişdir".

Göründüyü kimi, burada eyhamla olsa da, Əşrəf bəy haqqında, onun qatil olması barədə heç bir söz yoxdur. Və ola da bilməzdi.

Hətta dörd mötəbər şəxsin imza atdığı (M.A.Bağırovun ittihamnamədə familiyası var, ancaq qol çəkilməmişdi) ittihamnamədə bu haqda heç bir şey yoxdur, cəza sərhədi qeyri-qanuni (guya?!) keçdiyinə görə verilmişdir. Hətta siyasi ittiham məqamlarında da işarə yoxdur ("Şıxlinskinin quldurları ilə görüşündə onlara demişdir ki, hökumətə inanıb təslim olmayın... "). Həqiqət belədir!

Müdrik, dahi Nizami Gəncəvi belələri haqqında əbəs yerə yazmırdı ki:

Düşüncəsi, ağlı sağlam olan kəs,
Dilinə gələni söyləməz əbəs.

MÜNDƏRİCAT

Uğurlu araşdırmalar 3

I hissə
AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSU NECƏ YARANIB?

1918-ci ildə Azərbaycan Milli Ordusu necə yaranıb 13
Şimaldan təhlükə 27
Qardaş qardaşa borc verməz 31
Bolşeviklərə qarşı üsyanlar 39
İnsan qanına susamış bolşevik Hacı İlyas 42
Bolşeviklərin ölüm "düyün"ü 45
Acı tale yaşamış zabitlərimiz 47
Belə adam sovet hökumətinin düşməni ola bilməz 75
Hərbi təhsil dalınca 86
Uzaq Şərqdə 95
Port-Arturun azərbaycanlı qəhrəmanları 99
General Səməd bəy Mehmandarov Port-Artur döyüşlərində 104
General Əli ağa Şıxlınski Port-Artur döyüşlərində 114
General Səməd bəy Mehmandarov Birinci Dünya müharibəsində . . .121
Lev Tolstoyun qızının general Səməd bəy Mehmandarovla görüşü . .126
General Səməd bəy Mehmandarovun anketi 135
Təlatümlü günlərdə 138
Səməd bəy Mehmandarov Cümhuriyyət dövründə 143
Sənədlərin izilə 153
Bolşevizmə qarşı mübarizədə 157
Lənkəran qəza sakinlərinə müraciətnamə 161
Türk irsini öyrədən general 162
Azərbaycan hərbi məktəbinin ikinci buraxılışı haqqında 164
Bu gün də müasir səslənən tarixi sənədlər 168
Zati-Aliləri Azərbaycan Respublikası daxili işlər naziri cənablarına .168
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında hərbiyyə nazirinin nitqi 174
Gəncə praporşiklər məktəbinin rəisinə 181
Azərbaycan Respublikası hökumətinə 181
Nazirlər Sovetinin sədrinə raport 182
Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədrinə raport 183
Lənkəran qəzası sakinlərinə müraciətnamə 186
Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədrinə 4091 saylı raport 187
İlk Milli Ordu generalımız 200
Möhtərəm bir generalın ölümü 205

General Süleyman bəy 206
Yeni açılan arxivdən 208
1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri 211
Polkovnik Bəhram bəyin igidliyi 215
Qəhrəman alay 216
Düşmən təslim olmayanda 220
General Səməd bəy narahatdır 222
Azərbaycan Milli Ordusunu yaradanlar 226

II hissə
GENERAL SƏMƏD BƏY MEHMANDAROVUN SİLAHDAŞLARI

General Səməd bəy Mehmandarovun silahdaşları 229
Alim-general 232
Milli Ordu quruculuğunda 236
General Həbib bəy Səlimov 241
Qarabağ döyüşləri haqqında məlumat 246
General Murad Gəray bəy Tlexas 256
İki şahidin dedikləri 266
General Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı 270
N.Nərimanov: “Heç kim güllələnməsin...” 275
Azərbaycana etibar olunmur 287
1937-ci ilin general qurbanları 297
General-mayor Qambay Vəzirov 298
Komissar Heydər Vəzirov 309
Sahibə xanımla söhbət 314
General Cəmşid xan Naxçıvanski 317
İğtişaşlı illərin həyəcanı 334
Dörd qardaşın faciəsi 339
Şahzadə Xosrov Mirzə Qacar 343
Vaxtsız gələn gecə qonağı 345
Səfirin erməni himayəçiliyi 351
Şahzadənin Peterburq səfəri 357
İrana qayıdış 366
Şəki üsyanının Balakən səhifəsi 368
Əşrəf bəy Qarxunlu 383
Birinci istintaq 386
Həbsxana, ikinci istintaq 394
Şər ayaq tutar, amma yeriməz 403

Kitaba göstərdiyi maliyyə dəstəyinə görə AKİF MUSA OĞLU GÖYÇƏLİYƏ öz dərin təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm.

ŞƏMİSTAN ƏMİRASLAN OĞLU NƏZİRLİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ORDUSUNUN
100 illiyi

Bakı – 2018

Redaktoru
Elnarə Səmədova

Rəssamı
Nazim Rzaquliyev

Kompüter dizaynı
Nüsrət Quliyev

Müəllifin icazəsi olmadan kitabdan parça və mənbə kimi istifadə etmək qətiyyən qadağandır. Əks təqdirdə, həmin şəxs üzünü köçürən plagiat kimi məhkəmə qarşısında cavab verməli olacaq.

Çapa imzalanmışdır 18.05.2018. Kağız formatı 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi 26,0. Şərti çap vərəqi 33,54.
Sifariş 60. Tirajı 200.
Müqavilə qiyməti ilə.

«Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.
Az 1073 Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə.
Tel. (99412) 5380010. Faks: (99412) 5380014.
E-mail: azerb_nesch@mail.ru